

©DÜNYA ƏDƏBİYYATI

M.A.ŞOLOXOV

SAKİT DÖN

MİXAİL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV

W6(2)
S 78

245403

SAKİT DON

ÜÇÜNCÜ KİTAB

M.F.Əliyev adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“AVRASİYA PRESS”

BAKİ-2006

Bu kitab "Mixail Şoloxov. Əsərləri. Səkkiz cildə. IV cild"
(Bakı, Azərnəşr. 1965) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

Rus dilindən tərcümə edən:

Cahanbaxş Cavadzadə

891.733-dc22

AZE

Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Sakit Don. Üçüncü kitab. Bakı, "Avrasiya
press", 2006, 432 səh.

ISBN10 9952-421-92-1
ISBN13 978-9952-421-92-7

© "AVRASİYA PRESS", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

A decorative frame consisting of four ribbons tied in bows at the corners, surrounding a central rectangular area.

SAKİT DON

ÜÇÜNCÜ KİTAB

Ey şanlı, şöhrətli sakit Donumuz,
 Ey əziz atamız, söylə necəsən?
 Şöhrətin dillərdə olmuşdur əzbər,
 Səndən şirin-şirin söhbət edirlər.
 Sürətlə axarmış suyun bir zaman,
 Həm də dupduruymuş mavi səmadən.
 Söylə bəs nədəndir, ey Don, indi sən
 Sel kimi bulanıq axıb gedirsən?
 "Necə bulanmayım, dedi Don həmə,ən,
 Uçmuşdur əlimdən o tərlanlarım,
 O kazak deyilən mərd oğullarım!
 Onlarsız sıldırım sahillərimi
 Döyür coşqun sular, bağrım sökülür.
 Sıxır ürəyimi qərıblıq qəmi,
 Sınəmə hicranlı qumlar tökülür".

Qədim kazak mahnısı

1918-ci ilin aprelində Dondakı ikitirəlik tamamlandı: şimaldakı Xopra, Ust-Medveditsa mahallarının, qismən də Verxne-Donsk mahalının cəbhəçi kazakları geri çəkilən qızıl əsgər hissələrinə qoşulub getdilər; aşağı mahalların kazakları onları təqib edir, vilayətin hüduclarına doğru sıxışdırıldılar.

Xopralıların demək olar hamısı, ust-medveditsalıların yarısı, verxne-donluların isə az bir qismi qırmızılalarla getmişdilər.

Tarix, yuxarı mahalların kazakları ilə aşağıların kazaklarını bir-birindən yalnız 1918-ci ildə qəti ayırdı. Lakin onların aralarındakı ikitirəliyin əsrlərlə tarixi vardı. Cənub camaatı kimi Azov sahillərində bərəkətli torpaqları, üzüm bağları, zəngin ovlağı və balıq vətəgəsi olmayan, nisbətən az varlı olan şimal mahallarının kazakları vaxtaşırı Çerkasskdan aralanır, velokoros ərazisinə basqınlara gedir. Razindən başlamış Sekaçə qədər bütün qiyamçıların etibarlı dayağı olurdular.

Hətta xeyli sonralar, Qoşun ölkəsi mütləqiyyət mənəgenəsi arasına salındığı üçün, xırda-xırda təlatümdə olduqda da, yuxarı mahalların kazakları açıqdan-açığa üsyan edir, atamanlarının başçılığı ilə çarizmin bünövrəsini silkələyirdilər: onlar taxt-tac tərəfdarı olan qoşunlara qarşı vuruşur, Dondan keçən karvanları talayır, hətta Volqa çayının o biri sahilinə keçib, yumşaldılmış Zaporıje kazaklarını qiyama təhrik edirdilər.

Aprəlin sonunda qırmızılar Don torpağının üçdə ikisindən çıxdılar. Vilayətdə yerli hökumət yaradılmasının zəruriliyini hamı aşkarca hiss etdikdə, Cənubda vuruşan əsgəri qrupların rəhbərləri təklif elədilər ki, Məclis çağırılmalıdır. Qərara alındı ki, Müvəqqəti Don hökuməti üzvləri, stanitsaların və qoşun hissələrinin nümayəndələri aprəlin 28-də Novoçerkasska toplaşsınlar.

Veşenskaya stanitsası atamanından Tatarsk xutoruna məktub göldi ki, bu ayın 22-də Veşenskaya stanitsasında yığıncaq keçiriləcək və orada Qoşun Məclisinə nümayəndələr seçiləcəkdir.

Miron Qriqoryeviç Korşunov məktubu xutor yığıncağında camaata oxudu. Xutor onu, Boqatıryov babanı, bir də Panteley Prokofyeviçi Veşenskayağa yola saldı.

Stanitsa yığıncağında başqa nümayəndələrlə birlikdə Məclisə Panteley Prokofyeviçi də seçdilər. O, həmin günü Veşenskayadan geri qayıtdı, ertəsi günü isə qudası ilə birlikdə Millerovoya yola düşdü ki, Novocerkasska vaxtında çıtsın (Miron Qriqoryeviç Millerovodan neft, sabun və sairə almaq, həm də gəlmişkən qazanmaq, – oradan dəyirman ələyi və babbıt alıb Moxova satmaq istəyirdi).

Hava işıqlaşanda yola çıxdılar. Miron Qriqoryeviçin qara atları arabanı rahatca aparırdı. Qudalar arabanın güllü-bəzəkli şıraqulu üstündə yanaşı oturmuşdular. Təpəyə çıxan kimi söhbətə başladılar; almanlar Millerovoda idi, buna görə də Miron Qriqoryeviç təşviş içində soruşdu.

– A quda, bu almanlar bizi xırdəkləməzlər ki? Xatakar millətdirlər, Allah onların tifağını dağıtsın!

– Yox, – deyə Panteley Prokofyeviç onu sakitləşdirirdi, – Matvey Kaşulin bu yaxınlarda ora gedibmiş; deyirmiş ki, almanlar cürət eləmirlər... Kazaklardan çəkinirlər.

– Yox əşi! – Miron Qriqoryeviç tülkü dərisini andıran qızırtıdaq saqqallı arasından qımışdı, albalı ağacından dəstəsi olan qamçısını havada oynatdı. O, görünür, sakitləşib başqa söhbətə keçdi: – Nə fikirdəsən, bizlər nə cür hökumət qurmaliyıq?

– İş başına ataman qoyacaq. Öz adamımızı! Kazak!

– Allah ağzından eşitsin! Yaxşı adam seçin! Qaraçı atı necə ölleşdirirsə siz də generalları o cür əməlli-başlı yoxlayın. Elə olsun ki, sonra peşmançılıq çəkməyəsiz.

– Seçərik. Don torpağında ağıllı adamlar hələ çoxdur.

– Demək belə, qudacan, belə... Ağıllı da, axmaq da yerdə bitmir, özləri meydana çıxırlar. – Miron Qriqoryeviçin gözləri qıyıldı, çilli üzünə qəmginlik çökdü. – Mən bizim Mitkanı adam eləmək istəyirdim, istəyirdim ki, oxuyub zabıt olsun, amma o kənd məktəbini də bitirmədi, ikinci ili qaçdı.

Bir dəqiqəliyə hər ikisi susdu, bolşeviklərin ardınca haraya isə yollanmış oğullarını düşündülər. Kələ-kötür yol arabanı bərk silkələyirdi; sağa qoşulmuş qara at axsayır, təzəcə nali saqqıldayırdı; araba yırgalanır, bir-birinə yaxın oturmuş qudalar kürü tökən balıqlar kimi böyür-böyürə sürüşürdülər.

Panteley Prokofyeviç köksünü ötürdü:

– Görəsən bizim kazaklar indi haradadırlar?

– Xopra boyu gedirlər. O, Kalmık-Fedotka Kumıljenskədən qayıtmışdır, atı tələf olub. Deyirmiş ki, guya Tışanskaya stanitsasına gedirlər.

Yenə də susdular. Arxadan əsən meh bellərini üşüdürdü. Geridə, Donun o tayında meşələr, biçənəklər, göllər, otsuz talalar cəhrayı sübh tonqalında tam əzəmətlə, səssiz-səmişsiz əlovlanırdı. Qumsal təpələrin ətəkləri kəhrəba kimi saralır, şan balının kənarını andırırdı, dəvə hürgücünü xatırladan yamacların beli tutqun bürüncə çalırdı.

Yaz könülsüz yaxınlaşırdı. Göyümtül meşələr indi yaşıl don geymiş, çöllərdə çiçəklər açılmış, sel suları çəkilib getmiş, əvəzində saysız-hesabsız gölməçələr əmələ gəlmişdi, uçurumların ətəyindəki yarpaqlarda isə istidən yumşalmış qar gilli torpağa sığmıran adamın gözünü qamaşırdırdı.

Onlar ikinci günün axşamı Millerovoya çatdılar, boz elevatorun böyründə yaşayan bir tanış ukraynalının evində gecələdilər. Səhər, Miron Qriqoryeviç çörək yeyəndən sonra atları qoşdu, mağazalar tərəfə sürdü. Həç bir maneəyə rast gəlmədən dəmiryol xəttini keçdi və ömründə ilk dəfə burada almanları gördü. Üç alman əsgəri düz onun üstünə yeridi. Bunlardan – qısaboy, şabalıdı saqqallı sifətini qulaqlarına qədər basmış biri əlinin işarəsi ilə Miron Qriqoryeviçi dayandırdı.

Miron Qriqoryeviç cilovu bərk dartdı, qorxuya düşdü, dodaqlarını çeynəyə-çeynəyə gözlədi. Almanlar yaxınlaşdılar. Ucaboy, kök prusiyalı gülümsədi, dişlərini ağarda-ağarda yoldaşına dedi:

– Bax, əsl kazak budur ha! Ona bax, hətta kazak paltarındadır! Onun oğlanları çox ehtimal ki, bizimkilərlə vuruşmuşdur. Gəlin onu diricə tutaq, Berlinə göndərək. Bu çox maraqlı eksponat olar!

Şabalıdı saqqallı, əyriqıç alman saymazıyana ona cavab verdi:

– Bize onun atları lazımdır, özü isə qoy hansı cəhənnəmə gedir getsin!

O, qorxa-qorxa atların dövrəsindən keçdi, arabaya yaxınlaşdı.

– Arabadan düş, qoca, – dedi – atların bizə lazımdır. – Bu dəyirmanı vəğzala un daşmalıyıq. Hə, tərpen görək, sənə düş deyirlər axı! Atlarını sonra gəlib komendantdan alarsan. – Alman gözləri ilə dəyirmanı nişan verdi və mənası tamamilə aydın əl işarəsi ilə yerə düşməsinə əmr elədi.

O biri almanlar dala baxa-baxa, gülüşə-gülüşə dəyirmanı tərəf getdilər. Miron Qriqoryeviçin üzünü bozumtul-sarı bir qızartı bürüdü. Cilovlu arabının yan oxunun başına doladı, oğlan kimi atılıb arabadan düşdü, atların qabağına keçdi.

Ani olaraq belə düşündü: "heyif ki, qudam burada yoxdur. – Bədəni buza döndü. – Atları aparacaqlar! Eh, nə əngələ düşdüm! Səni Allahın lənətinə gələsən, şeytan!"

Alman əsgəri dodaqlarını qısıb, Miron Qriqoryeviçin qolundan yapışdı, him elədi ki, dəyirmanı getsin.

– Boşla! – Miron Qriqoryeviç irəli soxuldu, o ağappaq olmuşdu. – Əlini fərağat qoy! Atları vermərəm.

Alman onun səsinə cavabını anladı. Birdən əsgərin ağzı canavar ağzı kimi açıldı, ağappaq dişləri göründü, gözləri hiddətlə bərəldi, o cingiltili və amirane səslə qışqırdı. Alman əlini çiynindəki tüfəngin qayışına atdı, elə bu anda Miron Qriqoryeviç cavanlığını yadına saldı: qolunu gəndən hərhləmədən, pəhləvansayağı yumruğunu əsgərin gicgahına nıxçadı. Zərbədən almanın başı yırgalandı, yana burxuldu, çənəsinin altında dəbilqəsinin qayışı qırıldı. Alman çul kimi yərə sərilədi, qalxmaq istəyindən ağzından laxtalanmış qan gəldi. Miron Qriqoryeviç onu bir də vurdu, amma bu dəfə peysəri-nə ilişdirdi, cəld ətrafına döyükdü, öyildi, bir göz qırpmında əsgərin tüfəngini qapdı. Bu an onun ağılı çox iti, olduqca sərrast işləyirdi. Atların başını geriye döndərdiyi zaman arxadan alman əsgərinin ona güllə ata bilməyəcəyindən xəticəmə idi, amma qorxurdu ki, onu dəmiryolunun kənarındakı qarovullarından biri görə bilər.

Onun qara atları heç cıdırda da belə ildırım sürətilə uçmamışdı! Hətta toylarda da təkərlər belə sürətlə fırlanmamışdı. Miron Qriqoryeviç qırmancını ara-bərsiz atların belinə döşəyir, ürəyində deyirdi: "İlahi, xatadan qurtar! Nicat ver, ya rəbbi! Müqəddəs ruh..." Anadangəlmə acgözlük azca qalmışdı ki, kişini güdaza versin: istədi qonaq qaldığı yerdə unuduğu palazı götürməyə getsin, amma dərrəkəsi yol vermədi, atların başını yana döndərdi. Orexovo kəndinə qədər iyirmi verstlik yolu o, sonralar özünün dediyi kimi, üç aylıq yolu göy at belində üç günə gələn Xıdır peyğəmbərdən də tez getdi. Orexovoda arabanı tanış ukraynalının höyətinə sürdü, qara-qorxu içində başına gələnə ev sahibinə söylədi, atları və onu gizlətməsini xahiş elədi. Ukraynalı onu gizlətməyinə gizlətdi, amma xəbərdarlıq etdi:

– Mən səni gizlədiyəm, amma bərk sıxışdırsalar, yerini deyəcəyəm, Qriqoriç, çünki mənim xeyrim nədir? Başımı beləyə sala bilmərəm: daxmamı da odlayarlar, özümü də boğazımdan asarlar!

– Sən məni gizlət, əzizim! Bu yaxşılığından necə desən çıxaram! Sən məni ancaq ölümdən qurtar, bir yerdə gizlət, əvəzində bir sürü qoyun götürərəm! Lap on dənə kök qoyuna da heyfim gəlməz! – O bu sözlərlə yalvarır, vəd verir, arabanı mərayin çardağı altına çəkirdi.

Təqibdən ölümdən bətr qorxurdu. Ukraynalının höyətinə axşama qədər qaldı, qaranlıq qovuşan kimi aradan çıxdı. Orexovodan yola çıxandan atları dəli kimi sürdü, atların yancaqlarından sabun kimi köpük tökülürdü; araba elə taraqqıltı salırdı ki, təkərlərin barmaqlıqları bir-birinə qarışmış görünmürdü, o, yalnız Nijne-Yablonovsk xutoruna çatdıqda özünə gəldi. Xutura bir az qalanda ələ keçirdiyi tüfəngi oturacaq yerinin altından çıxartdı, iç tərəfində bənövşə karandaşla yazı yazılmış qayışı nəzərdən keçirdi, arxayın-casına pısqıldadı:

– Nə oldu, çata bildinizmi, şeytan uşaqları! Hünəriniz deyil!

Ukraynalıya qoyun aparmadı. Payızda bir də oradan keçəndə ev sahibinin intizarlı baxışlarına belə cavab verdi:

– Qoyunlarımızın hamısı qırıldı. Qoyun sarıdan işlər əngəldir... Amma yaxşılığını yaddan çıxartmayıb sənə öz bağımızdan armud gətirmişəm! – Yol uzununu əzilmiş iki çanaq qədər armudu arabadan yərə boşaltmış, hiyləgər gözlərini kənara zilləyərək dedi: – Armudumuz çox qəşəngdir... – Bunu deyən kimi də görüşüb ayrıldı.

Miron Qriqoryeviç Millerovodan əkilən vaxt qudası vağzalda veyllənirdi. Gənc alman zabiti ona icazə kağızı yazdı, tərçüməçi vasitəsi ilə Panteley Prokofyeviçin kim olduğunu öyrəndi və ucuz siqar çəmə-çəkə, havadarlıqla ona dedi:

– Gedin, lakin unutmayın ki, sizə ağıllı hakimiyyət lazımdır. Prezidentmi, çarmı, nə istəyirsiniz seçin, amma bir şərtlə, seçdiyiniz adam dərrakə sahibi olsun, bir də bizim dövlətə qarşı sədaqətli siyasət yeritməyi bacarsın.

Panteley Prokofyeviç almana çox kinli-kinli baxırdı. Danışmağa qəti həvəsi yox idi, buna görə də icazə kağızını götürən kimi, bilet almağa getdi.

Novoçerkasskda gənc zabitlərin çoxluğu onu heyrətə saldı: bu zabitlər küçələrdə dəstə-dəstə gəzir, restoranlarda əyləşir, qızlarla gəzir, ataman sarayı yanında və məhkəmə binası ətrafında vurnu-xurdular. Məclis burada açılmalı idi.

Nümayəndələr üçün hazırlanmış yataqxanada Panteley Prokofyeviç bir neçə həmyerlisinə, bir də Yelanskaya stanitsasından bir tanışına rast gəldi. Gələn nümayəndələrin çoxu kazak idi, zabitlər nisbətən az idi, cəmiyi iyirmi-otuz nəfər olardı, bunlar da kənd ziyalılarının nümayəndələri idi. Vilayət hökumət seçkisi ətrafında qatmaqarışıq söhbətlər edirdilər. Bir mətləb aydın idi: onlar ataman seçməli idilər. Məşhur kazak generallarının adını çəkir, namizədləri müzakirə edirdilər.

Panteley Prokofyeviç gəldiyi günün axşamı, çaydan sonra, öz otağında əyləşdi ki, evdən gətirdiyi yeməyi yesin. Qurudulmuş sazan balıqlarını qabağına düzdü, çörək kəsdi. Miqulinetislərdən iki nəfəri də gəlib onunla yanaşı oturdu, sonra bir neçə başqası da gəldi. Əvvəlcə cəbhədəki vəziyyətdən söhbət başladılar, sonra isə tədriclə hakimiyyət seçkisi məsələsinə keçdilər.

Şumilinski çalsaqal bir kazak köksünü ötürərək dedi:

– Rəhmətlik Kaledindən yaxşısını tapa bilməzsən, – Allah onun ruhunu şad eləsin!

– Çox güman, – deyər yelanski də bu fikrə şərik oldu.

Bu sözləri eşidənlərdən birisi – Bessergenovskaya stanitsası nümayəndəsi, kiçik yasavul özündən çıxdı:

– Yaxşısını tapa bilməzsən nə deməkdir? Nə danışırınsız, ağalar? Bəs general Krasnov?

– Hansı Krasnov?

– Necə yəni hansı Krasnov? Hələ utanmadan soruşursunuz da, ağalar? Məşhur general, üçüncü süvari korpusunun komandiri, Georgi ordenli, ağıllı, istedadlı sərkərdə!

Kiçik yasavulun vəcdlə, həyəcədən boğula-boğula dediyi sözlər bir cəbhə hissəsi nümayəndəsini hövsələdən çıxartdı.

– Mən də sizə olanı deyirəm: biz onun istedadına bələdik! Bekara generaldır! Almaniya müharibəsində öz qabiliyyətini pis göstərmədi. İnqilab olmasaydı, elə briqada generallığında batıb qalacaqdı!

– General Krasnovu tanımadığınız halda, bu nə sözdür, əzizim, danışırınsız? Bundan başqa, hamının hörmət bəslədiyi bir general

barəsində siz necə cürət edib belə deyirsiniz? Çox ehtimal ki, adı kazak olduğunuz yadınızdan çıxmışdır, eləmi?

Kiçik yasavul çox soyuq, sərt danışdı, buna görə kazak özünü itirdi, çaşdı və sözünü dəyişərək mızıldadı:

– Cənab zabit, ona görə belə dedim ki, onun başçılığı altında qulluq eləmişəm... Avstriya cəbhəsində o bizim polku tikanlı məftil hasarına salmışdı! Buna görə biz onu bekara general hesab edirik!.. Kim bilir, bəlkə də elə deyil... Deyilənlər tamam əksinədir...

– Bəs o Georgi ordenini ona nəyə görə veriblər? Axmaq!

– Sazanın sümüyü Panteley Prokofyeviçin boğazına ilişdi; öskürüb boğazının yolunu təmizlədikdən sonra cəbhəçi kazaka qəzəbləndi: – Başınızı axmaq şeylərlə doldurmusunuz, kimi desəniz yamanlayırsınız, hamı nəzərinizdə pisdür... Gör nə cür dəb salmışınız! Az boşboğazlıq eləsəydiniz bu qəder dağıntı olmazdı. Yaman da ağıllısınız. Lağlağılar!

Çerkassklılar, aşağı stanitsaların kazakları Krasnova tərəfdar idilər. Georgi ordenli generalın ataman olması qocaların da üreyindən idi; onların çoxu yapon müharibəsində generala qulluq etmişdi. Zabitlər generala onun keçmişinə görə valeh olmuşdular: qvardiyaçı idi, kübar adam idi, əla təhsilə malik idi, sarayda və əlahəzrət imperatorun məiyyətində qulluq etmişdi. Liberal görüşlü ziyalıların da burası xoşuna gəlirdi ki, Krasnov bir general olmaqdan, hərbi nizam-intizam və əsgəri məşq adamı olmaqdan başqa az-çox yazıçı idi; onun zabitlərin məişətinə həsr olunmuş hekayələri “Nivax” jurnalının əlavələrində məmnuniyyətlə oxunurdu; madam ki, yazıçıdır, deməli, hər halda mədəni adamdır.

Yataqxanada Krasnovun lehinə qızğın təbliğat aparılırdı. Başqa generalların adı onun adı qarşısında kölgədə qalırdı. Krasnova tərəfdar olan zabitlər pıçıldayaraq Afrikan Boqayevski haqqında belə bir şeyə yayırdılar ki, guya o Denikinlə dost və əlbirdir; Boqayevski ataman seçilsə, bolşeviklər məhv edilib Moskva alınan kimi kazakların bütün imtiyaz və muxtariyyətlərinə qələm çəkiləcəkdir.

Krasnovun əleyhinə olanlar da var idi. Nümayəndə olan bir müəllim generalı hörmətdən salmağa cəhd edir, amma buna müvəffəq ola bilmirdi. Müəllim nümayəndələr yerləşən otaqları gəzir, acı-acı, milçək vızıldayan kimi mızıldayırdı, kazakların tük basmış qulaqlarına pıçıldayırdı:

– Krasnovu? Generallığı da sarsaqdır, yazıçılığı da bir quruşa dəyməz! Sarayda sümsünən, yaltaq adamdır. Necə deyirlər; həm milli kapital əldə etmək istəyən, həm də demokratik məsumluğu mühafizəyə çalışan bir şəxsdir. Görürsünüz: müştəri tapan kimi Donu heçə-puçə satacaqdır! Dayaz adamdır. Siyasətdən qandığı şey yoxdur... Ağeyvi seçmək lazımdır! Bax, o, tamamilə ayrı simadır.

Lakin müəllimin sözlərinə məhəl qoyan yox idi. Odur ki, mayın 1-də, Məclisin açılışının üçüncü günü, bu cür səslər eşidilməkdə idi:

– General Krasnov dəvət olunsun!

– İltifat eləsin...

– Ona itaətə hazırıq...

– Xahiş edirik!

– O fəxrimizdir!

– Qoy gəlsin, nə cür yaşayacağımızı bizə söyləsin! – geniş salon bu cür həyəcanlı səslərdən titrəyirdi.

Zabitlər gurultu ilə əl çaldılar; kazaklar da onlara baxıb yön-dəmsiz bir şəkildə astadan əl çalmağa başladılar. Kazakların qaralmış, işləməkdən kötüyə dönmüş əllərindən quru, çatıltılı, hətta demək olar, iyrənc bir səs çıxdı; bu, dəhlizlə evvanlara dolmuş xanımlarla qızların, zabitlərlə tələbələrini yumşaq və kök ovcları arasından yüksələn qəşəng ahənglə tam ziddiyyət təşkil edirdi.

Mundirinin döşü xaçlarla, medallarla bəzənmiş, çiynində epotletlər və sair general nişanları olan qədd-qamətli, ucaboy, yaşının keçməsinə baxmayaraq hələ də göyçək general qıvrıqlıqla, tənənəli yerləşə səhnəyə yeriyyətli salonu şiddətli çəpik və bağırtnə bürüdü. Çəpik səsləri gurultulu alqışlara çevrildi. Nümayəndələri sevinc həyəcanı bürüdü. Bir çoxları, duruşu məğrur, siması rıqet və həyəcan içində olan bu generalın görkəmində imperiyanın keçmiş qüdrətinin sönük bir ifadəsini görürdü.

Panteley Prokofyeviçin gözləri yaşardı; furajkasının tərkindən çıxartdığı qırmızı yaylıqla xeyli burnunu sildi. O, rampanın yanında dayanmış Krasnova kövrəlmiş halda tamaşa edərək üreyində deyirdi: “Bax, general buna deyirlər! O saat görünür ki, adamdır! Görkəmindən elə bil imperatorun özüdür! Elə durub ki, duruşundan rəhmətlik Aleksandra bənzəyir!”

“Donun Qurtuluş Məclisi” adlandırılan Məclis arxayınca iclas keçirirdi. Məclisin sədri yasavul Yanovun təklifi ilə hərbi rütbəli

şəxslərin poqon taxmaları və sair fərqlənmə nişanları keçirmələri haqqında qərar qəbul olundu. Krasnov parlaq, məhərrətli qurulmuş nitqlə çıxış elədi. O təsirli sözlərlə “bolşeviklər tərəfindən biabırçı vəziyyətə salınmış Rusiyadan”, onun “keçmiş özəmətindən”, Donun müqəddəratından bəhs etdi. Ölkənin indiki vəziyyətini təsvir etdikdən sonra qısaca olaraq alman işğalına toxundu, nitqinin sonunda isə, bolşeviklərin məğlubiyyətindən sonra Donun müstəqil yaşayacağından vəcdlə danışıqda, salonda coşqun alqış qopdu.

– Don vilayətini Dövlət Qoşun Məclisi idarə edəcəkdir! İnkilab sayəsində azad olmuş kazaklar qədim kazak həyat tərziini tamamilə yenidən bərpa edəcək və biz qədim zamanlarda ulu babalarımızın dediyi kimi deyəcəyik: “Ey ağaların padşahi, sən orada, basılmaz Moskvada sağ ol, biz də burada – bizim sakit Donda!”

Mayın 3-də axşam iclasında otuz səssə qarşı yüz yeddi səsle general-mayor Krasnov qoşun atamanlığına seçildi; on nümayəndə bitərəf qaldı. O lələkli toppuzu qoşun yasavulundan təhvil almayıb, onu bir şərtlə qəbul edəcəyini bildirdi: təklif etdiyi əsas qanunlar Məclis tərəfindən təsdiq olunmalıdır, atamanlıq üçün ona geniş ixtiyar verilməlidir.

– Ölkəmiz möhv olmaq ərəfəsindədir! Atamana tam mənası ilə etibar etmək şərti ilə mən hakimiyyət toppuzunu qəbul edirəm. Hadisələr inamla hərəkət tələb edir; Don əhalisinin iradəsini təmsil edən ali hakimiyyət orqanının – Məclisin sənə inandığını bilmədən, bolşevik başıpozuqluğu və anarxiyasının əksinə olaraq möhkəm hüquq qaydaları qurulacağına xatircəm olmadan ürəkdən işləmək mümkün deyildir.

Krasnovun təklif etdiyi qanunlar keçmiş imperiyanın tez-tələsik dəyişdirilmiş, yüngülvari müasirləşdirilmiş qanunları idi. Bunları Məclis necə qəbul etməyə bilərdi? Məmnuniyyətlə qəbul etdilər, hər şey, hətta həmişəki göy, qırmızı və sarı parçalarının yeri bacarıqsızlıqla dəyişdirilmiş bayraq da keçmiş xatırladırdı: həmişə bir-birinə köndələninə cəlaşdırılan göy, qırmızı və sarı parçalar (kazaklar, kalmıqlar, gəlmələr) indi uzunlamasına birləşdirilmişdi, yalnız hökumət gerbi, kazakların milli ruhuna uyğunlaşma naminə, əsaslı surətdə dəyişdirilmişdi. İndi gerbdə qanadlarını geniş açmış, caynaqlarını hazır saxlamış ikibaşlı yırtıcı qartal deyil, başında papağı, belində qılıncı, tufəngi və hərbi ləvazimatı olan, çaxır

çölləyi üstündə oturmuş lüt kazak təsvir olunmuşdu. Avam düşüncəli nümayəndələrdən biri yaltaqlıqla belə bir sual verdi:

– Əsas etibarı ilə qəbul olunan qanunlarda belkə general hözrətləri bəzi dəyişikliklər təklif etmək fikrindədir?

Krasnov iltifatla gülümsədi, zarafat etmək həvəsinə düşdü. O, Məclis üzvlərinə mənəli-mənəli göz gəzdirdi və hamının rəğbətini qazanmış adama xas olan şıltaqlıqla dedi:

– Dəyişiklik edə bilərəm. Qırx səkkizinci, qırx doqquzuncu və əllinci maddələrə, yəni bayraq, gerb və himn məsələlərində dəyişiklik etmək olar. Siz mənə qırmızı rəngli bayraqdan başqa hər çeşiddə bayraq, beşbucaqlı yəhudi ulduzundan, ya da digər mason nişanından başqa hər cür nişan, “İnternasionaldan” başqa istədiyiniz himn təklif edə bilərsiniz.

Məclis gülə-gülə qanunları təsdiq elədi. Atamanın bu zarafatı sonralar uzun zaman dildən-dilə düşdü.

Mayın 5-də Məclis bağlandı. Son nitqləri də söyləyib qurtardılar. Cənub qoşun qruplarının komandanı, Krasnovun sağ əli sayılan polkovnik Denisov ön yaxın bir zamanda bolşevik üsyanının kökünü kəsəcəyini vəd etdi. Məclis üzvləri həm layiqli ataman seçmələrindən, həm də cəbhədən gələn yaxşı məlumatdan arxayınlaşmış, sevinmiş halda evlərinə yola düşdülər.

Panteley Prokofyevic Don paytaxtından olduqca həyəcanlı, şadlığı yerə-göyə sığmaz halda getdi. O, hakimiyyət toppuzunun etibarlı ələ keçdiyinə, bolşeviklərin yaxın zamanlarda əzişdiriləcəyinə, oğlanlarının evə qayıdacağına möhkəm əmin idi. Qoca vaqonun pəncərəsi qarşısında əyləşmiş, kiçik stola söykənmişdi. Don himninin ahəngi hələ də qulaqlarında cingildəyir, hərəkətlə söylənən sözlər şüurunun dərinliklərinə qədər işləyirdi, ona elə gəlirdi ki, doğrudan da “Pravoslav sakit Donu aşdı-daşdı, təlatümə gəldi”.

Lakin Novoçerkasskdan beş-on verst uzaqlaşan kimi pəncərədən alman süvarilərinin qabaq dəstələrini gördü. Bir dəstə alman süvarisi dəmiryol xətti kənarı ilə irəliləyir, qatara tərəf gəlirdi. Atlılar yəhərdə sakitcə və arxayınca gedirdilər; sağrısı gen və kök atlar güdmül quyruqlarını bulayırdılar, parlaq günəş işığında dirləri ışıldayırdı. Panteley Prokofyevic belini qabağa öydü, qasları iztirab içində çatıldı, kazak torpağını alman atlarının necə qalibənə tapdaladığına xeyli tamaşa etdi, sonra küreyini pəncərəyə tərəf çevirib, uzun zaman belə bükülü oturdu, ah-vay elədi.

Buğda unu, yağ, yumurta, öküz yüklənmiş qırmızı vaqon qatarları Ukrayna vasitəsilə Dondan Almaniya yola salınırdı. Vaqonların meydançalarında dəbilqəli, göyümtül-boz paltarlı, süngüsü tüfəngə geydirilmiş alman keşikçiləri dayanmışdı.

Sarı göndən tikilmiş möhkəm, dabanları nallı alman çəkmələri Don yollarını tapdalayıb, Bavariya süvariləri atlarını Donda sulayırdılar... Ukrayna sərhədində isə hərbi xidmətə yenicə çağırılmış, Persiyanovkada təzəcə təlim keçmiş cavan kazaklar petlyuraçılara qarşı vuruşurdular. Təzədən düzəldilmiş 12-ci Don kazak polkunun az qala yarısı, Starobelsk yaxınlığında Ukraynadan bir parça artıq torpaq ələ keçirildiyi zaman məhv edildi.

Şimalda Ust-Medveditsa stanitsası əldən-ələ keçirdi: buranı gah Qlazun-ovskaya, Novö-Aleksandrovsckaya, Kumiljenskaya, Skurişenskaya və başqa stanitsalardan axışib gəlmiş qızılqvardiyaçı kazaklar işğal edir, gah da bir saatdan sonra Alekseyevin ağ partizan dəstəsi onları vurub oradan çıxardır və küçələrdə həmin dəstənin kadruları, şinelli gimnazistlər, realistlər və seminaristlər görünürdü. Yuxarı Don mahallarının kazakları bir stanitsadan digərinə axışaraq, şimala doğru irəliləyirdilər. Qırmızılar Saratov vilayəti hüdduduna çəkilirdilər. Bolşeviklər Xopra mahalını demək olar ki, bütünlükdə tərk etmişdilər. Yayın axırında əlinə silah götürə bilən müxtəlif yaşlı kazaklardan təşkil edilmiş Don Ordusu sərhəddə dayandı. Yolda yenidən təşkil olunmuş, Novoçerkasskdan göndirilən zabitlərlə təkmilləşdirilmiş ordu əsl ordu şəklinə düşməyə başlamışdı: stanitsalardan göndərilmiş sayca az olan dəstələr birləşdirildi; keçmiş nizami polklar, alman müharibəsindən salamat qalmış əvvəlki tərkibində təzədən bərpa olundu; polklardan diviziyalar düzəldildi; qərargahlarda xorunçuları şəriştəli polkovniklər əvəz etdi, yavaş-yavaş komanda heyəti də dəyişdirilirdi.

Yayın axırında Miqulinskaya, Meşkovskaya, Kazanskaya və Şumilinskaya kazak bölmələrindən düzəldilmiş döyüş dəstələri general-mayor Alfeyorovun əmri ilə Dondan çıxdı və Voronej vilayəti sərhədindəki birinci kənd olan Donetskoyeni işğal edib, qəza şəhəri Boquçarı mühasirəyə aldı.

Dörd gün idi ki, Petro Melexovun komandası altında olan Tatarsk kazak bölüyü xutor və stanitsalardan keçərək, Ust-Medveditsa mahalının şimalına hərəkət edirdi. Onların hayanda isə sağında olan qırmızılar tələsik, döyüşə girişmədən, demiryola doğru sürətlə geri çəkildilər. Bu neçə günün ərzində tatarskılar düşməyə rast gəlməmişdilər. Mənzilbəmənzil irəliləyirdilər. Petro və kazaklar məslə-hətləşməmişdilərse də, bu qərara gəlmişdilər ki, ölməyə tələsməyin mənası yoxdur, hər dəfə də otuz verəndən artıq getmirdilər.

Beşinci gün Kumiljenskaya stanitsasına girdilər. Dundukovo xutorunda Xopra çayının o tayına keçdilər. Biçənlərdə göyün üzünü mıgmiğa duman kimi bürümüşdü. Titrək mıgmiğa diziltısı getdikcə artırdı. Onlar yığm-yığm havada fırlanır, qaynaşır, atlıların və atların gözlərinə, qulaqlarına dürtülürdülər. Atlar vurnuxur, fınxırır, kazaklar üzlerini əlləri ilə qoruyur, ara vermədən tənəki papirosu eşib çəkir, ətrafa tüstü buraxırdılar.

Xristonya qolu ilə yaşarmış gözlərini silərək deyirirdi:

- Qərribə oyuna düşmüşük, a bunun bəlasını Allah versin!
 - Yoxsa gözüne soxulub? – deyə Qriqori gülümsədi.
 - Gözlərim yaman göynəyir. Görünür bu lənətə gəlmiş zəhərlidir!
- Xristonya qızarmış göz qapağını qaldıraraq, kələ-kötür barmağını gözünün almacığına çəkdi; dodağını uzadaraq ölinin dalı ilə gözlərini xeyli ovuşdurdu.

Qriqori atını onunla yanaşı sürürdü. Onlar səfərə çıxan gündən bir yerdə idilər. Son zamanlar çox kökəlmiş və buna görə də arvada daha çox oxşayan Anikuşka da onlardan əl çəkmirdi.

Dəstə yarımçıq bölükdən ibarət idi. Tatarsklı bir qızla evlənmiş vaxmistr Latışev Petronun müavinini idi. Qriqori vzvod komandiri idi. Onun vzvodundakı kazakların çoxu: Xristonya, Anikuşka, Fedot Bodovskov, Martin Şamil, İvan Tomilin, nazik, uzundraz Borşşev, ayı kimi ağır tərpenən Zaxar Korolyov, Proxor Zikov, əslən qaraçıdan törəmə Merkulov, Yepifan Maksayev, Yeqor Sini-lin və başqa on beşdən çox həmyaşid cavan oğlanlar xutorun aşağı hissəsindən idi.

İkinci vzvodun komandiri Nikolay Koşevoy, üçüncününkü – Yakov Koloveydin, dördüncününkü – Mitka Korşunov idi; Pod-telkovun edamından sonra Mitka Korşunova general Alfyorovun əmri ilə dərhal baş uryadnik rütbəsi verilmişdi.

Bölük atları çöllə yortma qovurdu. Yol, su altında qalmış qamış-lığın yanından ötür, cil və söyüd pöhrəsi basmış dərəyə enir, qıvrıla-qıvrıla biçənəkdən keçirdi.

Arxa cərgələrdən birində Yakov Podkov gur səsle qəhqəhə çəkirdi, Andrey Kaşulin də yüksək kişi səsle qaqqıldayırdı; Pod-telkovun yoldaşlarının qanı bahasına o da uryadnik rütbəsi almışdı.

Petro Melexov ilə Latışev dəstənin yanınca gedirdilər. Onlar nə haqda isə yavaşdan söhbət edirdilər. Latışev qılınınca təzə qotazını oynadırdı. Petro sol əli ilə atının boynunu sığallayır, qulaqlarının arasını qaşıyırdı. Latışevin otli üzündə təbəssüm dolaşır, seyrək tüklü bıqları altından papiros çəkməkdən qaralmış, qapaqları yeyil-miş dişləri saralırdı.

Brexin oğlu, kazakların Antip Brexoviç çağırdıqları kazak axsa-yan bir ala madyanın belində hamıdan daldə gəlirdi.

Kazaklardan kimisi söhbət edir, kimisi də cərgəni pozub beş-beş gedir, qalanları isə yad yerlərə – hər tərəfində gəlməçələr olan biçənəyə, cərgə-cərgə düzülmüş qovaq və söyüd ağaclarına diq-qətlə tamaşa edirdilər. Yaraq-yaşaqlarından hiss olunurdu ki, kazaklar uzaq səfərə çıxıblar: heybələr yemək şeyləri ilə dolu idi; atlara çoxlu yük çatılmışdı; hər kəs şinelini səliqə ilə bürmələyib tərkinə bağlamışdı. Yəhər-yüyəndən də bunu anlamaq olardı. Balaca qayıqlar qatma ilə çəkilib bərkidilmiş, lazımı yerləri tikilmiş, dartılmış, yamanmışdı. Bir ay əvvəl müharibə olmayacağına hamı inanırdısa, indi itaətkar və məlul bir düşüncə ilə gedirdilər: “hələ ki, başın salamatdır, sabah, isə leşin düzdə qarğalara yem ola bilər...”

Kreptsi xutorunu ötdülər. Sağda, üstü qamışla örtülmüş seyrək daxmalardan zəif işıq gəlirdi. Anikuşka şalvar cibindən fəsəli çıxartdı, siçan dişləri kimi xırda dişlərini ağardaraq fəsəlinin yansımsı dişlədi, çənəsini dovşan kimi tez-tez tərpedərək gəvələməyə başladı.

Xristonya tərs-tərs onun üzünə baxdı:

– Acından ölürsən?

– Bəs nə. Arvadçıgızım bışirib.

– Amma yamanca qarınqulusan ha! Gödənin elə bil camış gödənidir. – O üzünü Qriqoriyə çevirdi, hirsli və şikayətli bir səsle söylədi: – Allahın lənətinə gəlmiş elə hey tıxır ha! Heç bilmək olmur bu qədər şeyi hara tıxıdırır? Neçə gündür buna göz qoyu-ram, lap qurumuşam: özü balaca adamdır, amma gör nə çox yeyir!

– Öz malımdır yeyirəm, canıma cəfa verirəm. Axşam bir qoyun yəsən də səhər açılarda yenə yemək istəyəcəksən. Biz əlimizə keçəni ötürənlərdənək, baxmarıq yağlıya-yavana, hamısının xeyri var cana.

Anikuşka qəhqəhə çəkir və Qriqoriyə göz vurub, dilxor olan, tüpürən Xristonyaya him ələyirdi.

Bu vaxt Tomilin səsləndi:

– Petro Panteleyeviç, harada gecələmək fikrindəsən? Ora bax, atlarımız yorulub əldən düşübdür.

Merkulov da bu fikrə tərəfdar oldu:

– Gecələmək vaxtıdır. Gün batır.

Petro qamçısını oynatdı:

– Klyuçidə gecələyəcəyik. Bəlkə də Kumilgiyə qədər getdik.

Merkulov qara qıvrıq saqqalı arasından gülümsədi, Tomilin tərəfə pıçıldadı:

– Bu köpək oğlu Alfyorova qulluq göstər. Cəhd edir ki...

Kim isə Merkulovun saqqalını vuranda məzəlilik etmiş, kişinin yekə saqqalını kəsib gödəltmişdi, bir şələ tükəndən əyri paza oxşayan balaca bir saqqal qalmışdı. Odur ki, Merkulov qərribə və gülünc görünürdü, – kazaklar da bunu bəhanə ələyib, hey ona sataşırdılar. İndi də Tomilin özünü saxlaya bilmədi:

– Sən qulluq göstərmirsən?

– Neyləmişəm ki?

– Saqqalını generalsayağı vurdurubsan. Elə güman edirsən ki, saqqalını generalfasonu ələyən kimi sənə diviziya tapşırıcaqlar? Ay özün öləsən!

– Axmağın biri axmaq! Mən ciddi danışırım, bu isə sözü yayındırır.

Gülüşə-gülüşə, söhbət edə-edə Klyuçi xutoruna gəldilər. Mənzil tutmaq üçün qabağa göndərilmiş Andryuşka Kaşulin onları xutorun qırağındakı həyətin yanında qarşıladı.

– Bizim vzvod ardımca gəlsin! Birinci vzvod bax o üç həyətdə, ikinci vzvod ondan solda, üçüncü vzvod isə o su quyusu olan həyətlə onunla yanaşı olan dörd həyətdə qalacaqdır.

Petro atını onun yanına sürdü:

– Bir şey eşitməmişəm ki? Soruşdunmu?

– Buralarda onlardan heç əsər-ələmət yoxdur. Amma, oğlan, bu xutorda istədiyin qədər bal var. Bir qarının üç yüz pətəyi var. Gecə mütələq bu pətəklərdən birini sındırırıq.

– Ey, ey, axmaqlama! Sındırmağı mən sənə göstərərəm! – Petro qaşlarını çatdı, atına bir qamçı çəkdi.

Yerləşdilər. Atları rahatladılar. Hava qaranlıqlaşdı. Ev sahibləri kazaklara yemək verdilər. Kazaklar və yerli camaat həyətlərin doq-qazında, keçən ildən qalmış qızılğac çırpılarının üstündə əyləşdilər. Oradan-buradan söhbət edib yatmağa gətdilər.

Səhər ertə ikən xutordan çıxdılar. Lap Kumiljenskaya stanitsasına çatmağa qapalı çəpər özünü yetirdi. Petro zərfi alıb açdı, yəhərin üstündə yırgalana-yırgalana xeyli vaxt kağızı oxudu, o, irəliyə uzadılmış əlindəki bir varaq kağızı ağır bir şey kimi saxlamışdı.

Qriqori atını sürüb ona yaxınlaşdı:

– Əmrdir?

– Hə!

– Nə yazırlar?

– İş var... Əmr edirlər ki, bölüyü təhvil ver. Mənimlə yaşlı olanların hamısını geriye çağırırlar, Kazanskda İyirmi səkkizinci polk təşkil edirlər. Topçuları da aparırlar, pulemyotçuları da.

– Bəs qalan adam hara yollanacaqdır?

– O haqda burada yazıblar: “Arjenovskayaya İyirmi ikinci polkun komandirinin sərəncamına getməlidirlər. Təxirə yol vermədən hərəkət etməlidirlər.” Bir sözə bax: “təxirə yol vermədən!”

Latışev də yaxınlaşdı, əmri Petrodan alıb baxdı. Qalın dodaqlarını tərpədənək, qaşları çatılmış halda əmri oxudu.

– Sürün! – deyər Petro qışqırdı.

Bölük hərəkətə gəldi, yavaş-yavaş getdi. Kazaklar dala çevrilərək diqqətlə Petronun üzünə baxır, nə deyəcəyini gözləyirdilər. Kumiljenskaya da o əmri elan etdi. Yaşlı kazaklar əl-ayağa düşdülər, geriye qayıtmağa hazırlaşdılar. Gecəni stanitsada qalması, səhər açılan kimi hərəsi bir yana yollanması qərara aldılar. Səhərdən bəri təklikdə qardaşı ilə söhbət etmək üçün fürsət axtaran Petro axırda Qriqorinin mənzilinə gəldi.

– Dur meydana gedək.

Qriqori səssizcə qapıdan bayıra çıxdı. Mitka Korşunov da daldan onlara çatmışdı ki, Petro soyuq bir şəkildə geri qayıtmasını xahiş elədi:

– Geri qayıt, Mitri. Qardaşımla danışmaq istəyirəm.

– Nə olar. – Mitka mətləbi anlayırımı kimi gülümsündü, ayaq saxladı.

Gözucu qardaşının üzünə baxan Qriqori gördü ki, Petro nə isə ciddi bir məsələdən danışmaq istəyir. Qardaşının niyyətini başa düşdüyü halda özünü onda qoymadı, süni bir həyəcanla sözə başladı:

– Qərribə işdir: evdən cəmi yüz verst aralanmışıq, amma adamlar o adamlar deyil. Danışqları da bizimki kimi deyil, tikintiləri də qaraçı tikintisi kimidir. Ora bax, qapılarının üstünə məbəəd kimi, yonulmuş taxta vurulub. Bizlərdə belə şeylər yoxdur. Bir ona bax, – o yaxınlıqdakı varlı evini göstərdi: – odunlarının üstünə də yonulmuş taxta qoyublar; bunu odun çürüməsin deyəmi ələyiblər?

– Boşla. – Petro üz-gözünü turşutdu. – Danışmalı sözün yoxdur mögər?.. Dayan, gəl çəpərin yanında duraq. Adamlar baxırlar.

Meydan tərəfdən gələn qadınlarla kazaklar maraqla tamaşa edirdilər. Əynində kəmərsiz göy köynək, başında köhnə, çox geyilməkdən qırmızı parçası bozarmış furajka olan bir qoca onlara çatıqda dayandı:

– Burada qalırırsınız mı?

– Qalmaq istəyirik.

– Atlarınız üçün yulaf varmı?

– Bir az var, – deyə Petro cavab verdi.

– Yoxdursa, yanıma gəlin, iki çanaq verim.

– İsa razı olsun, baba, sağ ol!

– Allaha xoş gedər... Gəlin. Mənim evim bax o yaşıl taxtapuşlu evdir.

Qriqori səbri tükənmiş, qanı qaralmış halda soruşdu:

– Sən mənimlə nə barədə danışmaq istəyirsən?

– Hər şey barəsində. – Petro bir növ təqsirkar adam kimi, iztirabla gülümsədi, buğdayı bığının ucunu ağzına saldı. – Qrişacan, indi elə pis vaxtdır ki, biz, ola bilsin ki, bir daha görüşməyəcəyik...

Qriqorinin qardaşına qarşı qanına işləmiş coxdankı düşməncilik hissi Petronun yazıq-yazıq gülümsünməsi, uşaqlıq əyyamındakı kimi ona “Qrişacan” deməsi ilə birdən-birə yoxa çıxdı. Petro yenə də uzun-uzadı və pis-pis gülümsünərək, qardaşının üzünə mehri-bancasına baxırdı. Dodaqlarını qımıldadaraq üzündəki təbəssümü bir an içində silib atdı, siması kobudlaşdı, o dedi:

– Sən bir gör bu namərdlər məxluqu necə iki tirə elədilər! Elə bil ortadan kotan sürdülər, birini bu tərəfə tulladılar, o birini də o tərəfə! Həyat da zəhrimara dönüb, zəmanə də xarab olub! Daha adamlar bir-birini başa düşmürlər... Bax, elə biri sənin özün, – deyə Petro sözünü sərt bir şəkildə dəyişib mətləbə keçdi, – sən mənim doğmaca qardaşımsan, amma, Allaha and olsun ki, sənin nə istədiyini anlaya bilmirəm! Hiss edirəm ki, getdikcə məndən uzaqlaşırısan... Düzümü deyirəm? – Sualı verən kimi özü də cavab verdi: – Düz deyirəm. Yolunu azmısan... Qorxuram qırmızılar tərəfə keçəsən... Qrişkacan, sən bu günədək yolunu tapmamısan.

Qriqori Xopra çayının gözlə görünməyən hüdudundan uzaqlara, tabaşirli təpələrin ardında günəşin gizlənməsinə, qürubun od tutub yanmasına və o tərəfdən gələn qara buludların qaraltılarına baxıb soruşdu:

– Sən tapmısan mı?

– Tapmışam. Mən çıxırıma düşmüşəm. Heç kəs mənə bu çıxırdan çıxarda bilməz! Mən, sənə kimi tərəddüd etməyəcəyəm.

Qriqori acığından zorla gülümsədi:

– Yox a?

– Tərəddüd etməyəcəyəm! – Petro hirsli-hirsli bıqlarını çeynədi, gözləri qamaşırımı kimi, tez-tez kirpik çaltdı. – Mənə kəməndlə də qırmızılardan tərəfinə çəkib aparmaq olmaz. Kazaklar onların əleyhinədir, mən də onların əleyhinəyəm. Mən camaatımızın ziddinə getməyəcəyəm, getmək də istəmirəm! Bunu sənə necə başa salım... Onlarla mənimki tutmaz, yollarımız ayrılır.

– Sən gəl, belə söhbətləri boşla, – deyə Qriqori yorğun-yorğun xahiş elədi.

O, qardaşından əvvəl addımlarını yerə möhkəm basa-basa donqar çiynilərini tərpedə-tərpedə öz mənzilinə getdi.

Qapıda Petro ayaq saxlayıb soruşdu:

– Bunu de, qoy mən bilim, de görüm, Qrişə, sən onların tərəfinə keçəcəksən mi?

– Ağlın kəsməsin... Bilmirəm.

Qriqori həvəssiz, başdansovdu cavab verdi. Petro köksünü ötürdü, amma daha bir söz soruşmadı. Həyəcanlanmış, qanı qaralmış halda getdi. Bir məsələ ona da, Qriqoriyə də tamamilə aydın idi: bir zamanlar hər ikisinin yürüdüğü aydın çıxır, başlarına gələn

hadisələrə sonra fısıllığa çevrilmiş, keçilməz olmuşdu, qəlblərinin birgə döyünməsi müşkülleşmişdi. Meşə kənarında bir tərəfi uçurum olan yamacın qırağı ilə uzanan əyri-üyrü, keçi dırnağı ilə tapdalanıb hamarlanmış balaca cığır da beləcədir: bir də görürsən bir yerdə yana buruldu, kəsilmiş kimi gözədən itdi, daha oradan o yana yol yoxdur, qabaq pis dalan kimi qalın gicitanlıqdır.

...Ertəsi günü Petro bölüyün yarısını geriye, Veşenskayaya apardı. Qriqorinin komandası altında qalmış cavanlar Arjenovskaya stanitsasına hərəkət elədi.

Günəş səhər açıldan adamı yandırır qovururdu. Çöl bozuntul sərab içində qaynayır kimi idi. Geridə, Xopra çayı yaxınlığındakı bənövşəyi bələnlər göyərişir, qumlar zəfəran kimi saralırdı. Tərləmiş atlar süvarilərin altında addım atdıqca yırğalanırdılar. Kazakların sifəti bomboz olmuşdu, üzləri günəşdən yanımışdı. Yəhərlərin döşəkləri, üzəngilər, cilovların metal hissələri elə qızmışdı ki, əl vurmaq mümkün deyildi. Meşədə belə sərinlikdən əlamət qalmamışdı, hava nəm, bürkülü və boğucu idi, aşkar yağış iyi hiss olunurdu.

Ağır bir qüssə Qriqorini üzürdü. O, səhərdən bəri yəhərin üstündə yırğalanır, gələcək haqqında qat-qarışıq fikir-xəyal edirdi: Petronun dediklərini, şüşə muncuq dənələri kimi, bir-bir götür-qoy edir, acı sıxıntı çəkirdi. Yovşanın tünd və kəskin qoxusundan dodaqları acısı, yollarda bürküdən ilgim yüksəlirdi. Sarımtıl-boz çöl elə bil günəşin qabağında dalı üstə uzadılmışdı. İsti küləklər düzdə at kimi çapır, pırlaşmış otları əzişdirir, tozu və qumu göyə sovururdu.

Axşamüstü günəşi şəffaf bir ilgim bürüdü. Göyün rəngi dəyişdi, bozardı. Günbatanda qalın bulud qalıqları göründü. Buludlar elə bil qımıldanırdı, ətəkləri aşağıya sallanaraq, üfünün məchul, incə naxışlarla bəzəkli ətəklərinə toxunurdu. Sonra isə külək onları qabağına qatıb qovdu, buludlar dəhşətli axışdı, bozuntul quyruqlarını lap aşağıya sürüyərək, girdələnmiş zirvələri qənd kimi ağarışa-ağarışa irəlilədi.

Dəstə ikinci dəfə Kumılqa çayını keçdi, qovaq meşəsinin çətirləri altına girdi. Külək əsdikcə yarpaqların dümağ-göyümsov tərəfi parıldayır, müntəzəm və bərkdən xışıldayırdı. Xopra çayının o tayında, harada isə buludların ağappaq ətəyindən yerə çəpənə, dolu qarışıq yağış çırpmağa başladı; olvan qurşaq göy üzünə kəmərkimi sarıldı.

Gecəni balaca və xaraba bir xutorda qaldılar. Qriqori atını rahatladı, pətəkliyə getdi. Ev sahibi – yaşı ötmüş, saçları qıvrırcıq kazak, saqqalında ilişib qalmış arıları dartıb çıxardaraq səksəkəli halda Qriqoriyə deyirdi:

– Bu pətəyi yaxınlarda almışam. Aldım, köçürüb bura gətirdim, beçələri nədənsə tamam qırıldı. Odur bax, görürsənmi, arılar onların meyitini daşıyır aparırlar. – Qoca deşik-deşik olmuş şanın yanında dayandı, pətəyin küncünü göstərdi.

Arılar arasıkəsilmədən uçub həmin yerə gəlir, beçələrin ölüsünü sürükləyib dar keçidə çəkir, sonra boğuc şəkildə vızıldayavızıldaya meyiti də götürüb gedirdilər.

Ev sahibi sarımtıl gözlərini şəfqətlə qıyır, dodaqlarını qüssə ilə nırıldadırdı. O, qollarını tovlayaraq coşquncasına, tünd və dilxor halda gəzinirdi. Bədəni iri və kobud, hərəkətləri çox qıvrıq, bir şeyi qurtarmamış cəld o birinə keçən kişinin davranışı adamda bir narahatlıq doğurur, bu qədər arının intizam və səliqə ilə, aramla, müdrikcəsinə iş gördüyü arılar aləmində artıq görünürdü. Qriqori kişinin hərəkətini azacıq bədxahlıqla izləyirdi. Onda bu hissi, səsi cırıltılı və yeyin çıxan, başdan-ayağa coşqunluqdan, qıvrıqlıqdan yaranmış kimi görünən enlikürək, yaşı ötmüş qoca özü doğururdu:

– Bu il arı yaxşı məhsul verəcəkdir. Kəkotu yaman çiçəkləyib; balı ondan çəkirlər. Çərçivədə hazırlanan bal pətəkdəkindən yaxşıdır. Bünövrə qoymuşam...

Qriqori qatı, yapışqan kimi dartılan bal ilə çay içdi. Baldan kəkotu, kəklükotu və çəmənləcə ətri gəlirdi. Çayı ev sahibinin qızı – ucaboy, göyçək dul gəlin süzürdü. Arvadın əri qırmızılar tərəfə keçmişdi, buna görə də qoca mütillik və itaət göstərirdi. Gəlin nazik solğun dodaqlarını bir-birinə kip qısqaraq gözalrı Qriqoriyə baxırdı; lakin atası bunu görmürdü. Gəlin əlini uzatdı ki, çayniki götürsün; Qriqori onun qoltuğunun altındakı qatran kimi qapqara, qıvrırcıq tükələrini gördü. Qriqori onun sınavıcı, yetik baxışları ilə dəfələrlə göz-gözə gəlmişdi, hətta bir dəfə ona elə gəldi ki, gözü gözünə sataşanda cavan gözəl qızın yanaqları qızardı, dodaqlarının küncündə oğrun bir təbəssüm gizləndi.

O çaydan sonra ölində palaz və balış Qriqorinin yanından keçərkən:

– Mən sizə dəhlizdə yer salacağam, – dedi və açıq həris baxışları ilə Qriqorinin bədəninə od saldı. Balışı əlində çırpıb düzəldərək, astadan və yeyin-yeyin, guya sözgəlişi, pıçıldadı: – Mən məreyin altında yatacağam... Otaqlarda hava çatışmır, birə var...

Qriqori ev sahibinin xorultusunu eşidən kimi təkcə çəkmələrini soyunub məreyin altına, gəlinin yanına getdi. Gəlin laydırları çıxardılmış arabada saldıqı yerdə ona da yer verdi, qoyun derisindən tikilmiş kürkü üstünə çəkdi, ayaqlarını Qriqoriyə toxunduran kimi sakitləşdi. Onun dodaqları quru və sərt idi, ağzından soğan və doymaq həsrəti çəkən tərəvət iyi gəlirdi. Qriqori onun zərif və əsmər qolu üstündə işıqlaşana qədər yatdı. Gəlin gecə sabaha qədər zorla Qriqorini özünə tərəf çəkir, doymaq bilmədən əzizləyir, sıgallayır, gülə-gülə, zarafatlaşaraq, dodaqlarını qanı çıxıncaya qədər dişləyir, Qriqorinin boynunda, döşündə, çiynlərində gömgöy dişlək izləri buraxır, yırtıcı dişi kimi xırda dişlərinin yeri qalırdı. Xoruzun üçüncü banından sonra Qriqori hazırlaşdı ki, dəhlizə keçsin, amma gəlin onu buraxmadı. Qriqori sallaq qara bığları arasından gülümsəyərək, gəlinin əlindən yavaşca çıxmağa çalışaraq yalvarırdı:

– Burax əzizim, burax, qadan alım!
– Hələ bir az da uzan... uzan!
– Axı, görərlər! Ora bax, işıqlanmağa lap az qalıb!
– Qoy görsünlər!
– Bəs atan nə deyər?
– Atam bilir.
– Necə yeni bilir? – heyrətdən Qriqorinin qaşları titrədi.
– Bilir də...
– Gör nə danışır! Haradan bilir?
– Belədir... O hələ dünən mənə dedi ki, zabit əl çəkməsə onunla yat, başını qat, yoxsa Gervaskanın ucbatından atlarımızı əlimizdən alarlar, ayrı şey də edərlər... Axı Gervaska, mənim ərim, qırmızıların tərəfinə keçibdir...

– Belə söy-lə-ə-ə-ə! – deyərək Qriqori istehza ilə gülümsədi, amma bu əhvalatdan qəlbən incidi.

Bu xoşagəlməz duyğunu dağıdan yenə gəlin özü oldu. O, Qriqorinin qolunun əzələlərinə məftunluqla toxunaraq titrədi:

– Mənim başı batmış ərim sən kimi deyil...

Səmanın getdikcə ağaran qübbəsinə tamaşa edən Qriqori maraqla soruşdu:

– Bəs nə cürdür?

– Yarıtmaz... ölüvəydir. – O etimadla Qriqoriyə qısıldı, səsinə hiss olundu ki, gözləri yaşarmışdır. – Bu vaxtadək onunla yaşayıram, amma ağız ləzzəti yoxdur... Arvad məsələsində kara gələn deyil.

Qriqorinin qarşısında bir yad adam könlü, uşaq könlü qədər sadəlvəh bir ürək açıldı, şəh əmib gümrahlaşmış çiçək kimi sadəcə olaraq açıldı. Bu Qriqorini məst etdi, onda mərhəmət hissi doğurdu. Gəlinə yazığı gəldi, təsadüfən yanında qaldığı bu qadının pırtıldaşmış saçlarını sıgalladı, yorğun gözlərini yumdu.

Çardağın üstünə döşənmiş qamışların arasından ayın solğun işığı süzülürdü. Bir ulduz yerindən qopdu, sürətlə üfquə doğru axdı, kül rəngli səmada ağ soyuq iz buraxaraq yox oldu. Göldə dişi ördək bərk qığıldadı, yaşılbaş məhəbbətli yoğun səslə ona hay verdi.

Qriqori yüngülləşmiş, aldığı ləzzətdən canında şirin bir yorğunluq dəhlizə getdi. O, dodaqlarında gəlinin şormazə iyni duyaraq yuxuladı, nəvaziş həsrəti ilə alışıb-yanan gəlinin odlu bədənini, onun iyi – kəkotulu bal, tərəvət və hərərət qarışıq mürəkkəb ətri yadında möhkəm qaldı.

İki saatdan sonra kazaklar onu yuxudan oyatdılar. Proxor Zikov onun atını yöhərlədi, cilovundan yapışib darvazadan eşiyyə çəkdi. Qriqori ev sahibinin kindən dumanlanmış düşməncəsinə baxışlarına davam gətirərək, onunla vidalaşdı, otağa keçən qıza da başını tərpətdi. Gəlin də ona baş əydi, amma onun zərif, azacıq qırmızı dodaqlarında gizli bir təbəssüm, ayrılmaqdan doğan anlaşılmaz bir qüssə gizlənmişdi.

Qriqori atını küçədə geriyyə baxa-baxa sürürdü. Küçə onun keçən gecə qaldığı həyətin yanından yarımqövs kimi keçirdi; Qriqori gördü ki, dünən gecə qoynunda yatdığı gəlin günəşdən qaralmış balaca əlini gözünün üstünə qoyaraq çəpərin üstündən onun dalınca baxır. Qriqori getdikcə o da başını döndərir. Qriqorini birdən-birə qüssə bürüdü, o dönüb geriyyə baxdı, gəlinin sifətini, onun vücudunu gözləri önündə canlandırmağa çalışdı, amma canlandırma bilmədi. O yalnız bunu gördü ki, gəlin ağ örtüklü başını sakit-sakit döndərir, gözlərini ondan ayırmır. Günəşin asta və dairəvi yürüşünü izləyən günəbaxan da başını beləcə döndərir.

Mixail Koşevoyu yatab qaydasında Veşenskayadan cəbhəyə yolladılar. O gəlib Fedoseyevskaya stanitsasına çatdı, burada onu stanitsa atamanı bir gün saxladı və mühafizə nəfəri ilə Veşenskaya geriye göndərdi.

Mixail stanitsa mirzəsindən soruşdu:

– Nə üçün məni geriye göndərirsiniz?

– Oradan əmr alınmışdır, – deyərək mirzə ağzıcu cavab verdi.

Məlum oldu ki, Mişkanın anası xutor yığıncağında qocaların ayaqlarına düşərək yalvarmış, onlar da camaat adından, ailəsinin yeganə çörək qazananı olduğuna görə, Mixaili xutorun ilxıcısı təyin etməyi atamandan xahiş etmişlər. Qərarı Miron Qriqoriyeviç özü Veşenskaya atamanına aparmışdı. Ondan xahiş eləmişdi.

Ataman, stanitsa idarəsində qarşısında dayanmış Mişkanın üstünə çığırdı, ona təcidi, sonra isə səsinə yumşaldı, sözünü hirsli-hirsli belə qurtardı: – Biz Donun müdafiəsini bolşeviklərə etibar eləyə bilmərik! Hələlik otlağa get, orada atları otar, sonra baxarıq. Gözlərimin içinə düz bax, köpək oğlu! anana yazığımızdı gəldi, yoxsa səni... Rədd ol!

Mişka qızmar küçələrdə artıq keşikçisiz gedirdi. Bürmələnməmiş şinel çiyinini kəsirdi. Yüz əlli verst yol gəldiyindən ayaqları sözüne baxmırdı. O, gecə özünü birtəhər xutora yetirdi, ertəsi günü isə anası xeyli ağlayandan, onu əzizləyəndən sonra otlağa getdi; anasının qocalmış sifəti ilə dən düşmüş saçlı əbədi olaraq xatirində qaldı.

Karginskaya stansiyasının cənubunda iyirmi səkkiz verst uzunluğunda, altı verst enində, heç vaxt əkilməmiş qoruq kimi qalan sahə var idi. Bir neçə min desyatin yeri stanitsanın ilxılarını otarmaq üçün ayırmışdılar, buna görə də həmin yer otlaq adlandırılmışdı. Hər il yaz açılarda ilxıçılar qış uzununu Veşenskaya yataqlarda qalmış atları tövlələrdən çıxarıb bu otlağa gətirirdilər. Stanitsa camaatından yığılmış pul ilə otlağın ortasında açıq yay axurları olan on səkkiz ağırlıq tövlə, onun böyründə də ilxıçılar, güdükcü və baytar fəldşeri üçün kərənlərdən daxma tikmişdilər. Veşenskaya yurdunun kazakları madyanlarını yazda buraya gətirir, güdükcü ilə fəldşer onları təhvil aldıqda boylarının iki arşından az, yaşlarının

dördəndən aşağı olmamasına diqqət yetirirdilər. Qırx sağlam atdan bir ilxı düzəldirdilər. Ağırlar öz ilxılarını çölə aparır, madyanlarını qışqançlıqla gözəndən qoymurdular. Mişka yeganə madyanlarını minmişdi. Anası onu yola salarkən, gözlərinin yaşını döşlüyü ilə silərək dedi:

– Bəlkə madyanımız dalafa gəldi... Muğayat ol, çox minmə. Bizə bir at da fərz lazımdır!

Mişka günortaçağı dərənə üstünü başdan-başa bürümüş ilğım arxasından tikilinin dəmir taxtapuşunu, ətrafındakı hasarı, havanın pisliliyindən damı bozaran tövləni gördü. O, atı bir az yeyin sürdü; yoxuşun başına çıxanda binalar da, ondan o yanda süd kimi ağaran, dalğalanan otlaq da aydınca göründü. Xeyli uzaqda, gündöğəndə gölə doğru qaçıran ilxı tutqun bir ləkə kimi görünürdü, ilxıdan kənarda isə oyuncaq at belinə yapışdırılmış oyuncaq adamı xatırladan ilxıçı atını çapırdı.

Mişka həyətdə girdi, atdan düşdü, cilovu artırmaya bağlayıb, evə girdi. Geniş koridorda onun qarşısına ortaboylu, üzü çilli bir kazak çıxdı.

O, Mişkanı təcədən-dırnağa qədər süzüb kobudcasına soruşdu:

– Kimi axtarırsan?

– Güdükcünü görmək istəyirəm.

– Strukovumu? Yoxdur, hamı çıxıb gedib. Onun müavini Sazanov buradadır. Sol tərəfdəki qapı... O sənin nəyinə gərəkdir? Sən haradan gəlirsən?

– Sizin yanınıza at otarmağa göndəriblər.

– Hər yetirəni bura yollayırlar...

Kazak deyində-deyinə qapıya yönəldi. Onun çiyinə salınmış kəməndi ardınca sürünürdü. Qapını açıqdan və dalını Mişkaya çevirdikdən sonra kazak qamçısını yellətdi, bu dəfə mülayimliklə dedi:

– Qardaş, bizim peşə ağır peşədir. Elə vaxt olur ki, iki gün atın belindən düşmərsən.

Mişka onun bir az donqarlaşmış belinə və xeyli əyri qılçalarına baxdı. Kazakın biçimsiz bədəninin cizgiləri qapının arasından düşən işıqda daha da qabarıq və aydın görünürdü. İlxıcının təkər kimi olmuş əyri qılçaları Mişkanı güldürdü, gözü ilə qapının dəstəyini axtara-axtara öz aləmində gülümsəndi: "Elə bil qırx il çöllək minib!"

Sazanov yeni atotaranı vüqarlı və soyuqqanlı qəbul elədi.

Bir az keçəndən sonra güdükçü, ataman polku vaxmistri, iri gövdəli bir kazak olan Afanasi Strukov da gəldi. O, Koşevoyun yemək siyahısına salınması barədə əmr verdi və onunla birlikdə durgun bürküdən qızmış artırmaya çıxdı.

– Xam at öyrətməyi bacarırsanmı? Heç öyrətmisən?

– Xeyr, – deyə Mişka səmimi etiraf etdi və o dəqiqə gördü ki, güdükçünün istidən süstləşmiş üzü dirçəldi, narazılıq qılığı aldı.

Güdükçü tərli belini qaşıya-qaşıya, enli kürəklərini əyə-əyə küt baxışlarını Mişkanın iki gözünün arasına zillədi:

– Kəmənd atmağı bacarırsanmı?

– Bacararam.

– Atlara rəhmin gəlirmi?

– Gəlir.

– Onlar da insan kimidirlər, bircə dilləri yoxdur. Atlara rəhm elə, – deyə o Mişkaya əmr etdi və səbəbsiz-filansız qəzəblənib qışqırdı, – onlara rəhm eləmək lazımdır, qamçının altına salıb döymək yox!

Güdükçünün sifəti bir dəqiqəyə qədər dərrakəli və canlı göründü, amma bu canlılıq bir an içində qeybə çəkildi, yerinə küt bir etinasızlıq gəldi.

– Evlisenmi?

– Yox.

– Axmaqlıq eləmişən! Evlənsən yaxşı olardı, – güdükçünün eyni açıldı.

O nəyi isə gözləyən adam kimi susdu, bir qədər çölün ucsuz-bucaqsız sinəsinə baxdı, sonra əsnəyə-əsnəyə evə getdi. İlkılıq elədiyi bir ayın ərzində Mişka ondan daha bircə kəlmə də söz eşitmədi.

Otlaqda cəmi elli beş aygır var idi. Atotaranların hərəsi iki və ya üç ilxıya baxırdı. Baxar adlı qoca, amma zorba aygırı olan bir iri ilxı ilə aygırı Banalını adlandırılmış, özü də iyirmiyə qədər madyandan ibarət olan kiçik ilxını Mişkaya tapşırdılar. Güdükçü ön zirək və qoçaq ilxıçı olan Soldatov İlyanı yanına çağırırdı ona belə bir tapşırıq verdi:

– Bu Koşevoy Mixail yeni ilxıçıdır, Tatarsk xutorundan gəlir. Ona Baxar ilə Banalının ilxılarını göstər, özünə də bir kəmənd ver. Sizin budkada yatacaqdır. Yerini göstər. Gedin.

Soldatov kiritmiş papiros çəkdi, Mişkaya doğru başını tərptədi:

– Gedək.

Artırmaya çıxdıqda Mişkanın günəş altında dayanmaqdan keyimış madyanını göstərərək soruşdu:

– Sənin atındımı?

– Mənimkidir.

– Boğazdırmı?

– Yox.

– Baxara basdır. O aygır Korolyov zavodu atlarındandır, ingilis atı ilə qarışıq cinsdəndir... Ay nadincdir ha... Hə, atlan gedək.

Atlarını yanaşı sürdülər. Ot atların dizinə çıxırdı. Kazarma ilə tövlə xeyli uzaqda qalmışdı. Çox zərif mavi tülə bürünmüş çöl dərin bir səssizlik içində idi. Onların başı üstündə günəş əlovlar içindəki balaca buludların ardından yeri yaxıb-yandırır. Qızmış otlardan üzüntülü tünd ətir gəlirdi. Sağda, dərənin dumanlı cizgilər içindəki yatağı arxasında Jirov gölünün zolağı incivari – gülümsər bir şəkildə ağarırdı. Ətraf isə göz işlədikcə geniş, ucsuz-bucaqsız yamyaşıl çöl, titrək ilğım, günorta çağının istisindən qızmış qədim düzənlik idi; üfşükdə isə döşü qabarmış, əfsanəvi və əsrarlı təpə görünürdü.

Otların aşağısı qalın və yamyaşıl idi, amma başları günəşin şoxundan parıldayırdı, mis rənginə çalır. Hələ yetişməmiş kəkilli şüyavin şüyləri saçaq-saçaq yanlardan sallanmış, yabani yonca onun dövrəsinə bircək kimi dolanmışdı; ayrığı otları isə toxumla dolu saplaqlarının uclarını böyük şövlə günəşə doğru uzatmışdılar. Qısaboy, ətrafı sürvə ilə dolu çayır bəzən kor kimi, zəli kimi yerə yapışmışdı, sonra yenə başqa bitkilərə dov gələn şiyav sel kimi hər yanı çulğalamışdı, amma həndəvəri çiçəklərlə – haçaquyruq, sarı vərəzək, südləyənlər, bir də tutduğu sahədən sıxışdırıb sair bitkiləri çıxarmış çingizotu ilə bəzənmişdi.

Kazaklar atlarını kiritmiş sürdülər. Mişkanı çoxdan bəri duymadığı itaətkar bir dinclik duyğusu bürümüşdü. Çöl öz səssizliyi və müdrikənə əzəməti ilə onu sıxırdı. Onun yoldaşı isə, tövbə etmək üçün kilsəyə gələn adam kimi, çilli əllərini qabağında – yəhərin qaşında, cütləmiş, başını atın yalına doğru əyib yatmışdı.

Ayaqlarının altından bir bəzgək qalxdı, dərə üzərində dövrə vurub ötdü, onun ağ lələkləri günəşin işığında parıldayırdı. Kim

bilir, bəlkə də səhər Azov dənizini silkələmiş xəff yel əsir, otların başını əyirdi.

Yarım saatdan sonra Osinovo gölü yaxınlığında otarılan ilxıya çatdılar. Soldatov oyandı, yəhərdə gərnəşib, tənbel-tənbel dedi:

– Bu, Pantelyuşka Lomakinin ilxısıdır. Nədənə özü görünmür.

Uzun, açıq kürən Don cinsli aygırı göstərərək Mişka soruşdu:

– Bu aygırın adı nədir?

– Frazyordur. Yaman hirslidir, lənətə gəlmiş! Ora bax, gör necə dəmbərçəkləndi! İlxını götürüb getdi!

Aygır yana buruldu, madyanlar da ona qoşuldular.

Mişka ona tapşırılan ilxıları qəbul elədi və müxəlləfatını düşərgə budkasında yerbəyer elədi. O gəlincəyədək burada üç adam: Soldatov, Lomakin, bir də muzdlu işləyən ahıl, azdanışan Turoverov familiyalı bir kazak yaşayırdı. O, Mişkaya nə kimi iş görəcəyini həvəslə başa saldı, ertəsi günün isə aygırların xasiyyət və şıltaqlıqlarından danışdı, sonra incə-incə gülümsünüb ona məsləhət verdi:

– Qaydaya görə sən öz atının belində qulluq eləməlisən, amma sən onu hər gün minsen, əldən salıb öldürərsən. Sən öz atını ilxının içinə burax, başqasının atını min, tez-tez də dəyişdir.

O, Mişkanın gözü önündə ilxıdan bir madyan ayırdı, atını bərk səyirdərək ona yaxınlaşdı, adətərkə adam kimi, kəməndi hərleyib madyanın başına keçirdi. Mişkanın yəhərini bu madyanın belinə qoydu, uçunan, dal ayaqları üstə çökən madyanı Mişkanın yanına çəkdi:

– Min! Deyəsən, çər dəymiş xamdır! Minsənə! – deyə o Mişkanın üstünə çığırdı, sağ əli cilovu dartıb atı saxladı, sol əli ilə də onu burunladı, getdikcə qızıqşan tırçıltısını kəsdi. – Sən bunlarla yumşaq rəftar elə! Sən ancaq tövlədə aygırın üstünə qışqırıb: “Bir tərəfə çək!” deyə bilərsən, o da axurlardan birinə qısılıb durar, amma bayırda bunu deyə bilməzsən! Xüsusən özünü Baxardan gözlə! Atını ona yaxın sürmə, səni vurub aşırar. – Soldatov üzəngidən yapışaraq danışır, ayağının gah birini, gah o birini qaldırıb yerə qoyan madyanın qara atlatı andıran yelinini məhəbbətlə əlləşdirirdi.

III

Mişka səhərdən axşamədək at belində bir həftə dincəldi. Çöl onu itaətə vadar edir, bitkilər kimi ibtidai həyat keçirməyə amirana surətdə vadar edirdi. İlxi bir qədər aralıda otlayırdı. Mişka ya yəhərdə mürgüləyir, ya da otun üstünə sərilərək, donuq bir ağartıya çevrilən, küləklə qovulub uzaqlara aparılan qalaq-qalaq buludlara heç nə düşünmədən tamaşa edirdi. Əvvəllər o, insanlardan uzaqlaşmasından razı idi. Otlaqda, insanlardan kənarda keçirdiyi həyat hətta onun xoşuna gəlirdi. Lakin həftə tamam olanda, o yeni vəziyyətə alışdıqda, qəlbində gizli bir qorxu baş qaldırdı. “Orada insanlar özlərinin və başqalarının müqəddəratını həll edirlər, mən isə burada at otarıram. Belə də iş olar? Getmək lazımdır, yoxsa çərləyəm...” deyə ayıq bir şəkildə mühakimə yürüdü. Amma beyninə başqa, tənbel, ikinci bir mühakimə də dürtülürdü: “Qoy orada vuruşunlar; orada ölüm var, amma bura əmin-amanlıqdır, ot ilə səmadan başqa heç nə yoxdur. Orada ədavət, burada sülh hakimdir. Sənin başqaları ilə nə işin var?” Düşüncələr Mişkadakı itaətkar xatircəmliyi inadla pozmağa başladı. Bu, onu insanların yanına getməyə təhrik edirdi; Mişka, öz ilxıları ilə Dudarev gölü ətrafında dolaşan Soldatovla, ilk günlərdəkindən daha tez-tez görüşməyə can atırdı.

Görünür, Soldatov yalqızlıqdan sıxıntı çəkmirdi. O, tək-tək hallarda budkada yatırırdı, çox zaman ya ilxının, ya da gölün yanında qalırdı. O, vəhşi kimi həyat sürür, yeməyini özü tapırdı. Həm də bunu elə məharətlə eləyirdi ki, baxan deyərdi, ömrü uzunluğunu bu işlə məşğul olmuşdur. Mişka bir gün gördü ki, o, at tükündən qarmaq ipi toxuyur. Maraqlanıb soruşdu:

– Bunu nədən ötrü toxuyursan?

– Balıq tutmaqdan ötrü.

– Burada balıq hayandır?

– Göldə. Daban balığı var.

– Soxulcanlamı tutursan?

– Çörəklə də tuturam, soxulcanla da.

– Sonra da bişirirsən?

– Qaxac eləyib yeyirəm. Al ye, – deyə o şalvar cibindən bir qaxac daban balığı çıxarıb Mişkaya verdi.

Bir gün Mişka ilxının dalınca dolaşarkən, cələyə düşmüş bəzəyə rast gəldi. Burada məhəmətlə düzəldilmiş bəzgək uyuğu və balaca mıxçaya bərkidilmiş, otların arasında ustalıqla gizlədilmiş bir cələ də vardı. Soldatov elə həmin günün axşamı yerə çoxlu köz tüküb bəzgəyi üstündə qızartdı. O, Mişkanı da şam eləməyə dəvət etdi. İstahaqan bəzgək ötinə parçalarkən xahiş elədi:

– Bir də bu cür cələyə rast gəlsən quşu götürmə, yoxsa işimi korlarsan.

– Sən buraya nə cür olub ki, gəlmisən? – deyər Mişka soruşdu.
– Mən ailə başçısıyam.

Soldatov bir qədər susdu, sonra birdən soruşdu:

– Bəri bax, uşaqlar belə bir söz söyləyirlər ki, sən qırmızılardanсан, doğrudurmu?

Koşevoy ona belə sual veriləcəyini gözləmədiyindən kaxıxdı:

– Yox... Necə deyim... hə, mən onların tərəfinə keçmişdim... tutdular.

– Niyə getmişdin, nə axtarırdın? – Soldatovun baxışları sərtləşdi, o, suallarını sakitcə verir və tikəsini yavaş-yavaş çeynəyirdi.

Onlar bir quru dərənin üstündə ocağın qırağında oturmuşdular. Təzəklərdən acı tütü çıxır, od külün altından üzə çıxmaq istəyirdi. Arxadan onları quru hərərət və solan yovşan qoxusu vururdu. Quyruqlu ulduzlar qaranlıq göyü qılınclayırdılar. Bir ulduz axır, sonra uzun zaman onun yerində atın sağrısına çəkilmiş qamçı yeri kimi xovlu iz qalırdı.

Mişka ehtiyatla Soldatovun ocağın işıltısından qızaran sifətinə baxdıqdan sonra cavab verdi:

– Həqiqəti tapmaq istəyirdim.

– Kimdən öləri? – deyər Soldatovun vücudu silkələndi.

– Xalq üçün.

– Hansı həqiqətləri tapmaq istəyirdin? Söyləsənə.

Soldatovun səsi tutuldu, yavaşdı. Mişka bir saniyə qədər tərəddüddə qaldı; ona elə gəldi ki, Soldatov üzünün ifadəsini gizlətmək üçün ocağa əlavə təzək atdı, Mişka danışmağı qət edərək dedi:

– Hamı üçün hüquq bərabərliyi, bax axtardığım bu idi. Nə ağa olmalıdır, nə də gədə. Anlaşıldımı? Belə işlərə qələm çəkiləcəkdir.

– Səncə kadetlər qalib gələ bilməyəcəklər?

– Əlbəttə ki, yox.

– Deməli sən bunu axtarırsanmış, hə?... – Soldatov nəfəsini dərdi və birdən ayağa qalxdı: – Köpək oğlu, sən deməli kazakları cuhdların əsarəti altına salmaq istəyirmissən, – deyər nifrətlə, qəzəblə qışqırdı. – Deməli sən və sənə kimi namərdlər bizim kökümüzü kəsmək istəyirsinizmi? İstəyirsiniz ki, cuhdlar gəlib çöldə özləri üçün fabrikləri tikdirləsinlər? Torpaq bizim əlimizdən çıxsın?

Mişka heyərətində aramla ayağa qalxdı. Ona elə gəldi ki, Soldatov onu vurmaq istəyir. Mişka geri çəkildi. Soldatov da Mişkanın qorxub geri çəkildiyini gördükdə yumruğunu hərələdi. Mişka onun qolunu göydə tutdu, biləyini sıxışdıraraq onu hədələdi:

– Dayı, sən, gəl, ayrı xəyalda düşmə, yoxsa sənə əzişdirərəm! Niyə özündən çıxmısan?

Onlar qaranlıqda üz-üzə dayanmışdılar. Tapdalanmış ocaq sönmüşdü; kənara dağılmış bir təzəyin qırağı tütülənirdi. Soldatov Mişkanın köynəyinin yaxasından bərk yapışdı; o köynəyi dartırdı, sağ biləyini Mişkanın əlindən qurtarmağa cəhd edirdi.

– Yaxanı boşla! – deyər Mişka xırıldayır, güclü boynunu hərələdirdi. – Sənə deyirəm yaxanı boşla! Öldürərəm, eşidirsənmi?

– Yox, buraxmaram, sən... mənə vurarsan? Dayan, mən sənə... – deyər Soldatov çığır, hirsindən az qala nəfəsi kəsilirdi.

Mişka yaxasını onun əlindən qurtardı, var gücü ilə Soldatovu kənara itələdi; onu bir yumruqla aşırmaq, ayaqları altına salıb, o ki var ayaqlamaq, əzişdirmək kimi bir iyrənc həvəs duydu, amma bədəni ucuca-ucuca köynəyini düzəltdi.

Soldatov daha ona yaxın getmədi. O, dişlərini qıcırda, arabir ana söyüşü söylərək bağırırdı:

– Bunu yerinə xəbər verəcəyəm!.. Bu saat güdükçünün yanına gedəcəyəm! Mən sənə köpünü alaram! Murdar! Əclaf!.. Bolşevik!.. Sənə də Podtelkov kimi asmaq lazımdır! Ağacdandır! Boğazdandır!

“Xəbər verəcək... artıq-əskik danışacaq... Mənə tutub həbsə salacaq... cəbhəyə göndərilmədiyimə görə bizimkilər tərəfə keçə bilməyəcəyəm. Məhv oldum!” – Mişka bunları fikirləşəndə bədəni buza döndü, düşüncəsi çıxış yolu axtarmaq üçün çırpındı, çaydan ayrılmış dəhnədə su kəsildikdə çapalayan balıq kimi, çapalamağa başladı. “Onu öldürmək lazımdır! Bu saat boğmalıyam... başqa çarə yoxdur...” – Bu anı qərara itaət edərək, beynində belə hərəkətə bəraət axtardı: “Deyərəm ki, üstümə atıldı ki, mənə

öldürsün... Mən də onun xirtdəyindən yapışdım... deməli, bir səhv idi oldu... Qızıışmışdım..."

Mişka titrəyə-titrəyə Soldatova tərəf getdi; əgər bu anda Soldatov qaçsaydı, aralarında mütləq qan düşəcəkdə, adam öləcəkdi. Lakin Soldatov yenə də qışqıra-qışqıra söyüş yağdırırdı; odur ki, Mişka da soyudu, yalnız qıçaları xəfifcə uçunurdu, bir də beli ilə qoltuqlarının altı tərləmişdi.

– Hə, bəddi daha... Eşirdirsənmi? Soldatov, bir dayan. Hay-haray salma. Davanı sən özün başladın ki, Mişka acizənə ona yalvarmağa başladı. Onun çənəsi əsir, özünü itirdiyindən gözləri ətrafına döyükdü. – Dost arasında belə şeylər azmı olur?... Mən ki səni vurmamışam... Amma sən mənim yaxamdan yapışmışdın... Hə, mən sənə nə dedim ki? Bu apaydın şeyləri sənə hələ sübut da etmək lazımdır?... Neynək, xətrinə dəymişəmsə məni bağışla... Sən Allah! Hə?

Soldatov daha yavaşdan qışqırmağa başladı, yavaşdı və tamamilə səsinə kəsdi. Bir dəqiqə sonra isə, üzünü ondan kənara çevirib əlini Mişkanın soyuq, tərlı əlindən dartıb çıxardaraq dedi:

– İndi it kimi quyruq bulayırsan! Eybi yoxdur, xəbər vermərəm. Axmaqlığına yazığım gəlir... Amma sən də bu gündən gözlərimə görünmə, səni görmək istəmirəm! Əclafsan! Sən cuhudlara satılmısan, mənim pula satılan adamlara rəhmim gəlmir.

Mişka qaranlıqda alçalmış və miskin adam kimi gülümseyirdi, lakin Soldatov bunu görmür, o, Mişkanın yumruğunun düyüldüyünü, hirsindən əlinin qıpqırmızı olduğunu da görmürdü.

Sonra onlar bir kəlmə belə danışmadan ayrıldılar. Koşevoy atını qeyzlə qamçılایb səyirtirdi, ilxını axtarmağa getdi. Gündoğanda şimşək çaxır, göy guruldayırdı.

O gecə otlaqda tufan oldu. Gecəyarısı iniltili-uğultulu, qaysar olmuş at kimi kişnəyən yel əsməyə başladı, bunun ardınca soyuq gəldi, acı tozanaq qopdu.

Göyün üzü bərk tutuldu. Şimşək qabarmış, torpaq kimi qaralmış bir buludu qılınclayıb doğram-doğram elədi, sonra xeyli sakitlik oldu, uzaqlarda harda isə göy guruldadı, tufan qopacağını andırdı. Şırıltı ilə yağan iri yağışdan otların başı öylməyə başladı. Koşevoy ikinci dəfə çaxan ildırımın işığında gördü ki, ətəkləri kömür kimi qaralan bozumtul bir bulud səmanın yarıya qədərini çulğalamışdır,

yerdə isə bu buludun altında qorxmış, bir-birinin böyrünə qısılmış atlar çox xırda görünürlər. Dəhşətli bir xırıltı ilə göy bir də guruldadı, şimşək sürətlə yerə şığıdı. Yeni gurultudan sonra buludun sinəsindən sel kimi yağış şarıldadı, çölü vəlvələ bürüdü, tufan Koşevoyun başından islanmış furajkasını saldı, özünü isə yəhərin qaşına qısılmağa vadar etdi. Bir an qədər ətrafı zülmətli bir səssizlik çulğaladı, sonra yenə şimşəklər göydə at oynatdı, uğursuz sükutu bir az da dəhşətləndirdi. Bundan sonra ildırım bir də elə bərk saqqıldadı, elə quru və çatıltılı səslə çaxdı ki, Koşevoyun altındakı at vahimələnib, yerə çökdü, ilan kimi qıvrılıb açıldı və yerindən qopdu. İlxdakı atlar da tərpəndi. Koşevoy var gücünü toplayaraq cilovu dartdı, atın başını saxladı, ilxıya ürək-dirək vermək məqsədi ilə qışqırdı:

– Dur!.. rrr!..

Şimşəyin uzun zaman buludların ətəklərini işıqlandıran südə kimi ağ işığında Koşevoy gördü ki, ilxı onun üstünə gəlir. Atlar quduzlaşmış kimi dördnala çapır, burunları demək olar ki, yerə dəyirdi. Körüklənmiş burunları havanı xorultu ilə çəkir, nalsız ayaqları altından boğuş tapılıb çıxırdı. Mümkün qədər yeyin qaçmağa çalışan Baxar isə ilxının qabağınca gəlirdi. Koşevoy atını kənara dəhmərlədi və birtəhər qurtardı. Atlar sürətlə onun yanından ötdülər və bir az kənarda dayandılar. İlxının göy gurultusundan vahimələnib vəlvələyə düşdüyünü anlamayan, qışqırtıya doğru qaçışdığını bilməyən Koşevoy bayaqkindən daha bərk səslə çığırdı:

– Durun! Ehey!

Atlar yenə də – bu dəfə zülmət içində – ağlasığmayan bir sürətlə onun üstünə axışdılar, tapılıtdan qulaq tutulurdu. Koşevoyu dəhşət bürüdü, altındakı atın iki gözü arasına bir qamçı çəkdi, amma kənara çəkile bilmədi. Çılğınlaşmış bir at onun altındakı madyanın sağrısına var gücü ilə döş vurdu. Koşevoy sapanda qoyulub atılmış daş kimi yəhərdən yerə düşdü. Onun sağ qalması möcüzə idi: ilxının əsas hissəsi onun sağından ötdü, buna görə də onu tapdalamadı, yalnız bir madyan dırnağı ilə onun sağ əlini palçıqın içinə soxdı. Mişka ayağa durdu, mümkün qədər səs çıxarmamağa çalışaraq, ehtiyatla kənara çəkildi. O gördü ki, ilxı bir kənarda dayanıb səs gözləyir, ona doğru yenə dəlicəsinə cummağa hazırlaşır; eyni zamanda Baxarın başqa atlardan fərqli finxırtısını eşidirdi.

Koševoy budkaya yalnız səhər açılana yaxın gəldi.

Böyük Don Ordusunun atamanı Krasnov, müdirilər şurasının sədri, xarici işlər şöbəsinin müdiri general-mayor Afrikan Boqayevskinin, Don ordusunun mənzil məsələlərinə baxan polkovnik Kislovun və Kuban atamanı Filimonovun müşayiəti ilə mayın on beşində paroxodla Manıçskaya stansiyasına gəldi. Don və Kuban ərazilərinin sahibləri paroxodun körpüyə yan almasına, matrosların tələs içində əlləşmələrinə və taxta körpü altında boz dalğaların köpürüb çalxalanmasına göyörtədən mükəddər-mükəddər baxırdılar. Sonra isə körpü ətrafına yığılmış yüzlərlə tamaşaçının baxışları altında sahilə çıxdılar.

Hər şey – səma, üfüqlər, gündüz, incətelli ilgün belə mavi idi. Don çayı özü də ona xas olmayan göyə çalırdı, əymə güzgü kimi, ağappaq buludların zirvəsini sinəsində əks etdirirdi.

Əsən küləkdə gün, quraq şoranlıq, bildirdən qalmış çürük ot qoxusu duyulurdu. Camaat bərk qırıldaşırdı. Yerli hökumət adamları tərəfindən qarşılanmış generallar meydana tərəf gedirdilər.

Bir saatdan sonra stanitsa atamanının evində Don hökumətinin və Könüllü ordunun nümayəndələri arasında müşavirə başlandı. Könüllü ordu tərəfindən müşavirədə general Denikin ilə general Alekseyev iştirak edirdi; onları ordu qərargah rəisi general Romanovski, polkovniklərdən Riasnyanski və Evald müşayiət edirdi.

Görüşdə bir soyuqluq hiss olunurdu. Krasnov çox təşəxxüslü idi; Alekseyev müşavirəyə gələnlərə salam verdikdən, görüşdükdən sonra stolun arxasında əyləşdi; arıq, ağ ovucalarını sallaq yanaqlarına söykəyərək, laqeydcəsinə gözlərini yumdu. Yolda avtomobil onu xeyli silkələmişdi. Qocalıq və başından keçən sarsıntılar elə bil onu qurutmuşdu. Ağzının quru dərisi kədərli bir halda aşağıya sallanmışdı; gömgöy və nazik damarcıqlar içindəki göz qapaqları şişmiş və ağırlaşmışdı. Gicgahlarının dövrəsi saysız-hesabsız və çox xırda qırıqlarla dolu idi. Yanaqlarının qırıxıqlı dərisinə söykənmiş barmaqlarının ucları qocalara məxsus sarımtıl, qısa vurulmuş saçları arasına girmişdi. Polkovnik Riasnyanski xısıldayan xəritəni ehməlcə stolun üstünə səirdi, Kislov ona kömək edirdi. Çəçələ barmağının dirəyini xəritənin kənarına dirəmiş Romanovski də onların böyründə durmuşdu. Boqayevski Alekseyevin son dərəcə yorgun

simasına cansıxıcı bir mərhəmət hissi ilə baxa-baxa, alçaq pəncərəyə söykəndi. Alekseyevin üzü gips maska kimi dümağ idi; Boqayevski yaşarmış badamvari gözlərini generalın üzündən çəkmədən, ürəyində deyirdi: "O necə də qocalmışdır! Gör, necə dəhşətli surətdə qocalmışdır!" Müşavirəyə gələnlər stolun arxasında yerlərində yenicə oturmuşdular ki, Denikin üzünü Krasnova çevirərək həyəcanlı, kəskin danışmağa başladı:

– Müşavirəni açmazdan əvvəl mən sizə bir neçə kəlmə söz deməliyəm: Batayskinin alınması üçün verilmiş sərəncamda – ordu hissələrinin hazırlıq düzlüyündə göstərsiniz ki, bizim sağ cinahımızda alman batalyonu ilə topçılar vuruşacaqlar; bu bizə çox qərībā gəlir. Etiraf etməliyəm ki, bu cür əməkdaşlıq məndən ötrə ən azı çox təəccüblü işdir... Vətənin düşmənləri ilə – şəfəfsiz düşmənləri ilə belə yaxınlaşdığınız və onların yardımından istifadəyə qərar verdiyiniz zaman nəyi əldə rəhbər tutduğunuzu söyləyə bilərsinizmi? Sizin bundan xəbəriniz varmı ki, müttəfiqlərimiz bizə yardım göstərməyə hazırdılar?.. Könüllü ordu almanlarla ittifaq bağlanılmasını Rusiyanın dirçəldilməsi işinə bir xəyanət hesab edir. Don hökumətinin hərəkətləri müttəfiqlərimizin geniş dairələrində də məhz bu cür qiymətləndirilir. Xahiş edirəm bu barədə izahat verəsiniz.

Denikin qaşını qəzəblə çataraq cavab gözlədi. Krasnov zahiri sakitliyini təmkini və yalnız ona xas olan kübarlığı sayəsində mühafizə edə bildi; amma yəndə də qəzəb üstün gəldi: çallaşmış biglari altında əsəbilikdən dodağı dartılır, ağzı əyilirdi. Krasnov ona çox sakitliklə, çox təmkinlə cavab verdi:

– Bütün işlərin müqəddəratı həll olunan bir zamanda keçmiş düşmənlərin yardımından çəkinmirlər. Bundan başqa, Don hökuməti, kimsənin qəyyumluğu altında olmayan beş milyonluq müstəqil bir xalqın hökuməti sərbəst hərəkət etməyə, üzərinə götürdüyü vəzifəni – kazakların mənafeyini müdafiə məqsədlərinə uyğun hərəkət etməyə tamamilə haqlıdır.

Bu sözlər deyiləndə Alekseyev gözlərini açdı; hiss olunurdu ki, o diqqətlə dinləmək üçün var gücünü toplayırdı. Krasnov gözücu biglari əsəbiliklə burub ox kimi edən Boqayevskiyə baxdı və sözüne davam etdi:

– General hərətləri, sizin mühakimənizdə etika qəbilli mülahizələr daha üstündür. Siz burada bizim guya Rusiyanın müqəddəratı

məsələsinə xəyanətimizə, müttəfiqlərimizə xəyanət etməmizə dair çoxlu məsuliyyətli sözlər danışdınız... Lakin mən elə güman edirəm ki, Könüllü ordunun bizdən – almanlar tərəfindən bizə satılmış top güllələri aldığı sizə məlumdur, eləmi?

– Kökündən bir-birindən fərqli olan hadisələri qatışdırmamağınızı rica edirəm! Almanlardan döyüş sursatını hansı yolla aldığınızı la mənim işim yoxdur, amma onların qoşunlarının yardımından istifadə etmək!.. – Denikin çiyinlərini hirsli-hirsli dartdı.

Krasnov nitqini qurtararkən sözarası, ehtiyatla, amma qətiyyətlə Denikinə başa saldı ki, o Denikinin bir zamanlar Avstriya-Almaniya hüddurlarında görmüş olduğu briqada generalı deyil, başqa şəxsdir!

Denikin, Krasnovun nitqindən sonra ortaya çıkmış əzici süku-tu pozub, ağıl işlədərək, söhbəti Don ordusu ilə Könüllü ordunun birləşdirilməsi və vahid komandanlıq yaradılması məsələsinə keçirdi. Lakin bayaqkı toqquşma əslində onların arasında getdikcə gərginləşən münasibətlərin daha da pisləşməsinə və axırda, Krasnov iş başından çekildiyi zaman kəsilməsi üçün başlanğıc oldu.

Krasnov Denikinə açıq cavab vermədi, bunun əvəzinə birlikdə Tsaritsin üzərinə hücumə keçməyi, əvvəla çox mühüm bir strateji mövqeyi ələ keçirməyi, ikincisi də, oranı əldə saxlayaraq Ural kazakları ilə birləşməyi təklif elədi.

Danışqı çox qısa oldu:

– Bizim üçün Tsaritsinin nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu mənə sizə söyləmək artıqdır.

– Könüllü ordu almanlarla qarşılaşa bilər. Mən Tsaritsinə getmərim. Hər şeydən əvvəl mən kubanlıları azad etməliyəm.

– Elədir, amma Tsaritsinin alınması çox vacib məsələdir. Don Qoşun hökuməti bunu zati-alilərləndən xahiş etməyi mənə tapşırıbmışdır.

– Təkrar edirəm: mən kubanlıları atıb gedə bilərəm.

– Yalnız Tsaritsin üzərinə hücumə keçmək şərti ilə vahid komandanlıq məsələsindən danışmaq olar.

Alekseyev narazılıqla dodaqlarını çeynədi:

– Mənasız işdir! Kubanlılar bolşeviklərdən hələ qəti surətdə təmizlənməmiş ərazilərləndən kənara getməzlər, könüllü ordu isə vur-tut iki min beş yüz əsgərdən ibarətdir ki, bunun da üçdə biri sıradan çıxmışdır: yaralıdır, xəstədir.

Müxtəsər nahar zamanı onlar bir-birinə heç bir əhəmiyyəti olmayan sözlər atırdılar, – aydınca görünürdü ki, saziş əldə edilməyəcəkdi. Polkovnik Ryasnyanski markovçulardan birinin məzəli, az qala anekdotu andıran şücaətindən söz saldı; beləliklə də, bir yandan xərəyin, o biri yandan məzəli əhvalatın təsiri ilə ortalığa çökmüş gərginlik tədriclə yox oldu. Amma nəhərdən sonra, hamı dahlizə çıxıb papiros çekəndə Denikin əlini Romanovskinin çiyinə toxunduraraq, qıyılmış iti baxışları ilə Krasnovu göstərərək pıçıldaı:

– Vilayət miqyasında Napoleon... Bilirsiniz nə var, ağıllı adam deyil.

Romanovski gülümsünüb tez cavab verdi:

– Knyazlıq eləmək, ağalıq eləmək istəyir... Briqada generalı hökmdarlıq xülyasına qapılıb... Məncə o məzəlilik hissindən məhrumdur.

Bir-birinə ədavət və nifrətləri daha da artmış halda dağıldılar. O gündən Könüllü ordu ilə Don hökuməti arasında münasibətlər getdikcə pisləşdi, iyun ayının sonunda, Krasnovun alman imperatoru Vilhelmə göndərdiyi məktubun məzmunu Könüllü orduya məlum olanda isə, bu pisləşmə son nöqtəsinə çatdı. Novoçerkasskda xəstəxanada yatmaqdan zara gəlmiş yaralı könüllülər Krasnovun muxtariyyət uğrunda canfəşanlıq etməsini, kazakların dədə-baba adət və ənənələrini təzədən dirçəltmək kimi köhnəpərəstlik azarını lağa qoyur, öz aralarında onu kinayə ilə “xuzeyin” adlandırırdılar, Böyük Don Ordusu hökumətinə isə “məzəli hökumət” deyirdilər. Don istiqlalçılıqperəstləri də buna cavab olaraq, könüllüləri “səyyar musiqçilər”, “torpağı olmayan hökəmlər” adlandırırdılar. Könüllü ordudakı “böyük simalardan” birisi Don hökumətini acıdıllıqla “Almanların yatağında kefdən pul qazanan fahişə” adlandırmışdı. General Denisov isə buna belə bir cavab göndərdi: “Əgər Don hökuməti fahişədirsə, onda Könüllü ordu bu fahişənin qazancı ilə keçinən erkək pişikdir”.

Bu cavabda ona işarə edilirdi ki, Könüllü ordu Dondan asılıdır, Don Almaniyadan aldığı sursatdan ona da pay verir.

Könüllü ordunun arxası olan Novoçerkassk və Rostov şəhərlərində zabit əlindən tərpənmək mümkün deyildi. Bunlardan minlərcəsi ehtikarla məşğul idi, saysız-hesabsız arxa idarələrində qulluq edir, yaralandıqlarına dair saxta sənədlər təqdim edərək, xəstəxana-

larda yatırdılar. Az-çox qoçaqlar vuruşmalarda, tıfədən, yaradan qırı-
lırdı; qalanları – inqilab illəri ərzində şərəf və vicdanlarını itirənlər
isə çaqqal kimi qaçıb arxada gizlənin, qızğın hadisələr baş verəndə
lüzumsuz iyrenc xılt kimi, peyin kimi üzə çıxırdılar. Bunlar bir
zamanlar Çernetsovun bərk danlayaraq, rüsvay edərək, Rusiyanın
müdafiəsinə dəvət etdiyi, o vaxt hələ toxunulmamış zabıt kadrları idi.
Çoxu da “düşünən ziyalılar” adlandırılmış təbəqənin ən murdar
adamları, əyinlərinə hərbi paltar geymiş xəbis şəxslər idi: bolşevik-
lərdən qaçmışdılar, ağalara qoşulmamışdılar, bir növ gün keçirir,
Rusiyanın müqəddəratına dair mübahisələr aparır, uşaqları üçün süd
pulu qazanır və müharibənin tez qurtarmasını arzu edirdilər.

Ölkəni kim idarə edəcəkdı: Krasnovmu, almanları, bolşevik-
lərimi? – onlardan öləri bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi, nə
olursa-olsun, təkı bu işlərin axırı yetişsin.

Hadisələr isə gündən-günə mürəkkəbləşməkdə idi. Sibirde
çexoslovak üsyanı baş vermişdi. Ukraynada Maxno qeyzə gəlib
almanları topla-pulemyotla hədələyirdi. Qafqaz, Murmansk,
Arxangelsk... bütün Rusiyada böyük məşəqqətli parçalanma gedirdi.

İyunda, gündoğan küləyi kimi, Donda bir şayiə yayıldı ki, guya
çexoslovaklar alman qoşunları üzərinə hücumə keçmək məqsədilə
Volqaboyunda şərq cəbhəsi yaratmaq üçün Saratovu, Tsaritsini,
Həştərxanı tuturlar. Almanlar, Ukraynada Rusiyadan əkilib Könüllü
ordu bayrağı altına gedən zabıtləri könülsüz buraxmağa başlayıblar.

“Şərq cəbhəsi” yaradılacağına dair şayələrəldən bərk təşvişə
düşmüş alman komandanlığı Dona nümayəndələr göndərdi. İyulun
10-da alman ordusunun mayorları fon Kokenhauzen, fon Stefani və
fon Şleynts Novoçerkasskə gəldilər.

Elə həmin gün ataman sarayında Krasnov tərəfindən qəbul
olundular; qəbulda general Boqayevski də iştirak edirdi.

Mayor Kokenhauzen, Böyük Don Ordusu hökumətinə bolşevik-
lərlə qarşı apardığı mübarizədə, öz sərhədlərinin bərpası işində
alman komandanlığının var qüvvəsi ilə kömək elədiyini, hətta
müsləlləh müdaxiləyə belə yol verərək, yardım göstərdiyini xatırladıqdan sonra soruşdu ki, çexoslovaklar almanlara qarşı hərbi
əməliyyata başlasalar, Don hökuməti buna necə yanaşacaqdır.
Krasnov onu əmin etdi ki, kazaklar ciddi surətdə bitərəfliyə riayət
edəcəklər və aydın işdir ki, Donun hərbi əməliyyat meydanına çev-

rilməsinə yol verməyəcəklər. Mayor Stefani arzu etdi ki, ataman bu
cavabı mümkünə yazılı versin.

Görüş bununla da bitdi. Ertəsi günü Krasnov alman imperato-
runa belə bir məktub yazdı:

“Əlahəzrət imperator və kral! Sizə bu məktubu təqdim edən Zimovaya
stanıtsası atamanı, Böyük Don Ordusu hökumətinin siz əlahəzrət impera-
torun sarayına göndərilmiş səfiri və onun yoldaşlarını mən, Don atamanı,
siz əlahəzrət imperatora salam yetirmək və aşağıdakıları bildirmək üçün
vəkil etmişəm:

Don kazaklarının öz vətənlərinin azadlığı uğrunda apardığı iki aylıq
qəhrəmanlıq mübarizəsi, yaxın keçmişdə almanlarla qohum burların ingi-
lis hökmranlığına qarşı apardıqları şücaətlərlə dolu mübarizə kimi, dövlə-
timizin bütün cəbhələrində tam qələbə ilə bitmişdir, hazırda Böyük Don
Ordusu hökumətinin torpaqlarının onda doqquz hissəsi vəhşi qızılqvardi-
yaçı quldur dəstələrindən azad edilmişdir. Ölkə daxilində dövlət nizam-
intizamı möhkəmlənmiş, tam qanuni həyat bərpa olunmuşdur. Siz əla-
həzrət imperatorun qoşunlarının dostcasına yardımı sayəsində ölkənin
cənubunda sakitlik əmələ gəlmiş, məmləkətdə asayişin mühafizə edil-
məsi və xaricdən hər hansı düşmən təzyiqinin qarşısının alınması üçün
mənəm tərəfindən xüsusi kazak korpusu hazırlanmışdır. Hazırda gənc bir
dövlət olan Don hökumətinin təklidə yaşaması çox çətindir; buna görə
də o Həştərxan və Kuban qoşunlarının başçıları ilə, yəni polkovnik knyaz
Tundovtəv və polkovnik Filimonovla sıx itifaq haqqında sazış imzaladı
ki, Həştərxan ərazisi ilə Kuban vilayəti torpağı bolşeviklərdən təmizlən-
dikdən sonra federasiya əsasında Böyük Don Ordusu hökumətindən Stav-
ropol vilayətinin kalmıqları ilə birlikdə Həştərxan Ordusundan, Kuban
Ordusundan, habelə Şimali Qafqaz xalqları hökumətindən ibarət vahid
dövlət yaradılsın. Buna adları çəkilmiş həmin hökumətlərin hamısının
tam razılığı vardır, yeni təsis ediləcək dövlət də Böyük Don Ordusu hökü-
məti ilə birlikdə belə bir razılığa gəlmişlər ki, onların ərazilərinin qanlı
çarpışmalar meydanı olmasına yol verilməməlidir və tam bitərəfliyə ciddi
riayət etməlidirlər. Zimovaya stansiyası atamanı olan şəxs – əlahəzrət
imperatorun sarayına göndərilmiş elçi, sizdən aşağıdakıları xahiş etməyə
vəkil edilmişdir:

Siz əlahəzrət imperator Böyük Don Ordusu hökumətinin müstəqil
dövlət kimi yaşamaq hüququnu təsdiq edəsiniz; Kuban, Həştərxan, Tersk
vilayətlərində son ərazi və Şimali Qafqaz azad edildikdən sonra isə Don-
Qafqaz itifaqı adı altında bütün federasiyanın müstəqil dövlət kimi tanın-
ması hüququnu təsdiq edəsiniz.

Bir də siz əlahəzrət imperatordan bunu xahiş edəsiniz ki, Böyük Don Ordusu hökuməti hüduqlarını keçmiş coğrafi və etnoqrafik ərazi daxilində təsdiq edəsiniz, Taqanroq şəhəri ilə mahalı barədə Böyük Don Ordusu hökuməti ilə Ukrayna hökuməti arasındakı ixtilafın Don hökuməti xeyrinə həll olunmasında bizə yardım göstərəsiniz, çünki Taqanroq mahalı 500 ildən bəri Donun səərəncamında olmuşdur, Donun nəzərində Taqanroq Tmutarakanın bir qismidir və əslində Don Ordusu elə həmin Tmutarakan-dan əmələ gəlmişdir.

Strateji mülahizələrə görə Saratov vilayətinin Kamışino və Tsaritsin şəhərlərinin, Voronej şəhərinin, habelə Liski stansiyası ilə Povorino stansiyasının Dona qatılmasına, Don ölkəsi hüduqlarının Zimovaya stanitsasındakı xəritədə göstərilmiş qaydada müəyyənləşdirilməsinə yardım göstərilməsini siz əlahəzrət imperatordan xahiş edəsiniz.

Siz əlahəzrətdən sovet orqanlarına təzyiq göstərməyi, onları öz əmriləri ilə Böyük Don Ordusu ərazisinə və ya Don-Qafqaz ittifaqına daxil olmaq istəyən başqa dövlətlərin ərazilərini Qızıl Ordunun quldur dəstələrindən təmizləməyə, Moskva ilə Don hökuməti arasında normal və dinc münasibətlər yaranmasına imkan verməyə vadar etməyizi rica edəsiniz. Don hökuməti əhalisinə, ticarətə və sənayeyə bolşeviklərin basqınları nəticəsində dəymiş bütün zərərlər Sovet Rusiyası tərəfindən ödənilməlidir.

Siz əlahəzrət imperatordan bizim gənc dövlətimizə top, tüfəng, döyüş sursatı ilə, texniki avadanlıq ilə yardım etməyizi, əgər sərfəli hesab etsəniz, bizim dövlət ərazisində top, tüfəng, top gülləsi və patron zavodları yaratmağımızı rica etsin.

Böyük Don Ordusu hökuməti və Don-Qafqaz ittifaqının başqa dövlətləri alman xalqının dostluq xidmətini heç vaxt unutmayacaq; Don polkları hələ otuzillik müharibə dövründə, Vallenşteyn ordusu sırasında almanlarla düşməne qarşı çiyin-çiyinə vuruşmuşlar; 1807-1813-cü illərdə isə Don kazakları öz atamanları graf Platovla birlikdə Almaniyanın azadlığı uğrunda mübarizə aparmışlar, sonra üç il yarım çəkən son qanlı müharibədə almanlarla kazaklar Prussiya, Qalitsiya, Bukovina və Polşa çöllərində öz qoşunlarının şücaət və dəyanətinə qarşılıqlı ehtiram göstərməyə almışlar, indi isə onlar iki nəcib əsgər kimi öl-ələ verərək, doğma Don torpağını müdafiə edirlər.

Göstərdiyiniz bu dostcasına yardım müqabilində Böyük Don Ordusu hökuməti xalqların dünya mübarizəsi zamanı tamam bitərəf qalacağına, alman xalqına düşmən olan silahlı qüvvələri öz ərazisinə buraxmayacağına söz verir; buna Həştərxan Ordusu hökuməti atamanı knyaz Tundutov da, Kuban hökuməti də, bizə, Don-Qafqaz ittifaqına qoşulacaq başqa ölkələr də razılıq vermişdir.

Böyük Don Ordusu hökuməti, yerli əhalinin ehtiyacı ödənildikdən sonra Dondan Almaniya imperiyasına taxıl və un, gön-dəri və xammallar, yun, balıq, inək və bitki yağı, bu yağlardan istehsal edilmiş məmulat, tütün məmulatı, qaramal və at, üzüm şərabı və digər bağçılıq və əkinçilik məhsulları göndərmək üçün müstəsna imtiyaz verir; bunun əvəzində isə Alman imperiyası Dona kənd təsərrüfatı maşınları, kimyəvi maddələr və aşılayıcı cövhərlər, müvafiq material ehtiyatına malik dövlət kağız fabriki üçün avadanlıq, mahud parça, çit-bez, gön, kimyəvi mallar, şəkər və başqa zavod-fabriklər üçün avadanlıq və elektrotexniki ləvazimat göndərməlidir.

Böyük Don Ordusu hökuməti bundan başqa Donun sənaye və ticarət müəssisələrinə, xüsusən yeni su yolları və sair yollar salınması işlərinə kapital qoyulması barədə Almaniya sənayesinə imtiyazlı səlahiyyətlər verir.

Six əməkdaşlıq müqaviləsi hər iki tərəfə qarşılıqlı fayda təmin edəcək və almanlarla kazaklar kimi iki döyüşən millətin qarışıq meydanlarında tökdükləri qanlarla möhkəmlənmiş bu dostluq eyni zamanda bizim bütün düşmənlərimizlə vuruşmağımız üçün qüdrətli bir qüvvəyə çevrilmiş olacaqdır.

Bu məktubla siz əlahəzrət imperatora müraciət edən şəxs diplomat deyil, beynəlxalq hüquqlara incədən-incəyə, mükəmməl bələd olan adam deyil, vuruşma meydanlarında alman silahlının gücünə hörmət bəsləməyə öyrəşmiş əsgərdir; ona görə də mənim bu hər çeşid hiylədən uzaq, açıq danışığımdakı sərtliyi əfv etməyizi, duyduqlarımın səmimiyyətinə inanmağınızı rica edirəm.

Sizə hörmət bəsləyən
Don atamanı, general-mayor
Pyotr Krasnov.

Məktub iyulun on beşində şöbə müdirlərinin müşavirəsində nəzərdən keçirildi və bir çoxlarının buna çox ehtiyatlı münasibət bəsləməsinə, Boqayevskinin, eləcə də hökumət üzvlərindən bir neçəsinin hətta mənfi yanaşmasına baxmayaraq, Krasnov məktubu Zimovaya stanitsasının Berlinə göndərilən atamanı, hersoq Lixtenberqskiye verdi; o da məktubu götürüb Kiyevə yola düşdü, oradan da general Çeryaşukinlə birlikdə Almaniya getdi.

Məktub göndərilməzdən əvvəl, Boqayevskinin gizli tapşırığı ilə xarici işlər şöbəsində üzü köçürüldü, müvafiq izahat və şərhlər

ilə birlikdə bütün kazak qoşun hissələrinə və stanitsalarına yayıldı. Məktub çox qüdrətli təbliğat vasitəsinə çevrildi. Krasnovun almanlara satıldığını indi getdikcə ucadan danışmağa başladılar. Cəbhələrdə tez-tez iğtişaşlar baş verirdi.

Müvəffəqiyyətdən ruhlanmış almanlar isə bu zaman rus generalı Çeryaçuqini Paris yaxınlığında gözdürür, o da alman baş qərargahının rütbə sahibləri ilə birlikdə, Krup zavodunda hazırlanmış ağır alman toplarının məhvədicə təsirinə, ingilis-fransız qoşunlarının tar-marına tamaşa edirdi.

V

Buz səfərində¹ Yevgeni Listnitski iki dəfə yaralanmışdı: ilk dəfə Ust-Labinskaya stansiyası uğrunda vuruşmalarda, ikinci dəfə isə Yekaterinodara hücum vaxtı. Yaralarının hər ikisi əhəmiyyətsiz idi, buna görə də o yenidən ordu sırasına qayıdırdı. Lakin mayda, Könüllü ordu qısa müddət Novoçerkassk rayonunda dincəldiyi zaman, o özündə təqətsizlik duyub, iki həftəlik məzuniyyət aldı. Evə getmək arzusu nə qədər şiddətli olsa da, vaxtını yollarda keçirtməmək üçün Novoçerkasskda qalmağı, burada dincəlməyi qərara aldı.

Onunla bir vızvoda qulluq edən rotmistr Qorçakov da bu zaman məzuniyyətə gedirdi. Qorçakov onu evlərinə dəvət etdi:

– Mənim uşağım yoxdur, arvadım isə sənin gəlməyinə şad olacaq. Çünki məktublarımdan sənə tanıyır.

Yay qaydası isti günorta çağında onlar vağzal yaxınlığındakı küçələrdən birində yosmaraq bir mülkə yaxınlaşdılar.

Biğları qara, qıçları uzun Qorçakov tələsik yeriyyə-yeriyyə, dönüb Listnitskiyə baxa-baxa dedi:

– Bu da mənim keçmiş iqamətgahım.

Onun domba, tünd göyə çalan qara gözləri bəxtiyarlıqla yaşayır, yunan burnu kimi ötlü burnu gülümsədikcə bir az da uzun görünürdü. Üst köynəyinin sürtük ötekleri xışıldaya-xışıldaya, iri addımlarla evə girdi və ev o saat qaxsımış əsgər qoxusu ilə doldu.

Mətbəxdən qabağına yüyürən, gülümsünən xidmətçi qadına qışqırdı:

– Lyolya hamı? Olqa Nikolayevna haradadır? Bağdadır? Gedək ora.

Bağda alma ağaclarının altına pələng dərisinin xallarını andıran kölgələr düşmüşdü, havaya arıxana və yanıq torpaq iyi hopmuşdu. Günəşin şüaları Listnitskinin pensnesinin şüşələrində əks edərək, şrapnel kimi dağılır, parça-parça olurdu. Harada isə dəmir yolunda parovoz aramsız və gur səslə bağınırdı; Qorçakov bu yeknəsəq fəryad dolu bağırıqdan daha güclü çığıraraq səsləndi:

– Lyolya! Lyolya! Haradasan?

Kiçik yan xiyabandan, itburnu kolu arxasından addımını yeyinlədərək bir ucaboy, açıq sarı paltarlı qadın çıxdı.

O, əllərini ürkək, göyçək ədə ilə sinəsinə basaraq, bir anlığa dayandı, sonra isə qışqırdı, əllərini irəli uzadaraq yüyürdü. Qadın elə bərk qaçırdı ki, Listnitski onun yalnız yubkanın altında çırpınan girdə-qabarıq diz qapaqlarını, tufillərinin şiş burnunu, bir də geriyyə atılmış başı üzərində pırpızlaşıb bir-birinə qarışmış sarışın saçlarını görə bildi.

Qadın pəncəsi üstə qalxaraq, günəşdən yanıb çəhraylaşmış qollarını ərinin boynuna doladı, onun tozlu yanaqlarından, burnundan, gözlərindən, dodaqlarından, gündən və küləkdən qaralmış boynundan öpdü. O öpdükcə öpüşlərin qısa, marçılıtlı səsi pulemyot atəşini andırırdı.

Listnitski ətrafı bürümüş minaçıqəyi ətrini ciyərlərinə çəkir, pensnesinin şüşəsini silir, gülümsüyürdü, ancaq özü də dərk edirdi ki, bu çox sarsaq qondarma təbəssümdür.

Şadlıq tufanını bir dəqiqəliyə sakitlik əvəz edəndə Qorçakov boyundan arvadının möhkəm kilidlənmiş barmaqlarını ehmalca, amma qətiyyətlə araladı, onu qucaqlayıb yüngülcə üzünü bu tərəfə çevirdi.

– Lyolya, – dedi, – bu dostum Listnitskidir.

– Ah, Listnitski! Çox şadam! Ərim sizin barənizdə mənə yazıb... – O həyəcanla, təbəssümdən pənləyən, bəxtiyarlıqdan həç nə görməyən baxışları ilə onu süzdü.

Onlar yanaşı yeriyirdilər. Qorçakovun dırnaqları kirli, çatdaqlarla dolu qılıf əli arvadının qız belə kimi incə belindən yapışmışdı. Listnitski yeridikcə bu ələ baxır, minaçıqəyi ətri ilə günəşdən isinmiş qadın vücudunun iyini udur, uşaq kimi özünü son dərəcə

¹ Kornilovçular Rostovdan Kubana çəkilmələrini belə adlandırmışdılar.

bədbəxt, kiminsə tərəfindən ədalətsizcəsinə və möhkəm incidilmiş hesab edirdi. O, qadının sarışın-tutqun saçlar arasında qalmış balaca qulağının çəhrayı sırğalıqına, özündən cəmi bir arşın kənarda olan ipək qədr zərif yanaqlarına baxırdı; gözləri bir an qədr qadının döşünün arasına sataşdı: sarı süd rənginə çalan balaca məmələri və ucları aşağı darçını gilələri gördü. Qorçakovun arvadı arabir işıqlı, açıq mavi gözləri ilə onun da üzünə baxırdı; bu baxışlar nəvazişli və dostcasına idi; amma həmin gözlər Qorçakovun qara üzünə zilləndikdə o qədr başqa cür şölə saçır, elə parıldayırdı ki, bu Listnitskinin qəlbinə ağrıdı, ruhunu sızıldadırdı...

Listnitski ev sahibəsini yalnız nahar zamanı əməlli-başlı nəzərdən keçirdə bildi. Onun yaraşıqlı boy-buxununda da, simasında da otuzuncu baharını yaşayan qadınlardakı sənən təravət, ötən gözəllik parıltısı hiss olunurdu. Lakin istehzal, bir qədər soyuqtehər baxışlarında, tərpnəşlərində gənclik ehtiyatı vardı. Cizgiləri tənəbüsüz olan üzündəki yumşaq və cazibədarlıq güman ki, onun ən sadə cəhəti idi. Sifətindəki bir təzad kəskin surətdə nəzəri cəlb edirdi: qara zülfü cənub gözəlləri kimi dodaqları nazik, tünd qırmızı, ehtiraslı və çatdaq-çatdaq olduğu halda yanaqlarının dərisi çəhrayıya çalır, qaşları ağımsov idi. Qadın həvəslə gülürdü, bu zaman onun sıx, bir ölçüdə olan dişləri göründü, lakin təbəssümündə nə isə bir sünilik nəzərə çarpırdı. Alçaqdan çıxan səsi boğuc idi, incəlikdən yoxsul idi. Əldən ələ keçən şəfqət bacılarından başqa iki aydan bəri qadın görməmiş Listnitskiyə Qorçakovun arvadı hədsiz gözəl göründü. O, Olqa Nikolayevnanın məğrur, sarışın saçları düyüldüyündən ağırlaşmış başına baxaraq, onun suallarına atüstü cavab verirdi və tezliklə yorğunluğunu bəhanə edərək, onun üçün ayrılmış otağa getdi.

...Bir-birinin ardınca şirin və qüssəli günlər gəlib keçirdi. Sonralar Listnitski bu günləri dərindən hiss və hörmətlə yada salırdı, amma əvvəllər uşaq kimi iztirabdan üzüldür, dəlicəsinə, axmaqcasına əzab çəkirdi. Qorçakovlar – ər və arvad – otaqlarına çəkilib cütlükdə yaşayırdı, Listnitskini yada salmırdılar. Təmiri bəhanə edərək, onu yataq otaqlarına bitişik otaqdan küncdəki otağa köçürtdülər, təmirin lazım olduğunu Qorçakov bığının ucunu ağzına salaraq, qırıxdığına görə cavanlaşmış üzündə təbəssüm qatışıq bir ciddiyyətlə dedi: Listnitski dostuna mane olduğunu anlayır, amma nədənsə

tanışlarının yanına köçmək istəmirdi. O səhərdən axşamədək gününü alma ağaclarının altında keçirirdi, narıncı-zərrin sərinlikdə uzanıb, tələm-tələsik, şey бүкүлən kağızda çap olunmuş qəzetləri oxuyur, xəstə adamlar kimi ağır və üzüntülü yuxuya gedirdi. Onun bu əzici qüssəsini şabalıdı rəngdə, ağ xalları olan ev tulası dağıdırdı. Tula sahibini xanımın kirimişcə qışqanır, Listnitskinin yanına gəlir, köksünü ötürərək uzanır, onunla yanaşı əyləşirdi; Listnitski də onu siğallayır, mütəəssir halda pıçıldayırdı:

Xəyala dalsan da... indi gözlərin
Nəşəsidir, girdabında kədərin...

Listnitski Buninin beçə balı kimi şirin və təravətli şerinin yadına qalmış misralarını böyük məhəbbətlə xatırlayırdı. Sonra yenə də yatırdı.

Olqa Nikolayevna yalnız qadınlara xas olan bir həssaslıqla Listnitskidəki üzüntülü əhvali-ruhiyyənin səbəbini anladı. Əvvəllər Listnitskiyə ehtiyatlı yanaşan Olqa Nikolayevna indi ondan daha artıq çəkinməyə başladı. Bir gün axşamçağı şəhər bağından qayıtdıqları zaman onlar ikilikdə gəlirdilər (Qorçakovu bağın qapısında Markov polkunun tanış zabitləri dayandırmışdılar). Listnitski Olqa Nikolayevnanın qoluna girmişdi, onun dirşeyini bədəninə sıxaraq, qadını həyəcanlandırırdı. Olqa Nikolayevna gülümsünərək soruşdu:

– Niyə üzümə elə baxırsınız?

Qadının yavaş səsinə Listnitskiyə elə gəldi ki, bir oynaq və ehtiras vardır. Buna görə də malxulya məzmunlu bir beytlə gizli niyyətini bildirməyə cəsarət etdi (Son zamanlarda o poeziyaya aludə olmuşdu, biganə, lətif bir üzüntü duyurdu).

O, başını əydi, gülümşəyərək pıçıldadı:

Sehrkar bir yaxınlıqdan baxarkən,
Seyrə daldım o qaranlıq pərdəni;
Füsunkar bir sahil idi gördüyüm
Əfsanəli ənginliklər aləmi.

Olqa Nikolayevna yavaşca qolunu çəkdi, nəşələnmiş bir səslə dedi:

– Yevgeni Nikolayeviç, mən kifayət qədər həyatı... Sizin mənə nə cür münasibət bəslədiyinizi görməyə bilmərəm. Heç utanmırsınız? Dayanın, dayanın! Mən sizi... bir qədər... başqa cür adam hesab edirdim... Gəlin belə şeyləri boşlayaq. Yoxsa, həm bir növ anlaşılmaz, həm də şərəfsizdir... Bu cür sınaqlar üçün mən münasib obyekt deyiləm. Qadın dalınca sürünmək xəyalına düşmüşünü? Gəlin, elə eləyək ki, aramız dəyməsin, axmaq işlərinizdən əl çəkin. Axı, mən “gözəl bir yad qadın” deyiləm. Aydındır? Razılaşıdıq? Əl verin, barışaq!

Listnitski özünü qəzəblənmiş nüçəbə kimi apardı, amma bundan bir şey çıxmadı, rolunu başa çatdırı bilmədi. Olqa Nikolayevnanın ardınca o da bərk qəhqəhə çəkdi. Qorçakov arxadan onlara çatandan sonra Olqa Nikolayevna daha da şənləndi, amma Listnitski susdu, evə çatana qədər yol uzunluğunda özünü amansızcasına lağa qoydu.

Ağıllı qadın olsa da, Olqa Nikolayevna buna möhkəm inanmışdı ki, həmin açılışmadan sonra onlar dostlaşacaqlar. Listnitski zəhri davranışları ilə ondakı bu inamı qüvvətləndirirdi, amma qəlbən ona kin bəsləyirdi; bir neçə gündən sonra isə, Olqanın xasiyyətində və zəhri görkəmində mənfi xüsusiyyətlər tapmaq istərək, xeyli əzablı fikirdən sonra, könlündə əsl və böyük məhəbbət başladığını anladı.

Məzuniyyət günləri qurtardı, şüurda ağır təəssürat buraxaraq uzaqlaşdı. Dincəlməmiş, təkmilləşdirilmiş Könüllü Ordu düşməne zərbələr endirməyə hazırlaşdı; əsas qüvvələr onu Kubana gətirməyə həvəsləndirirdi. Tezliklə Qorçakovla Listnitski Novoçerkasskdan getdilər.

Olqa onları yola salmağa getmişdi. Geyindiği qara ipək paltar onun bəsit gözəlliyini nəzərə çarpdırırdı. O ağlamış gözləri ilə gülümsəyir, şişib kobudlaşmış dodaqları sifətini həyəcanlı-kövrək, uşaq üzü kimi göstərirdi. O, Listnitskinin xatirində elə bu cür də qaldı. Qan və çirkab içərisində keçirdiyi xatirələr arasında Olqanın aydın, sönməz surətini uzun zaman və qayğı ilə mühafizə etdi, dərindən hörmət və pərəstiş timsalı hesab etdi.

İyunda Könüllü ordu artıq vuruşmaya girişmişdi. İlk döyüşdə üçdüymə top gülləsinin qəlpələri rotmistr Qorçakovun icalatını eşiyyə tökdü. Onu döyüş xəttindən sürütdəyib çıxartdılar. Bir saatdan sonra isə o salacaya uzadılmışdı, bədənindən qan və sidik axaxa Listnitskiyə deyirdi:

– Mənə elə gəlir ki, ölməyəcəyəm... İndicə mənim üzərimdə cərrahiyyə əməliyyatı keçirəcəklər... Deyirlər ki, xloroform yoxdur... Ölməyə dəyməz də. Sən nə fikirdəsan?... Amma hər ehtimala qarşı... hələ huşum başımda cəm ikən və sairə... Yevgeni, Lyolyanı tək qoyma... Nə onun qohumu var, nə də mənim... Sən namuslu və qəşəng adamsan. Lyolya ilə evlən... İstəmirsən?

O yalvarış, həm də nifrət dolu nəzərlərlə Yevgeniyə baxırdı, üzü qırılmadığı üçün göyümsov görünən yanaqları titrəyirdi. O, torpağa və qana bulaşmış əllərini ehməlcə yırtıq qamına sıxaraq, dodaqlarının çəhrayı tərini yalayır:

– Söz verirsənmi?... Rus əsgərcikləri... səni də... mənim kimi bu cür yırtıq-deşik eləməsələr, onu tək qoyma. Söz verirsənmi? Dinmirsən? O çox yaxşı qadındır, – bunu deyəndə bütün bədəni yönəmsizcəsinə əyildi, – Turgenevin təsvir etdiyi qadınlardandır... İndi belə qadın tapmazsan... Dinmirsən?

– Söz verirəm.

– Elə isə rədd ol, get!.. Əlvida!..

O, uçunan əli ilə Listnitskinin əlindən bərk yapışb sıxdı, sonra yönəmsiz, çaşqın bir hərəkətlə onu özünə tərəf çəkdi, tərlı başını güc verib qaldırdığına görə rəngi bir az da ağarmış, hərərətdən qurumuş dodaqlarını Listnitskinin əlinə söykədi. Tələsik şinelini başına çəkib üzünü kənara çevirdi; sarsılmış Listnitski gözücu gördü ki, Qorçakovun dodaqları titrəyir, yanağında bozumtul nəm bir zol əmələ gəlmişdi.

Qorçakov iki gündən sonra öldü. Bir gün sonra isə sol qolu ilə ombası bərk yaranalmış Listnitskinin Tixoretskiyə yolladılar.

Korenovskaya stansiyası yaxınlığında uzun və inadlı çarpışma oldu. Listnitski öz polku ilə iki dəfə hücumu və əks-hücumu atıldı. Üçüncü dəfədə onun batalyonunun səfləri ayağa qalxdılar. Rota komandirinin: “Yerə yatma!”, “Qartallarım, irəliyə!”, “Kornilov işi uğrunda irəli!” qışqırtılarından qızıxmış Listnitski, sol əlindəki beli bir sipər kimi başı üzərində qaldırmış, sağ əli ilə tufəngdən möhkəm yapışmış halda biçilməmiş buğda zəmisini ağır-ağır yüyürdü. Bir güllə belin əyri novçasına dəydi, yıxılıla yana sürüşdü; Listnitski belin sapını əlində düzəltdi, ürəyində sevinə-sevinə fikirləşdi: “Yan getdi!”, amma bunun ardınca ikinci və qısa, ancaq qüvvətli bir zərbə onun qolunu yanına saldı; bel əlindən düşdü,

qızıdığı üçün, başını güllədən qorumadan, on sajinlarla irəliyə yüyürdü. Tüfəngi üzünə qaldırmaq istədi, amma qolu qalxmadı; ağır qurğuşun kimi ağırlaşır, bədəninin bütün oynaqlarını bürüyürdü. Şırımın arasına çökdü, ağrıya davam gətirə bilməyərək, bir neçə dəfə çığırdı. Uzandıqdan sonra bir güllə də ombasına dəydi. Listnitski aramla, ağır-ağır huşunu itirdi.

Tixoretskide onun qırılmış qolunu kəsdilər, ombasından sümük qırıntılarını çıxartdılar. Ümitsizlik, əzab və qüssə içində sızıldayaraq iki həftə yatdı. Sonra Novoçerkasska apardılar. Burada sıxıntılar içində otuz gün də hərbi xəstəxanada qaldı. Yarasının vaxtaşırı sarınması, şəfəq bacıları ilə həkimlərin hər gün üzünü görməkdən bezikmələr, kəskin yod və karbolka qoxusu... Olqa Nikolayevna hərdənbir onun yanına gəlirdi. Qadının sifətinə yaşılacalan bir sarılıq çökmüşdü. Ağlamaqdan zəifləmiş gözlərindəki sonsuz məyusluq onun fəlakətini, matəmini bir az da artırır. Listnitski xeyli müddət onun gözlərinə baxa-baxa qalır, danışmır, köynəyinin boş qolunu xəcalətlə yorğanın altında gizlədirdi. Qadın ərinin ölümünün təfəsilatını sanki istəmədiyi halda bir də soruşur, gözləri palatadakı carpayıları gəzir, sözləri zahiri bir dalğınlıqla dinləyirdi. Listnitski xəstəxanadan buraxıldıqda onun yanına getdi. Olqa onu artırmada qarşıladı; Listnitski qısa vurdurulmuş çal və qıvrıq saçlı başını onun qarşısına doğru əyərək, əlindən öpdükdə qadın üzünü kənara çevirdi.

Listnitskinin üzü tərtemiz qırılmışdı, xaki rəngli yaraşıqlı frənçi əynində qəşəng otururdu, lakin bir qolunun içinin boşluğu qarşındakına üzüntü və əzab verirdi, kəsilmiş qolun ucu paltarda rəşə ilə titrəyirdi.

Onlar evə girdilər. Listnitski öyləşməmiş dilləndi:

– Boris ölməzdən əvvəl məndən bir şey xahiş etdi... mən ona söz verdim ki, sizi tək qoymayacağam.

– Bilirəm.

– Haradan?

– Onun son məktubundan...

– Bizim bir yerdə olmağımız onun arzusudur... Aydın işdir ki, siz bu işə razı olsanız, şikəst bir adamla evlənmək sizə münasib görünsün... Mənim sözlərimə inanmanızı rica edirəm... bu saat hissələr haqqında danışmaq... Lakin mən sizin xoşbəxtliyinizi səmimi-qəlbədən arzu edirəm.

Listnitskinin utancaq görkəmi və rabitəsiz, həyəcanlı danışığı Olqaya təsir etdi.

– Bu haqda mən də fikirləşmişəm. Mən razıyam.

– Biz atamın malikanəsinə gedərik.

– Yaxşı.

– Qalan şeyi sonra da rəsmiləşdirmək olar.

– Bəli.

Listnitski onun çini qab kimi yüngül əlini hörmətlə öpdü və itə-ətək başını azacıq yuxarıya qaldırıqda, Olqanın dodaqlarında təbəssüm gördü.

Məhəbbət və ağır cinsi ehtiras Listnitskini Olqaya cəlb edirdi. O hər gün onun yanına gəlirdi. Döyüş meydanlarında olmaqdan yorğun düşmüş ürək əfsanələr aləmində dolaşmaq istəyirdi... Təklidə xəyala daldığı zaman, klassik roman qəhrəmanı kimi müha-kimə yürüdür, ömründə nə özündə, nə özəzində rast gəlmədiyi yüksək saf duyğular axtarırdı, – bununla da ola bilsin ki, adi hissələrə qarılmasının üstünü pərdələmək, bunu bir növ bəzəmək istəyirdi. Bununla belə xəyalatın bir qanadı varlıq aləminə bağlanırdı: həyatı yolunda ona təsadüfən rast gəlmiş bu qadına onu tək cinsi meyl həvəsi deyil, eyni zamanda gözəgörməyən bir tel də bağlayırdı. O şəxsi təsərrüfatını dumanlı şəkildə götür-qoy edir, yalnız bir cəhəti çox aydın duyurdu: ona şikəst edilmiş, sıradan çıxardılmış olsa da, əvvəlki kimi qəlbində yenə azgün: “Mənə hər şey eləmə-yə icazə var!” hakimdir. Olqa üçün ağır olan günlərdə də, ona üz vermiş ağır itkinin üzüntü və qüssəsindən hələ qurtarmadığı vaxtlar da, Listnitski ölmüş Qorçakova qısqanclıqdan qızısaq, onunla yatmaq istəyir, bunu dəlicəsinə istəyirdi... həyat quduz və köpüklənən bir girdabı xatırladırdı. Barıt iyi qoxulmuş, sərgüzəştlərdən gözləri kor, qulaqları kar olmuş adamlar coşqun və acgözcəsinə yaşayır, keçirdikləri hər günü qənimət bilirdilər. Kim bilir, bəlkə Yevgeni Nikolayeviç özü də, uğrunda ölümə getdiyi işin mütləq məhv olacağını dumanlı şəkildə duyduğu üçün həyatını Olqanın həyatı ilə bağlamağa tələsirdi.

O evləndiyini, tezliklə arvadı ilə birlikdə Yaqodnoyeyə gələcəyini müfəssəl bir məktubla atasına bildirdi:

“Mən öz işimi qurtardım. Mən bu üsyana qalxmış qara camaatı, müqəddəratına rus ziyalıların on illərlə göz yaşı axıtdığı, yazığı

gəldiyi bu məlun “xalqı” tək qolumla da məhv edə bilərdim, ancaq bu iş, doğrusu, mənə çox mənasız görünür... Krasnov Denikinlə yola getmir; hər iki cəbhə daxilində isə bir-birlərini marığına dururlar, fitnə, fəsad və iyrənc işlərlə məşğul olurlar. Bəzən mən dəhşətə gəlirəm. Bunun axırı necə olacaq? Tək qolumla sizi qucaqlamaq, sizinlə birlikdə yaşamaq, mübarizəni kənardan müşahidə etmək üçün yanınıza gəlirəm. Daha məndən əsgər çıxmaz, cismən və ruhən şikəst bir adamam. Mən yorulmuşam, təslim oluram. Ehtimal ki, evlənməyim və “sakit körpüyə yan almaq” arzusuna düşməyim də bundan irəli gəlməkdədir”. – Məktubunu o bu cür qəmli, kinayəli bir cümlə ilə bitirirdi.

Bir həftədən sonra Novoçerkasskdan yola düşməyi qət etmişdilər. Yola çıxmalarına bir neçə gün qalanda Listnitski tamam Olqa Qorçakovanın yanına köçdü. Ər-arvad olduqları ilk gecədən sonra Olqa nədənsə bir növ sifətdən arıqladı, soldu. O, Listnitskinin tələblərinə sonralar da güzəştə gedirdi, lakin yaranmış yeni vəziyyət ona əzab verirdi, onu qəlbən təhqir edirdi. Listnitski onları birləşdirən sevginin müxtəlif mənalara malik olduğunu, o cümlədən buna nifrət də deyilə biləcəyini bilmir, yaxud bilmək istəməirdi.

Səfərdən əvvəl Yevgeni hərdənbir, istər-istəməz Aksinyanı düşünürdü. İnsan əli ilə özünü gündən necə qoruyursa, o da Aksinya barəsində fikirləşməkdən elə qaçırdı. Lakin onun iradəsi xilafına olaraq, bu yaxınlıq haqqındakı xatirələr daha inadkar bir şəkildə işıq zolaqları kimi görünməyə, beyninə soxulmağa başladı. Bir zaman o belə fikirləşirdi: “Onunla əlaqəni kəsməməliyəm. O buna razı olar”. Lakin nəciblik hissi üstün gəldi, – malikanəyə çatan kimi Aksinya ilə danışmaq, imkan olsa, ondan aralanmaq qərarına gəldi.

Yola çıxdıqlarının dördüncü günü Yaqodnoyeyə gəldilər. Qoca pan cavanları malikanədən bir verst kənarda qarşıladı. Yevgeni hələ xeyli uzaqdan gördü ki, atası qazalağın oturacaq yerindən ağır-ağır ayaqlarını aşıraraq şapkasını çıxartdı.

Qoca pan göyümtül çal, papiros tüstüsü çökmüş lopa bıqlarını gəlinin yanağına toxunduraraq, onu yöndəmsiz halda qucaqlayaraq, gur səsi ilə nərilədi:

– Əziz qonaqlarımızı qarşılamağa çıxmışıq. Dayanın, sizə bir düz-əməlli tamaşa edim.

– Ata, gəlin bizim arabaya minin! Sürücü, tərpon! Aha, Saşka baba, salam! Sağ-salamatsan? Ata, gəlin mənim yerimdə oturun, mən keçib sürücü ilə yanaşı oturaram.

Qoca pan Olqa ilə yanaşı oturdu, yaylığı ilə bıqlarını sildi və toxtaçasına süni bir qıvrıqlıqla oğlunu nəzərdən keçirdi.

– Hə, necəsən, dostum?

– Sizi görməyimə çox şadam, ata!

– Deyirsən şikəst olmusan?

– Neyləmək olar? Şikəstəm.

Atası süni bir tərzdə özünü cəmləşdirərək, oğlunun üzünə baxır, iztirabını simasındakı sərtlik arxasında gizlətməyə çalışır, oğlunun mundirinin kəməri altına keçirilmiş, boş, yaşıl qoluna baxmaqdan çəkinirdi.

Yevgeni çiynilərini tərpedərək dedi:

– Eybi yoxdur, öyrəşmişəm.

– Əlbəttə, öyrəşərsən, – deyər atası da tez səsləndi, – tək baş salamat olsun. Axı sən qalibiyyətlə qayıtmısan... Hə? Düz demirəm? Deyirəm ki, sən qalibiyyətlə qayıtmısan. Hətta özünə gözəl bir əsir də götürməsən, eləmi?

Yevgeni atasının zərif, bir qədər köhnəlmiş əda ilə danışmasından, nəzakətli davranışından həzz alır, gözləri ilə Olqadan: “hə, qocanı bəyənirənmə?” – deyər soruşur və Olqa dinməsə də, onun açıq təbəssümündən, gözlərini işıqlandıran mehribanlıqdan qadının qocanı xoşladığını anlıyırdı.

Löhrəm yerləşli boz atlar kolyaskanı sürətlə aparırdı. Təpəyə çıxdıqda malikanədən binalar, çəmənlərin yaşıl xalısı, divarları ağaran ev, pəncərələrin qabağını kəsmiş ağcaqayın ağacları göründü.

Olqa həyəcanla dedi:

– Ah, nə yaxşıdır! Ah, nə qəşəngdir!

Qara tazılar həyətdən çıxaraq, xeyli hündürə sıçraya-sıçraya kolyaskanın qabağına yüyürüşdülər. Onlar kolyaskanı araya aldılar. Geridən Saşka baba tazılardan birinə – kolyaskaya sarı atılan taziya bir qamçı çəkdi və acıqlı-acıqlı təpindi:

– Təkərin altına soxulursan, quduz dəymiş! Sürük!

Yevgeni dalı atlara tərəf oturmuşdu; hərdənbir atlar finxırır, külək finxırtının sıçrantılarını dala aparır, Yevgeninin boynuna səpələyirdi.

Listnitski atasına, Olqaya, hər tərəfi sünnüllü yola, yavaş-yavaş diklənən, uzaqdakı bələni və üfqu görməyə qoymayan yoxuşa baxdıqca qımışırdı.

– Nə tənhalıqdır! Necə də səssizlikdir...

Olqa da yolun üstündən səssizcə uçub keçən dolaşaları, getdikcə arxada qalan xoşənbül və yovşan kollarını təbəssümlə müşayiət edirdi.

Pan gözlerini qıyaraq dedi:

– Bizi qarşılamağa çıxıblar.

– Kim?

– Həyəət adamları.

Yevgeni dönüb dala baxdı, onları gözləyənlərin kim olduqlarını seçə bilmədi, lakin oradakı qadınlardan birinin Aksinya olduğunu duyub, bərk qızardı. O, belə güman edirdi ki, Aksinyanın simasında açıq bir həyəcan görünəcəkdir, amma kolyaska sərt bir xışiltı ilə darvazanın bərabərində dayandıqda, Yevgeni üreyi uçuna-uçuna sağa baxdıqda, Aksinya ilə göz-gözü gəldikdə, onun çöhrəsindəki təmkinli şadlıqdan, təbəssümdən heyretə düşdü. Elə bil üstündən dağ götürüldü, sakitləşdi, salam verənlərə başı ilə cavab verdi.

Olqa gözlərində heyranlıq ifadəsi Aksinyanı göstərib dedi:

– Necə qənirsiz gözəldir! Bu kimdir?.. Çox gözəldir, eləmi?

Lakin Yevgeni özünü ələ ala bildi, sakitcə və soyuqqanlıqla dedi:

– Bəli, gözəl qadındır. Bu bizim qaravaşdır.

Olqanın gəlməsi evdə hər şeyə təsir göstərmişdi. Əvvəllər əynində isti toxuma tuman və gecə köynəyi olan, səhərdən axşamədək evdə bu qılıqda gəzişən pan sandıqlardan naftalin iyi tutmuş sürtüklerinin və general şalvarlarının çıxardılmasını əmr etdi. Əvvəllər hər cəhətdən pinti olan ağa indi ütülənmiş tuman-köynəkdə kiçik bir qırıq görəndə Aksinyanın üstünə çıxır, səhərlər çəkmələri təmizləməmiş gətiriləndə gözlərini ağardırı. O bir qədər qəşəngləşmişdi, həmişə qırılmış üzündəki parıltı oğlunu heyretə salır, sevindirir.

Ürəyinə nə isə dammış Aksinya gənc xanımın yarınmağa çalışırdı, yaltaqcasına itaət edir, həddindən artıq qulluq göstərirdi. Lukerya da canfəşanlıq edir, yaxşı naharlar bişirməyə səy göstərir, dadlı əla

souslar və xörək şirələri hazırlamaqla özünün də gözlədiyindən yaxşı nəticələr əldə edirdi. Yaqodnoyeda baş vermiş dəyişikliklər hətta indi çox qocalmış, əldən düşmüş Saşka babaya da təsir göstərmişdi. Bir dəfə pan ona artırmanın yanında rast gəldi, qocanı təpədən-dırmağa qədər süzdü və acıqlı-acıqlı barmağı ilə yanadı:

– Bu nə görkəmdir, a köpək oğlu! Hə? – Pan qəzəbli-qəzəbli gözlərini ağartdı. – Şalvarın nə abırdadır, hə!

– Nə abırdadır ki? – deyə Saşka baba cəsarətlə soruşdu, amma o, bu qeyri-adi sorğu-sualdan və ağanın səsinin titrəməsindən özünü bir qədər itirmişdi.

– Evdə cavan gəlin var, a qanmaz, sən istəyirsən ki, mənə çər-ləlib öldürəsən? Niyə şalvarının qabağını düymələməmişən, a iylənmiş keçi? Hə?

Saşka babanın cirkli barmaqları şalvarının miyançasına toxundu, səssiz qarmon dilləri üzərində gəzirmiş kimi, yan-yana düzülü iri düymələri bir-bir bağladı. Saşka baba ağasına nə isə tutarlı bir söz demək istəyirdi ki, pan cavanlıq çağlarındakı kimi ayağını yerə elə bərk vurdu ki, qədim fasonlu, burnu biz çəkməsinin altı aralandı. O, bərk qışqırdı:

– Haydı tövləyə! Marş! Lukeryanı üstünə qaynar su tökməyə vadar edərim! Get bədəninin kir-cirkini təmizlə, ay at qavosu!

Yevgeni dincəlir, ov tufəngini götürüb qobuda gəzinir, biçilmiş darı zəmilərində kəklik vururdu. Bir şeydən yaman nigaran idi: Aksinya məsələsi nə cür olacaqdır? Lakin bir axşam atası Yevgenini yanına çağırırdı; ehtiyatla qapıya tərəf baxa-baxa, göz-gözü gəlməkdən çəkinərək, danışmağa başladı:

– Mən səni buraya bir işdən ötəri çağırıbmışam... Şəxsi işlərinə qarışdığım üçün sən, əlbəttə, mənə bağışlarsan. Lakin mən bilmək istəyirəm ki, sən Aksinya ilə nə cür rəftar etmək fikrindəsən?

Yevgeni tələsik papiros çəkməyə başlaması ilə həyəcan keçirdiyini bürüzə verdi. Malikanəyə gəldiyi gün olduğu kimi, yenə də pörtüdü, qızardığını hiss etdiyindən daha da bərk qızardı.

– Bilmirəm... Düzünü axtarsanız bilmirəm... – deyə açıq ürəklə etiraf etdi.

Qoca isə sərt bir şəkildə dedi:

– Mən isə bilirəm. Bu saat onun yanına get, danış. Ona pul təklif elə, getməyinə mükafat olaraq, – bunu deyəndə panın bığlarının

ucu qımıldandı; o gülümsünürdü. — Xahiş elə ki, çıxsın getsin. Biz bir başqasını tapırıq.

Yevgeni dərhal nökrələr-qaravaşlar yaşayan binaya getdi.

Dalı qapı tərəfə olan Aksinya xəmir yoğururdu. Kürəkləri təpəndikcə belinin ortası novça kimi olurdu. Dolu, əsmər, dirseklərinə qədər çirmənmiş qollarında özəlöləri oynayırdı. Yevgeni onun qıvrım-qıvrım yumşaq saçlı boynuna baxıb dedi:

— Bir dəqiqəliyə dayanmanızı xahiş edirəm, Aksinya.

Aksinya dərhal üzünü ona çevirdi, gülümsəyən sifətinə lütfkarlıq və laqeydlik ifadəsi verməyə çalışdı. Lakin Yevgeni gördü ki, koftasının qollarını aşağı salanda Aksinyanın barmaqları titrəyir.

— Bu saat, — deyə Aksinya aşpaz qadına ürkək bir nəzər salıb, bəxtiyarcasına, yazıq-yazıq gülümsəyərək Yevgeniyə doğru yönəldi.

Artırmada o Aksinyaya dedi:

— Gedək bağa. Danışmaq lazımdır.

— Gedək, — deyə Aksinya sevinə-sevinə, itətkarcasına razılaşdı; ona elə gəldi ki, bu, əvvəlki münasibətlərin təzədən başlanmasıdır.

Yolda Yevgeni yavaşca soruşdu:

— Bilirsənmi, mən səni nə üçün çağırıram?

Aksinya qaranlıqda gülümsündü, onun qolundan yapışdı, lakin Yevgeni dartıb qolunu onun əlindən çəkdi, hər şey Aksinyaya aydın oldu. Dayandı.

— Siz nə demək istəyirsiniz, Yevgeni Nikolayeviç? Mən buradan o yana getməyəcəyəm.

— Yaxşı. Biz elə burada da danışa bilərik. Söhbətimizi heç kim eşitmir... — Yevgeni tələsir, sözləri dolaşdırırdı. — Sən mənə başa düşməlisən. Mən indi sənə əvvəlki kimi rəftar edə bilmərəm... Sənənlə yaşaya bilmərəm... Başa düşürsənmi nə deyirəm? İndi mən evliyəm və namuslu adam kimi, əclafıq eləyə bilmərəm... Buna vicdanım yol vermir. — Yevgeni danışır və dediği təmtəraqlı sözlərdən hədsiz xəcalət çəkirdi.

Gecə zülmət içərisindəki gündoğandan yenidən gəlmişdi.

Günbatanda göyün kiçik bir zolağı qurubun alovları içərisində hələ də alışıb yanırdı. “Hava xoşdur” deyər xırmanda fənər işığında taxıl döyürdülər; maşınların çarxları getdikcə artan bir şaraqıltı ilə fırlanırdı, işləyənlərin səs-küyü yüksəlirdi; taxıldöyən maşının əjdaha kimi açılmış iri ağzı sanki “gətir! gətir! gətir!” deyər boğuc-

boğuc və bəxtiyarlıqla nəre çəkirdi. Bağ getdikcə sakitləşirdi. Ətrafı gicitkən, buğda və şəh ətri bürümüşdü.

Aksinya dinmirdi.

— Nə deyirsən, Aksinya? Niyə dinmirsən?

— Deməyə sözüm yoxdur.

— Mən sənə pul da verərəm. Sən buradan çıxıb getməlisən. Elə güman edirəm ki, sən buna razı olarsan... Daim səni görmək mənim üçün çox ağır olar.

— Bir həftədən sonra ayım tamam olur. O vaxtdək qalib qulluq edə bilərəmmi?

— Əlbəttə, əlbəttə!

Aksinya bir qədər susdu, sonra isə döyülmüş adam kimi, böyrün-böyrün, Yevgeniyə yaxınlaşdı və dedi:

— Neynək, eybi yoxdur, gedərəm... Ayrılkən mənə yazığın gəlməzmi? Məni ehtiyac belə həyasız etmişdir... Yalqızlıqdan zara gəlmişəm... Sən mənə qınama, Jenya.

Onun səsi cingiltili və darıxdırıcı idi. Yevgeni onun ciddimi danışdığını, zarafatını elədiyini qətiyyənlə başa düşə bilmirdi.

— Nə istəyirsən?

Dilxor olmuş Yevgeni öskürdü, birdən hiss etdi ki, Aksinya yenə də cürətsiz bir şəkildə onun əlini axtarır...

Beş dəqiqədən sonra o ətirli, şəhli qarağat kolunun dalından çıxdı, çəpərin payasına qədər getdi, papirosundan dərin qullablar vura-vura, dizləri tər, yaşıl otdan göyərmiş şalvarını dəsmalı ilə uzun zaman silib təmizlədi.

Artırmaya qalxanda dönüb geriye baxdı. Qulluqçular yaşayan binada, pəncərədən düşən sarı işıqda Aksinyanın qəşəng qaməti göstəndi. Aksinya qollarını boynuna doğru qaldırıb, saçlarını düzəldi, işığa baxaraq gülümsəyirdi.

VI

Ağ ot yetişmişdi. Çöl göz işlədikcə uzanan, ləpələnən gümüşü don geymişdi. Külək bu ümmanı möhkəm dalğalandırır, oynadır, göy-qızırtı dağları gah cənuba, gah da günbatana qovurdu. Havanın su kimi axdığı yerlərdə ağ otlar ibadət edircəsinə başlarını öyir, onun ağaran sinəsində uzun zaman qaranlıq bir ciğir əmələ gəlirdi.

Hərəsi bir çeşid olan otlar saralırdı. Bələnlərdə təkə çöpləri qalmış, istidən qurumuş yovşanların beli bükülürdü. Gödək gecələr sürətlə kül olub gedirdi. Gecələr kömür kimi qapqara göydə saysız-hesabsız ulduzlar sayırışdı; kazakların günəşi – ay donuq bir işıq yayır, ağımsov nur səpirdi; öngin kəhkəşan başqa ulduz yolları ilə qovuşurdu. Süst hava qəlizləşmişdi, külək qupquru idi, yovşan iyi gətirirdi; yovşanların çox güclü acısı hopmuş torpaq sərinlik həsrəti çəkirdi. At dırnağı, insan ayağı dəyməmiş məğrur ulduzlar aləmi çırpınırdı; quru, qara torpaq kimi tünd olan səmada buğda dənələri kimi saralan ulduzlar cücərmədən, bəhrə vermədən batıb gedir, məhv olurdular, ay qurumuş şoranlıq kimi idi, çöldə isə hər yer quruyur, saralıb tökülür, hər yanda bildirçinlər aramsız ötür, cırcıramaların cırıltısı adamın beyninə işləyirdi.

Gündüzlər isə bərk isti və bürkülü keçir, ətrafı ilğım çulğalayır. Maviliyi qeybə çəkilməmiş səma altında günəşdən od yağır, bir tək bulud belə görünmürdü, qartalın geniş açılmış darçını polad qanadları göydə süzürdü. Ağ ot çöldə göz qamaşdıracaq bir parıltı ilə ağarır, dəvə rəngini xatırladan qonur, qızmış otdan alov yüksəlirdi; çalağan mavi göydə yanakı fırlanır, – aşağıda isə onun nəhəng kölgəsi otların üstü ilə səssizcə və sürətlə şütüyürdü.

Sünbülqıranlar yorğun və boğuq bir səslə cıvıldaşırdılar. Siçovullar dəlməklərinin boğanaqlı girəcəyində mürgüləyirdilər. Çöl isti, lakin ölü kimi idi, ətrafda hər şey şəffaf idi, qımıldanmırdı. Hətta təpə də gözlə görünən varlıq aləminin hüdudunda rüyada olduğu kimi əfsanəvi və anlaşılmaz mavi rəngə çalırdı.

Doğma çöllər! İlxlarda doğar atlarla aygırların yallarına çökən acı külək. Duzlu yel əsdikcə atlar tırcıldayır, acı-duzlu havanı udduqca onu ipək kimi yumşaq dodaqları arasında çeynəyir, külək və günəş dadı duyduqca kişnəyirdilər. Aşağılarda olan Don səmasının ağuşundakı doğma çöl! Əyri-üyrü dərələr, quru qobular, qırmızı torpaqlı yağanlar, at dırnağı altında yuvacığa oxşar izlərlə dolmuş ağ ot düzənliyi, torpağın altına basdırılmış kazak şənşöhrətinin keşiyini çəkən, müdrik bir sükut içində olan təpələr... Qarşında hörmətlə əylirəm, bir oğlun kimi dadı şirin torpağını öpürəm, ey saf kazak qanı ilə yuyulmuş Don çölləri!

Onun başı ilan başı kimi balaca və qurudur. Qulaqları xırda və oynaqdır. Döş əzələləri çox inkişaf etmişdir. Ayaqları nazik və güclüdür, beli qüsursuz, dırnaqları çay daşı kimi hamardır. Sağrısı bir az sallaq, quyruğu top saçaqdır. O xalis Don cinsindəndir. Hələ bu bir yana: qanı çox təmizdir, damarlarındakı qanda heç bir qatışıq yoxdur, hər cəhətdən cins atdan törəmə olduğu göz önündədir. Adı da Malbrukdur.

O, naxır bulağında, öz madyanını müdafiə edərkən, özündən güclü və qoca bir aygırla döyüşdü; otarıldıqları zaman bütün aygırlar nalsız olurlar, buna baxmayaraq, həmin ayağını vurub Malbrukun sol qolunu bərk yaralamışdı; onlar şahə qalxır, bir-birini gəmirir, qabaq ayaqları ilə vururdular, bir-birilərinin dərisini qoparırdılar...

İlxıcı bu arada yox idi, tozlu çəkmə içində istidən bişən ayaqlarının hərəsini bir yana uzadaraq, dalını günəşə çevirib yatmışdı. Rəqibi Malbruku aşırı, sonra da dalından düşədi, onu qovdu, ilxıdan xeyli uzaqlaşdırdı, orada qanına qəltan edilmiş halda qoyub, geriye qayıtdı, hər iki ilxının qabağına düşdü, bataqlıq dərənin qırağı ilə götürüb getdi.

Yaralı aygırı tövləyə gətirdilər, feldşer onun yaralanmış ayağını müalicə elədi. Bu əhvalatdan altı gün sonra isə güdükçüyə məlumat verməyə gəlmiş Mişka qərribə bir hadisənin şahidi oldu: gördü ki, nəslilə davam etdirmək kimi qüdrətli bir meylin təsiri ilə qızıxmış Malbruk, noxtanı dişilə qırıb tövlədən çıxdı, kazarmanın yaxınlığında otlayan çidarlı atları da götürüb, çölə qaçdı; aparılan ilxıcı, güdükçü və feldşerin minik atları idi. Malbruk atları əvvəl dördəm yerləşlə apardı, sonra geridə qalanları dişləyib qabağına qatdı, qovaqova uzaqlaşdırdı. İlxiçilərlə güdükçü cəld kazarmadan bayıra atıldılar, onlar yalnız madyanların ayaqlarındakı çidarların necə çatatla qırıldığını eşidirdilər.

– Səni Allahın lənətinə gələsən, bizi piyada qoydu!..

Güdükçü söylər, amma gətdikcə uzaqlaşan ilxiya gizli sevinclə baxırdı.

Günortaçağı Malbruk atları naxır bulağına gətirdi. Piyada qalmış atotaranlar madyanları ondan araladılar, özünü isə Mişka yəhərləyib, çölə sürdü və əvvəlki ilxiya qoşdu.

İki ay atotaran olmuş Koşevoy atların çöl həyatını diqqətlə öyrəndi; onda atların ağılına, insanlarda tapılmayan nəcibliyinə dərin hörmət yarandı. Aygır madyanı onun gözü önündə basırdı; ibtidai şərəitdə baş verən bu qədim hadisə o qədər təbii-bakir və sadə idi ki, Koşevoy bunu insanların həyatı ilə müqayisə edir və beynində insanlara haqq vermirdi. Amma atlarla insanların münasibətlərində oxşar cəhətlər də çox idi. Məsələn, Mişka görürdü ki, getdikcə qocalan, başqa madyanlara qarşı çox tünd və acıqlı olan, kobudluq edən Baxar madyanların arasında alnında iri qaşqası olan, gözləri atəş saçan dördyaşar göyçək bir kürən madyanı xüsusi olaraq yanlayır; bu madyanın yanında Baxar həmişə səksəkəli, həyəcanlı, sərt olurdu, onu təmkinlə, ehtirasla finxıra-finxıra iyləyirdi. Düşərgədə o, bələli başını həmişə bu bəyəndiyi heyvanın sağrısına söykəməyi, bu cür uzun zaman mürgüləməyi xoşlayırdı. Mişka aygıra kənardan tamaşa edir, onun incə dərisi altında özələ buğumlarının necə yavaş-yavaş qimildandığını görürdü; Mişkaya elə gəldi ki, Baxar bu madyanı qocalara xas ümidsiz, möhkəm və qəmli bir məhəbbətlə sevir.

Koşevoy yaxşı qulluq edirdi. Görünür, onun işə can yandırması xəbəri stanitsa atamanına çatdırılmışdı; ona görə də avqustun əvvəllərində güdükçü Koşevoyu stanitsa idarə heyətinin sərəncamına göndərmək əmri aldı.

Mişka o saat getməyə hazırlaşdı, işlətdiyi paltar və sair ləvazimatı təhvil verdi, həmin günün axşamı atına minib evlərinə yola düşdü. O, madyanını durmadan dəhəmləyirdi. Gün batan zaman Kargini ötdü və burada bələndə Veşenskaya tərəfə gedən bir arabaya çatdı.

Bir ukraynalı arabacı yorulub əldən düşmüş kök atları qovurdu. Ressorlu arabanın gerisində əynində şəhərlilər kimi pencək olan, boz fətr şlyapasını peysərinə doğru itələmiş boylu-buxunlu, enlikü-rək bir kişi dirsəklənmişdi. Mişka bir müddət atını arabanın dalınca sürdü, araba silkələndikcə şlyapalı kişinin qalxıb düşən sallaq çiyinlərinə, yaxalığının ağ, toza bulaşmış zolağına tamaşa etdi. Həmin şəxsin ayaqları altında sarı bir yol çantası, üstünə qatlanmış palto atılmış kişə görünürdü. Yad sıqarın tüstüsü Mişkanın burnunu acışdırdı. Atını arabanın bərabəri ilə sürərək, belə müləhizə elədi: "Yəqin stanitsaya bir mənşəb sahibi gədir". O, çəpəki şlyapanın

altına nəzər saldı, — ağzı açıla qaldı, həm qorxduğu, həm də heyrətdən sarsıldığı üçün hiss etdi ki, bədəni biz-biz oldu: dirsəklənən Stepan Astaxov idi, sıqarının ucunu ağzında səbirsizliklə çeynəyir, açıq mavi oynaq gözlərini qıyırdı. Mişka gözlərinə inanmayaraq, öz yerlisinin tanış, çox dəyişmiş simasına bir də diqqətlə baxdı, qəti inandı ki, ressorların atıb tutduğu bu adam həqiqətən sağ-salamat Stepandır, o, həyəcanından tərə batmış halda öskürdü:

— Bağışlayın, cənab, siz Astaxov deyilsinizmi?

Arabadakı şəxs başının tərpenişi ilə şlyapasını alnına doğru itələdi, geriye çevrilib başını qaldırdı, Mişkaya baxdı.

— Bəli, Astaxovam. Necə bəyəm? Məgər siz... dayan görüm, sən Koşevoy deyilsənmi? — Stepan dikəldi, qabağı vurulmuş şabalıdı bıqları altında yalnız dodaqları ilə qımışdı, gözlərində, qocalmış sifətinin hər tərəfində yenilməz sərtlik ifadəsini saxlayaraq, çəsqin və sevinmiş halda əlini irəliyə uzatdı: — Koşevoyсанми? Mixailsən? Gör necə görüşdük!.. Çox şadam...

— Axı, bu nə işdir? Nə cür işdir? — deyə Mişka cilovu boşaltdı, əllərini təəccüblə oynatdı. — Deyirdilər ki, səni öldürüblər. Amma indi görürəm ki, Stepan Astaxov...

Mişka bərk sevindi, yəhərdə qurxucdu, anıma Stepanın zahiri görkəmi, qərribə tələffüzü onu karıxdırdı; Stepan əvvəlki münasibətini dəyişmişdi, söhbətin əvvəlində də, sonra da Mişkaya "siz" deyərək xitab edirdi; Mişka azacıq da olsa hiss edirdi ki, onları bir-birindən ayıran görünməz bir hədd vardır.

Aralarında söhbət başlandı. Atlar addımla yeriyirdilər. Günbatanda qürub özəmətlə alışıb yanır, lacivərdi buludlar göyün ucu ilə gecənin qoynuna doğru axışırdılar. Yoldan kənarda, darı kövşənində bildirçin qulaqbatırıcı bir səslə ötür, gündüzün hay-küyündən canı qurtarmış çölün üzərinə tozlu bir sakitlik çökürdü. Çukarinskaya ilə Krujinskaya stanitsalarının yolayrıcında, yasəmənli səma fonunda kiçik kilsənin sönük qaraltısı göründü; sarımtıl qonur bulud qalaqları elə bil dağ kimi bu kilsənin üzərinə çökmüşdü.

Mişka şadlıqla Stepanı sorğu-suala çəkdi:

— Stepan Andreyeviç, haradan gəlirsiniz belə?

— Almaniyadan. Budur vətənə gəlib çıxmışam.

— Axı bizim kazaklar deyirdilər ki, Stepan Astaxov bizim gözümüzün qabağında öldü. Bəs bu necə işdir?

Stepan ona təmkinlə, rəvan cavab verir, sanki sorğu-sualdan sıxıntı çəkirdi:

– İki yerimdən yaralamışdılar, kazaklara gəlincə... Kazaklar da kişidirlər? Onlar məni atıb getdilər... əsir düşdüm. Almanlar müalicə elədilər, işə yolladılar...

– Deyəsən sizdən kağız gəlmirdi...

– Kağızı kimə yazasız idim... – Stepan ağzındakı siqarın qalığını tulladı, dərhal ikincisini yandırır, damağına qoydu.

– Bəs arvadınız? Zövcəniz sağ-salamatdır ki.

– Mən onunla yaşamırdım, görək Ki, bunu hamı bilir.

Stepanın səsinə soyuqluq hakim idi, bu səsdə kiçik bir hərarət nişanəsi də hiss edilmirdi. Arvadının yada salınması onu həyəcanlandırmadı.

Mişka döşünü az qala yəhərin qaşına söykəyərək, həvəslə sual verirdi:

– Necə keçinirdiniz, qərbət ölkədə darıxırdınız?

– Əvvəllər darıxırdım, sonra işə öyrəşdim. Orada günüm yaxşı keçirdi. – Bir qədər susub əlavə etdi. – İstədim həmişəlik orada qalım, alman təbəəliyinə keçim. Amma ürəyim evimizi arzuladı, hər şeyi atıb, budur, vətənə yola düşdüm.

Stepanın gözlərinin kənarındakı qırıqlar hamarlandı, birinci dəfə gülümsədi.

– Burada, bizlərdə işə, görürsünüz necə qovhaqovdur? Bir-birimizə qarşı vuruşuruq.

– Hə-ə-ə... eşitməşəm.

– Hansı yolla gəlmisiniz?

– Fransadan, Marsel adlı bir şəhər var, o şəhərdən yola düşmüşəm, Novorossiyskə gəlmişəm.

– Sizi də əsgərliyə aparacaqlarmı?

– Yəqin ki, apararlar. Xutorda təzə nə var, nə yox?

– Heç danışmaqla qurtarar? Yenilik çoxdur.

– Evim sağ-salamatdır mı?

– Yerində yellər əsir...

– Qonşularımız necədir? Melexovun uşaqları sağ-salamatdır mı?

– Sağdırlar.

– Bizim o sabiq arvad barədə bir şey bilirsiniz?

– O yenə də orada, Yaqodnoyededir.

– Qriqori necə... onunla yaşayır?

– Yox, o öz arvadı ilə yaşayır. Sizin Aksinyadan aralanmışdır.

– Belə söylə... bunu bilmirdim.

Bir dəqiqə susdular. Koşevoy böyük maraqla Stepanı gözədən keçirməsinə davam edirdi. Razılıq hissilə, ehtiramla dedi:

– Görünür ki, orada gününüz xoş keçirmiş, Stepan Andreyeviç. Paltarınız nüçəba libası kimi səliqəlidir.

– Orada hamı təmiz geyinir. – Stepan üz-gözünü turşutdu, əlini arabacının çiyinə vurdu: – Hə, bir az yeyin sür görək.

Arabaçı qamçısını könülsüz oynatdı, yorulmuş atlar qayıqları həvəssiz dartışdırdılar. Təkərlər yumşaq xırıltı ilə çuxurlara düşüb qalxır, araba yırgalanırdı; Stepan söhbətə son verərək, dalını Mişkaya çevirdikdən sonra soruşdu:

– Xutoramı gedirsən?

– Yox, stanitsaya gedirəm.

Yolayrıcında Mişka atının başını sağa çevirdi, üzəngiyə qalxdı:

– Hələlik salamat qalın, Stepan Andreyeviç!

Stepan ağır barmaqları ilə şlyapasının toza bulanmış günlüyünü sıxdı, laqeyd-laqeyd, hər hecanı əcnəbi kimi, ayrıca, aydın tələffüz edərək cavab verdi:

– Salamat qalın!

VII

Filonovo-Povorino xəttində cəbhə eyni hizada olmaqda idi. Qırmızılar arxadan qüvvə gətirir, güclü zərbə endirməyə hazırlaşdılar. Kazaklar hücumu həvəssiz genişləndirir, döyüş sursatının çatışmadığını kəskin surətdə hiss etdiklərindən vilayətdən kənara çıxmağa çalışmırdılar. Filonovo cəbhəsində əməliyyat gah bu, gah digər tərəfin müvəffəqiyyəti ilə nəticələnirdi. Avqustda nisbətən sakitlik oldu, bir neçə günlüyə cəbhədən evə gəlmiş kazaklar söyləyirdilər ki, payızda barışıq gözlənilir.

Arxada, stanitsalarda xutorlarda işə bu zaman taxıl biçilirdi. İşçi qüvvəsi çatışmırdı. Qoca kişilərlə qadınlar işin öhdəsindən gələ bilmirdilər; bundan başqa da cəbhəyə ərzaq və sursat daşımaq biyarları işə mane olurdu.

Tapşırıq üzrə hər gün Tatarsk xutorundan Veşenskayaya beş-altı araba göndərilirdi; orada həmin arabaları güllə və mörmi ilə dolu qutularla yükləyərək, Andropovsk xutorundakı təhvil məntə-qəsinə yola salır, iş bərkə düşəndə hələ bəzən oradan da uzağa, Xopra çayı yaxınlığındakı xutorlara yollayırdılar.

Xutor tələş içində yaşayır, amma bunu bürüzə vermirdi, hamının fikri-zikri uzaqdakı cəbhədə idi; ürəkəğrısı və səksəkə ilə kazaklar barədə qara xəbər eşidəcəklərini gözləyirdilər. Stepan Astaxovun gəlməsi bütün xutora vəl-vələ salmışdı: evlərdə də, xırmanlarda da hamı bundan danışır. Həminin öldüyə çıxdığı, hamı tərəfindən demək olar ki, unudulmuş olan, yalnız qarlıların yadından çıxmıyab adı “mərhum” deyərək anılan kazak qayıdıb gəlmişdi! Məgər bu təəccüblü əhvalat deyildi?

Stepan Anikuşkanın arvadının evinə düşdü, avadanlığını onun daxmasına yığdı, ev sahibəsi ona xörək bişirənə qədər öz evinə getdi. Ağır-ağır yeri-yerək, süd kimi ağ ay işığında həyatın hər tərəfini dolaşdı, yarıya qədər uçmuş mörmlərin çardağı altına girdi, evi nəzərdən keçirdi, çəpərin payalarını əlləşdirdi... Anikuşkanın arvadının bişirdiyi qayğanaq stolun üstünə qoyulmuş, çoxdan soyumuşdu, amma Stepan hər tərəfini ot-almaq bürümüş malikanəsinə baxır, barmaqlarını şıqqıldadır, pəltək adam kimi nə işə dodağının altında mızıldanır.

Axşam kazaklar hamısı onun yanına gəldi, onu görmək, əsirlikdə necə dolandığından xəbər tutmaq istəyirdilər. Anikuşkanın dəhlizi qadınlarla, balaca oğlanlarla dolmuşdu. Onlar bir-birinə söykənib, açıla qalmış ağız boşluqları qarala-qarala Stepanın söhbətinə qulaq asırdılar. Stepan könülsüz danışır, qocalmış simasında bircə dəfə də təbəssüm nişanəsi görünmədi. Aşkarca görünürdü ki, həyat onu möhkəm, kökündən əzib xırpalamış, dəyişdirmiş, başqa bir adam eləmişdi.

Səhər açılanda – Stepan bu zaman hələ evdə yatırdı – Panteley Prokofyeviç gəldi. O, kal-kal ovcuna öskürür, Stepanın yuxudan oyanmasını gözləyirdi. Otağı torpaq döşəmə sərinliyi, tütüsü az qala adamı boğan yad tütün iyi, bir də yola çıxmış şəxsin üstündən uzun zaman getməyən balıq iyi bürümüşdü.

Stepan yuxudan oyanmışdı. Kibrit çəkdiyi eşidilirdi, siqarını yandırır.

– Gəlmək olarmı? – deyərək Panteley Prokofyeviç soruşdu və rəis hüzuruna daxil olmuş kimi, bu görüş münasibəti ilə İliniçna tərəfindən əyninə zorla geydirilmiş, təzə köynəyini tələş içində sahmanlandı.

– Gəlin!

Stepan siqarından dərin qullablar vuraraq, paltarını geyinir, yuxudan doymamış gözləri tütütdən qıyılırdı. Panteley Prokofyeviç kəndi çıxarkən – çıxarkən addadı, Stepanın olduqca dəyişmiş sifətini, çiynindəki ipək aşırmanın dəmirclərini görəndə heyrətindən yerində donub qaldı, qara əlini qayıqtəhəri ona uzatdı.

– Salam, qonşu! Səni sağ-salamat gördüyümə görə...

– Salam!

Stepan enli çiynlərini tərpətdi, aşırmanı sallaq, enli çiynlərindən asırdı, bağlayıb, qocanın kələ-kötür əlini sıxdı. Bir-birini ötürə nəzərdən keçirdilər. Stepanın baxışlarında köhnə ədavətin sönük qığılcımları görsəndi, qocanın çəp, domba gözləri isə ehtiram və azacıq tənə qarışıq heyret ifadə edirdi.

– Qocalmısan, Styopa... qocalmısan, bala.

– Bəli, qocalmışam.

– Bizim Qrişka kimi, səni də öldüyə çıxmışdılar... – dedi, o dəqiqə də səhv elədiyini anlayıb pərt oldu: heç bunun yeri deyildi. Səhvini düzəltmək istədi: – Allaha şükür ki, sağ-salamat qayıtmısan... Allah, sənə şükür! Qrişkanı da beləcə “Allah rəhmət eləsin”lə yola salmışdılar, amma Xıdır peyğəmbər kimi silkinib ayağa durdu, yoluna davam etdi. İndi iki uşağı var, arvadı Nataşa da Allaha çox şükür olsun ki, sağlamışdır. Üzüyola qadındır... hə, sən özün nə təhərsən, qadan alım?

– Təşəkkür edirəm.

– Qonşuna qonaq gələcəksənmi? İltifat elə, gəl, söhbət edərək.

Stepan qonaq getməkdən boyun qaçırdı, amma Panteley Prokofyeviç əl çəkmir, hey rica edir, inciyirdi, axırda Stepan razılıq verdi. Əlini-üzünü yudu, qısa vurdurulmuş saçını geriye darıdı, qocanın: “Bəs sənə telin hamı? Yoxsa badi-fənaya getdi?” sualına gülümsəndi, şlyapasını inamla başına qoyaraq otaqdan çıxdı.

Panteley Prokofyeviç yarımağa çalışırcasına mehriban idi; bunu görəndə Stepan öz ələmində belə düşündü: “Köhnə incikliyin əvəzində könüllü alır”.

Kişi dinməzəcə İliniçnaya göz elədi, arvad cəld mətbəxdə ol-ayağa düşdü, o, Natalya ilə Dunyaşkanı tələsdirir, özü isə süfrə açırdı. Qadınlar hərdən bir surətlərin altında öyləşmiş Stepan tərəfə maraqla baxır, onun pencəyinə, yaxalığına, saatının gümüş zəncirinə, saçının daranışına diqqət yetirir, heyrət dolu təbəssümlərini gizlədə bilməyərək, bir-birinin üzünə baxırdılar. Darya həyətdən pörtmüş halda gəldi; utancaqlılıqla gülümsədi, zərif dodaqlarını yaylığının ucu ilə silərək, gözlərini qıydı:

– Ah, a qonşu, sizi heç tanıya bilmədim. Siz daha kazaka heç oxşamırsınız.

Panteley Prokofyeviç tez stolun üstünə bir butulka araq qoydu, şüşənin ağzına tıxanmış əsgini çıxartdı, şirin-acı araqı iyləyib tərifiədi:

– Bir dadına bax, öz zavodumdandır. Allaha and olsun ki, kibrit çəkən kimi göy alov çıxır!

Qat-qarışıq söhbət gədirdi. Stepan həvəssiz içirdi, amma içəndən sonra tez keflənməyə başladı, mülayimləşdi.

– İndi sənə evlənmək lazımdır, a qonşu.

– Nə danışırısan, canım! Köhnə arvadı neyləyim bəs?

– Köhnə arvad... Səncə köhnə arvad... Köhnə arvad elə bilirsen kardan düşmür? Arvad dediyin madyan kimi bir şeydir; ağzından dişləri tökülənə qədər minə bilirsen... Biz sənin üçün cavanca bir arvad tapırıq.

– Həyatımız qarışıq-dolaşıqdır... Evlənmək yada düşür ki... On günlük məzuniyyətim var, sonra isə idarəyə gedəsiyəm, güman ki, cəbhəyə göndərəcəklər. – Stepan kefləndikcə açıqlıdır, əcnəbi danışq tərzini yavaş-yavaş itirirdi.

Çox oturmadı, getdi. Darya onu heyran baxışlarla müşayiət etdi. Stepan gedəndən sonra xeyli söz-söhbət, mübahisə oldu.

– Köpək oğlu yamanca savadlanıb! Heç fikir verdinizmi, nə cür danışdı! Elə bil gömrük məmurudur, ya ali mənəb sahibi bir şəxsdir... Yanına girdim, gördüm ki, yerindən qalxdı, alt köynəyinin üstündən çiynlərinə bəndləri dəmirdən ipək asırma keçirdi, Allaha and olsun! Arabaya qoşulan at kimi kürəyini, sinəsini tutdu. Buna nədir sözünüz? Bu şey bir mətləbdən öləri sazlanıb ya yox? Balam, indi o alim adamdır, vessalam, – deyə Panteley Prokofyeviç məftuncasına danışdı, hiss olunurdu ki, Stepanın onun duz-çörəyini yeməsindən, köhnə ədavəti yadına salmadan evinə gəlməsindən məmnun idi.

Danışıqlarından belə məlum oldu ki, Stepan hərbi xidmətini bitirdikdən sonra xutorda yaşayacaq, təsərrüfatını bərpa edəcəkdir. Söz arasında bunu da andırdı ki, pulu var: bununla da Panteley Prokofyeviçi üzüntülü xəyalata saldı, eyni zamanda onun gözündə istər-istəməz hörməti artdı.

Stepan gedəndən sonra Prokofyeviç deyirdi:

– Görünür pulu çoxdur, kapitalı var zalım oğlunun. Başqa kazaklar əsirlikdən köhnə paltarlarla qayıdılar, amma o, gör necə əyni-başı saz qayıdıb... o ya adam öldürüb, ya da pul oğurlayıb!

Stepan ilk günlər Anikuşkanın arvadının daxmasında yanını yerə verib dincəlir, küçədə təkdənbir görünürdü. Qonşular onu izləyir, hər bir hərəkətinə diqqət yetirirdilər: hətta Stepanın nə iş görmək niyyətində olduğuna dair Anikuşkanın arvadına da suallar verirdilər. Amma o dodağını dişləyir, sirr vermir, bir şey bilmədiyini bildirirdi.

Anikuşkanın arvadı Melexovların atını alıb, şənbə günü səhər ertə ikən haraya isə yola düşəndən sonra şayə bütün kəndi götürdü. İşin nə yerdə olduğunu yalnız Panteley Prokofyeviç duydu. O, axsaq madyanı arabaya qoşanda İliniçnaya göz vurdu: “Aksinyanı getirməyə gedir!” Həm də yanılmamışdı. Anikuşkanın arvadı Stepanın tapşırığı ilə Yaqodnoyeyə yola düşdü: “Get, – dedi – Aksinyadan soruş, keçmiş inciklikləri yadından çıxardıb, ərinin yanına qayıtmaq meyli varmı?”

O günü Stepan səbir və sakitliyini tamam itirmişdi, axşama qədər xutoru dolaşdı, maxovların evinin artırmasında Sergey Platonoviçlə, Tsatsa ilə xeyli vaxt oturdu, Almaniya haqqında, orada necə yaşadığı barədə, Fransaya getdiyi yoldan, oradan da dənizlə səfərindən söhbət elədi. Moxovun şikayətlərinə qulaq verir, danışır, tez-tez saatına baxırdı...

Anikuşkanın arvadı Yaqodnoyeden qaranlıq qovuşanda gəldi. Arvad ona yay mətbəxində şam verməyə hazırlaşarkən söylədi ki, Aksinya Stepanın qayıdıb gəlməsi xəbərindən yamanca qorxdı, Stepan barədə çox söz soruşdu, amma geriye, onun yanına qayıtmaq təklifini tamamilə rədd etdi.

Arvad köksünü tez-tez həsədlə ötürərək deyirdi:

– Geriyə qayıtmaq onun nəyinə görək, xanım kimi yaşayır. Qəşəngləşib, sifəti dümağ olub. Ağır işlər görmür. Bundan artıq

ona nə lazımdır ki? Elə geyinmişdi ki, heç adamın ağlına gəlməz! İş günü idi, amma əynində bir yubka var idi, qar kimi ağappaq, əlləri də eləcə tərtemiz.

Stepanın yanaqları qızardı, aşağı endirilmiş açıq mavi gözlərinə də qəzəbli-qüssəli qılgıncılar parlayıb söndü. Əlinin uçunmasını saxlamağa çalışaraq, qaşıqla kasadan qatıq yeyirdi. Nə soruşduğunu hərtərəfli fikirləşərək, səbirlə suallar verdi:

– Deyirsən ki, Aksinya öz güzəranı ilə öyünür?

– Əlbəttə! Elə yaşamaq hamının ürəyindədir.

– Heç mənim haqqımda bir söz soruşdumu?

– Bəs necə! Mən sizin gəldiyinizi ona deyən kimi rəngi dümağ oldu.

Stepan çörəyini yedi. Ot basmış həyətdə çıxdı.

Qısa avqust gecələri dağ seli kimi tez gəlib getdi. Gecənin bir qədər rütubətli sərinliyində sovuruq maşınının çarxları usandırıcı bir şəkildə taqqıldayırdı, hay-küy eşidilirdi. Üzü ləkəli ayın sarı işığı altında insanlar həmişəki kimi çalışır, əlləşirdilər: gün ərzində döyülmüş taxıl tıqlarının samanını sovurur, taxılı anbarlara daşıyırdılar. Xutoru təzəcə döyülmüş isti buğda ətri ilə saman qoxusu bürümüşdü. Meydan tərəfdə buxarla işləyən taxıldöyən maşının taqqıltısı eşidilir, itlər hürüşürdü. Lap uzaqdakı xırmanlardan usandırıcı həzin mahnı səsi gəlirdi. Dondan şirin bir nəmişlik yayılırdı.

Stepan çəpərə söykəndi və uzun zaman küçənin o tayında Donun gur axan sularına, çayın ay işığına qərq olmuş odlı qıjovuna baxdı. Axar suyun üzü xırda, qıvrım ləpələrlə dolmuşdu. Donun o tayında qovaqlar elə bil sakitcə mürgülüyirdilər. Stepanın qəlbinə yavaş-yavaş kədər hakim oldu.

Dan yeri ağaranda yağış yağdı, amma günəş çıxanda buludlar dağıldı, iki saat keçəndən sonra təkərlərin üstündəki qurumuş palçıqdan məlum olurdu ki, yağış yağmış.

Səhər Stepan Yaqodnoyeyə yola düşdü. O həyəcanlı halda atı darvazanın yanında bağladı, yanını basa-basa, yeyin-yeyin qulluqlar yaşayan binaya getdi.

Geniş, otu saralıb-solmuş həyətdə bomboş idi. Toyuqlar tövlənin yaxınlığında peyinlikdə eşələnirdilər. Yıxılmış çəpərin üstündə dolaşa kimi zil qara bir xoruz vurnuxurdu. O toyuqları səsləyir, özünü elə göstərirdi ki, guya çəpərin üstü ilə yerişən qırmızı cücüləri dənləyir. Piylənmiş tazılar fayton saxlanan damın yanında özlərini sərinə verirdilər. Altı dənə qara-ala, quyruğu gödək kiçik, ilk dəfə balalamış cavanca analarını yerə yığıb, balaca ayaqlarına dirənərək, loş boz məmələri dartışdırı-dartışdırı sorurdular. Panın yaşadığı evin dəmir taxtapuşunun quzey tərəfində şəh damlaları incici kimi parıldayırdı.

Stepan diqqətlə ətrafına göz gəzdirib, qulluqlar yaşayan binaya girdi, yoğun aspaz qadından soruşdu:

– Mən Aksinyanı görə bilərəmmi?

Aspaz qadın tərlə və çopur üzünü döşlüyü ilə silib dedi:

– Siz kimsiniz?

– Bunun sizə dəxli yoxdur. Aksinya haradadır?

– Panın yanındadır. Gözləyin.

Stepan oturdu, çox yorğun olduğunu göstərən bir hərəkətlə şlyapasını dizinin üstünə qoydu. Aspaz qadın qonağa məhəl qoymadan çuqun qazanları sobaya qoyur, maşanı yerə döyəcəydirdi. Mətbəxi iylənmiş şorun turş qoxusu və mayaotu iyi bürümüşdü. Milçək qara sürü halında uçur, sobanın buxarısına, divarlara, üstü una bulaşmış stola qonurdu. Stepan gərgin vəziyyətdə ətrafa qulaq verir, gözləyirdi. Aksinyanın tanış addım səsləri elə bil onu taxtın üstündən itələdi, ayağa qalxdıqda şlyapası dizinin üstündən yerə düşdü.

Aksinya qucağında bir xeyli boşqab içəri girdi. Sifəti ölü üz kimi ağardı, otli dodaqlarının kənarı uçundu. Boşqabları çəşqin çəşqin sinəsinə basıb, gözlərini Stepandan ayırmadan yerindən tərpənmədi. Sonra isə birdən elə bil yerindən qopdu, tez stola yaxınlaşdı, boşqabları yerə qoydu.

– Salam!

Stepan aramla, yuxuda imiş kimi dərinədən nəfəs alırdı, dodaqlarında gərgin bir təbəssüm dolayırdı. O bir qədər qəddini əydi, əlini kirmişcə Aksinya tərəfə uzatdı.

Aksinya ona him elədi:

– Gəl içəriyə gedək, mənim yanıma...

Stepan şlyapasını yerdən ağır bir şey kimi qaldırdı: qan başına vurdu, gözləri dumanlandı. Otağa girib, stolun arxasında qarşı-

qarşıya oturduqdan sonra Aksinya qurumuş dodaqlarını yalayıb, iniltili bir səslə soruşdu:

– Sən haralarda idin, necə gəldin?

Stepan qeyri-müəyyən, qeyri-təbii şən bir ədə ilə əlini yellətdi: bayaqki kimi kədər və şadlıq təbəssümü yenə dodaqlarını gözdi:

– Əsirlikdə idim... İndi isə yanına gəlmişəm, Aksinya!

Stepan birdən boş-boşuna əl-ayağa düşdü, dik atıldı, cibindən balaca bir düyünçə çıxartdı, əsgisini qeyzlə cırıb arasını açdı, titrək barmaqları ilə bilərzikli gümüş arvad saati ilə bir mavi qaşlı ucuz üzük çıxartdı. Bu şeyləri tərlə əlində Aksinya tərəfə uzatdı, Aksinya isə onun üçün yadlaşmış, miskin təbəssümdən eybəcərleşmiş sifətdən gözlərini çəkə bilmirdi.

– Al, sənin üçün saxlamışam... Bir yerdə yaşamışıq.

– Bunlar mənim nəyimə gərəkdir? Dayan... – Aksinyanın avazı, ölü dodaqları kimi solğun dodaqları pıçıldaydı.

– Al... xətrimə dəymə... Biz axmaqlılıqlarımızı boşlamalıyıq...

Aksinya əlini qabağa verərək ayağa qalxdı, taxt tərəfə çəkildi.

– Bəs deyirdilər ki, sən tələf olmuşsan...

– Tələf olsaydım sevinərdinmi?

Aksinya cavab vermədi: indi o ərinə sakitcə, təpədən-dırnağa qədər nəzərdən keçirdi, çox səliqə ilə ütülənmiş yubkasının qırıqlarını boş-boşuna düzəltdi. Əlini dalına qoyub dedi:

– Anıkuşkanın arvadını buraya sənmi göndərmişdin?.. – Deyirdi ki, mənə yanına çağırırsan...

– Gedərsənmi? – deyə Stepan onun sözünü kəsdi.

– Yox. – Aksinyanın səsi quru çıxdı. – Yox, getmərim.

– Niyə bəs?

– Həm yadırgamışam, həm də bir qədər gecdir... Gecdir...

– Mən isə təsərrüfatdan yapışmaq istəyirəm. Almaniyadan yola düşəndə də, orada yaşayanda da bunu fikirləşirdim, yadımdan çıxmırdı. Bəs indi necə yaşayacaqsan, Aksinya? Qriqori səni buraxmışdır. Yoxsa indi də bir başqasını tapmısan? Eşitdiyimə görə panın oğlu ilə yaşayırsan... Doğrudur?

Aksinyanın yanaqları xəcalətindən qıpqırmızı oldu, az qaldı gözlərindən yaş gəlsin, qan başına vurdu:

– İndi də onunla yaşayıram. Doğrudur.

– Mən səni məzəmmətləmirəm, – deyə Stepan qorxuya düşdü.

– Mən ona görə belə deyirəm ki, sən bəlkə cığırını tapmamısan?

Sən pan oğluna çox da gərəkdir deyilsən, mazaq üçün lazımsan... Odur bax, gözlərinin altında qırıqlar əmələ gəlib... Axı o səni boşlayacaq, zəhləsi gedən kimi qovacaqdır. Gedib kimə sığınacaqsan? Qarabaşlıqdan tənə gəlmədinmi? Özün bil... Mən pul gətirmişəm. Mühari-bə qurtarar, ağıllı-başlı dolanarıq. Elə güman edirdim ki, yenə bir araya yığışarıq. Mən köhnə inciklikləri unutmaq istəyirəm.

Aksinyanın gözlərində sevinc yaşları göründü, səsi titrəyə-titrəyə dedi:

– Bəs bunu əvvəllər niyə fikirləşmədirdin, mənim əzizim Styopa?

– Aksinya taxtın üstündən dik atıldı, stola yaxınlaşdı: – Bəs mənim ömrümü-günümü çürütdüyün vaxtlar nə fikirləşirdin? Sən mənə Qrişaya uymağa vadar etdin... Sən mənim ürəyimi üzdün... Mənə nələr elədiyin yadımdadırmı?

– Mən haqq-hesab çəkməyə gəlməmişəm... Sən nələr olduğun... haradan bilirən? Kim bilir, bu işlər, bəlkə mənim özümü də xəstə etmişdir, canımı ağrıtmışdır. Güzəranımızı xatırlayıb, mən bəlkə başqa cür yaşamışam... – Stepan stolun üstünə uzadılmış qollarını uzun-uzadı nəzərdən keçirir, sözlərini kəlmə-kəlmə deyir, elə bil bunları kəlbətinlə çəkib çıxardırdı. – Mən səni düşünmüşəm... Düşündükcə də ürəyim qana dönmüşdür... Gecə-gündüz xəyalımdan çıxmamısan... Mən orada bir dul alman qadını ilə yaşayırdım... Fırayan yaşayırdım, amma yenə də boşladım... Ürəyim evimizi istəyir.

Burnunun pərləri hirsindən kürüklənmiş Aksinya soruşdu:

– Sakit həyat xəyalına düşmüşsən? Ev-eşik sahibi olmaq istəyirsən? Güman ki, istəyirsən uşaqların olsun, arvadın olsun, paltarını yusun, səni yedirtsin, içirtsin, eləmi? – Birdən-birə də bozardı, tənə ilə gülümsədi: – Yox, Allah eləməsin! Qocalmışam, üzümdəki qırıqları sən özün də gördün... Uşaq doğmağı da yadırgamışam. Mən indi birisinin aşnasıyam, aşınalara isə uşaq doğmaq əl verməz... Belə qadın kimə lazımdır?

– Yaman dilli olmusan?

– Nəyəmsə budur.

– Demək getmirsən?

– Yox, getmirəm, yox!

– Onda salamat qal. – Stepan ayağa qalxdı, qol saatını əlində boş-boşuna oynatdı, yenə də stolun üstünə qoydu. – Fikrini dəyişsən, onda mənə xəbər göndər.

Aksinya onu darvazaya qədər ötürdü. Təkərlərin altından qalxan toza, Stepanın toz dumanına bürünən enli kürəklərinə xeyli müddət tamaşa etdi.

Acı göz yaşları onu boğurdu. Hər dənbir hıçqıraraq, bütün arzularının puça çıxmasına, təzədən, ikinci dəfə badi-fənaya verilmiş həyatına ağladı. O, Yevgeniyə daha lazım olmadığını biləndən sonra, ərinin qayıtdığını eşidib, təzədən yaşamaq, itirilmiş səadəti hissə-hissə də olsa təzədən tapmaq niyyəti ilə onun yanına getməyi qərara almışdı. Bu qərarla Stepanın gəlməsini gözləyirdi. Lakin miskinləşmiş itaətkar Stepanı görəndən sonra, ona Yaqodnoyeda qalmağa izin verməyən qara bir qürur könlündə şahə qalxdı. İndi onun sözləri ilə hərəkətləri öz ixtiyarında deyil, qəlbinə hakim kəsilmiş amansız bir iradənin sərəncamına idi. Başına gəlmiş bütün fəlakətləri xatırladı, bu adamın, əlləri dəmir kimi ağır kişinin ucbatından qatlaşıqlarının hamısını xatırladı, bir yandan da ondan tamam ayrılmaq istəməyərək, qəlbində nə etdiyindən özü də dəhşətə gələrək, ciyəri yana-yana, boğula-boğula dedi: "Yox, mən sənin yanına getmərəm. Yox".

Bir də uzaqlaşan arabanın dalınca boylandı. Qamçısını yellədən Stepan yolun kənarındakı alçaq yasəmənı yovşan kollarının arxasında gözənd itirdi.

Ertəsi günü Aksinya haqq-hesabını aldı, avadanlığını yığışdırdı. Yevgeni ilə görüşüb ayrılanda ağladı:

– Günahlarımı bağışlayın, Yevgeni Nikolayeviç.

– Nə danışsın, əzizim!.. Elədiyin yaxşılıqlara görə sağ ol.

Onun səsi yavaş çıxırdı, nəşəli idi, xəcalətini gizlədirdi.

Aksinya malikanədən çıxdı. Axşam o artıq Tatarsk xutorunda idi.

Stepan Aksinyanı qapıda qarşıladı. Gülümsəyərək soruşdu:

– Gəldin? Həmişəliyəmi? Buna inanmaq olarmı ki, bir də getməyəcəksən?

Aksinya ürəyi ağrıya-ağrıya yarıncmış evə, hər tərəfini çayır və ot-alaq basmış həyətə baxıb sadəcə dedi:

– Getmərəm.

VIII

Veşenskaya polku Durnovskaya stanitsası yaxınlığında geriye çəkilən qızıl əsgər hissələri ilə ilk dəfə vuruşmaya girişdi.

Qriqori Melexovun komandası altında olan bölük günortaya yaxın hər tərəfi çayır-çəmən olan balaca bir xutoru tutdu. O, xutorun arasında dayaz bir qobu salmış arxın kənarında, söyüdlərin sərin kölgəsində kazakları atdan düşürdü. Harada isə yaxınlıqda, qara, yumşaq torpağın qoynunda bulaqlar pıçqıltı ilə axırdı. Su buz kimi idi: kazaklar furajkalarını su ilə doldurub həvəslə içir, sonra da islanmış furajkanı məmnun bağırışı ilə tərlə başlarına keçirdirdilər. Günəş, istidən keyləşmiş xutorun başı üzərində günorta yerinə gəldi. Günorta-çağının istisindən torpaq qızmışdı. Göydən yağın yandırıcı-qovurucu şüalardan otlar, yarpaqlar bürüşüb saralırdı, amma bulaq başında, söyüdlərin kölgəsində xoş bir sərinlik var idi: ətraf yaşıl atlazı andıran ayıpəncəsi ilə, mamırlı torpaqda bitib canlanan sair qalın otlarla dolu idi: balaca gölməçələrin kənarındakı su gülləri bakir qız təbəssümü kimi parlıdaydı: dirşəkdən o yanda isə ördəklər suda qığıldayırdı və qanadlarını şappıldadırdılar. Atlar finxırıraq, suya doğru dartınırdı, yumşaq palçıqı fırıldada-fırıldada cilovu kazakların əlindən dərtdir, arxın ortasına soxulur, suyu bulandırır, dodaqlarını suya dirəyərək, daha duru su axtarırdılar. İsti yel əsir, əsdiyə onları sallanan dodaqlarındakı iri inci dənələrini qoparıb yerə salırdı. Alt-üst edilmiş lillil torpaqdan kükürd iyi, lehmə qoxusu, suda qalmaqdan imir-cimiş, ərimiş söyüd köklərinin tünd və meyxos iyi qalxırdı...

Kazaklar yenidən ayıpəncəsinin üstünə sərilərək papiros çəkəçəkə söhbət edirdilər ki, kəşfiyyatçılar qayıtdılar. "Qırmızılar gəldi" sözü eşidilən kimi hamı yerindən dik atıldı. Atların tapqırlarını bərkitdilər, yenə arxın qırağına gəldilər, su qablarını doldura-raq içdilər və ehtimal ki, hər biri öz ələmində belə düşündü: "kim bilir, bu cür uşaq gözü yaşı kimi duru sudan bir də içmək qismət olacaqmı ya olmayacaqmı..."

Atları yol ilə sürdülər, arxı keçib dayandılar.

Xutorun ardında, onlardan bir verstlik məsafədə, üstündə boğazotu bitmiş boğumtul-qumsal təpə ilə düşmənin kəşfiyyatçıları hərəkət edirdi. Səkkiz nəfər atlı ehtiyatla xutorə yaxınlaşırdı.

Mitka Korşunov Qriqoriyə dedi:

– Biz onları diri tuta bilirik! İcazə verirsənmi?

Mitka Korşunov yarım vzvod kazakla dolayı yolla xutorun arxasına yollandı: lakin kəşfiyyatçılar kazakların gəldiyini görüb geri çevrildilər.

Bir saatdan sonra, polkun qalan iki atlı bölüyü də arxadan bunlara çatdıqda, yola düşdülər. Kəşfiyyatçılar xəbər gətirdilər ki, təxminən min nəfər piyadadan ibarət olan qırmızılar onların üstünə gəlməkdədir.

Veşenskaya polkunun bölükləri sağ cinahla irəliləyən 33-cü Yelansko-Bukanovsk polku ilə əlaqəni itirmişdi, buna baxmayaraq qırmızılarla vuruşmağı qəti etdilər. Təpəni aşdıqdan sonra atlardan düşdülər. At saxlayanlar atları geniş, bir ucu xutora dirənən dərəyə çəktilər. Sağda hayanda isə kəşfiyyatçılar döyüşürdülər. Əl pulemyotu yaman çatəcatla atırdı.

Azacıq sonra qırmızılardan seyrək cərgəsi göründü. Qriqori bölüyünü dərənin qaşına yaydı. Kazaklar üstü at yalını andıran xırda kol-kosla örtülü yamaca sərilidilər. Balaca cır alma ağacının dalında uzanmış Qriqori durbinlə düşmənin xeyli uzaqda olan cərgəsinə tamaşa edirdi. Öndəki iki səfin necə yeridiyini, onun ardınca da biçilmiş taxıl dərzlərinin arasında qaralan dəstənin necə cərgəyə düzüldüyünü o aydınca görürdü.

Birinci səfin qabağında, hündür ağ at belində bir atlının, ehtimal ki, komandirin irəliləməsi onu da, kazakları da heyretə saldı. İkinci səfin önündə də bir-birindən aralı iki atlı gəlirdi. Üçüncü səfin qabağında da komandir irəliləyirdi, bayraq isə onunla yanaşı dalğalanırdı. Qumaş parça biçilmiş sarımtıl-boz zəminin fonunda kiçik qan damlası kimi qızarırdı.

Kazaklardan biri bağırdı:

– Onlarda komissarlar qabaqda gedirlər!

Mitka Korşunov heyranlıqla qəhqəhə çəkdi:

– Bax belə ha! Bax igidlik budur!

– Ora baxın, uşaqlar! Qırmızılar, deməli, belə imişlər!

Demək olar ki, bütün bölük, bir-birini səsləyə-səsləyə ayağa qalxdı. Hamı əlini gözünün üstünə qoymuşdu. Danışqlar kəsilmişdi. Çöl və dərə üzərinə ölüm ayağını andıran özəmətli və ağır, bulud kölgəsi kimi itaətkar və yumşaq bir sükut çökmüşdü.

Qriqori geriye baxdı. Bozuntul-göy söyüldüyün arxasında, xutorun yan tərəfindən burula-burula toz dumanı qalxırdı: ikinci

bölük yortma yerislə düşmənin cinahına keçirdi. Dərə bölüyün hərəkətini hələlik gizləyirdi, amma dörd verst getdikdən sonra təpənin başından görsəndi: Qriqori də aradakı məsafəni və bölüyün cinaha çıxmasına nə qədər vaxt lazım olduğunu fikirləşirdi. O, birdən geriye çevrildi, durbin qımına qoyaraq komanda verdi:

– Yerə yat!

Qriqori bölüyünə yaxınlaşdı. Sifətləri bürküdən və tozdan yağlaşmış, pörtülmüş və qaralmış kazaklar üzlerini ona tərəf çevirirdilər. Kazaklar bir-birinin üzünə baxaraq yerə yatırdılar. “Döyüşə hazırlaş!” komandasından sonra çaxmaqlar saqqıldadı. Ayaq üstündə durmuş Qriqori yalnız aralı qoyulmuş ayaqlar, furajka təpəsi, beli toza batmış köynəklər, tərən islanmış, arası novça kimi kürəklər görürdü. Kazaklar sığınacaq araqdaraq sürünür, münasib yer axtarırdılar. Bəziləri hətta qılıncı ilə sərt torpağı qazmaq istəyirdi.

Bu zaman xəfif yel qırmızılar tərəfdən kəlmələri anlaşılmayan mahnı səsi gətirdi...

Cərgələr ağır-ağır qıvrılaraq, qat-qarışıq və yırğalana-yırğalana irəliləyirdi. Qarşı tərəfdən adam səsləri eşidilir, amma zəif çıxır, ətrafı bürümüş bürküdə itib-batırdı.

Qriqori üreynin yerindən qopmuş kimi yeyin-yeyin, həm də qeyri-müntəzəm döyündüyünü hiss etdi... O bu iniltili nəğməni əvvəllər də eşitmişdi; Qlubokayada Mokrusov matroslarının, dua zamanı olan kimi, günlüksüz furajkalarını çıxardaraq, gözləri həyəcədən parıldaya-parıldaya bu mahnıyı necə oxuduqlarını eşitmişdi. Vücudunda birdən-birə anlaşılmaz, qorxuya oxşar bir narahatlıq baş qaldırdı.

Çox qoca bir kazak başını təşviş içində sağa-sola çevirərək soruşdu:

– Bu ulasma nə olan şeydir?

– Deyəsən dua kimi bir şey oxuyurlar, – deyər sağ tərəfdə uzanmış kazak ona cavab verdi.

– Duaları şeytan duası imiş ki! – deyər Andrey Kaşulin gülümsündü; yanında dayanmış Qriqorinin üzünə cəsarətlə baxıb soruşdu: – Sən Panteleyev, onların arasında olmusan, yaqın niyə oxuduqlarını bilirsen? Güman ki, onlarla dost-aşna da olmusan, eləmi?

Məsafənin uzaqlığından əvvəli eşidilməyən mahnının bir yeri: “...torpağa sahib olmalı” kəlmələri birdən-birə məsud bir hayqırtı

kimi yüksəldi, sonra isə yenə də çölü dərin sükut бүürüdü. Kazaklar sırtıqcasına nəşələndilər. Səfin ortasında kim isə qəhqəhə çəkdi. Mitka Korşunov tələş içində qurcalandı:

– Ay camaat, eşidirsinizmi, nə deyirlər?! Torpağa sahib olmaq istəyirlər! – Eunun ardınca da ədəbsiz bir söyüş söydü. – Qriqori Panteleyev! İcazə ver, o atın belindəkini bir güllə ilə aşırım! Bir güllə ilə öldürümmü?

O icazə gözləmədən atəş açdı. Güllə atlını narahət etdi. O, atdan düşdü, atı başqasına verdi, yalın qılıncı parıldaya-parıldaya səfin qabağınca irəlilədi.

Kazaklar güllə atmağa başladılar. Qırmızılar yerə atdılar. Qriqori pulemyotçulara atəş açmaq əmri verdi. Pulemyotlar iki lent güllə yağdırdıqdan sonra birinci səf ayağa qalxdı və bir-bir irəli atılmağa başladı. On sajn irəlilədikdən sonra təzədən yerə yatdılar. Durbinlə irəliyə baxan Qriqori gördü ki, qızıl əsgərlər bellə yeri qazır, səngər hazırlayırlar. Onların başları üzərində boz toz dumasını ucalır, səfin qarşısında siçovul yuvasının yanındakı torpaq tığını andıran kiçik təpəciklər əmələ gəlirdi. O tərəfdən sürəkli yaylın atəşi açıldı. Atışma qızdı. Döyüş uzana bilirdi. Bir saatdan sonra kazaklara itki üz verdi: birinci vızoddan birisini güllə çul kimi yerə sərdi, üç nəfər də yaranalıb dərənin içinə, atçıların yanına doğru süründü. İkinci bölük cinahda görünüb, toz dumanı içində hücumla atıldı. Hücumu pulemyot atəşi ilə dəf etdilər. Kazakların şaşqınlıq içində necə atlarını geriye səyirttikləri, əvvəl bir araya yığılıb sonra ətrafa səpələndikləri görünürdü. Bölük geriye çəkildikdən sonra səflərini düzəltdi, səs-küy salmadan, kirimişcə, yenə də hücumla keçdi. Yağış kimi yağdırılan şiddətli pulemyot atəşi, yenə də yarpağı qabağına qatıb qovan külək kimi, bölüyü geriye qaytardı.

Lakin hücumlar qızıl əsgərlərin səbatını sarsıtdı, qabaq səflər bir-birinə qanşdı, geriye qaçdı.

Qriqori atəşi dayandırmadan bölüyü ayağa qaldırdı. Kazaklar dik irəlilədilər. Atışmanın əvvəlindəki qətiyyətsizlik və ağır çaşqınlıq yox olmuşdu. Tez atəş xəttinə gətirilmiş batareya onları daha da ürəkləndirdi. Atəş mövqeyinə çıxardılmış birinci batareya atəş açdı. Qriqori at saxlayanlara əmr göndərdi ki, atları yaxına gətirsinlər. Qriqori hücumla hazırlaşdı. Vuruşmanın əvvəlində, dalına sığınaraq, qırmızılardan hərəkətini müşahidə etdiyi cır alma ağacının yanında üçüncü topu arabadan düşürdülər. Ensiz qalife şalvarlı,

ucaboy zabıt topun yanına yüyürüb, qamçısını çəkməsinin boğazlığına şappıldada-şappıldada ləng tərpenən sürücülərə təpinir, onların üstünə qeyzlə qışqırırdı:

– Yana dart! Hı!! Sizi lənətə gələsiniz!..

Batareyadan yarım verst kənarda olan müşahidəçi ilə baş zabıt atlarından düşüb durbinlə dikdirdən düşmənin geriye çəkilmə səflərinə baxırdılar. Telefonçular yüyürə-yüyürə məftil çəkir, müşahidə məntəqəsi ilə batareya arasında rabitə yaradırdılar. Yaşlı yasavulun – batareya komandirinin iri barmaqları durbinin kiçik təkərciyini əsəbiliklə fırladırdı, onun barmaqlarından birində qızıl nişan üzüyü parıldayırdı. O, başını viyıldayan güllələrdən yayındıraraq, birinci topun yanında hədəf yerə qurdalanır, hər dəfə bədəni sərt hərəkətlə burxulanda böyründən asılmış köhnə yan çantası yırğalanırdı.

Qriqori boş və boğuc bir uğultudan sonra, atılmış mərmimin haraya düşdüyünü izləyib, geri qanırdı: topçu nəfərləri var güclərini işə salaraq, tövşüyə-tövşüyə topu qabağa aparırdılar. Birinci şrapnel biçilməmiş buğda zəmisinin bir qismini yerə sərdi, qaldırdığı ağ pambıq yumağını andıran tüstü xeyli vaxt havada qaldı, külək onu mavi səmanın fonunda parçalayaraq, didərək əritdi, yox elədi.

Dörd top növbə ilə, yerə yatmış buğda zəmisinin o tərəfinə mərmii yağdırdı; lakin Qriqorinin ümidi boşa çıxdı; toplardan açılan atəş qırmızılardan səfləri arasına gözəcarpacaq bir hərc-mərclik sala bilmədi; qırmızılar tələsmədən, mütəşəkkil halda geri çəkildilər, həm də yaldan dərəyə endikləri üçün artıq bölüklərin gözü-nə görünmürdülər. Hücum keçməyin mənasız olduğunu anlayan Qriqori, yenə də batareya komandiri ilə danışmaq qərarına gəldi. O, yanını basa-basa yaxınlaşdı və sol əlini günəşdən yamış, saralmış bığının qıvrıq ucuna toxunduraraq, dostcasına qımışdı:

– Hücumla atılmaq istəyirdim.

– Heç hücum yeridir! – Yasavul cəld başını tovladı, əlinin dalı ilə furajkasının günlüyü altından sızan təri sildi. – Siz bu köpək uşaqlarının nə cür geri çəkildiklərini görürsünüz mü? Özlərini tox tuturlar! Həm də gülməli çıxar, axı onların bu hissələrdəki komanda həyəti təcrübəli zabıtlardan ibarətdir. Mənim yoldaşım, qoşun starşinası Serov onlarda...

Qriqori etinasızlıqla gözlərini qıyıb soruşdu:

– Siz bunu haradan bilirsiniz?

– Qaçıb bu tərəfə keçənlərdən eşitmişəm... Ateşi dayandırın! – deyə yasavul komanda verdi və özünü təmizə çıxardmış kimi dedi: – Güllə atmağın mənası yoxdur, həm də mərmə azdır... Siz Melexovsunuzmu? Tanış olaq: Poltavtsev. – O iri və tərli əlini Qriqorinin əli ilə birləşdirdi, onu sıxmadan buraxdı, əlini çantasının açıq ağzından içəriyə salıb, papiros çıxartdı. – Papiros çəkin!

Topçu nəfərləri dərədən boğuş bir uğultu ilə düzə çıxdılar. Batareya ön atəş xəttinə aparıldı. Qriqori bölüyünü atlandırdı və təpədən aşib gözəndən itmiş qırmızılardan dalınca getdi.

Qırmızılar başqa bir xutoru tutdular, amma onu müqavimət göstərmədən tərk edib getdilər. Vəşenskayılardan ibarət polkun üç bölüyü ilə batareya bu xutorda yerləşirdi. Qorxuya düşmüş əhalidən heç kəs evindən eşiyə çıxmırdı. Kazaklar həyətləri dolaşır, yeməyə bir şey axtarırdılar. Qriqori xutorun ucqarında olan bir evin yanında atdan düşdü, atı həyətə çəkdi və artımanın yanına bağladı. Ev sahibi, caydaq və yaşlı kazak çarpayıda uzanıb, olduqca balaca, az qala quş başı boyda xırda başını kirli balığın üstündə zariya-zariya gah bu, gah da o tərəfə döndərirdi.

– Naxoşsan, nədir? – deyə Qriqori salam verib gülümsündü.

– Na-xo-şa-a-a-m...

Ev sahibi özünü yalandan naxoşluğa vurmuşdu və gözlərinin nigarənciliqlə bərelməsindən hiss olunurdu ki, Qriqorinin ona inanmadığını başa düşür.

Qriqori tələbkarcasına soruşdu:

– Kazaklara yemək verərsinizmi?

– Neçə nəfərsiniz? – Ev sahibəsi sobadan aralandı.

– Beş nəfərlik.

– Neynək, gəlin, Allah verəndən nəyimiz varsa yedirdərik.

Qriqori kazaklarla birlikdə nahar elədikdən sonra küçəyə çıxdı.

Batareya döyüşə hazır vəziyyətdə su quyusunun yanında saxlanmışdı. Atlar başlarına keçirdilmiş torbaları silkələyə-silkələyə arpalarını yeyib qurtarmaq üzrə idilər. Topçu nəfərləri ilə sürücülər istidən mərmə qutularının kölgəsinə çəkilmişdilər, topların yanında uzanmış, yaxud oturmuşdular. Bir topçu ayaqlarını bir-birinin üstündən aşıraraq üzü-qoylu yatmışdı, yuxuda ciynini tərpədirdi. O görünür, əvvəlcə kölgədə yatıbmış, amma indi günəş

dolanıb, kölgə çəkildiyindən, ot qırıntısı ilə dolu qıvrırcıq saçlı başını gün yandırır-yaxırdı.

Atların bədənini enli qayıq tapqırlar altında islanmışdı, dəriləri tərdən sarımtıl köpüklü rəngə çalırdı. Zabitlərin və topçu nəfərlərinin çəpərə bağlanmış atları ayaqlarını kefsiz-kefsiz bir-birinə qısaraq kirmişcə durmuşdular. Toza batmış, tərlemiş kazaklar da dinməzəcə dincəldirdilər. Zabitlərlə batareya komandiri yerdə oturmuşdular, dallarını su quyusunun çatısına söykəyərək papiros çəkirdilər. Bir qədər kənarda, ayaqlarını hərəsi bir səmtə uzatmış kazaklar qurumuş sirkənlikdə altıbucaq ulduz şəklində uzanmışdılar. Onlar kasadan qatığı qaşıqlayıb, acgözcəsinə yeyir, hər dəfə bir qaşıqlarına düşmüş arpa dənini tüpürürdülər.

Göyden od yağdı. Xutorun təpə ilə qovuşuq küçələri bomboş idi. Kazaklar anbarların böyründə, mərəklərin çardaqları altında, çəpər yanında, saralmış ağ pıtraqların kölgəsində yatışırdılar. Çəpərlərin dibində bir-birinə yaxın bağlanmış yəhərli atları bürkü ilə mürğü əldən salmışdı. Bir atlı kazak qamçısını tənbelcəsinə ancaq atın beli bərabərinə qaldıraraq gəlib keçdi. Küçə yenə də bomboş qaldı, unudulmuş çöl yolunu xatırlatdı, yaşıl rəngə boyanmış toplar da, hərbi səfərdən yorğun düşmüş, günəşin istisindən cana doymuş, hər tərəfdə yatmış insanlar da indi burada təsadüfi və lüzumsuz görünürdü.

Qüssələnib darıxmış Qriqori evə girmək istəyirdi ki, küçədə başqa bölükdən olan üç atlı kazak gördü. Onlar bir dəstə əsir qızıl əsgəri qabaqlarına qatıb aparırdılar. Topçular tələş içində yerlərindən qalxdılar, üst köynəklərinin və şalvarlarının tozunu çırpıdılar. Zabitlər də ayağa qalxdılar. Qonşu həyətdən kim isə şadlıqla qışqırdı:

– Uşaqlar, əsirləri götürürlər!.. Yalan deyirəm? Məryəm anaya and olsun ki, düz deyirəm!

Gözlərindən yuxu tökülən kazaklar tez-tələsik həyətlərdən küçəyə çıxırdılar. Əsirlər yaxınlaşdı, – bunlar üstlərindən tər iyi gələn, toz-torpağa batmış səkkiz nəfər cavan uşaq idi. Kazaklar onları aralığa aldılar.

Batareya komandiri əsirləri soyuq bir diqqətlə süzərək soruşdu:

– Bunları harada əsir almısınız?

Mühafizlərdən biri lovğalanaraq cavab verdi:

– Qoçaqdırlar yaman! – Biz bunları xutor yaxınlığında günəbaxanların arasından tutmuşuq. Orada çalağandan qorxan bildirçin kimi gizlənmişdilər. Biz bunları atın üstündən gördük, o saat da qabağımıza qatdıq! Birini öldürmüşük...

Qızıl əsgərlər vahimələnərək bir-birinə qısıldılar. Onlar, görünür ki, divan tutulmasından qorxurdular. Yazıq-yazıq kazakların üzünə baxırdılar. Yalnız bir nəfəri, görkəmindən başqalarına nisbətən yaşlı olan, günəşdən qaralmış, almacıq sümükləri iri, üst köynəyi kirli-pasaxlı, dolaqları çox geyilməkdən əsgiyə çevrilmiş bir əsgər azacıq çəp, nifrət dolu qara gözləri ilə adamların başı üzərindən yuxarıya baxırdı, qanadılmış dodaqları bir-birinə kip qışmışdı. O, iri gövdəli, enlikürək bir kişi idi. At qılı kimi cod qara saçları üzərində furajkası, başına yapışdırılmış yaşıl fəsəliyə oxşayırdı; Furajkanın qabağında kokard yeri vardı, yəqin ki, Almaniya müharibəsindən qalmışdı. Bu əsgər sərbəst dayanmışdı, dirnaqlarında qan qurumuş qara yoğun barmaqları ilə alt köynəyinin açıq yaxasını, qara qalın tük basmış xirtəyini əlləşdirirdi. O, görkəmindən soyuqqanlı görünürdü, lakin aralı qoyulmuş, patavanın üstündən dolaq sarındığına görə baldırı diz qapağına qədər eybəcər şəkildə yoğunlaşmış ayaqları titrəməli adam ayağı kimi yavaşca uçunurdu. Qalan qızıl əsgərlərin rəngi qaçmışdı, sifətləri bir-birinə oxşayırdı. İçlərində çiyinlərinin möhkəmliyi və tatarlara xas cəsarətli siması ilə nəzəri cəlb edən yalnız bu kişi idi. Ola bilsin ki, batareyə komandiri də elə bu səbəbə üzünü ona tutub soruşdu:

– Sən kimsən?

Qızıl əsgərin daş kömür kimi qapqara, xırda gözləri şölələndi və vücudu hissedilməz bir şəkildə, amma qıvracqasına yığcamlaşdı.

– Qızıl əsgərim. Rusam.

Haralısan?

– Penzalıyam.

– Könlülüsənmi, alçaq?

– Qətiyyəni yox. Köhnə orduda baş unter-zabit olmuşam. On yedinci ildən əsgərliyə aparıblar, o vaxtdan indiyə kimi qulluqdayam...

Mühafizlərdən biri söhbətə qarışdı:

– Bu yağı bizə güllə atırdı!

– Güllə atırdı? – deyə yasavul üz-gözünü turşutdu və gözü qarşı tərəfdə dayanmış Qriqorinin gözüne sataşanda əsiri him ilə ona

nişan verdi. – Gör ha!.. Güllə atırmışsan, hə? Bəs sən fikirləşmədin ki, əsir alarlar? İndi bunun üstündə səni güllələsək, necəsən?

Əsir qımışdı, bu günahkar təbəssümdən əzişdirilmiş dodaqları büzüşdü:

– Mən özümü qurtarmaq üçün güllə atırdım.

– Kələyə bir bax! Bəs niyə özünü qurtara bilmədin?

– Patronum qurtardı.

– Hə-ə-ə-ə... – Yasavulun gözlərindəki qəzəb atəşi söndü.

Lakin əsgəri aşkar bir məmnuniyyətlə süzdü. – Bəs siz haralısınız, it uşaqları? – deyə tamamilə başqa bir ahəngə o birilərinə sual verdi. Bir qədər nəşələnməmiş baxışları ilə qalanlarını nəzərdən keçirdi.

Ucaboy, boynu uzun bir oğlan tez-tez kirpik çalaraq, kürən saçını qaşıya-qaşıya sızılıdı:

– Biz səfərbərliyə alınmışıq, cənab zabit! Özümüz də saratov-luyuq... balaşovluyuq...

Qriqori əyinlərinə xaki rəngdə paltar geyindirilmiş bu cavanlara, onların sadə, kəndli simalarına, biçimsiz piyada görkəmlərinə sonsuz bir maraqla baxırdı. Onda düşməncilik hissini qıcıqlandıran yalnız iri gövdəli kişi idi. Buna görə də Qriqori rişxənd və qeyzlə ona üz tutdu:

– Günahımı boynuna almaqda fikrin nədir? Sən, güman ki, onların rotasına başçılıq etmişən? Komandirsən? Deyirsən, patronun qurtardı? Bunun üstündə biz səni qılıncla doğrırıq – necədir?

Qızıl əsgər tufəngin qundağı ilə əzişdirilmiş burun dəliklərini tərptədi, bu dəfə daha da cəsarətlə danışdı:

– Mən günahımı ona görə boynuma almadım ki, qoçağam. Olmuş işi niyə gizlədim? Güllə atmışamsa boynuma götürməliyəm... düzmü deyirəm? Mətləbə gəldikdə isə... öldürün... Mən sizdən – o yenə də gülümsündü – mərhəmət gözləmirəm; kazaksınız, peşəniz budur.

Hər tərəfdə bu cavabdan xoşlanıb gülümsündülər. Əsgərin dərkə ilə deyilmiş sözlərinə heyran qalmış Qriqori uzaqlaşdı. O, əsirlərin su içmək üçün quyuya tərəf yönəldiklərini gördü. Bir bölük atlı kazak vzvod qaydası cərgə ilə döngədən yola düzəldi.

Qriqori sonralar da, polk arasıkəsilməyən döyüş xəttinə girdikdə, cəbhə heç bir səngəri olmayan açıqlıqda sınıq-əyri bir xətt şəklini aldıqda, düşmənlə üz-üzə gəldiyi, bilavasitə onun yaxınlığında olduğu zaman da həmişə bu qızıl əsgərlərə, nəyinsə uğrunda vuruşmalı olan bu rus əsgərlərinə həmişə sonsuz, yenilməz bir maraq hissi duymaqda idi. Dörd il davam etmiş Birinci Dünya müharibəsinin ilk günlərində, ilk dəfə Leşnöv ətrafındakı bir təpədən Avstriya-Macaristan qoşunlarının, araba karvanlarının təlaş içində hərəkətlərinə tamaşaya daldığı zaman Qriqoridə yaranmış, sadələşməsinə uşaq duyğusu elə bil onda ömürlük qalmışdı. "Axı bunlar kimdir? Nə cür adamlardır?" Elə bil Qlubokaya yaxınlığında çernetsovculara qarşı vuruşan bu deyildi. Lakin o vaxt Qriqori düşmənlərini sifətdən möhkəm tanıyırdı, – bunların əksəriyyəti Don zabitləri idi, kazaklar idi. Amma indi qarşısındakı düşmən rus əsgərləri idi, nə isə başqa cür adamlardı; bu adamlar sel kimi axışb gəlir, sinələrini qabağa verərək, Sovet hakimiyyətinə kömək durur, Qriqorinin fikrincə, kazak torpaqlarını, malikanələrini işğal etməyə çalışırdılar.

Yenə bir dəfə vuruşma zamanı o, qəflətən qobunun döşündən çıxan bir dəstə qızıl əsgərlə qabaqlaşdı. O öz vzwodu ilə kəşfiyyata çıxmışdı, qobunun ətəyi ilə yolayrıcına yaxınlaşırdı, elə bu zaman "o" hərfini olduğu kimi tələffüz edən rusca danışq və qaçan adam tapılmışı eşitdi. Bir neçə qızıl əsgər – bunlardan bir nəfəri çimli idi – yala qalxdı və kazakları görən kimi özlərini itirdilər, heyrlətlərinə bir anlığa qurudular.

Bir nəfəri yerə yataraq qorxudan heybətli bir səslə çığırdı:

– Kazaklar!

Çimli bir güllə atdı. Birinci olaraq yerə yatan açıq sarı sifətli qızıl əsgər o dəqiqə kəlmələri bir-birinə calayaraq, boğula-boğula səsləndi:

– Yoldaşlar! "Maksimkanı" işə salın! Kazaklardır!

– Cəld olun! Kazaklardır...

Mitka Korşunov çimli naqanla aşırı, atının başını sərt bir hərəkətlə geriye çevirdi, Qriqorinin atını qısnaşdıraraq qabağa keçdi, atını sıldırım sahilli, gurultulu yamaca səyirdərək, cilovu çəkə-

çəkə ürkmüş atı əyri-üyrü cığırla sürdü. Qalan kazaklar da toz dumanı qaldıraraq, bir-birindən qabağa keçməyə çalışaraq, atlarını səyirdirdilər. Arxalarında pulemyot saqqıldayı, atılan güllələr yamac və burunları basmış göyəm, yemşan kolluqlarının yarpaqlarını biçib tökür, daşlıq yatağa dəyib vıyldayı, daşları parçalayırdı...

Bundan sonra da o bir neçə dəfə qızıl əsərlərlə üz-üzə gəlmiş, kazak gülləsi ilə qızıl əsgərlərin necə aşırılaq yerə sərilədiklərini, yixılıb bu bərəketli və yad torpaqda can verdiklərini görmüşdü.

...Qriqoridə yavaş-yavaş bolşeviklərə kin yarandı. Bolşeviklər onun həyatına bir düşmən kimi soxuldu, onu torpaqdan ayırdı. Qriqori görürdü ki, başqa kazakları da bu cür kin bürümüşdür. Onların hamısına elə gəlirdi ki, bu müharibə yalnız, bolşeviklər vilayətə soxulduqlarına görə, onların təqsiri üzündən başlanmışdır. Hər biri də biçilməmiş buğda zəmilərinə, atların dırnağı altında qalmış taxıl tarlalarına, bomboş xırmanlara baxır, baxdıqca öz torpağını anır, arvadların hiqqına-hiqqına becərdikləri əkinləri xatırlayır, xatırladıqca ürəkləri daşa dönür, getdikcə vəhşiləşirdilər. Çarpışma zamanı Qriqoriyə bəzən elə gəlirdi ki, onun düşmənləri olan tambovlu, ryazanlı, saratovlu mujikləri də hərəkətə gətirən eyni qısqanc torpaq məsələsidir. Qriqori belə düşünürdü: "Torpaq uğrunda elə bil sevgili üstündə döyüşürük".

Az-az əsir götürməyə başladılar. Əsirlərə divan tutmaq halları getdikcə artdı. Talançılıq cəbhə boyunca geniş meydan aldı; bolşeviklərə rəğbət bəsləməkdə şübhələndikləri hər kəsin, qızıl əsgər ailələrinin şeylərini talayır, əsirləri lütləyirdilər...

Atdan-arabadan tutmuş, heç nəyə görə olmayan ağır şeylərə qədər nə olsa alırdılar. Kazaklar da alırdı, zabitlər də. Arxadan gələn arabalar kisiflə dolurdu. Bu arabalarda daha nə yox idi! Paltar da, samovar da, tikiş maşını da, tapqır-quşqun, yəhər də, az-çox dəyəri olan hər şey vardı. Bu qənimətlər evlərə göndərilirdi. Kazakların qohumları hərbi hissələrə gəlir, gələndə sadlıqla patron və ərzaq gətirir, gedəndə isə arabalarını qənimət alınmış şeylərlə o ki var yükləyirdilər. Atlı polkları – qoşunun əksəriyyəti isə süvarilərdən ibarət idi – xüsusilə azğınlıq edirdilər. Piyadanın şey qoymaq üçün yan çantasından başqa heç nəyi yox idi, amma süvari yəhərin böyründəki heybənin hər iki gözünü ağzına qədər doldurur, qancığa ilə çəkib bağlayır, atı əsgəri atdan daha çox yük atına oxşayırdı. Adamlar

yaman əl-qol açmışdılar. Mühəribədə soyğunçuluq kazak üçün həmişə əsas hərəkətverici qüvvə olmuşdu. Qriqori qocaların keçmiş mühəribələr barəsindəki söhbətlərindən də, öz şəxsi müşahidələrindən də buna yaxşı bələd idi. Almaniya ilə mühəribənin ilk günlərində, polk arxadan Prussiyaya soxulanda, briqada komandiri – tanınmış general on iki bölüyü sıraya düzdürür, sonra qamçı ilə təpələrin atəyindəki balaca qəsəbəni göstərib deyir:

– Oranı alsanız, qəsəbə iki saat sizin ixtiyarınıza verilir. Amma iki saatdan sonra talançılığa görə kim ələ keçsə, divara dirəyib güllətdirəcəyəm!

Lakin Qriqori nədənsə buna alışı bilmədi, o, özgə malına əl vurmaqdan xoflanaraq talançılığa qəlbən nifrət bəsləyir, yalnız yemək şeyləri götürür, bir də atı üçün yem aparırdı. Öz adamlarını talamaq, kazakların var-yoxunu almaq ona xüsusilə iyrənc görünürdü. O, bölüyünü əlində möhkəm saxlayırdı. Onun kazakları bir şey talayıdılarsa, bunu xəlvətə, özü də az-az hallarda edirdilər. O əsirləri öldürmək və ya soyundurmaq əmri vermirdi. İfrat rəhmli olması kazaklar və polk reisləri arasında narazılığa səbəb olurdu. Onu izahat üçün diviziya qərargahına çağırırdılar. Mənsəb sahiblərindən biri səsinə kobudcasına qaldıraraq, onun üstünə çığırdı:

– Xorunji, sən niyə bölüyü korlayırsan? Niyə liberallıq edirsən? Hər ehtimala qarşı mülayim davranırsan? Köhnə adətinlə hər iki tərəfin könlünü alırsan?.. Heç sənin üstünə qışqırmamaq mümkünmü?.. Haydı səsinə kəs! Nizam-intizam bilmirsən? Nədir? Sənin yerinə başqasını təyin edək? Edərik də! Bölüyü günü bu gün təhvil verməyini əmr edirəm! Bəkdir, dost... çox o yan-bu yan eləmə!

Ayın sonunda polk onunla yanaşı hərəkət edən 33-cü Yelanski polkunun bir bölüyü ilə Qremyaçi Loq xutorunu tutdu.

Aşağıda sıx söyüdlük, göyrüşlük və qovaqlıq dərədə, yamacda otuz qədər divarları ağaran daxma görünürdü; ətraflarında yonulmamış daşdan alçaq hasar var idi. Xutordan yuxarıda, yellərin at oynatdığı bir təpənin başında köhnə yel dəyirmanı qaralırdı. Təpənin arxasından gələn ağ bulud fonunda dəyirmanın möhkəm bağlanmış pərləri öyilmiş xaç kimi görünürdü. Yağmurlu və qaşqabaqlı bir gün idi. Dərənin yatağı boyunca bərk yel esirdi: yarpaqlar pıçıldasa-pıçıldasa yerə sərilirdilər. Gövdəsi çil-çirəq kimi parıldayan qızıl söyüd çiylək kimi qıpırmızı idi. Sənəsi qabarıqlaşmış

xırmanlarda saman ışıldayırdı. Nəfəsində bir şirinlik duyulan torpağın üzərinə yumşaq qışqabağı pərdə sərilmişdi.

Qriqori öz vızodu ilə mənzil hazırlayanların ayırıqları binada yerləşdi. Məlum oldu ki, ev sahibi qırmızılarla getmişdir. Onun qoca arvadı ilə yetişmiş qızı kazaklara əlindən gələn qədər qulluq etməyə çalışırdı. Qriqori mətbəxdən otağa keçdi, evə göz gəzdirdi. Ev sahibi görünür, yaxşı yaşayırmış: döşəmələr rəngli idi, stullar Vena stulları idi, divara güzgü vurulmuş, əsgəri xidmətdə olanların fotosu, bir də qara çərçivəli bir şagird tərifnaməsi asılmışdı. Qriqori bərk islanmış plaşını sobanın yanından asdıqdan sonra papiros eşməyə başladı.

Proxor Zıkov içəri girdi, tüfəngini çarpayuya söykəyərək laqeydcəsinə dedi:

– Arabaçılar gəliblər. Atanız da onların arasındadır, Qriqori Panteleyevici.

– Yox, a? Yalan deyirsən!

– Doğru deyirəm. Atandan başqa bizim xutordan, deyəsən altı arabaçı da gəlmişdir. Yeri görüs!

Qriqori şinelini çiyinə salıb bayıra çıxdı.

Panteley Prokofyevici atları həyətə çəkirdi. Evdə salınmış keçədən zipun geymiş Darya da arabanın içində idi. O atların cilovundan tutmuşdu. Zipunun islanmış başlığı altından gülümsəyən gözləri ilə Qriqoriyə baxırdı.

Qriqori atasının üzünə gülümsəyərək bərkdən səsləndi:

– Nədən ötrü gəlmisiniz, həmyerlilərim?

– Aha, oğlum, sağ-salamat gördüyümə şadam! Qonaq gəlmişik, çağırılmamış gəlmişik.

Qriqori irəli yeridi, atasının enli çiyinlərini qucaqladı, sonra atların qayıqlarını dişlədən açmağa başladı.

– Qriqori, deyirsən, gəlməyimizi gözləməirdin?

– Əlbəttə.

– Bizi biyara göndəriblər... Xırdəkləyiblər. Sizə top gülləsi gətirmişik – tək vuruşun.

Atları arabadan aç-aça qısa cümlələrlə danışdırlar. Darya yemək şeyləri ilə atların arpasını arabadan düşürdü.

– Bəs sən nəyə gəlmisən? – deyər Qriqori ondan soruşdu.

– Dədəmlə gəlmişəm. O naxoşdur, bayramdan bəri heç canı sağ olmur. Anan ondan nigarandır; dedi, birdən bir iş olar, o da tək adam, qürbət yer...

Panteley Prokofyeviç atlara bir qucaq yamyaşıl, ətirli ayrıq otu verib Qriqoriyə yaxınlaşdı, ağlarına qan sağılmış qara gözlərini narahat halda geniş açıb xırıltılı bir səslə yavaşca soruşdu:

– Hə, işlər necədir?

– Babətdir. Vuruşuruq.

– Belə bir yalan eşitmmiş ki, guya kazaklar sərhəddən o yana getmək istəmirlər... Doğrudurmu?

– Boş sözdür... – deyə Qriqori başdansovdu cavab verdi.

– Niyə belə ələyirsiniz, a qardaş? – deyə qoca bir növ yad adam kimi, şəşqın halda danışmağa başladı: – Heç belə iş olar? Orada qocalar yalnız sizə bel bağlayırlar... Bəs siz müdafiə eləməsəniz, bu ana yurdumuzu kim müdafiə edər? Allah eləməsin, siz dava etmək istəmirsinizsə... Axı heç belə iş olar? Bunu sizin arabaçılar danışır-dılar... Aralığa çaxnaşma salırlar, it uşaqları?

Evə girdilər. Kazaklar yığışdılar. Əvvəlcə xutordakı son hadisələrdən söhbət elədilər. Darya ev sahibəsi ilə pıçıladaşdı, yemək şeyləri qoyulmuş xurcunu açdı, süfrə saldı.

Panteley Prokofyeviç uzanmış saqqalını sümük daraqla darayıb səliqəyə sala-sala soruşdu:

– Deyirlər ki, səni bölük komandirliyindən götürüblər, düzdür?

– Mən indi vzvod komandiriyəm.

Qriqorinin laqeyd cavabı qocanın xətrinə dəydi. Panteley Prokofyeviçin alnındakı qırışlar dərinləşdi, o, axsaya-axsaya stola yanaşdı, tez-tələsik xaç çevirdi, arxalığının ətəyi ilə qaşığını silib incik-incik soruşdu:

– Belə gözədən düşməyinin səbəbi nədir? Rəislərin xoşuna gəlməmişən?

Qriqori kazakların yanında bu haqda danışmaq istəmirdi, dilxorcasına çiynlərini tərpətdi:

– Təzəsini göndəriblər... Oxumuşunu.

– Sən də onlara elə bu rəftara layiq işlə, oğul! Səhv etdiklərini tezliklə anlarlar! Pah, onlara oxumuş adam lazım imiş! Deyəydin ki, Almaniya müharibəsində mənə kifayət qədər bilikli ediblər, eynəklilərdən qat-qat artıq bilirəm!

Qoca aşkarca qəzəblənmişdi, Qriqori isə qaşqabağını tökür, gözaltı baxırdı görsün kazaklar qımışmırlar ki?

Vəzifəsinin aşağı salınması onu qüssələndirmirdi. O bundan sonra həmyerlilərinin həyatına məsuliyyət daşımayacağını anlayaraq, bölüyü sevinə-sevinə təhvil verdi. Lakin buna baxmayaraq, bu hadisə onun mənliliyinə toxunmuşdu, atası da bu məsələ haqqında söz çəməqlə istər-istəməz onun qanını qaraldırdı.

Ev sahibəsi otaqdan mətbəxə getdi. Panteley Prokofyeviç indicə içəri girmiş həmyerlisi Boqatıryovun da rəyinə tərəfdar olduğunu üzündən anlayaraq, sözə başladı:

– Deməli, doğrudan sərhəddən o yana getmək niyyətində deyilsiniz?

Mehriban gözlərini tez-tez qırpan Proxor Zikov susur, sakitcə qımışdı. Mitka Korşunov sobanın yanında oturub, barmaqlarının ucunu yandırən papirosun son qullablarını vururdu. Qalan üç nəfər kazak da taxtın üstündə oturmuş və ya uzanmışdı. Verilmiş suala nədənsə heç kəs cavab vermirdi. Boqatıryov kədərlı bir halda əlini yellətdi:

– Onlar belə şeylərin dərdinə çox da qalmırlar, – deyə gurultulu qalın bir səslə dilləndi: – Onlardan ötəri fərqi yoxdur, istəyir lap dünya alt-üst olsun...

Xəstə və ağır kazak İlin yorğun-yorğun soruşdu:

– Sərhəddən o yana getmək nəyə gərəkdir? Niyə də gedək? Odur, arvadım öləndən sonra uşaqlarım yetim qalıb, mən də burada özümü ölümə verməliyəm...

Bir başqa kazak onun fikri ilə razılaşıb qətiyyətlə dedi:

– Yadları kazak torpağından vurub çıxardan kimi evlərimizə dağılmalıyıq.

Mitka Korşunovun yaşıl gözləri gülümsündü, o, nazik və tükrləri yumşaq bıqlarını eşdi.

– Mənə qalrsə beş il də müharibə olmasını istərdim. Müharibəni sevirəm!

Həyətdə qışqırdılar:

– Ba-yı-ra çıxın!.. Atları yəhərləyin!

– Görürsünüzmü? – deyə İlin məyus-məyus səsləndi: – Görürsünüzmü, atalar? Pal-paltarınızı hələ qurutmamışıq, bu yandan “bayıra çıx!” deyirlər! Deməli, yenə də ön atəş xəttinə gedəcəyik! Siz də burada başlamısınız: “sərhəddən...” Sərhəd nədir axı?

Elvərimizə dağılmalıyıq! Barışıq olmasına çalışmaq lazımdır, siz isə deyirsiniz...

Həyəcan yersiz imiş. Qəzəblənmiş Qriqori atı həyəətə çəkdi, səbəbsiz-filansız atın qarnının altına bir təpik ilişdirdi, gözlərini dəlicəsinə bərəldib çıxırdı:

– Sənə çər dəysin! Oynaqlama, düz dur!

Panteley Prokofyeviç qapının ağzında durub papiros çəkirdi. İçəriyə keçən kazaklara yol verərək soruşdu:

– Birdən-birə niyə aranızda çaxnaşma düşdü?

– Həyəcan siqnalı verilmişdi!.. İnək sürüsünü qırmızılar hesab eləmişdilər.

Qriqori şinelini soyundu, keçib stolun dəlində oturdu. Qalanları da niqıldaya-nıqıldaya şinellərini soyundu, qılınclarını, yan çantaları ilə tufənglərini taxtın üstünə tulladılar.

Hamı uzanıb yatdıqdan sonra Panteley Prokofyeviç Qriqorini həyəətə çağırırdı. Arturmada yanaşı əyləşdilər.

– Səninlə danışmaq istəyirəm. – Qoca əlini Qriqorinin dizinə toxunduraraq pıçıldadı: – Bir həftə əvvəl Petronun yanına getmişdim. Onların İyirmi səkkizinci polku indi Kalaçdan o yandırır... Mən, oğul, oradan az xeyir görmədim. Petro təsərrüfata can yandıran, çox can yandırandır! Orada o mənə bir çuval paltar verdi, at verdi, qənd verdi... əla bir at...

– Dayan! – deyə Qriqori onun nəyə işarə elədiyini anlayıb, hirsənərək sözünü sətir bir şəkildə kəsdi. – Buraya da elə bunun üçünmü gəlmisən?

– Nə olar?

– Necə yəni nə olar?

– Axı hamı daşıyıb aparır, Qrişa...

Deməyə söz tapmayan Qriqori dəli kimi kəlmələri təkrar edirdi:

– Hamı! Daşıyır. Özününkü azdır? Hamınız gədasınız! Belə şeylərin üstündə alman müharibəsində adamları güllələyirdilər!..

– Sən özündən çıxma! – deyə atası soyuq bir tərzdə onun sözünü kəsdi. – Mən səndən şey istəmirəm. Mənə heç nə lazım deyil. Mən bu gün sağam, sabah ayaqlarımı uzadıb öləcəyəm... Sən öz dərdini çək. Görən də deyər, pax bu nə yaman dövlətli imiş! Evdə vur-tut bircə araba qalıb, bu da... Bir də ki, bu qırmızılar tərəfə keçənlərin əşyasını əlindən niyə almaıyaq?... Belələrinin şeyini almaımaq günahdır! Evdə isə çöp də kara gələr.

– Sən gəl bunları boşla! Yoxsa bu saat səni geri qaytararam! Mən belə şeyin üstündə kazakların ağzını-burnunu əzişdirmişəm, amma atam, budur, camaatı soymağa gəlmişdir! – Qriqori danışır, danışdıqca boğulurdu.

– Elə güman ki, bunun üstündə səni böyük komandirliyindən çıxarıblar! – deyə atası onu sancdı.

– Cəhənnəmə ki, çıxarıblar! Mən hələ vızvod komandirliyindən də boyun qaçırdacağam!..

– Bax belə ha! Ağılısan, ağıllı...

Bir dəqiqə dinmədilər. Qriqori kibrit çəkiş papirosunu yandıranda atasının pərt və incik sifətini öləri gördü. Atasının buraya nə üçün gəldiyi ona yalnız indi aydın olmuşdu. “Qoca şeytan, Daryanı da özü ilə bundan ötrü gətiribdir! Taladıqlarını saxlamaq üçün!”

Panteley Prokofyeviç laqeyd-laqeyd dedi:

– Stepan Astaxov gəlib. Əsidsənmi?

– Nə danışsan? – Təəccübdən hətta Qriqorinin papirosu əlindən düşdü.

– Bəli. Sən demə ölməyibmiş, əsirlikdəymiş. Lap kefi saz gəlib. O qədər pal-paltar, şey gətirib ki, daha deməklə başa gələn deyil! İki araba dolusu. – Qoca birinin üstünə beşini də qoyub basıb-bağlayırdı, elə bil Stepan onun qohumu idi. – Aksinyanı da gətirdi, indi qulluqdadır. Yaxşı vəzifə veriblər. Harada isə, deyəsən, Kazanskayada yatab komendantıdır.

– Bu il çoxmu taxıl döymüsünüz? – deyə Qriqori söhbəti dəyişdi.

– Dörd yüz çanaq.

– Nəvələrin necədir?

– Nəvələrim, qardaş, lap qiyamətdir! Yaxşı olar ki, onlara sovqat göndərəsən.

– Cəbhədən evə nə sovqat, kişi! – deyə Qriqori qüssəli-qüssəli köksünü ötürdü, amma fikri Aksinya ilə Stepanın yanında idi.

– Mənə bir tufəng verməzsən? Artıq tufəngin yoxdur ki?

– Nəyinə gərəkdir?

– Ev üçün. Həm vəhşi heyvandan, həm də yaman adamdan özümüzü qorumaq üçün. Yaman günün yarağı. Patronum var, düz bir qutu. Buraya gətirəndə götürmüşəm.

– Arabadan götür. Belə şey burada çoxdur. – Qriqori qasqabaqlı gülümsədi. – Di get yat! Mən qarovula getməliyəm.

Ertəsi günün səhəri polkun bir hissəsi xutordan çıxdı. Qriqori atını sürərkən bundan xətirçəm idi ki, o atasını utandırmışdır, kişi buradan əliboş gedəcəkdir. Panteley Prokofyeviç isə kazakları yola salandan sonra ev sahibi kimi anbara girdi və qoşqu qayıqları ilə xamutları mıxdan götürüb öz arabasına apardı. Ev sahibəsi göz yaşları axıda-axıda onun dalınca gedir, çiyindən tutub çəkişdirə-çəkişdirə qışqırırdı:

– Amandır dayı! Sənin qadan alım! Allahdan qorxmursan? Niyə yetim-yesirin malına toxunursan? Xamutları geri qaytar! Sən Allah geri qaytar!

– Ey, ey, Allahı rahat burax! – deyər Melexov yanını basa-basa yeriyir, əli ilə arvadı itələyirdi. – Güman ki, bizim yerimizə sizin kişiləriniz olsaydı, onlar da aparardı. Sənin ərin komissardır, eləmi?... Açıq başımdan! Madam ki, “sənin-mənim yoxdur”, onda səsinə kəs. Heyifsilənmə!

Sonra isə sandıqların qıfıllarını sındıraraq açdı, arabaçılar baxışır, bu hərəkətdən xoşları gəldiyindən dinmirdilər: qoca da şalvarların, mundirlərin təzəsini, yaxşısını seçib qırağa qoyur, işığa tutub baxır, qara və gödək barmaqları arasına alıb övkələyir, qatlayıb götürürdü.

O, nəhərdən əvvəl yola çıxdı. Darya nazik dodaqlarını möhkəm sıxaraq ev şeyləri qalanmış arabada boğçaların üstündə öyləşmişdi. Arabanın geri tərəfində hamam qazanı şeylərin üstünə çevrilmişdi. Həmin qazanı Panteley Prokofyeviç hamamda pilotənin üstündən götürmüşdü, hıqqana-hıqqana arabanın yanına gətirmişdi, Darya onu məzəmmətləyərək demişdi:

– Dədə, bu nədir, hər çeşid p... sürütdəyib gətirirsiniz!

Qoca ona qeyzlə cavab verdi:

– Kəs səsinə, avara! Qazanı qoyum qalsın onlara? Sən də lap o murdar Qrişka kimisən, səndən də elə o cür evdar çıxar! Amma bu qazan mənim karıma gələcəkdir. Belə ha!.. Sür gedək! Dodaqlarını niyə elə sallamısan?

Panteley Prokofyeviç ağlamaqdan gözləri şişmiş ev sahibəsi qapını onların ardınca bağlayanda rəhmdilliklə dedi:

– Salamət qal, ay arvad! Heç açıqlanma! Siz yenə də qazanıb alarsınız.

Zəncir kimi... bir-birinin ardına düzülən günlər. Yürüşlər, döyüşlər, istirahət. İsti. Yağış. Qızmış qayıq-gön qoxusu qatışıq at təri iyi. Daimi gərginlikdən damarlarda axan qan deyil, isinmiş civə olmuşdu. Başlar yuxusuz qalmaqdan üçdüymə top gülləsindən də ağır olmuşdu. Qriqori dincəlmək, doyuncu yatmaq həsrətində idi! Sonra isə kotançı kimi şumların arası ilə yerimək, öküzləri haylamaq, mavi göydə süzən durna qatarının ürəkləri tel-tel edən şirin səsinə dinləmək, yanaqlarına yapışan hörümçək torunun gümüşü telini nəvazişlə silmək, kotanla çevrilmiş torpağın şərab qoxusunu andıran ətirli havasından doyuncu içib məst olmaq istəyirdi.

Bunun əvəzinə taxıllar atlıların, piyadaların ayaqları altında tapdamb viran edilmişdi! Yollarda dəstə-dəstə paltarları soyundurulmuş, bədənləri toz-torpaqdan meyt kimi qaralmış əsirlər görünürdü. Böyük irəliləyir, yollar at dırnağı altında tapdaq olur, dəmir nallar taxılları əzirdi. Xutorlarda həvəskarlar qırmızılar tərəfə keçmiş kazakların ailələrində axtarışlar aparır, dönüklərin arvadlarını, analarını qamçının altına salıb döydürdülər...

Kədərli günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi. Bunlar insanların hafizəsindən tezliklə silinir, hətta az-çox əhəmiyyətli bir hadisə belə iz buraxmırdı. Müharibə günləri əvvəlki cahan hərbinə nisbətən daha cansıxıcı idi: bu, bəlkə də onun nəticəsi idi ki, hər şey hər kəsə məlum idi. Müharibəyə birinci cahan hərbi iştirakçılarının hamısı saymazıyana münasibət bəsləyirdi: alman müharibəsinə nisbətən bu davanın vüsəti, qüvvələri və tələfatı oyunağa bənzəyirdi. Prussiya düzlərində olduğu kimi, burada da yalnız ölüm bir kabus kimi gözlərə görünür, öz dəhşəti ilə hər kəsi heyvan kimi vahimələndirir, hamını özünü qorumağa vadar edirdi.

Cəbhəçilər belə mühakimə yürüdükdülər:

– Heç belə müharibə olar? Quruca bənzəyişi var. Almaniya müharibəsində, bir də görürdün, almanlar toplardan atəş açdı, neçə polku məhv elədi. Burada isə bölükdən iki adam yaralanan kimi, tələfat verdik, deyirlər!

Bununla belə, bu oyuncaq müharibəsi də insanları hövsələdən çıxarırdı. Narazılıq, yorğunluq, qəzəb getdikcə şiddətlənirdi. Bölükdə kazaklar bir sözü hey təkidlə deyirdilər:

– Qırmızıları vurub Don torpağından çıxardan kimi haqq-hesabı çürüdü! Sərhəddən o yana getməyəcəyik. Qoy Rusiya özü kefi istədiyi kimi, biz də bizim kefiniz istəyən kimi dolanaq. Biz gedib onları öz qaydalarımıza tabe eləməməliyik.

Filonovskaya yaxınlığında payızın əvvəlindən axırına qədər zəif döyüşlər getdi. Bu tərəfdə başlıca strateji mərkəz saritsin idi: ağlar da, qırmızılar da ən yaxşı qüvvələrini oraya yollayırdı. Şimal cəbhəsində isə tərəflərin heç biri üstünlüyə malik deyildi. Hər iki tərəf qəti hücum üçün qüvvə toplayırdı. Kazakların süvariləri daha çox idi: onlar bu üstünlüklərindən istifadə edib, müəkkəb əməliyyatlar keçirir, düşmənin üzərinə cinahlardan hücum atılır, onun arxasına keçirdilər. Üstünlük yalnız ona görə kazaklar tərəfdə idi ki, qarşıdakı rəqib əsasən cəbhə ətrafındakı mahallardan bu yaxınlarda səfərbərliyə alınmış və mənəvi cəhətdən hələ möhkəm olmayan qızıl əsgərlərdən ibarət idi.

Saratovlulardan, tambovlulardan minlərcə adam öz xoşları ilə əsir düşürdülər. Lakin komandanlıq fəhlə polku, matros dəstəsi, yaxud süvari göndərən kimi vəziyyət yaxşılaşır, təşəbbüs yenə əldən-ələ keçir, gah bu, gah digər tərəf yalnız yerli əhəmiyyətə malik qələbələr əldə edirdi.

Qriqori müharibədə iştirak edir, onun gedişini laqeydliklə izləyirdi. O qəti inanmışdı ki, qışa qədər müharibə qurtaracaq; bilirdi ki, kazaklar da barışıq istəyirlər, uzun sürən müharibə haqqında heç söhbət ola bilməz. Təkdən bir polka qəzet gətirirdilər. Qriqori şey bükülən sarı kağızda çap olunmuş “Verxne-Donskoy Kray” qəzetini nifrətlə götürür, cəbhələr haqqındakı məlumatı sürətlə nəzərdən keçirdərək dişlərini qıcaırdı. O, qondarma ruh yüksəkliyi yaratmaq məqsədi ilə yazılmış hap-gop sətirlərini oxuduqda kazaklar ürəkdən hırıldayırdılar.

Sentyabrın 27-də Filonovskaya istiqamətindəki vuruşmalarda gah bu, gah da digər tərəf müvəffəqiyyət qazanmışdır. Sentyabrın 25-dən 26-na keçən gecə şücaətli Vyosensk polku düşməni vurub Podqornı xutorundan çıxarmış və göz açmağa qoymayaraq ardınca Lukyanovsk xutoruna girmişdir. Qənimət əldə edilmiş, saysız-hesabsız əsir alınmışdır. Qırmızılardan hissələri başıpozuq halda geri çəkiliblər. Kazakların əhvali-ruhiyyəsi yüksəkdir. Donlular yeni qələbələrə can atırlar!

Ağzını geniş açmış, dişləri ağara qalmış Mitka Korşunov böyürlərini tutaraq uğunurdu:

– Nə qədər əsir almışq? Saysız-hesabsız? Vay köpək uşaqları, vay! Ox-ox-ox! Tutduğumuz vur-tut otuz ikicə nəfərdir! Amma onlar yazıqlar... ha-ha-ha-ha!..

Kazaklar “kadetlərin” Sibirdəki və Kubandakı müvəffəqiyyətləri haqqındakı məlumata da inanmırdılar. “Verxne-Donskoy Kray” qəzeti ifrat utanmazlıq və həyasızlıqla yalan deyirdi. Boyca hündür, qolları uzun kazak Oxvatkin çexoslovakların üsyanı barədə məqaləni oxuduqdan sonra Qriqorinin yanında dedi:

– Görəsiniz, çəxləri əzişdirəndən sonra orada olan ordunun hamısını bizim üstümüze göndərəcəklər, elə basacaqlar ki, suyumuz çıxacaq... Ağzında Raseya deyirsən! – Sözüünü hədə ilə bitirdi: – Zarafatdır mögər?

Proxor Zikov laqeydcəsinə əlini yellətdi:

– Bizi qorxuya salma! Belə axmaq sözdən göbəyim sancdı.

Qriqori isə papiros bükə-bükə üreyində sevinib, öz əlində dedi: “Doğrudur!”

O həmin axşam rəngi də, poqonları da günəşdən solmuş üst köynəyinin yaxası açılmış, belə bükülmüş halda stolun dalında xeyli oturdu. Onun xəstə köklükdən hər tərəfi hamarlanmış, günəşdən qaralmış sifəti sərt idi. Ətli, qaralmış süksününü sağa-sola döndərərək tükləri günəşdən daha da qıvrıqlaşmış, bir az da saralmış bığını dalğın-dalğın buraraq son illər ərzində soyumuş, amma qəzəbi artmış gözlərini bir nöqtəyə zilləmişdi. O ağır-ağır, qeyri-adi çətinliklə fikirləşirdi, yatmaq üçün yerinə uzandıqda isə ümumi suala cavab vermiş kimi dedi:

– Daha baş girməyə bir yer qalmadı!

Gecə səhərdə yata bilmədi. Atını yoluxmaq üçün tez-tez eşiyə çıxır, ipək kimi zil qaranlıq içindəki artırmada uzun zaman dayanırdı.

Görünür, Qriqorinin balaca bəxt ulduzu hələ də işıldayır, sakit və titrək nur yayırdı; görünür, bu ulduzcuğun kainatdan qopub axması, fəzada soyuq qığılcımlar yayaraq süzüb keçməsi, sonra da

sönməsi vaxtı hələ çatmamışdı. Keçən payızda onun mindiyi üç atın üçünə də güllə dəymiş, güllələr şinelini beş yerdən dəlik-dəlik etmişdi. Elə bil ölüm qara qanadlarını kazakın başı üzərinə görmüşdi, onunla oynayırdı. Bir gün də güllə qılıncının qəbzəsinin mis başından deydi, o tərəfdən çıxdı, qotaz bıçaqla kəsilmiş kimi, atın ayağı altına düşdü. Mitka Korşunov ona dedi:

– Kim isə ömrünə möhkəm duaçdır, Qriqori. – Qriqorinin üzündəki qəmli təbəssümü gördükdə təəccüb elədi.

Cəbhə dəmiryol xətti ardına keçdi. Arabalar hər gün tikanlı mətil yumaqları daşıyırdı. Hər gün teleqraf cəbhə boyunca belə bir xəbər yayırdı:

Bu gün-sabah müttəfiqlərimizin qoşunları gələcəkdir. Kömək gəlin-cəyədək vilayət hüduunda mövqeləri möhkəmlətmək, nəyin bahasına olursa-olsun qırmızılarn hücumunu dayandırmaq lazımdır.

Səfərbərliyə alınmış əhali donmuş torpağı külüngle çapır, səngər qazır, ətrafına tikanlı mətil çəkirdi. Gecələr isə kazaklar səngərlərdən çıxıb qızınmaq üçün evlərə gedəndə kəşfiyyatçı qızıl əsgərlər səngərlərə yaxınlaşır, payaları yıxır, mətil tikanlara kazaklar üçün yazılmış müraciətlər yapışdırırdılar. Kazaklar bunları qohum-qardaşlarından gəlmiş məktub kimi çox həvəslə oxuyurdular. Aydınır ki, bu şəraitdə müharibəni davam etdirməyin mənası yox idi. Şaxta şiddətlənir, arabir hava mülayimləşir, güclü qar yağır. Səngərlər qar altında qalırdı. Səngərlərdə bir saat belə uzanmaq mümkün deyildi. Kazaklar donur, əllərini və ayaqlarını soyuq aparırdı. Piyada hissələri ilə atların çoxunun çəkəməsi yox idi. Bəziləri cəbhəyə elə halda gəlmişdi ki, elə bil həyətə heyvanın qabağına ot atmağa çıxmışdı: ayaqları çarlıq, nazik şalvarlı. Müttəfiqlərə inanmırdılar. Bir gün Andrey Kaşulin kinayə və tənə ilə dedi: “Onlar yəqin pıspısanın belinə minib gəlirlər!” Qırmızılarn kəşfiyyatçıları ilə qarşılaşdıqda isə kazaklar onların bağıra-bağıra belə dediklərini eşidirdilər: “Ey! Möminlər! Siz bizim üstümüzə tankla gəlin, biz sizin üstünüzə xizəklə! Dabanlarınızı piyləyin – tezliklə sizə qonaq gələcəyik!”

Noyabrın ortalarından qırmızılar hücumə başladılar. Onlar kazak qoşun hissələrini inadla dəmiryol xəttinin o tərəfinə sıxışdırdılar,

lakin əməliyyatlarda dönüş xeyli sonra baş verdi. Dekabrın 16-da qırmızılarn süvari hissələri xeyli davam edən döyüşdən sonra 33-cü polku geriye oturtdu, amma Koledezyansk xutoru yaxınlığında vuruşan Veşenski polkunun sahəsində ciddi müqavimətə rast gəldi. Veşenskilərin pulemyotçuları qarlı örtülmüş xırman talvarının tinindən piyada hücumə keçmiş düşməni şiddətli atəşlə qarşılayırdılar. Sağ cinahda, Karginskaya stanitsası kazakı Antipovun çox mahir əlində olan pulemyot uzununa sərrast güllə yağdırır, bir yerdən qaçıb digər yerdə yatanları biçib tökürdü. Atışmanın şiddətindən böyük tüstü içərisində qalmışdı. Sol cinahdan isə iki böyük arxaya keçirdi.

Axşamcağı könülsüz hücum edən qızıl əsgər hissələrini cəbhəyə yenidən gətirilmiş matros dəstələri əvəz etdi. Onlar pulemyot üzərinə düzünə, yerə yatmadan, qışqırışmadan hücumə atıldılar.

Qriqori ara-bərəsiz atəş açırdı. Lülənin üstündəki taxtadan tüstü qalxırdı. Lülə bərk qızdığından barmaqlarını yandırır. Qriqori tufəngi soyudub, sandığa bir daraq patron da qoyur, bir gözünü qapayaraq, uzaqda görünən qaraltıları nişan alır.

Matroslar kazakları mövqelərindən vurub çıxartdılar. Bölgələr atlarını minib, səyirtmə xutordan əkilədi, təpəyə qalxdılar. Qriqori dönüb geriye baxdı, nə etdiyini düşünməyərək, atın cilovunu buraxdı. Təpədən göz işlədikcə uzanan, insanın qəlbini kədərləndirən qarlı çöl, qarın altında qalmış cəngəllik, bir də yamaca çökən bənövşəyi axşamüstü kölgələri görünməkdə idi. Pulemyot atəşi ilə torpağa serilmiş matrosların meyitləri bir verst qədər məsafədə bu qar səhrasının üzərinə səpələnmişdi. Əyinlərində qara buşlat və meşin pencək olan matrosların meyitləri qarın üzərində qalır, qar üstünə qonmuş köçəri dolaşa sürüşünü andırırdı...

Matrosların hücumu ilə pərən-pərən salınmış, Yelanski polku ilə, eyni zamanda sağ tərəflərində duran Ust-Medveditsa mahalı polklarından biri ilə əlaqəsi kəsilmiş bölgələr axşam gecələmək üçün Buzuluka tökülən balaca bir çayın sahilindəki iki kiçik xutor-da dayandı.

Qriqori qaranlıq qovuşanda, böyük komandirinin əmrinə əsasən, kazakları müəyyən yerdə qarovulda qoyub geri qayıdanda döngədə polk komandiri və polk yavəri ilə qabaqlaşdı.

Komandir atının başını çəkərək soruşdu:

– Üçüncü bölgə haradadır?

Qriqori cavab verdi. Atlı atını sürdü.

– Bölükdə tələfat çoxdurmu? – deyə bir qədər aralanmış yavər sual verdi. Cavabı eşitmədiyi üçün sualını təkrar etdi: – Necə?

Lakin Qriqori ona cavab vermədən aralandı.

Gecə səhərədək xutordan arabalar keçdi. Qriqorinin kazaklarla birlikdə gecələdiyi həyətin böyründə uzun zaman batareya dayandı. Şüşəsi bir qat pəncərədən ana söyüşü, sürücülərin çığırtısı, vurnuxma eşidilirdi. Topçu nəfərləri, polk qəragahının necə olmuşa bu xutora gəlmiş çaparları daxmaya qızınmağa girdilər. Gecəyarısı topçu nəfərlərindən üçü ev sahiblərini və kazakları yuxudan durğu-zub zorlama içəri doluşdular. Onların bir topu yaxınlıqdakı çayda batıb qalmışdı, topçular gecələmək, səhər topu öküz qoşaraq çəkib sudan çıxarmaq qərarına gəlmişdilər. Qriqori yuxudan oyandı, topçuların donmuş, yapışqan kimi palçıqı çəkmələrindən necə hıqqına-hıqqına təmizləmələrinə, çəkmələrini çəkib çıxartmalarına, yaş patavalarını zirzəminin pərdəsi üzərinə sərmələrini uzun zaman tamaşa elədi. Bunlardan sonra qulaqlarına qədər palçığa bulanmış topçu zabıt içəri girdi. O bu gecə burada qalmasına icazə aldı, uzanıb şinelini üstünə çəkdi və frənçinin qolu ilə palçıq səpələntisini etinasızlıqla üzünün hər tərəfinə yaydı.

O yorğun at gözləri kimi itaətkar gözlərini Qriqorinin üzünə zilləyib dedi:

– Bir top itirdik. Bu gün elə bir döyüş oldu ki, Maçexa altındakı vuruşma kimi. İkicə güllə atmışdı ki, yerimizi tapdılar... Elə sərrast atdılar ki, bir an içində topun oxu sındı! Topu xırmanda quraşdırmışdıq. Daha bundan yaxşı gizlənmək olmaz!.. – O danışır, kəlməbaşı adətəkər olduğundan, ehtimal ki, şüursuz sürətdə, söyüş də söylürdü. – Siz Veşenskaya polkundansınızmı? Çay içəcəksinizmi? Ay ev sahibəsi, bizim üçün samovar qoyun, nə olar?

Məlum oldu ki, bu boşboğaz, adamı cana doyduran bir müsahibdir. Ara-bərə vermədən çay içirdi. Cəmisini yarım saat keçməmişdi ki, Qriqori onun Platovskaya stanitsasında olduğunu, alman müharibəsində iştirak etdiyini, iki dəfə uğursuz evləndiyini bildi.

O iti və qırmızı dili ilə qırıxıq dodağının tərəni yalayıb deyirdi:

– Bundan sonra Don ordusuna Allah rəhmət eləsin! Müharibə bitmək üzrədir. Sabah cəbhə dağılacaq, iki həftədən sonra isə biz Novoçerkasskda olarıq. Ayaqyalın kazaklarla Rusiyaya hücumə

keçmək istəyirdik! Yaxşı, özünüz deyın, əbləh deyilikmi? Təcrübəli zabıtlərə gəldikdə – hamısı yaramazdır, Allaha and olsun ki! Siz də kazaklardansınız, eləmi? Hə? Bax, onlar közü sizin əlinizlə götürmək istəyirlər. Amma özləri təchizat dairələrində, dəfnə yarpağı, yarma çəkirlər!

O tez-tez ifadəsiz gözlərini döyür, çapalayır, iri və gümrəh gövdəsini stola söykəyirdi, yekə uzun ağzının küncələri isə tutqun və loş bir şəkildə sallanmışdı: sifətindəki bayaqkı müti, noxtalanmış at sifəti ifadəsi yenə də qalırdı.

– Keçmişdə, məsələn, Napoleon dövründə, müharibə yaxşı şey imiş! İki ordu üz-üzə gəlir, toqquşur, aralanıb gedirmiş. Nə cəbhələr var imiş, nə də səngərlərdə qaxılıb oturmaq. Amma indi sən, gəl, bu əməliyyatlardan baş çıxart – heç şeytan da baş açə bilməz. Tarixçilər keçmişdə əgər birinin üstünə beşini də qoyurdularsa, indi bu müharibənin təsvirində elə şeylər toxşduracaq ki!.. Müharibə deyil, adam çərledən şeydir! Maraqlı bir şey yoxdur. Başdan-ayağa çirkəbdır! Həm də ümumiyyətlə mənasız işdir. Mənə qalırsa mən hər iki tərəfin başçılarını tutub üz-üzə qoyar və onlara deyərdim: “Bu vaxmistrdir, cənab Lenin, gəlin ondan silah atmağı öyrənin. Sizə isə, cənab Krasnov, belə şeyi bilməmək eyibdir”. Qoy həzrəti Davud ilə Ucubunuq kimi vuruşsunlar: kim bassa hakimiyyət onun olsun. Kimin ağalıq eləməyinin xalq üçün fərqi yoxdur. Bu haqda siz nə fikirdəsiniz, xorunji?

Qriqori cavab vermir, yuxulu-yuxulu onun ətli çiyniləri ilə əllərinin ağır tərpenişinə, açılan ağzında tez-tez görünən iyrənc qırmızı dilinə baxırdı. Qriqori yatmaq istəyir, amma bu zəhlətökən, bir az gicbəsər topçu qoymurdu, onun tərlı ayaqlarından gələn it iyi kimi qoxudan ürəyi bulanırdı...

Səhər Qriqori nə isə bir şeyin qəti həll edilməməsindən doğan dumanlı nigarəncılıq içərisində yuxudan qalxdı. Bu işlərin aqibətini o hələ payızdan duymuşdu, amma nəticənin belə gözənilmədən gəlib çatması onu heyrətə saldı. Qriqori görürdü ki, əvvəllər bütün bölüklərdə və polklarda kiçik su kimi şırıldayan müharibədən narazılıq indi birləşib çoxqun bir sel əmələ gətirmişdir, indi o yalnız cəbhəni sürətlə, acgözlüklə yuyub aparan, bu seli görürdü.

Yaz girəndə insan çöldə atla belə gedir. Günəş nur saçır. Hər tərəf qar altında qalmışdır. Qarın altında isə gözlə görünməyən,

lakin əzəldən bəri davam edən gözəl bir iş gedir – torpaq əsarətdən azad olur. Günəş qarı ərdir, su torpağın canına çökür. Boğanaq, dumanlı bir gecədən sonra səhər torpağın örtüyü sırlı və uğultu ilə çökür, yolların və cığırın arasını ilə yaşıltəhər sel suları qabarcıqlanaraq axır, əriyib torpağa qarışmış, palçıq olmuş qar atın dınağı altından otfara saçalanır. Hava isinmişdir. Qumsal təcəkclər çıpaqlaşır, yerdən ibtidai gil hənirtisi, ot çürüntüsü qalxır. Gecə yarı olduqda dərələr əzəmlə nərildəyir, qar topaları sürüşüb düşdükcə yağınlar uğuldayır, sinəsi qapqara məxmər kimi çıpaq torpaqdan məstədici şirin bir ətir qalxır. Axşamüstü suyu çoxalmış, dayə əmcəkləri kimi dolmuş balaca çay zariya-zariya buzları basıb qırır, qabağına qataraq aparır, qışın bu cür gözəlilməyən dönüklüyündən özünü itirmiş atlı qumsal sahilə dayanmalı, çayın mümkün qədər dayaz yeri hara olduğunu gözləri ilə axtarmalı olur, tərlemiş, qulaqlarını qıpmış atı qamçılıyır. Ətraf isə hələ də məsum və təhlükəli bir görkəmi olan qarlarla örtülüdür, qış hələ yuxudan oyanmamışdır...

Polk səhərdən axşamədək geriye çəkildi. Arabaları yolda səyirtmə sürürdülər. Sağda, üfqu bürümüş boz buludun ardında toplardan boğuş yaylın atəsi açılırdı. Bölüklər atlarını qarı ərmiş, peyin tökülmüş yollarla sürür, quyruqları islanmış atlar yeri şappıldada-şappıldada gedir, ərmiş qarı tapdalayırdılar. Çaparlar atlarını yolun kənarı ilə səyirdirdilər. Qanadları göyümsov və ışıldayan, piyada süvarilər kimi lümək və yəndəmsiz, səslərini çıxarmayan dolaşalar yoldan qırağa təşəxxüslə, yanlarını basa-basa gəzişir, rəsm-keçiddə olduğu kimi geriye çəkilən kazak bölüklərini, paltarları cırıq piyada kazak dəstələrini, araba karvanlarını ötürürdülər.

Qriqori başa düşdü ki, kələfi getdikcə şiddətlə çözlənən bu geriçəkilməni daha heç şey dayandıra bilməyəcəkdir. Odur ki, gecə ürəkəcan bir qətiyyətlə, özbaşına polku tərək etdi.

Qriqorinin şinelinin üstündən plaşını geyməsinə, qılıncını, naqanını belinə bağlamasına rişxəndlə, gülümsünə-gülümsünə tamaşa edən Mitka Korşunov soruşdu:

- Qriqori Panteleyev, haraya hazırlaşırısan belə?
- Sənə nə dəxli var?
- Maraqlanıram.

Qriqorinin qızarmış yanaqları səyirirdi, lakin göz vurdu, nəşə ilə cavab verdi:

– Ağlım hara kəsir, ora. Anladınımı?

Bunu deyib çıxdı.

Atının yəhəri alınmamışdı.

O atını gecənin ayazında elə bu buxar qalxan yollarla səhər açılanadək səyirdi. “Hələlik evimizdə yaşaram, sonra isə onların yanımızdan keçdiyindən xəbər tutduqda, polka qoşularam”, dənənə qədər çiyin-çiyinə, yanaşı vuruşduğu adamlar haqqında uzaq adamlar kimi fikirləşirdi.

Ertəsi günün axşamı o iki yüz verst yol gəlmiş, iki gün ərində arıqlamış, yorğunluqdan bürəyən atını atasının həyətinə çəkirdi.

XI

Noyabrın sonunda Novoçerkasskda məlum oldu ki, müttəfiq dövlətlərin hərbi nümayəndə heyəti gəlmişdir. Bütün şəhəri şiddətli şayiə bürümüşdü ki, güclü ingilis eskadrası bu saat Novoroziysk limanındadır, Salanikdən gətirilmiş müttəfiq qoşunlarından ibarət çoxlu desant artıq sahilə çıxarılmaqdadır, fransızların ağlarla-qaralardan ibarət atıcılar korpusu artıq sahilədir və yaxın zamanda Könüllü ordu ilə birlikdə hücumə keçəcəkdir. Şayələr qar topu kimi dağılıb şəhərin hər tərəfinə yayılırdı.

Krasnov Ataman polku kazaklarından ibarət fəxri qarovul dəstəsi göndərilməsi barədə əmr verdi. İki bölük gənc atamançının ayağına tez-tələsik uzunboğaz təzə çəkmə, əyinlərinə ağ kəmərlər paltar geyindirildilər və eyni tələsikliklə yüz nəfər şeypurchu ilə birlikdə Taqanroqa yola saldılar.

Rusiyanın cənubundakı ingilis və fransız hərbi heyətlərinin nümayəndələri müəyyən siyasi kəşfiyyat niyyəti ilə Novoçerkasska bir neçə zabit göndərməyi qərara almışdılar. Bunların vəzifəsi Dondakı mövcud vəziyyətlə, habelə bolşeviklərə qarşı mübarizənin perspektivləri ilə tanış olmaq idi. Kapitan Bond, leytenant Blümfeld ilə leytenant Monra İngiltərəni, kapitan Oşen, leytenant Düpre ilə leytenant For Fransanı təmsil edirdi. Təsədüfün şıltağı nəticəsində “səfirlərə” çevrilmiş, müttəfiqlərin hərbi heyətlərinin bu kiçik mənəbə sahibləri ataman sarayında böyük həngəməyə səbəb olmuşdu.

"Səfirələri" böyük ehtiramla Novoçerkasska gətirdilər. Öz ifrat yaltaqlıq və miskinlikləri ilə adi zabitləri məst elədilər: zabitlər də həqiqi "əzəmətlərini" hiss edib, məşhur kazak generalları ilə, ocaq respublikanın yüksək xadimləri ilə, himayəkarcasına danışmağa, onlara yuxarıdan baxmağa başladılar.

Gənc fransız leytenantları zahiri nəzakət və şit fransız iltifatlılığı göstərsələr də kazak generalları ilə söhbət zamanı təkəbbürlü və lovğa olduqları büruzə çıxırdı.

Axşam sarayda yüz adamlıq süfrə açıldı. Qoşunun xor dəstəsi, dəmtutan köməkçi səslərlə zəngin kazak mahnıları ifa edir, mahnının gözəl melodiyları ipək parça kimi salonun hər tərəfinə sərilirdi, nəfəsli orkestr qulaqbatırıcı bir gürultü-cingilti ilə müttəfiq dövlətlərin himnlərini çalardı. "Səfirələr" belə hallarda qəbul edilmiş təsəvvüfatla az yeyir, özlərini tox tuturdular. Atamanın qonaqları bu dəqiqələrin tarixi əhəmiyyətini hiss edərək, onları öz ələmlərində nəzərdən keçirirdilər.

Krasnov nitq deməyə başladı:

– Cənablar, siz tarixi salondasınız, bu salonun divarlarından başqa bir müharibənin – 1812-ci il xalq müharibəsinin qəhrəmanları lal baxışlarla sizə tamaşa edirlər. Platon, İlovayskinin, Denisovun şəkilləri bizə müqəddəs günləri – Paris əhalisinin öz xilaskarlarını salamlamalarını, imperator Birinci Aleksandrın işə viranəlik, xarabazərlik içərisindən gözəl Fransanı təzədən bərpa etməsini xatırladır...

"Gözəl Fransa" nümayəndələrinin gözləri həddindən artıq Tsimlyansk şərabı içdiklərindən xumarlanır və gülürdü, amma onlar Krasnovun nitqini axıra kimi diqqətlə dinlədilər. Krasnov "vəhşi bolşeviklər tərəfindən əsarət altına alınmış rus xalqının başına" gətirilmiş saysız-hesabsız fəlakətləri müfəssəl surətdə təsvir edib, nitqini həyəcanlı surətdə belə bitirdi:

– ...Rus xalqının ən yaxşı nümayəndələri bolşevik zindanlarında məhv olur. Onlar gözlərini sizə dikmişlər: onlar sizdən yardım gözləyirlər, siz onlara, Dona deyil, yalnız onlara yardım etməlisiniz. Biz iftixarla deyə bilərik: biz azadıq! Lakin bizim başlıca arzumuz, mübarizəmizin məqsədi – öz müttəfiqlərinə sədaqətli, onların mənafeyini qorumuş, onların yolunda qurbanlar vermiş, indi işə onların yardımına hədsiz ehtiyac duyan Böyük Rusiyadır. Yüz dörd

il bundan əvvəl mart ayında fransız xalqı imperator Birinci Aleksandrı və rus qvardiyasını alqışlamışdır. O gündən Fransanın həyatında yeni dövr başlamış, o, dünyanın birinci dövlətləri sırasına çıxmışdır. Yüz dörd il bundan əvvəl bizim qraf Platon Londonda qonaq olmuşdur. Biz də sizi Moskvada gözləyirik! Biz sizi gözləyirik ki, tənənəli marş və bizim himnin sədaları altında birlikdə Kreml sarayına daxil olaq, sülhün və hürriyyətin şirinliyini birlikdə duyaq! Böyük Rusiya! Bizim bütün ümid və arzularımız bu sözlərdədir!

Krasnovun son sözlərindən sonra kapitan Bond ayağa qalxdı. O, ingilis dilində nitq söylədikdə banketdə iştirak edənlər arasında ağır bir səssizlik oldu. Tərcüməçi böyük ruh yüksəkliyi ilə nitqi tərcüməyə başladı:

– Kapitan Bond öz adından, habelə kapitan Oşenin adından Don atamanına bunu bildirməyə vəkil edilmişdir ki, onları Donda baş verən hadisələri öyrənmək üçün buraya müttəfiq dövlətlər rəsmi nümayəndə göndərmişdir. Kapitan Bond atamanı əmin edir ki, müttəfiq dövlətlər bolşeviklərə qarşı mərdliklə mübarizə aparan Dona və Könüllü orduya qoşun da daxil olmaqla hər cür qüvvə və vasitələrlə yardım göstərəcəkdir.

Tərcüməçi natiqin son sözlərini hələ tərcümə edib qurtarmamış bir-birinin ardınca üç dəfə şiddətli "ura!" bağırması salonun divarlarını titrətdi. Orkestrin şəm melodiyları altında sağlamlıqlar deyildi. "Gözəl Fransanın" və "qüdrətli İngiltərənin" tərəqqisi şərəfinə, "bolşeviklər üzərində qələbənin" şərəfinə içdilər... Qədəhlərdə qazlı Don şərabı köpüklənir, "qəndilli" köhnə çaxır qaynayır, ətrafa xoş bir ətir yayılırdı...

Müttəfiq dövlətlərin hərbi nümayəndələrinin söz deməsini gözləyirdilər. Kapitan Bond camaatı intizarda qoymadı:

– Mən Böyük Rusiya şərəfinə badə qaldırıram, həm də istərdim ki, burada sizin gözəl köhnə himninizi eşidim. Biz bu himnin sözlərinin mənasına əhəmiyyət verməyəcəyik, mən onun yalnız musiqisini eşitmək istərdim...

Tərcüməçi onun sözlərini tərcümə etdi, Krasnov həyəcanından ağarmış üzünü qonaqlara tərəf çevirib, gücü gəldiyi qədər ucadan qışqırdı:

– Böyük, vahid və bölünməz Rusiya şərəfinə, urra! Orkestr əzəmətli və rəvan bir tərzdə "İlahi, sən çarı hifz et!" himnini

çalmağa başladı. Hamı badələrini axıra qədər içib ayağa qalxdı. Baş yepiskop Germogenin üzündən sel kimi göz yaşı axırdı. Bir az sər-xoşlaşmış kapitan Bond vəcdlə dedi: "Bu nə qədər gözəldir!" Adlı-sanlı qonaqlardan birisi, hissləri coşduğundan, əzik, kürüyə bulaş-mış xörək dəsmalını üzünə tutaraq hönkürürdü...

O gecə şəhərin küçələrində Azov dənizi tərəfdən əsən şiddətli külək viyıldayırdı. İlk boranın çulğaladığı kilsə qübbəsi daha da ölüvay görünürdü...

Həmin gecə şəhərin kənarında, zibillikdə, qumsal yarpaqların arasında hərbi-səhra məhkəməsinin hökmünə əsasən Şaxtin dəmir-yol bolşeviklərini güllələyirdilər. Onları iki-iki, əlləri dallarına bağ-lanmış halda uçurumun kənarına gətirir, naqan və tüfəngləri lap onlara dirəyib atırdılar. Soyuq külək isə güllə səslərini papiros qığıl-cımları kimi söndürürdü.

Ataman sarayının qapısı ağzında, ayazda, adamı kəsib-tökən soyuq qış küləyi qabağında isə Ataman polkunun kazaklarından ibarət fəxri qarovul, donmuş kimi dik dayanmışdı. Kazakların yalın qılinc qəbzəsindən möhkəm yapışmış əlləri soyuqdan göynəyib qaralar, gözləri yaşarır, ayaqları buzlayırdı... Düz səhər açılincaya qədər sarayda sərxoş adamların qışqırıqları, orkestrin cingiltili səsi və qoşun xoru dəstəsi mahnı oxuyanlarının hıçqırıqlı təranələri eşidildi...

Bir həftədən sonra isə ən dəhşətli hadisə baş verdi – cəbhə dağılmağa başladı. Hamıdan əvvəl Petronun qulluq etdiyi Kalaç tərəfdə mövqə tutmuş 28-ci polk çıxıb getdi.

Kazaklar 115-ci İnzenski diviziyası komandanlığı ilə gizli danışıqlar apardıqdan sonra bu qərara gəlmişdilər ki, cəbhəni tərk etsinlər, qırmızılardan ordu hissələrinin maneəsiz Yuxarı Don ərazisindən keçib getməsinə yol versinlər. Uzağı görməyən, düşüncəsi məhdud kazak Fomin üsyan qaldırmış polka başçılıq etdi, lakin həqiqətdə yalnız ad onun idi, əslində Fominə istiqamət verən də, polkun işlə-rini idarə edən də bir dəstə bolşevik əhvali-ruhiyyəli kazak idi.

Çox qızgın mitinq keçirdilər: zabitlər arxadan vurulmaqdan qorxdular üçün vuruşmanın davam etdirilməsi zərurətindən həvəssiz danışır, kazaklar isə hamının zəhləsini aparmış eyni mətləbləri yekdilliklə, inadçılıqla qışqıra-qışqıra təkrar edirdilər: müharibə lazım deyil, bolşeviklərlə barışq olmalıdır: bu həngamə-dən sonra polk tərpəndi. Bir mənzil yol getdikdən sonra, gecə Solonki kəndinə çatdıqda polk komandiri – qoşun starşinası Filippov zabitlərin əksəriyyəti ilə birlikdə polkdan aralandı və dan yeri ağa-randa geriye çəkilen, döyüşlərdə əzişdirilmiş olan qraf Molyerin briqadasına qoşuldu.

28-ci polkun ardınca 36-cı polk mövqeyini tərk etdi. Bu polk bütün heyəti, zabitləri ilə bir yerdə Kazanskaya stanitsasına gəldi. Kazakların qarşısında qul kimi yaltaqlanan, gözləri oğru gözüne oxşayan qısaboy komandir başında bir dəstə atlı etap komendantı-nın yerləşdiyi binaya gəldi. Qamçısını oynada-oynada ötkəm-ötkəm içəri girdi.

– Burada komendant kimdir?

– Mən komendantın müaviniyəm, – deyər yerindən dik qalxmış Stepan Astaxov ona ləyaqətlə cavab verdi. – Cənab zabıt, qapını örtün.

– Mən Otuz altıncı polkun komandiri, qoşun starşinası Naumov-am... E... kiminlə danışmaq şərəfinə nail olmuşam... Mən mütləq polkumun əynini-başını təzələməliyəm. Adamlarım lüt və ayaqya-lındır. Eşidirsinizmi?

– Komendant burada yoxdur, onsuz mən sizə anbardan bir cüt keçə çəkmə də verə bilmərəm.

– Necə?

– Eşitdiyiniz kimi.

– Sən!.. Kiminlə danışsan? Səni lənətə gələsən, bu saat həbs edərim! Uşaqlar, aparın bunu zirzəmiyə salın! Ey, arxa siçanı, anbarların açarları haradadır?.. Nədir-r-r! – Naumov qamçısını sto-lun üstünə şappıldatdı, ağılı başından çıxmış halda saçaqlı mancur papağını hirsli-hirsli boynunun ardına itələdi. – Bu saat açarları dinməz-söyləməz ver, vəssalam.

Yarım saatdan sonra anbarın qapısından narıncı toz qopardaraq qarın üstünə, dəstə ilə oraya toplaşmış kazakların qucağına, aşılan-mış yarım kürk bağlamaları, keçə və gön çəkmələr yağmağa başladı.

Kəllə qəndlər əldən-ələ gözdi. Meydandan hay-küy, şadlıq səsləri uzun zaman kəsilmədi...

Bu vaxt 28-ci polk öz yeni komandırı uryadnik Fominlə Veşenskaya girirdi. Polkun ardınca da, ondan otuz verst aralı İnzensk diviziyası hissələri gəlirdi. O günü qırmızılardan kəşfiyyatçıları Dubrovka xutorunda olmuşdular.

Bu hadisələrdən dörd gün əvvəl Şimal cəbhəsi komandanı general-mayor İvanov qərargah rəisi general Zambritski ilə birlikdə tələsik Karginskaya stanitsasına köçmüşdü. Onların mindiyi avtomobil qarın üstündə sürüşə-sürüşə yerimir, Zambritskinin arvadı dodaqlarını qanı çıxıncaya qədər dişləyir, uşaqları ağlaşırdı...

Veşenskaya stanitsasında bir neçə gün hərç-mərclik oldu. Deyilənə görə Karginskaya qoşun yığırdılar ki, 28-ci polkun üstünə göndərsinlər. Lakin dekabrın 22-də İvanovun yavəri Karginskayadan Veşenskaya gəldi, gülə-gülə komandanın öz mənzilində unuduğu şeyləri – təzə kokardı olan yay furajkasını, baş şotkasını, alt paltarını və sair xırda-para şeylərini apardı...

8-ci Qızıl Ordunun hissələri Şimal cəbhəsində əmələ gəlmiş yüzverstlik açıqlığa axın elədi. General Savateyev döyüşmədən Dona tərəf çəkildi. General Fitsxalaurovun polkları tələsik Talı və Boquçar tərəfə çəkildilər. Bir həftə şimalda görünməmiş sakitlik oldu. Toplardan atəş açılmırdı, pulemyotlar susmuşdu. Şimal cəbhəsində vuruşan Aşağı Don kazakları Yuxarı Don polklarının xəyanətindən diltən olub, vuruşmadan geri çəkildilər. Qırmızılar ehtiyatla, yavaş-yavaş, gərəckləri xutoru kəşfiyyat vasitəsilə ətraflı yoxladıqdan sonra irəliləyirdilər.

Don hökuməti üçün böyük müvəffəqiyyətsizlik olan Şimal cəbhəsi əhvalatını şadlıq əvəz etdi. Dekabrın 26-da müttəfiqlərin hərbi nümayəndələri – Britaniyanın Qafqaz hərbi heyəti komandanı general Pul ilə qərargah rəisi polkovnik Kiss, bir də Fransa nümayəndələri – general Franşe-d'Espere ilə kapitan Fuke Novoçerkasska gəldilər.

Krasnov onları cəbhəyə apardı. Soyuq dekabr səhəri Çir stansiyasında perronda fəxri qarovul düzəldilmişdi. Sallaq bığlı, üz-gözündən sərxoşa oxşayan, həmişə pinti olan, amma bu gün səliqəli və qıvraq görünən, təzəcə qırılmış üzü işıldaayan general Mamontov, bir dəstə zabitlə perronda gəzişirdi. Qatırı gözləyirdilər. Hərbi

orkestrin çalğıçıları vəğzal yanında vurnuxur, ayaqlarını yerə döyərək göyərmiş barmaqlarına hovxururdular. Yaşları müxtəlif, hərəsinin görkəmi bir cür olan aşağı mahal kazakları qarovulda daş kimi donmuşdular. Saçları uzanmış cəbhəçilərin aralarında bıqsız oğlanlar babaları yaşda kişilərlə yanaşı dayanmışdılar. Babaların şinellərinin yaxasında Lovça və Plevna davalarından aldıkları xaçlarla medallar qızıl və gümüş kimi parlıdaydı, nisbətən cavan kazakların döşləri isə Göy-Təpə və Sandepu ətrafındakı hücumlara görə, bir də Almaniya davasında Peremışl, Varşava, Lvov uğrunda döyüşlərdəki şücaətlərə görə verilmiş xaçlarla dolu idi. Cavanlar hələ heç bir şücaət göstərməmişdilər, amma onlar cərgədə sim kimi tarım dayanmışdılar, hər cəhətdən yaşca onlardan böyük olanları təqlidə çalışırdılar.

Dümağ buxarla çulğalanmış qatar xarılta-gurultu ilə yaxınlaşdı. Pulman vaqonunun qapıları hələ açılmamış, kapelmeyster hirsli-hirsli əllərini yuxarıya qaldırdı, orkestr qulaqbataıcı bir səslə ingilis Milli himnini çaldı. Mamontov, əli ilə qılıncını tutaraq, vaqona tərəf tələsdi. Krasnov gülürüz ev sahibi kimi, qonaqları heykəl kimi dayanmış ikicərgə kazakların qarşısından keçirib, vəğzala gətirdi.

– Bütün kazaklar doğma yurdlarını vəhşi qızılqvardiyaçı quldurlardan müdafiə üçün ayağa qalxmışdır. Siz burada üç nəslin nümayəndələrini görürsünüz. Bu adamlar Balkanlarda, Yaponiyada, Avstriyada, Macarıstanda və Prussiyada çırpışmışlar, indi isə öz vətənlərinin azadlığı uğrunda vuruşurlar. – Krasnov bu sözləri gözəl fransız dilində deyir, zərif bir şəkildə gülümsünür, başını şahənə bir əda ilə tərpədən, gözləri bərelmiş, nəfəslərini gizlətməmiş ağsaqqal kazakları göstərirdi.

Yuxarıdan verilmiş əmrə görə Mamontov fəxri qarovulun seçmə adamlardan düzəlməsinə əbəs yerə söz göstərməmişdi. Mətanı üzü-astarı nə var, göstərilmişdi.

Müttəfiqlərin nümayəndələri cəbhəyə gedib, məmnun halda Novoçerkasska qayıtdılar.

Yola düşməzdən əvvəl general Pul Krasnova belə dedi:

– Mən sizin qoşunların əla görkəmindən, intizamından və döyüş ruhundan olduqca məmnunam. Mən dərhal səərəncam verərəm ki, bizim qoşunlardan bir dəstəsi Salanikdən buraya göndəril-sin. Sizdən isə, general, xahiş edirəm ki, üç min nəfər üçün isti

çəkmə və kürk hazırlatdırasınız. Ümidvaram ki, bizim köməyimizlə siz bolşevizmin kökünü tamam kəsə biləcəksiniz.

...Kürklər sürətlə tikilir, keçə çəkmələr sazlanırdı. Lakin nədənsə müttəfiqlərin desant qoşunları Novoçerkasska çıxarılmırdı. Londona getmiş Pulun yerinə soyuqqanlı, lovğa Briqqs təyin olundu. O, Londondan yeni təlimatla gəlmişdi: sərt bir ifadə ilə, generala məxsus bir açıqlıqla dedi:

– Əlahəzrət kral hökuməti Donda Könüllü orduya güclü maddi yardım göstərəcək, lakin bir nəfər də olsun əsgər verməyəcəkdir. Bu bəyanata izahat lazım deyildi.

XII

Kazaklarla zabitləri hələ imperialist müharibəsi günlərindən bir-birinə düşmən eləmiş ədavət 1918-ci ilin payızında görünmüş bir dərəcəyə çatdı. 1917-ci ilin sonunda kazak hissələri yavaş-yavaş Dona tərəf axışan vaxt zabitləri öldürmək və ya onları ələ vermək hadisələri nadir hallarda baş verirdi, amma bir ildən sonra bu tamamilə adi bir iş olmuşdu. Kazaklar zabitləri hücum vaxtı, qırılmazların komandirləri kimi zəncir xəttinin qabağınca getməyə vadar edir, sonra da səssizcə, həlsiz-küysüz arxadan güllə ilə vururdular. İntizam yalnız Qundorovsk Georgi polku kimi hissədə möhkəm idi. Lakin Don ordusunda belələri az idi.

Hiyləgər və dərrakəli Petro Melexov kazaklarla dalaşmağın ölümə nəticələnmə biləcəyini çoxdan qanmışdı, buna görə də ədavətin ilk günlərindən bir zabit kimi onu kazaklardan ayıran xüsusiyətləri yox etməyə çalışırdı. Yeri gələndə o da kazaklar kimi müharibənin mənasızlığından danışırdı: lakin səmimi danışmırdı, bu sözləri çətinliklə deyirdi, amma bu qeyri-səmimilik hiss olunmurdu: özünü bolşeviklərə rəğbət bəsləyən kimi aparır, Fominin polk tərəfindən irəliyə çəkildiyini gören gündən ona çox yaltaqlanırdı. Başqa kazaklar kimi Petro da talan tərəfdarı idi, rəisləri söymək, əsirlərə rəhm etmək tərəfdarı idi, halbuki ürəyi kindən coşub qapı toxmağı kimi döyünür, qarşısındakını vurmaq, öldürmək arzusu ilə bədəni qızıdır, qolları qalxmaq istəyirdi... Xidmət zamanı o mülayim, sadə bir adam idi, ona zabit yox, ipək demək olardı!

O qayda ilə kazaklar arasında etibar qazandı, onların gözündə cildini dəyişdi.

Solonka kəndi yaxınlığında Filippov zabitləri götürüb gedəndə, Petro qaldı. Dinc və sakit, həmişə kənarda dayanan, hər tərəfdən mötədil Petro polkla birlikdə Veşenskaya gəldi. Stanitsada isə iki gün qaldıqdan sonra dözə bilmədi, nə qərargaha, nə də Fomina dəyməmiş evlərinə əkilirdi.

Həmin gün səhər Veşenskaya meydanında, köhnə kilsənin yanında mitinq keçirilirdi. Polk İnzensk diviziyasının nümayəndələrini gözləyirdi. Şinelli, şineldən tikilmiş gödəkçəli, sürtüklü, sırtlılı kazaklar meydana dəstə-dəstə gəzişirdilər. Adam inana bilmirdi ki, bu hərəsi bu cür geyinmiş adamlar nizami qoşundur, 28-ci kazak polkudur. Petro qəmli-qəmli bir yığnağın yanından o birinə gedir, kazakları yeni gözlə nəzərdən keçirirdi. Əvvəllər, cəbhə zamanı kazakların pal-paltarı nəzərə çarpmırdı, həm də polku bütöv kütlə halında görmək mümkün olmurdu. İndi Petro uzanmış ağımsov bığını nifrətlə çəynəyir, qırovdan bozarmış sifətlərə, hərəsi bir çeşnidə və rəngdə papaq, malaxay və kubanka ilə örtülmüş başlara baxır, başını aşağı salır, yenə də qərribə bir rəngarənglik görürdü: altı getmiş keçə çəkmələr, boğazlı çəkmələr, qızıl əsgərlərin ayaqlarından çıxardılmış çəkmələrin üstündən sarınmış dolaqlar.

Bunları gören Petro qəzəblə öz-özünə pıçıldayırdı:

– Ayaqyalınlar! Lənətə gəlmiş mujiklər! Zətiqırıqlar!

Fominin əmrləri hasarlara yapısdırılmışdı. Küçələrdə heç kəs görünmürdü. Stanitsa intizar içində üzülməkdə idi. Küçələrin tinlərindən baxanda qar altında qalmış Donun ağ sinəsi görünürdü. Çayın o tayındakı meşə tuşla çəkilmiş şəkli kimi qaralırdı. Xutorlardan buraya ərlərini görməyə gəlmiş arvadlar qoyun sürüsü kimi boz nəhəng binanın yanına toplaşmışdılar.

İri döş cibli, yanları dərilə gödək kürk geymiş, başında bu yaxınlara qədər fəxr elədiyi Buxara dərilə papaq olan Petro hər dəqiqə hiss edirdi ki, kazaklar ona soyuq, tərs-tərs baxırlar: bu baxışlar güllə kimi onun bu tərəfindən dəyir, o tərəfindən çıxırdı, onsuz da səksəkəli, pərişan əhvalını qarışdırırdı. O, əynində qalın şinel, qulaqları yanlara sallanan quzu dərisindən tikilmiş tək-tək papaq olan bir cantaraq qızıl əsgərin meydanın ortasında ağzı üstə çevrilmiş çəlləyin üstünə çıxdığını dumanlı şəkildə xatırlayırdı. Qızıl

əsgər boynuna doladığı evdə toxunma tüklü boz şərfini əlcəkli əli ilə düzəltdi, camaata göz gəzdirdi:

– Kazak yoldaşlar! – Onun soyuq dəymədən kallaşmış səsi Petronun qulağında cingildədi.

Petro ətrafına boylanıb gördü ki, kazaklar indiyədək aralarında işlədilməyən bu sözdən heyrətə düşərək bir-birinin üzünə baxırlar, ümid və həyəcanla bir-birilərinə göz basırırlar. Həmin qızıl əsgər Sovet hakimiyyətindən, Qızıl Ordudan, kazaklara münasibətdən xeyli danışdı. Bir şey Petronun yanında xüsusilə yaxşı qalmışdı – natiq qışqıra-qışqıra belə suallar verirdilər:

– Ay yoldaş, bəs kommuniya nə olan şeydir?

– Bizi ona yazmazlar ki?

– Kommunist partiyası nə deməkdir?

Natiq əllərini döşünə qoyub hər tərəfə çevrilir, səbirlə izahat verir:

– Yoldaşlar! Kommunist partiyası – könüllü bir işdir. Kim fəhlə və kəndlilərin kapitalist-mülkədarlar zülmündən xilas edilməsi kimi böyük bir mübarizədə iştirak etmək istəyirsə öz xahişi ilə həmin partiya girir.

Bir dəqiqə sonra o biri tərəfdən qışqıra-qışqıra deyirdilər:

– Kommunistlərlə komissarlar barədə izahat verilməsini rica edirik!

Cavab veriləndən heç iki-üç dəqiqə keçməmiş bir başqasının yoğun səsi eşidilirdi:

– Kommuniya barədə danışdıqından bir şey qanmadıq. Acizənə rica edirik ki, aydınlaşdırasınız. Biz avam adamlarıq. Sən mətləbi bizə sadə sözlərlə başa sal!

Sonra Fomin uzun-uzadı və darıxdırıcı bir nitq söylədi. Özü də tez-tez yerli-yersiz “ekuirovatsya” sözü işlədirdi. Başında tələbə furajkası olan qəşəng paltolu bir cavan oğlan Fominin ətrafında fırfıra kimi fırlanırdı. Fominin rabitəsiz nitqini dinləyən Petro 1917-ci ilin fevral ayını, arvadı Daryanın onun yanına gəldiyi günü, Petroq-rada gedərkən bir stansiyada ilk dəfə Fominə rast gəlməsini xatırlayırdı. Şinelinin uryadnik poqonu üzərində “52” rəqəmi sürtülmüş, bir-birindən xeyli aralı, nəm parıltılı, sərt baxışlı gözləri olan, ayı kimi ağır tərponişli fərari-atamançı gəlib onun gözləri önündə dururdu. Petronun qulağına yavaşcadan danışan adam səsi gəlirdi:

“Yox, qardaş, daha buna dözmək mümkün deyildir!” Gözlərindən od çıxan Petro da öz aləmində fikirləşib belə dedi: “Fərari, Xristonya kimi axmağın biri, amma buna bax, polk komandiridir, mənim kimisi isə qıraqda qalmışdır”.

Döşünə çal-çarpaz pulemyot lenti bağlamış bir kazak Fomindən sonra nitq deməyə başladı.

– Qardaşlar! – dedi. – Mən özüm Podtelkonun dəstəsində olmuşam və kim bilir, bəlkə də, Allah qoysa, bizimkilərə qoşulub, kadetlərə qarşı vuruşmaya gedəcəyəm! – Kazak qollarını geniş açaraq, xırıldaya-xırıldaya qışqırırdı.

Petro tez mənzilinə doğru addımladı. Atını yəhərlədi və bu zaman eşitdi ki, kazaklar stanitsadan evlərinə yola düşmələri, xutora qayıtmaları münasibəti ilə köhnə vaxtlarda olduğu kimi göyə tüfənglərdən şadlıq atəşi açırlar.

XII

Sakitliyi ilə adamları ürküdən qısa günlər axırda kazaklara qızgın iş çağındakı kimi uzun görünməyə başladı. Xutorlar xam torpaqlar səhrası kimi olmuşdu. Elə bil Don vadisində insanlar qırılmış, taun stanitsalara süpürgə çəkmişdi. Bulud sanki vadi üzərində hər yerə qalın qara qanadını gərmiş, dünyanı lal və qorxunc bir uğursuzluq çulğalamışdı; elə bil bu saat, indicə, quru çatıltılı tufan qopacaq, qovaqların başını yerə əyəcək, çayın o tayına keçib oradakı ağ meşənin ağaclarını kökündən qopardacaq, tabaşir yataqlarındakı daşları göyə sovuracaq, qasırğanın nərəsindən yer-göy zağ-zağ əsəcəkdik...

Tatarska səhər açıldan duman çökmüşdü. Təpə ayaz olacağıni duyduzan uğultu içərisində idi. Günortaüstü günəş sivaşlıq çən-çərmə arasından boylandı, amma bundan hava açılmadı. Duman isə yol azmış kimi Don vadisini çevrələmiş təpələrin başlarına yayılır, yarganlara, yamaclara yatır, yosunlu tabaşir daşları üzərində çılpay yalların sinəsində toza-torpağa qarışaraq əriyib yoxa çıxırdı.

Axsamlar çılpay meşənin şax-budağı ardından iri, köz kimi qıpqırmızı ay yüksəlirdi. Ay müharibə ilə yanğınların şəfqətini əks etdirmiş kimi, sükuta qərq olmuş xutorlara tutqun nur çiləyirdi. Onun bu amansız, sönməz nuru insanların qəlbini anlaşılmaz sək-

səbə ilə doldurur, mal-heyvanı ürküdüdü. Atlar, öküzlər yuxusuz qalaraq işıqlaşana kimi həyətləri dolaşırdılar. İtlər ulaşır, gecənin yarısına xeyli qaldığı halda xoruzlar qat-qarışıq səslərlə banlaşırdılar. Dan yeri qızarılanda soyuq ağacların çılpaq budaqlarını nazik buz təbəqəsilə örtürdü. Yel əsir, budaqları bir-birinə çırpıqca sırsırlar polad üzəngilər kimi cingildəyirdi. Adama elə gəlirdi ki, Donun sol sahili ilə, qaranlıq meşə ilə, qatı zülmətdə üzəngiləri, silahları cingildəyən gözəgörünməz atlı qoşun irəliləyir.

Şimal cəbhəsinə göndərilmiş Tatarski kazaklarının demək olar ki, hamısı aramla Don çayına doğru geriye çəkilən hərbi hissələri tərk edərək xutora qayıtmışdılar. Hər gün gecikənlərdən birisi gəlirdi. Kimisi atının yəhərini uzun müddətə almaq, yarağını küləş tayasında, yaxud mərəyin astanası altında gizlədərək qırmızılardan gəlişini gözləmək üçün gəlir, kimi də qar basmış küçə ilə qapısını yalnız onun üçün açır, atını həyətdə onun üçün çəkirdi ki, bir gecə arvadı ilə yatsın, heybəsində suxarı doldurub, səhər ertə ikən yola çıxsın, dikdən Donun dümağ, sükuta qorq olmuş ənginliyinə, kim bilir, bəlkə də həmişəlik tərk edilən bu doğma yerlərə son dəfə doyunca bir də baxsın.

Kim ölümün qabağına gedər? Kim aqibətinin nə cür olacağını söyləyə bilər?.. Atlar xutordan çətinliklə alarırdı. Kazaklar qaynayıb qovuşduqları, qohumlarına mərhəmət hissindən ayrılma bilmirdilər. Çovğunla çulğalanmış yolla gedərkən çoxları öz ev-əşiyini fikirləşirdi. Bu yolda insanlar çox ağır xəyalata qorq olurdu... Kim bilir, bəlkə də bəzilərinin gözlərindən qan kimi duzlu bir damla yaş yuvarlanır, yəhərin yanacağından aşağıya, nalın mıxçaları ilə deşik-deşik edilmiş torpağa düşürdü. Düşsə nə olsun, yazda orada sarı hicran çiçəyi ki bitməyəcəkdi!

Petro Veşenskayadan gələndən sonra gecə Melexovlar ailəsində ailəvi məsləhətləşmə keçirildi.

Petro ayağını astanadan yenice içəri qoymuşdu ki, Panteley Prokofyeviç soruşdu:

– Hə, nə oldu? Dava elədin yoruldun? Poqonsuz gəlmisən? Yaxşı, yeri, yeri, qardaşınla görüş, ananı sevindir, arvadın da sənə

xiffətlənib... Salam, salam, Petyaşa... Qriqori! Qriqori Panteleyev, baybaq kimi sobanın üstünə niyə sorilmisən? Aşağı düş!

Qriqori bez üzəngiləri tarım əsgəri şalvarlı yalın ayaqlarını aşağı salladı və qımışa-qımışa qıllı qara sinəsini qaşıyaraq, sınıxmış Petronun çiyni və bel qayıqlarını açmasına, ayazdan keyiyib ağaca dönmüş barmaqları ilə başlığını əlləşdirməsinə tamaşa edirdi. Darya kirmişcə və gülümşəyərək ərinin gözüne baxır, onun kürkünü düymələrini açır, kəmərinin sağ tərəfinə naqanla yanaşı qumbara da bağlandığından o tərəfə ehtiyatla hərələnirdi.

Dunyaşa yanağını ötəri qardaşının qırov bağlamış bığına toxunduraraq, atı rahatlamağa qaçdı. İliniçna dodaqlarını döşlüyü ilə silib, “böyük oğlunu” öpməyə hazırlaşdı. Natalya sobanın yanında qurdalanırdı. Uşaqları bir-birinə qısılmış, analarının balağından bərk-bərk yapışmışdılar. Hamı Petronun dillənməsinə gözləyirdi. O isə qapıdan girəndə bir kəlmə xırıltılı səslə: “Necəsiniz, sağ-salamatsınız!” deyib susdu, o, səssizcə paltarını soyundu, çökməsini süpürgə ilə xeyli vaxt təmizlədi: sonra birdən бүklүmüş qəddini düzəltdi, dodaqları yazıqcasına uçundu, dalını şaşqın bir halda çarpayının başına söykədi, hamı onun ayazdan donmuş, qaralmış yanaqları ilə göz yaşları axdığını gördü.

Atası təşvişini, boğazını göynədən hıçqırığı zarafatla gizlətməyə çalışıb soruşdu:

– Əsgər! Sənə nə olub?

– Ata, biz məhv olduq!

Petronun ağzı xeyli əyildi, ağırmtıl qashları dartıldı, başını aşağı salıb burnunu kirli, tütün iyi çökmüş yaylığı ilə sildi.

Qriqori ayaqlarına sürtüşən pişiyi vurdu, hıqqıldayıb sobadan tullandı. İliniçna Petronun bitli başını bağrına basaraq ağladı, amma dərhal aralandı.

– Əziz oğulcuğazım! Yazıq bala, sənə qatıq verimmi? Gəl otur, şorba iç. Yəqin ki, acsan, eləmi?

Petro keçib oturdu. Qardaşı oğlunu dizi üstündə oturdub əzizlədikdə kefi açıldı: həyəcanını toxtadaraq, 28-ci polkun cəbhədən necə getdiyini, komanda heyətinin qaçdığını söylədi. Fominin kim olduğunu, Veşenskayadakı son mitinqdə nə danışıldığını danışdı.

Qriqori göy damarları görsənən əlini qızının başından çəkmədən soruşdu:

– Bəs onda sən nə fikirdəsən?

– Fikirləşməkdən keçib. Sabah burada qalıb, axşam yola çıxıram. Ana, mənə yol üçün azuqə hazırlayın, – deyə o, anasına üz tutdu.

– Deməli, çıxıb gedirik?

Panteley Prokofyeviçin barmaqları tütün kisəsində qaldı, o, oğlunun cavabını gözləyərək, götürdüyü bir çimdik tütünü kisəyə töküb dayandı.

Petro ayağa qalxdı, qara yazıları pis görünən ikona qarşısında xac çevirərək, adamların üzünə sərt və dərddli-dərddli baxdı.

– Allaha şükür, doydum!.. Çıxıb gedirikmi, deyirsən? Bəs getməyib neyləyə bilərik? Mən nədən öteri qalım? Qalım ki, qırmızılar gəlib ötimi şişə çəksinlər? Ola bilsin ki, siz qalmaq istəyirsiniz, amma mən... Yox, mən gedəcəyəm! Onlar zabitlərə rəhm eləmirlər.

– Bəs evimiz necə olsun? Boşlayıb gedək, deməli.

Petro atasının sualına cavab olaraq, çiyinlərini çəkdi. Lakin Darya dərhal haray-dad saldı:

– Deməli siz getməlisiniz, biz qalmalıyıq? Ağıllı adamsınız, buna heç sözümlə yoxdur!.. Biz qalıb sizə mülk qorunmalıyıq... Kim bilir, bu mülkün ucbatından adam lap güdaza da gedə bilər! Allah var mülkünüz lap od tutub yansın! Mən qalmayacağam!

Söhbətə hətta Natalyada müdaxilə etdi. Daryanın cingiltili səsini batıran bir səsle bağırdı:

– Əgər bütün xutor elliklə tərپənsə, biz də gedərik. Piyada gedərik!

Panteley Prokofyeviç dəli kimi bağırdı:

– Axmaqlar! Qancıqlar! – gözlərini bərəldib, istər-istəməz əsasını axtardı: – Nacins uşağı nacins! Səsinizi kəsin, lənətə gəlmişlər. Belə şeylər kişi işidir, bunlar da özlərini araya soxurlar! Hə, gəlin, hər şeyi buraxaq, baş götürüb hara gəldi gedək! Bəs mal-qaranı neyləyəcəyik? Onu da qoltuğumuza vurub aparacağıq? Ev necə olsun?

– Ay arvadlar, sizin ağılınız yerindən oynayıb, – deyə İliniçna da inciməmiş halda ərinə tərəf durdu. – Bu var-dövləti siz qazanmamısınız, yığmamısınız, ona görə də atıb getmək sizdən öteri asandır. Amma bu qoca ilə mən gecə-gündüz kirpiyimizlə od götürmüşük, indi elə beləcə tullayıb gedək? Yox, elə şey yoxdur! – O dodağını dişlədi, ah çəkdi: – Siz gedirsiniz gedin, mən yerimdən tərپənməyəcəyəm, qoy mənə öz evimin astanasında öldürsünlər, yadların çöpəri dibində gəbərməkdən bu yaxşıdır!

Panteley Prokofyeviç fısıldaya-fısıldaya, köksünü ötürə-ötürə çırağın piltəsini qaldırırdı. Bir dəqiqə hamı susdu. Yun corabın boğazlığını toxuyan Dunyaşka başını qaldırdı, pıçiltı ilə dedi:

– Mal-qaranı da özümüzlə apara bilərik. Onun ucbatından burada qalmalı deyilik ki?

Qocanı yenə də od götürdü, o xam aygır kimi ayaqlarını yerə döydü; bir ayağı sobanın böyründə uzanmış çəpişə toxunduqda kişi az qaldı yıxılsın. Dunyaşkanın qarşısında dayanıb, dəli kimi çığırdı:

– Sürüb apararıq! Bəs qoca inək yelinləyib, o necə olsun? Onu sürüb haraya qədər apara biləcəksən? Axmaq boynunu yerə soxum! Avara! Murdar! Yaramaz! Can yandır, bunlardan öteri var-dövlət qazan, indi gör, qulaqlarımız nələr eşidir?.. Bəs qoyunlar? Quzularını harada saxlayacaqsan?.. Ox, ox, ay it balası! Barı, səsinə kəs, dinmə!

Qriqori gözaltı Petroya baxdı və onun qonur gözlərində, keçmişdə, bundan xeyli əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də adamı ələ salan, dəcəl, eyni zamanda dinc-itətkar bir təbəssüm, sünbülü biğ-lərində tanış bir qimildanma gördü. Petro ani surətdə göz vurdu, qəhqəhəsini boğduğu üçün bütün bədənini silkələndi. Qriqori də çoxdan yadırgadığı, son illər ərzində həvəslənmədiyi bu gülüş meylini şadlıqla duydu, çəkinmədən, yavaşdan da olsa qəhqəhə ilə güldü.

– Ha belə ha!.. Allaha çox şükür... Danışdıq, qurtardıq! – Qoca hirsli-hirsli onun üzünə öteri nəzər saldı və üzünü dümağ zərif qırovla örtülmüş pəncərəyə çevirərək oturdu.

Yalnız gecəyarısı ümumi qərara gəldilər: kişilər çəkilib getməli, arvadlar isə qalıb evə və təsərrüfata qarovul çəkməlidirlər.

İliniçna səhərin açılmasına hələ xeyli qalmış soba qaladı, saba-ha qədər çörək də bişirdi, iki heybə suxarı da qurutdu. Qoca çıraq işığında qəlyanaltı elədi, dan yeri ağaranda isə qalxdı, mal-qaranın altını təmizləməyə, xizəyi sazlamağa getdi. Anbara girdi, əlini ağzına qədər dəyirmanlıq buğda ilə dolu daqqaya saldı, iri buğda dənələrini barmaqları arasından sarıltı ilə daqqaya tökərək xeyli durdu. Çıxanda elə bil yaxşanadan çıxırdı: papağını başından götürdü, anbarın sarı qapısını ardınca yavaşca örtüdü.

İneyini sulamağa aparən Anikuşka küçədə gördükdə qoca hələ də məryəyin altında qurdalanır, xizəyin torbasını düzəldirdi. Salamlaşdılar.

– Getməyə hazırlaşmısanmı, Anikey?
– Mənim kimi lütün hazırlaşmağına nə var? Dərziyə köç dedilər, iynəsini yaxasına sancdı!

– Təzə nə xəbər var?

– Təzə xəbər çoxdur, Prokofic!

– Nə var? – deyə Panteley Prokofyeviç təşvişə düşdü, baltanı xizəyin dəstəsinə vurdu.

– Qırmızılar bu gün-sabah burada olacaqlar. Veşkiyə yaxınlaşırlar. Bolşoy Qromkadan bir kişi görübdür, o nağıl eləyirmiş ki, yaxşı gəlmirlər. Adamları qırırlar... Çoxusu da cuhudlar, çinlilərdir, Allah onları zəlil eləsin! Heyif, biz bu çəpgöz it uşaqlarını az qırmışıq!

– Qırırlar!?

– Bəs nə, elə bilirsen iyləyib ötürlər? Bu yandan da camaata özümüzünkülər – yuxarı Don kazakları divan tuturlar! – Anikuşka qəliz ana söyüşü söydü, çəpərin yanı ilə yeriyərək sözünü belə bitirdi: – Çayın o tayında arvadlar arağ çəkir, onları doyunca içirdirdilər ki, camaata toxunmasınlar, bunlar da keflənir, bir başqa xutoru ələ keçirən kimi qırğına başlayırlar.

Qoca xizəyin torbasını sahmanladı, bir-bir mərəkləri gəzdirdi, əlindən çıxmış meydança və çəpərləri nəzərdən keçirdi. Sonra isə yola tayadan ot çəkmək üçün toru əlinə aldı, axsaya-axsaya xırmana getdi. Tayaya sancılmış qarmağı çəkib və hələ də evi-eşiyi qoyub getməyin labüdlüyünü duymadan tayadan otun pisini, alağ otları ilə qarışmış otları çəkməyə başladı (o, yaxşı otu həmişə yaza, əkin vaxtına saxlardı), lakin birdən fikrini dəyişdi, peşman olub o biri tayaya sarı getdi. Bir neçə saatdan sonra evini və xutoru tərk edib uzaqlara, cənuba gedəcəyini, ola bilsin ki, bir də qayıdıb gəlməyəcəyini o, nədənsə ağlına sığışdırı bilmirdi. O tayadan ot çəkirdi, həmişəki kimi əlini yenə də dırmağa uzadırdı ki, otu bir yerə yığsın, amma elə bil əli isti bir şeyə toxunurdu, tez əlini geri çəkirdi, qulaqlı papaq altında tərləmiş alnını silir, ucadan söyləndirdi:

– Mən indi bunu nədən öteri saxlayım ki? Fərqi yoxdur, ya at ayağı altında qalıb tapdaq olacaq, ya hədə yerə korlanacaq, ya da od vurub yandıracaqlar.

Diriğin sapını şaqqıltı ilə dizinə vurdu, dişlərini qıcadı, ot doldurulmuş toru dalına götürdü, qocalar kimi addımlarını xırda-xırda ataraq, belini bir az da bükərək getdi.

O, evə girmədi, qapını bir az aralayıb dedi:

– Hazırlaşın! Bu saat atları qoşuram. Vaxtında yola çıxacaq, sonra gecikərik.

Atların bel qayıqlarını keçirdi, vələmir çuvalını qaldırıb xizəyin gərisinə qoydu və öz əlində oğlanlarının bu vaxtadək eşiye çıxıb atlarını yohərləmədiklərinə mat qalıb, yenə evə yönəldi.

Evdə qərribə bir həngəmə gördü: Petro acıqlı-acıqlı aparmaq üçün hazırlanmış boğçaların düyünlərini bir-bir açır, şalvarları, mundirləri, arvadların bayram paltarlarını düz döşəməyə, evin ortasına tozlayırdı.

– Bu nə olan işdir, – deyə Panteley Prokofyeviç heyrət içində soruşdu, hətta qulaqlı papağını çıxartdı.

– Bunlar qoymur bax! – Petro baş barmağı ilə çiyinin üstündən arvadları göstərdi. – Ağlaşırlar! Biz də heç yana gedən deyilik! Getmək lazımdırsa, hamılıqca gedək, getmiriksə onda heç bizim yerimizdən tərpənməyək! Bunları, kim bilir, bəlkə qırmızılar burada zorlayacaqlar, biz isə var-dövlət güdməyə gedəcəyik? Bizi qıracaqlarsa, qoy bunların gözü önündə ölək!

– Kürkünü soyun, dədə! – Qriqori gülümsəyərək şinelini soyundu, qılıncını belindən açdı: gözlərinin yaşını axıdan Natalya arxadan onun əlini tutub öpür, sadlığından lələ kimi pörtmüş Dunyaşka isə əlini-əlinə vururdu.

Qoca qulaqlı papağını başına qoydu, lakin o dəqiqə təzədən çıxartdı, yuxarı başdakı küncə yaxınlaşdı, ürəkdən və dərin etiqadla xaç çevirdi. O ikona qarşısında üç dəfə səcdə elədi, dizini yerdən qaldırdı, hamıya göz gəzdirdi:

– Neyləyək, indi ki, belədir, qalırıq! Bizi hifz elə, pənahında saxla, ya rəbb! Gedim atları açım!

Anikuşka yüyürə-yüyürə içəri girdi. Melexovlar ailəsində hamının üzünün gülməsi onu mat qoydu.

– Siz nə edirsiniz?

– Bizim kişilər heç hara getmirlər! – deyə Darya hamının əvəzindən cavab verdi.

– Pah atonnan! Fikrinizi dəyişdiniz?

– Dəyişdik! – Qriqori könülsüz də olsa göyə çalan dişlərini ağartdı, göz vurdu. – Ölüm axtarmağın mənası yoxdur, o, adamı burada da haqlaya bilər.

– Zabitlər getməyəndən sonra biz niyə gedirik. – Anikuşka bunu deyən kimi tarap-gurup artırımdan düşdü və pəncərələrin qarşısından ötdü.

Veşenskayada hasarlara yapısdırılmış kağızlar – Fominin ömrü yel əsdiyə titrəyirdi. Hər dəqiqə Qızıl Ordunun gəlməsini gözləyirdilər. Veşenskayanın otuz beş verstliyində, Karginskaya stanitsasında isə Şimal cəbhəsi qərargahı yerləşirdi. Yanvarın 4-nə keçən gecə stanitsaya bir dəstə çeçen atlısı gəldi, qoşun starşinası Roman Lazaryevin cəza dəstəsi Ust-Belokalitvenskaya stanitsasından sürətli səfər yürüşü ilə Fominin üsyan qaldırmış polku üzərinə gəlirdi.

Çeçenlər ayın 5-də Veşenskaya hücum etməli idilər. Onların kəşfiyyatçıları artıq Beloqorka olmuşdu. Lakin hücum əməliyyatı pozuldu: Fominin kazaklarından bu tərəfə keçmiş birisi onlara məlumat verdi ki, Qızıl Ordunun başlıca qüvvələri Qoroxovkada gecələyir və ayın 5-də Veşenskaya gəlməlidirlər.

Başı müttəfiqlərin Novoçerkasskka gəlmiş nümayəndələrinə qarışmış Krasnov Fominə təsir göstərmək istəyirdi. O Fominə bir-başə Novoçerkassk-Veşenskaya xətti ilə telefona çağırırdı. Bir az əvvəl inadla “Vyosenskaya, Fomin” deyərək tez-tez taqıqlı salan teleqraf axır ki, qısa danışqla qurtardı. “Veşenskayada Fominə nöqtə uryadnik Fomin vergül ağılı başına toplaşmış vergül polkuna birlikdə cəbhədə öz mövqeyində dayanmağını əmr edirəm nöqtə Üstünə cəza dəstəsi göndərilmişdir nöqtə Əmrə əməl etməsən edam olunacaqsan nöqtə Krasnov”.

Kürkünün yaxasını açmış Fomin neft lampasının işığında teleqrafçının barmaqları arasında üzərində qəhvəyi işarələr olan ensiz teleqraf kağızının ilan kimi qıvrıla-qıvrıla uzanmasına baxır, ayaq və ayaq qoxusu gələn nəfəsini teleqrafçının peysərinə verərək deyirdi:

– Hə, nə sarsaqalayır? Ağlına başına yığ deyir? O sözünü qurtardımı? Ona cavab yaz... Nədi-i-i? Necə yəni olmaz? Əmr edirəm, yoxsa bu saat içəliatını eşiye tökərəm.

Teleqraf tıqqıldamağa başladı:

“Novoçerkassk ataman Krasnova nöqtə Açıl başımdan anası filankəs nöqtə Fomin”.

Şimal cəbhəsində vəziyyət o qədər ağırlaşmışdı ki, Krasnov Fominə qarşı “cəza dəstəsini” yola salmaq və ən başlıcası, ruhdan düşmüş kazakların əhvali-ruhiyyəsini qaldırmaq niyyəti ilə özü Karginskaya getməyi qərar etdi. Bu məqsədlə də o müttəfiqlərin nümayəndələrini cəbhəyə dəvət etdi.

Buturlinovka kəndində vuruşmadan yenidən çıxmış Qundorovsk Georgi polkuna baxış keçirildi. Baxışdan sonra Krasnov polk bayrağı yanında dayandı. Gövdəsini sağa çevirərək, ucadan səsləndi:

– Onuncu polkda kim mənim komandam altında qulluq etmişdirsə, bir addım irəli çıxsın!

Qundurovçuların demək olar ki, yarısı qabağa çıxdı. Krasnov papağını çıxartdı, hamıdan yaxında dayanmış yaşlı, amma görkəmli qıvrıq vaxmistri bağrına basaraq hər iki üzündən öpdü. Vaxmistr şinelinin qolu ilə qabağı vurulmuş bığlarını sildi, daş kimi dondu, özünü itirmiş halda gözlərini bəzəltdi. Krasnov onunla bir polkda qulluq etmiş kazakların hamısı ilə öpüşdü. Müttəfiqlərin nümayəndələri buna heyətlə tamaşa edirdi, bir şey anlamayaraq yavaşca pıçıldadırdılar. Lakin Krasnov onlara yaxınlaşaraq, bu haqda izahat verdikdə heyətlə təbəssümlə, təmkinli bir təqdirdə əvəz olundu:

– Bunlar qəhrəmanlardır: mən bunlarla birlikdə Nezvinsk yaxınlığında almanları, Beejets və Komarova ətrafında avstriyalıları əzişdirmiş, bununla da düşmənin üzərində ümumi qələbəmizə yardım etmişəm.

...Pul sandığının sağında və solunda qoyulmuş keşikçilər kimi, günəşin də hər iki tərəfində belində ağ qurşaq olan əlvan dirəklər görünürdü. Soyuq şimal-şərq küləyi meşələrdə şiddətlə vıyıldayırdı, nəhəng axına çevrilərək, çöllərdə atlı kimi çapır, qurquru alağ çöplərini qırır tökürdü. Yanvarın 6-da axşamcağı (bu zaman Çir üzərində artıq qaranlıq qovuşmuşdu) Krasnov İngiltərə kral ordusu zabitləri Edvards və Olkott, fransızların nümayəndələri olan kapitan Bartelo və leytenant Erlixlə birlikdə Karginskaya gəldi. Kürk geyinmiş, yumşaq dovşan dərisindən papaq qoymuş müttəfiq nümayəndələri gülə-gülə, soyuqdan bürüşərək ayaqlarını yerə tapıldada-tapıldada avtomobildən düşdülər, ətrafa siqar və odekolon iyi yayıldı. Levoçkin adlı varlı tacirin evində çay içib isindilər, sonra isə Krasnovla və Şimal cəbhəsi komandiri general-mayor İvanovla birlikdə məktəbə getdilər; orada iclas olacaqdı.

Krasnov qulağı səsdə olan kazak izdihamı qarşısında xeyli danışdı. Ona diqqətlə və yaxşı qulaq asırdılar. Lakin Krasnov nitqində bolşeviklərin işğal etdikləri stanitsalardakı “vəhşiliklərini” şairənə bir surətdə təsvirə başladığıqda dal cərgələrin birindən, papiros tüstüsü arasından, kim isə dözü bilməyib bağırdı:

– Yalandır! – bununla da nitqin təsirini korladı. Ertəsi günü Krasnov nümayəndələrlə birlikdə tələsik Millerovaya yola düşdü.

Şimal cəbhəsinin qərargahı da bu cür təcili köçdü. Çeçenlər stantsiyada axşama qədər at səyirtildilər, geri çəkilmək istəməyən kazakları yaxaladılar. Cəbhəxanaya od vurdular. Alışmış nəhəng çırpı tayası kimi, gecə yarısınadək tüfəng güllələri çatacaqla açılırdı: top güllələri partlayanda elə bil dağ-daş uçurdu. Ertəsi günü, çəkilmək ərafəsində, meydanda dua mərasimi icra edilən vaxt Karginskaya təpəsi tərəfdə pulemyot şaqılırdı. Güllələr yaz dolusu kimi kilsə damına taraplıltı saldı, hamı dağınıq halda çölə qaçdı. Lazaryev öz dəstəsi ilə bir də xırda-para kazak hərbi hissələri geri-yə çəkilənlərə imkan yaratmağa çalışdı: piyadalar yel dəyirmanının ardında cərgə ilə yerə yatdılar, hücumu keçmiş qırmızıları həmin stantsiyalı yasavul Fyodor Popovun komandası altında olan 36-cı Karginskaya batareyası sürətli top atəsinə tutdu, lakin tezlikdə aradan çıxdı. Piyadaları isə qırmızılardan süvariləri Latışev xutoru tərəfdən aralığa aldılar, yağranlara qışnaşdıraraq, kiminsə rixşəndlə “haydamaklar” adlandırdığı karginsli qocalardan iyirmi nəfərini orada qılincdən keçirtildilər.

XV

Geri çəkilmək qərarı hər şeyi Panteley Prokofyeviçin gözlərində yenə də əvvəlki kimi güclü və əhəmiyyətli eləmişdi.

Axşam o heyvanın qabağına ot atmağa getdi və bu dəfə tərəddüd etmədən pis tayadan ot çəkməyə başladı. Qaranlıq həyətdə inəyə hər tərəfdən xeyli tamaşa etdikdən sonra öz aləmində sevinclə belə düşündü: “Çox xoşgündür, yelinləyibdir. Yoxsa Allahın şəfaəti ilə ekiz doğacaq?” Hər şey ona yenə də doğma və əziz görünürdü; xəyalında üz döndərdiyi şeylər əvvəlki kimi yenə də əhəmiyyətli və lazımlı olmuşdu. O az bir vaxt içərisində – şər qarışan məqamda qarqara yanına saman tökməsi, təknənin içindən bunu sındırıb çıxarmaması üstündə Dunyaşkanı biabır eləmiş, Stepan Astaxovun qabanının çəpərdə açdığı deşiylə tutmuşdu. Sözarası bayıra çıxmış, tələsik pəncərə qapılarını örtən Aksinyadan Stepanın nə fikirdə olduğunu – çəkilib getmək niyyətində olub-

olmadığını da soruşmuşdu. Yaylağına bərk-bərk bürünən Aksinya səsinə uzada-uzada dedi:

– Yox, yox, gedəsi halı yoxdur! Bu saat sobanın üstündə uzanıbdır, bədəni qızdırmadan alışıb-yanır... həm alnı istidir, həm də qarnından şikayətlənir. Styopa naxoşlayıb. Getməyəcəkdir...

– Bizimkilər də, yəni biz də getməyəcəyik. Allah bilir, bunun axırı xeyirdir, yoxsa şər...

Qaranlıq qovuşurdu. Donun o tayında, bomboz meşənin ardında, yaşıl ənginlikdə Qütb ulduzu parlaq işıq saçır. Gündoğanda göyün ətəyi köz kimi qıpqırmızı idi. Şəfəq yüksəlməkdə idi. Qara qovağın iri qol-budaqları arasında ay kəsilmiş çörək qırağı kimi görünürdü. Qarın üzərində məchul kölgələr bir-birinə qarışmışdı. Qar topaları getdikcə qaralırdı. Ətraf elə sakitlik idi ki, Panteley Prokofyeviç çayda kimin isə, ehtimal ki, Anikuşkanın, külüng ilə bunu qırdığını eşidirdi: buz parçaları qırıldıqca ətrafa səpələnir, şüşə kimi cingildəyirdi. Həyətdə öküzlər də otu müntəzəm xırtıldadırdı.

Mətbəxdə ocaq qaladırlar. Natalya işıq düşən pəncərənin önündən ötdü. Panteley Prokofyeviçin ürəyi isti istədi. İçəri girəndə hamını evdə gördü. Dunyaşka Xristonyanın arvadının yanından yenicə gəlmişdi. Balatını boşaldır və sözünün kəsiləcəyindən qorxmuş kimi yeyin-yeyin təzə xəbərler danışdı.

Qriqori otaqda tüfəngini, naqanını və qılincini yağlayırdı: durubunı bir məhrəbaya büküb Petronu çağırırdı:

– Sən özünü külləri yığışdırdın mı? Gətir. Gizlətmək lazımdır.

– Bəs özümüzü müdafiə etməli olsaq, onda silahsız neynərik?

– Heç olmazsa danışma! – deyər Qriqori gülümsədi. – Özünü gözle, tapsalar tutub darvazadan asarlar.

Birlikdə həyətdə çıxdılar. Nədənə silahların hərəsini bir yerdə gizlətdilər. Lakin Qriqori qara təzə naqanını evdə balışının altına soxdu.

Şam eləyib qurtaran kimi könülsüz söhbət edə-edə yatmağa hazırlaşmışdılar ki, həyətdə zəncirli köpək mırıldadı, zəncirini darta-darta xırtıladı. Panteley Prokofyeviç eşiyə çıxdı, o, evə başlığı qaşına qədər endirilmiş bir kişi ilə qayıtdı. Tamam silah-yaraqlı, ağ toqqası möhkəm çəkilmiş adam içəri girib xaç çevirdi: dövrəsi qırov bağlamış, ağ “o” hərfini andıran ağzından buğ çıxırdı.

– Deyəsən məni tanımırırsınız?

– Ay canım, bu ki, Makar qudadır! – deyə Darya qışqırdı.

Petro da, başqa ailə üzvləri də uzaq qohumlarını – Singin xutoru kazakını, mahalda yaxşı mahnı oxuyan və əyyaş kimi tanınmış Makar Noqaytsevi yalnız indi tanıdılar.

– A kişi, hayandan gəlirsən? – deyə Petro gülümsədi, amma yerindən qalxmadı.

Noqaytsev bğlarındakı sırsıraları qopartdı, kandara tulladı, ayaqlarını yerə döyərək iri, üstünə meşin çəkilməmiş keçə çəkmələrinin qarını təmizlədi, aramla soyunmağa başladı.

– Adam tək çəkilib gedəndə darıxır, dedim qoy bir qudalarım-gilə də baş çəkim. Eşitdim ki, ikiniz də evdəsiniz. Dedim: arvad, Melexovların yanına gedirəm, birlikdə çəkilsək, yaxşı olar.

O tufəngini aparıb, sobanın yanına, maşanın böyrünə qoydu, bunu gören arvadlardan kimisi güldü, kimisi qımışdı. Yan çantasını sobanın altına dürtdü, amma qılıncı ilə qamçısını şəst ilə çarpayının üstünə qoydu. Həmişəki kimi indi də Makardan araq iyi gəlirdi: dəvərə gözləri sərxoş gözləri kimi süzgün idi, yaş saqqalının arasından Don çayı balıqqulaqları kimi göyümsov dişləri ağarırdı.

Qriqori qıraqları xırda muncuq işləməli tənəki kisəsini ona uzudaraq soruşdu:

– Yoxsa Singin xutoru kazakları yola çıxırlar?

Qonaq əli ilə kisəni kənara itələdi:

– Çəkən deyiləm... Kazaklarımı soruşursan? Kimisi getmişdir, kimisi də başını soxmaq üçün dəşik axtarır. Siz necə – gedəcəksinizmi?

– Bizimkilər getməyəcəklər. Sən onları yolundan azdırma, – deyə İliniçna qorxuya düşdü.

– Doğrudanmı qalırırsınız? Qəti inanmıram! Qriqori quda, doğrudumu? Həyatınızı təhlükəyə atırsınız, qardaşlar!

– Nə olar olar... – deyə Petro köksünü ötürdü və birdən-birə qıpırmızı pörtüb soruşdu. – Qriqori, Sən nə fikirdəsən? Qərarını dəyişdirməmişən ki? Bəlkə gedək?

– Yox canım.

Tütün dumanı Qriqorini çulğaladı və onun qatran kimi qıvrıqçıq kəkili üzərində xeyli zaman dolaşdı.

– Atam sənin atının altını təmizləyirmi? – deyə Petro yersiz sual verdi.

Xeyli müddət səssizlik oldu. Yalnız cəhrə Dunyaşkanın ayağı altında çöl arısı kimi dızıldayıb, adama mürğü gətirirdi.

Noqaytsev dan yerinə səda düşənə qədər oturdu, hər iki qardaşı Donets çayı ardına çəkilmək üçün tovlaşdırdı. Gecə ərzində Petro iki dəfə başaıq halda eşiyyə atı yöhərləməyə yüyürdü, hər ikisində də Daryanın hədələyici gözağartmasından sarsılıb, atın yöhərini almağa qayıtdı.

İşıqlaşdı və qonaq yola hazırlaşdı. O kürkünü geyinmişdi, qapının dəstəyindən yapışdığı zaman mənəli bir ahənglə öskürdü, gizli bir hədə ilə dedi:

– Kim bilir, bəlkə belə yaxşıdır, amma mənə qalmağıniza sonra peşman olacaqsınız. Qismət olsa, o yerlərdən qayıtsaq – kimlərin qırmızılara Donun qapılarını açdığını, qalib onlara qulluq etdiklərini yadımıza salacağıq...

Səhər açılandan güclü qar yağdı. Qriqori həyəətə çıxdıqda gördü ki, Donun o tayından bir dəstə insan qaraltısı keçidə doğru gedir. Dörd cüt at nəyi isə dartıb aparır, səs-küy, hayqırıq və bağırır, ana söyüşü eşidilirdi. Atların və adamların boz qaraltıları çovğunda elə bil duman arasına girmişdilər. Qriqori dörd cüt at qoşulmasından bunun nə olduğunu anladı: “Batareyadır... Doğrudanmı bunlar qırmızılardır?” Bunu fikirləşəndə onun ürəyi qopdu, lakin, dərindən düşündükdən sonra toxtadı.

Bu yoluq izdiham göyə boylanan qara yovşan komalarını dolanaraq kəsə yolla xutura yaxınlaşırdı. Lakin keçidin qurtaracağında qabaqda gedən top sahildə suyun ovmuş olduğu buzu sındırdı, bir təkəri batdı. Yel sürücülərin qışqırığını, qırılan buzun xartılısını, atların dırnaqlarını yerə basdıqca sürüşmələrini, tələsik güc vurmalarını gətirirdi. Qriqori mal həyətinə keçdi, oradan ehtiyatla baxdı. Atların şinələrində üstünə qar düşmüş poqon gördü, kazakları sirsifətdən tanıdı.

Beş dəqiqədən sonra hündür, sağrısı enli bir ata minmiş qocatəhər vaxmistr atını darvazadan içəriyə sürdü. Artırmanın yanında düşdü, qantarğanı məhəccərə bağladı, evə girdi.

– Ev sahibi kimdir? – deyə o salam verdikdən sonra soruşdu.

– Mənəm... – deyə Panteley Prokofyevic cavab verdi və bunun ardınca indicə ona: “Bəs niyə sizin kazaklar evdədir?” sualı veriləcəyini təşvişlə gözlədi.

Lakin vaxmistr qardan dümağ olmuş, akseltbant kimi burma və uzun bıqlarını tumarladıqdan sonra xahiş elədi:

– Ay həmyerlilər! Allah xatirinə topu çaydan çıxartmağa kömək edin! Topun biri sahilə yaxın yerdə oxuna qədər suya batmışdır... Bəlkə sizlərdə yoğun kəndir olar? Bu hansı xutordur? Biz yol azmışıq. Yelanskaya stanitsasına getməli idik, amma qar elə yağır ki, göz-gözü görmür. İstiqaməti itirdik, qırmızılar da budur, az qalib quyruğumuzu basdalarınlar.

– Heç bilmirəm nə deyim, vallah... – deyə qoca duruxdu.

– Burada bilməli nə var! Gör nə güclü kazaklarınız var... Bizə elə adam da gərəkdir, kömək eləmək lazımdır.

– Naxoşam, – deyə Panteley Prokofyeviç yalan satdı.

– Bu nə hərəkətdir, qardaşlar! – Vaxmistr canavar kimi boyununu döndərmədən hamını nəzərdən keçirtirdi. Səsi cavan adam səsi kimi cingiltili və sərrast çıxdı. – Yoxsa siz kazak deyilsiniz? Deməli, qoşun batıb məhv olursa, cəhənnəmə məhv olsun? Batareya komandirinin yerinə qalmışam, zabitlər qaçıblar, bir həftədir ki, atdan düşmürəm, şaxta vurub, ayaq barmaqlarımı don aparıbdır, ancaq mən ölsəm də batareyanı atıb getməyəcəyəm! Amma siz... Nə isə! Öz xoşunuza kömək eləmək istəməsəniz, mən bu saat kazakları çağırıram, biz sizi... – vaxmistr gözləri yaşlı və qəzəbli bir halda çığırdı: – Biz sizi vadar edirik, köpək uşaqları! Bolşeviklər! Ananız mələr qalsın! Baba, xətrin istərsə, biz elə lap sənin özünü də arabaya qoşarıq! Get camaatı köməyə səslə, getməsələr Allaha and olsun mən də acığa düşüb ağacın yoğun başını çevirəcəyəm, xutorunuzun külünü göyə sovuracağam...

Vaxmistr öz gücünə o qədər də inanmayan adam kimi danışdı. Qriqorinin ona yazığı gəldi. Papağını götürdü, özündən çıxmış vaxmistrə baxmadan sərt bir şəkildə dedi:

– Sən heç haray-dad salma. Bunun mənası yoxdur. Topun çıxardılmasına kömək edirik, sonra yolunla düz get.

Təkerlərin altına çəpər basıb, batareyanı keçirtildilər. Keyli adam köməyə gəlmişdi. Anikuşka, Xristonya, İvan Tomilin, Melexovlar və on nəfərə qədər qadın topçuların yardımı ilə topları, top gülləsi qutularını daşıdılar, atları yoxuşa qaldırdılar. Donmuş təkerlər fırlanmır, qarın üstü ilə sürüşürdü. Yorulub əldən düşmüş atlar balaca yoxuşu da çətinliklə qalxırdılar. Yarısı qaçıb dağılmış nəfərlər

piyada gəlirdilər. Vaxmistr şapkasını çıxartdı, kömək edənlərə təşəkkürünü bildirdi və yəhərin üstündə geriye çevrilərək, yavaşca komanda verdi:

– Batareya, ardımca gəl!

Qriqori uzaqlaşan vaxmistrin dalınca ehtiram hissilə, şübhə qarışıq təəccüblə baxırdı. Petro yaxınlaşdı, bığını çeynədi və sanki Qriqorinin ürəyindən keçənə cavab vermiş kimi dedi:

– Kaş, hamı bunun kimin olaydı! Sakit Donu, bax, belə müdafiə etmək lazımdır!

Papağını qulaqlarının üstünə qədər başına basmış Xristonya onlara yaxınlaşaraq soruşdu:

– Bıqlınızı deyirsən? Vaxmistrimi deyirsən? Baxarsan, o toplarını bir yana çıxardacaqdır. Heç bilirsiniz, zalım oğlu, qamçısını qaldırıb üstümə necə təcizə! Vura da bilərdi, – deməli ki, ağı başında deyildi, qanı yamanca qara idi. Mən getmək istəmirdim, amma sonra, boynuma alıram ki, qorxdum. Düzdür, keçə çəkməmə yoxdur, amma yenə də getdim. Bir mənə də görüm, axı, toplar bu axmağın nəyinə gərəkdir? Dəcəl donuz təkənlə ilə əlləşən kimi: aparmaq da çətindir, xeyri də yoxdur, ancaq sürütdəyib aparır...

Kazaklar kirimişcə qımışıb, evlərinə dağıldılar.

XVI

Günortadan xeyli keçmişdi, Don çayının o tayında xeyli uzaqda, pulemyot iki dəfə saqqıldayıb susdu.

Bundan yarım saat sonra, pəncərə qabağında durub o tərəfə baxan Qriqori geri çəkildi, üzünə külə çalan bir göyörti çökdü:

– Budur, onlardır!

İliniçna ah çəkdi, pəncərənin qabağına atıldı. Səkkiz nəfər süvari küçədə atını hara gəldi səyirdirdi. Onlar çapa-çapa Melexovların həyətinə qədər gəldilər, dayandılar, çayın o tayındakı keçidə, Don ilə təpə arasındakı dar, azacıq da olsa qaralan keçidə baxdılar, atların başını geriye döndərdilər. Mindikləri tox atlar qısa quyruqlarını tərpedə-tərpedə qaçır, qaçdıqca ətrafa qar qarışıq palçıq sıçrayırdı. Xutorda vəziyyəti öyrənməyə gəlmiş bu atlı kəşfiyyat dəstəsi gözəndən itdi. Bir saatdan sonra Tatarskini addım səsi, “o”

hərfini olduğu kimi deyən adamların danışığı, it hürüşməsi bürüdü. Pulemyotları xizyə qoyulmuş arabalı, mətbəxli bir piyada polku çayın bu tayına keçdi və xutora dağıldı.

Düşmən qoşunun xutora girdiyi bu ilk an nə qədər qorxulu olsa da güləyən Dunyaşka burada da dinc durmadı: kəşfiyyatçıları geriə qayıdan kimi döşlüyünü ağzına basıb pısqıldadı və mətbəxə yüyürdü. Natalya onu ürkək baxışlarla qarşıladı:

– Nə olub, ay qız?

– Nataşacan! Mənim əzizim!.. Heç bilirsən onlar atın üstündə nə cür otururlar? Özü yəhərin üstündə irəli-geri, irəli-geri yırğalanır... Qolları da dirsəkdən atılır-düşür, onlar elə bil parçadan qayrıblar, bədənlərinin hər yeri silkələnir!

Dunyaşka qızıl əsgərlərin yəhərdə yırğalanmalarını elə məhərrətlə yamsıladı ki, gülməkdən uğunmuş Natalya özünü çarpayıya yetirdi, qayınatasının qəzəbinə düşər olmamaq, nəzərini cəlb etməmək üçün ağzını balısa dırdı.

Panteley Prokofyeviç canına xəlif titrətmə çökmüş halda taxtın bir kənarında qutu içindəki mumlu sapı, bizləri, içi taxta mıxça ilə dolu bankanı boş-boşuna qurdalayır, yerlərini dəyişdirir, qıyılmış, vahiməli gözlərini pəncərədən ayırmırdı.

Mətbəxdə isə arvadlar, bir bəla üz verəcəkmış kimi, bərk gülüşürdülər: yanaqları bərk pörmüş, gözləri şəhli quşüzümü giləsi kimi işildayan Dunyaşka Daryaya qızıl əsgərlərin atın üstündə oturmalarını göstərir və mütəmadiyən yırğalana-yırğalana, qeyri-ixtiyari bir ədəbsizliklə biabırçı əlavələr edirdi. Əsəbəcəsinə gülüşdən Daryanın sürmələnməmiş çatma qaşları dartılıb düzəlir, Darya qəhqəhə çəkir, uğunub gedir, səsi kəsilə-kəsilə deyirdi:

– Yəqin ki, şalvarları yəhərə sürülməkdən dəşiləcəkdir!.. At minənlərə bax ha... Yəhərin qaşını əyərlər ki!..

Bu gülüş, otaqdan çox məyus çıxan Petronun da bir qədər kefini açdı.

– Onların at minməyinə baxanda adamın gülməyi tutur? – deyər soruşdu. – Amma onların ata heyfi gəlir. Bu atın beli yağır olar, başqasını taparlar. Mujikdirlər də! O, əlini sonsuz bir nifrətlə yelətdi: – Çox güman ki, bəzisi atı ömründə birinci dəfə görür: – Dədələri-babaları təkər cırlıtısından qorxurdu, amma özləri indi at belinə qalxıblar!.. Eh! – O barmaqlarını saqqıldatdı, otağa tərəf getdi.

Qızıl əsgərlər küçə boyu dəstə-dəstə gəzir, qruplara bölünür, hərətlərə girirdilər. Üç nəfəri Anikuşkanın qapısına tərəf yönəldi; beş nəfəri, onların biri atlı idi, Astaxovun evinin yanında qaldı, digər beş nəfəri də çəpərin qırağı ilə Melexovların həyətinə yönəldi. Ortaboy, yaşlı, üzü qırxılmış, burun deşikləri enli, yappaburun bir qızıl əsgər qabaqda gəlirdi; yıqıclılığından, qıvrıq adam olmasından fikirləşmədən demək olardı ki, köhnə cəbhəçidir. O, birinci olaraq Melexovların həyətinə girdi, artırmının yanında dayanıb, başını bir az aşağı əyərk, bir dəqiqəyə qədər zəncirdə sarı köpəyin necə bərkdən hürməsinə, hürdükə səsinin tutulmasına, boğulmasına qulaq asdı: sonra isə tufəngi çiyindən aldı. Açılan güllə it damının üstündən ağ qırov dumanı qaldırdı. Boğazını sıxan üst köynəyinin boynunu düzəldən Qriqori pəncərədən baxanda gördü ki, köpək qarın üstündə çapalayır, yarasından axan qan qarın üstünə ləkələr salır, ölmə ayağında əzab içində qəzəblə dəşilmiş böyrünü və dəmir zənciri gemirir, Qriqori dala baxdıqda gördü ki, arvadların rəngi qaçmış, bərk avazımsıdır, qorxudan anasının gözləri axmışdır. O şapkasız dəhlizə keçdi.

– Boşla! – deyər atası dəyişmiş səslə onun dalınca qışqırdı.

Qriqori qapını açdı. Boş giliz ciringilti ilə qapının astanası yanına düşdü. O biri qızıl əsgərlər də darvazadan girdilər.

Qriqori astanada dayanıb soruşdu:

– İti niyə vurdun? Sənə mane olurdu?

Qızıl əsgərin enli burun dəlikləri körükləndi, nazik, qırxıldığı üçün göyümsov görünən dodaqlarının kənarları aşağı sallandı. O ətrafına döyükdü, tufəngi yuxarı qaldırdı.

– Sənə nə var? Yazığın gəlir? Amma mən heyifsilənmədən bir güllə də sənə özünə sıxa bilərəm. İstəyirsənmi? Onda dayan!

– Ey, ey, Aleksandr! – deyər ucaboy, kürənqas bir qızıl əsgər yaxınlaşdı və gülə-gülə dedi: – Salam, ev sahibi! Qırmızıları görürsünüzmü? Onlara mənzilinizdə yer verin. Sizin itinizi vurdu? Nahaq yerə!.. Yoldaşlar, içəriyə keçin.

Hamıdan sonra Qriqori içəri girdi. Qızıl əsgərlər gülərlə salam verdilər, yan çantalarını, yapon patrondaşlarını çıxardır, şinel, sırtıqlı və şapkalarnı çarpayının üstünə yığırdılar. Otaq bir an içində əsgərlərə xas tünd spirt iyi, adamın burnunu qıcıqlayan sort tər qoxusu, tütün, ucuz sabun, tufəng yağı iyi ilə doldu.

Adı Aleksandr olan qızıl əsgər keçib stolun arxasında oturdu, papiros çəkdi və Qriqori ilə başladığı söhbəti davam etdirirmiş kimi soruşdu:

– Sən ağlara qulluq eləmişənmi?

– Bəli...

– Odur ha... Mənət yeyən quşu dimdiyindən tanıdığım kimi, səni də hərəkətidən tanıdım. Ağcığazlardansan! Zabitsənmi? Zərli poqonun varmı?

O burnunun dəşiklərindən gur tüstü buraxır, qapının ağzında dayanmış Qriqorini soyuq, sərt baxışlarla süzür, saralmış, qabarıq dımağını alt tərəfdən hey papirosa döyəcləyirdi.

– Zabitsən, hə? Boynuna al! Mən təhər-tövründən görürəm: olsun ki, alman müharibəsində olmusan.

– Zabıt olmuşam. – Qriqori zorla gülümsədi və yan tərəfə baxıb Natalyanın vəhəməli, yalvarışlı baxışlarının onun üzünə zilləndiyini gördükdə əhvalı qarışdı, qışları uçundu. İndicə gülümsənməsinə pərt oldu.

– Təəssüf! Sən demə gülləni itə atmaq lazım deyilmiş.

Qızıl əsgər papirosunun kötiyünü Qriqorinin ayağı altına tulladı, qalan yoldaşlarına göz vurdu.

Yenə də Qriqori hiss etdi ki, dodaqları təqsirkar və iradəsinə zidd olaraq yalvarışlı bir təbəssümlə qımıldanır; o bu qeyri-ixtiyari, idraka təbə olmayan zəiflik təzahüründən xəcalət çəkib qızardı. Fikirləşəndə ki, “Pis iş tutmuş it yiyəsinin qabağında necə dayanarsa, mən də elə dayanmışam” utandı, bir an içində qarşısında belə bir mənzərə açıldı: indicə qızıl əsgərin güllə ilə öldürdüyü döşü ağ köpək də, sahibini, onu öldürə də, saxlaya da biləcək Qriqori yaxınlaşanda qarşısında dalı üstə uzanar, qara məxmər kimi yumşaq dodaqlarını aralar, xırda dişlərini ağardar, yoğun sarı quyruğunu bulayardı.

Panteley Prokofyeviç yenə də Qriqoriyə yad səslə soruşdu: bəlkə qonaqlar şam eləmək istəyirlər? İstəyirlərsə o ev sahibəsinə tapşırıq versin...

Adamların razılıq verməsini gözləməyən İliniçna sobaya tərəf cumdu. Tutqac onun əlində titrəyirdi, yazıq arvad şorba qazanını heç cür qaldıra bilmirdi. Darya başısaşağı stola süfrə açdı. Qızıl əsgərlər xaç çevirmədən əyləşdilər. Qoca, qızıl əsgərlərin hərəkətini qorxu və gizli bir nifrətlə izləyirdi. Nəhayət, duruş gətirə bilmədi, soruşdu:

– Deməli Allaha dua eləmişsiniz?

Aleksandrın dodaqlarında ancaq indi təbəssümə oxşar bir şey göründü. Yoldaşlarının qaçqılığı altında o belə cavab verdi:

– Ata, sənə dua etməyi məsləhət görməzdim. Biz öz allahlarımızı çoxdan yola salmışıq... – dili topuq çaladı, qışlarını çatdı.

– Allah yoxdur, axmaqlar bu ağac parçalarına dua edirlər!

– Belə, belə... alim adamlardır, yəqin ki, öyrənib, hər şeyə bələd olublar, – deyər Panteley Prokofyeviç qorxmış halda razılaşırdı.

Darya onların hərəsinin qabağına bir qaşiq qoydu, amma Aleksandr qaşığı kənara itələdi, xahiş etdi:

– Bəlkə sizdə dəmir qaşiq var? Bircə o qalmışdı ki, yoluxucu naxoşluğa tutulaq! Məgər bu qaşiqdır? Qırıntıdır!

Darya barıt kimi alışdı:

– Özgənin qaşığından iyirənənin özünün qaşığı olar.

– Sən heç hirsənmə, a gəlin! Qaşiq yoxdur? Onda təmiz məhrəbə ver, bunu silim.

İliniçna şorbanı onların qabağına qoydu, Aleksandr ondan xahiş etdi:

– Xörəkdən əvvəlcə özün ye görək, anacan.

– Niyə yeyim ki? Olmaya duzludur? – deyər qarı qorxuya düşdü.

– Sən ye, ye! Nə bilmək olar, bəlkə zəhər tökmüsən?

– Bir qaşiq ye də! hı? – deyər Panteley Prokofyeviç acıqlı-acıqlı əmr elədi və dodaqlarını sıxdı. Bundan sonra gedib küncdən çəkməci hacatları qoyulmuş qutunu gətirdi, stul kimi üstündə əyləşdiyi qızılağac kötiyünü pəncərəyə doğru itələdi və yağdanı sahmanlayaraq oturdu, köhnə çəkməni qucağına aldı. Daha söhbətə qarışmadı.

Petro otaqdan çıxmırdı. Natalya da onun yanında uşaqları ilə oturmuşdu. Dunyaşka sobaya qısılaraq, corab toxuyurdu, amma qızıl əsgərlərdən birisi ona “xanım” deyəndən, birlikdə şama dəvət edəndən sonra otaqdan çıxıb getdi. Söhbət kəsildi. Qızıl əsgərlər şamdan sonra papiros çəkildilər.

– Sizin evdə papiros çəkmək olarmı? – deyər kürenqaş kişi soruşdu.

İliniçna könülsüz dedi:

– Özümüzün papiros çəkənimiz çoxdur...

Qriqori ona təklif edilən papirosu çəkmədi. Onun içərisində hər şey titrəyirdi, iti güllə ilə vuran, sonra da hər zaman Qriqoriyə qarşı

sərt davranan qızıl əsgərə baxdıqca elə bil üreyinin başına xəncər soxurdular. Aşkarca görünürdü ki, bu adam dalaşmaq istəyir və həmişə Qriqorini sancmaq, onu danışdırmaq üçün məqam axtarır.

– Zati-alilər, hansı polkda olmusunuz?

– Müxtəlif polklarda.

– Bizimkilərdən neçəsini öldürmüşən?

– Mühəribədə öldürülənləri saymırlar. Sən, yoldaş, elə güman etmə ki, mən anadan zabit doğulmuşam. Mən alman mühəribəsində zabit olmuşam. Döyüşlərdə fərqləndiyimə görə mənə bu nişanları veriblər...

– Mən zabitlərin yoldaşı deyiləm! Biz sizin kimiləri divara söykəyirik. Mən günahkar da çoxlarının başını əzmisəm.

– Gör, mən sənə nə deyirəm, yoldaş... Sən özünü çox pis aparırsan, elə çıxır ki, siz bu xutoru döyüşlə almısınız. Axı, cəbhəni biz özümüz buraxıb gəlmişik, sizə yol açmışıq, amma sən elə bil dava ilə alınmış ölkəyə gəlmişən... İtə güllə atmağı xalam da bacarar, silahsız adamı öldürmək yaxud onun qəlbinə dəymək də böyük hünər deyil...

– Sən mənə yol göstərmə! Biz sizlərə bələdik! “Cəbhəni buraxmışıq!” Sizi əzişdirməsəydilər, cəbhəni buraxmazdınız! Həm də mən səninlə nə cür istəsəm elə də danışa bilərəm!

– Boşla, Aleksandr! Zəhləməz getdi! – deyər kürenqaş əsgər xahiş elədi.

Lakin Aleksandr Qriqoriyə yaxınlaşdı, burnunun pərləri körkələnmiş halda, fısıltı ilə nəfəs ala-ala dedi:

– Yaxşısı budur ki, mənə toxunma, zabit, yoxsa axırı pis olar!

– Mən sizə toxunmuram.

– Yox, toxunursan!

Natalya qapını azacıq araladı, səksəkəli bir səslə Qriqorini çağırırdı. Qriqori qarşısında dayanmış qızıl əsgərin yanından ötdü, qapıya çatanda kefli kimi səndələdi. Petro onu nifrətlə, zarıyan bir pıçıltı ilə qarşıladı:

– Sən nə edirsən!.. Onunla nə işin var, axı? Niyə ona qoşulursan! Həm özünü məhv edərsən, həm də bizi! Otur!.. O zorla Qriqorini sandığın üstünə itələdi, qalxıb mətbəxə keçdi.

Ağzi açılı qalmış Qriqori tövşüyə-tövşüyə nəfəs alır, tutqun yanaqlarındakı qaramtıl qızartı çəkilir, sönükləşmiş gözləri zəif-zəif işıldaırdı.

Natalya bədəni əsə-əsə, əlini ağlaşmağa hazırlamış uşaqların ağzına basaraq yalvarırdı:

– Qrişa! Qrişacan! Sənə qurban olum! Onlara qoşulma!

– Axı, mən niyə çıxıb getmədim? – deyər Qriqori sual verdi və qüssəli-qüssəli Natalyanın üzünə baxdı. – Yaxşı! Bənd olmaram! Sus! buna insan üreyi davam gətirməz!

Bir az keçəndən sonra üç qızıl əsgər də gəldi. Başında hündür qara papaq olan, görkəmindən rəisə oxşayanı soruşdu:

– Bu evə neçə adam yerləşdirilmişdir?

– Yeddi nəfər, – deyər hamının əvəzindən kürenqaş kişi cavab verdi.

– Pulemyotçular da burada yerləşdiriləcəkdir. Bir az sıxlaşın.

Getdilər. Dərhal küçə qapısı cırıldı. Həyətə iki araba girdi. Pulemyotun birini dəhlizə gətirdilər. Kim isə qaranlıqda kibrit yandırır, qeyzlə ana söyüşü söyürdü. Məryəm çardağı altında papiros çəkir, xırmanda ot tayasından ot çəkib, ocaq qalayırıdılar, amma ev sahiblərindən heç kəs bayıra çıxmıdı.

İliniçna ərinin yanından keçərkən pıçıldadı:

– Çıxıb atlarımıza baxsana.

Əri yalnız çiyinlərini oynatdı, amma tövləyə getmədi. Gecə səhərədək qapı açılıb-örtüldü. Tavandan aşağıya ağ buxar dumanı sallanır, şəhə çevrilib divarlara çökürdü. Qızıl əsgərlər otaqda özlərinə döşəmədə yer saldılar. Qriqori bir palaz gətirib onların altına saldı, öz kürkünü də büküb başlarının altına qoydu.

– Özüm də əsgərlik eləmişəm, bilirəm, – deyər Qriqori onu düşünən hesab edən qızıl əsgərin üzünə baxıb, barışırçasına gülümsədi.

Lakin həmin qızıl əsgərin enli burun deşikləri körkəldi, barışmaz baxışlarla Qriqorini süzdü...

Qriqori ilə Natalya da həmin otaqda çarpayıda yatdılar. Qızıl əsgərlər silahlarını başlarının altına qoyaraq, palazın üstündə yan-yana sərilidilər. Natalya lampanı keçirmək istədi, ona kim isə sərt sual verdi:

– Səndən kim xahiş edib ki, lampanı söndürəsən? Farağat dur! Piltəsini bir az aşağı çək, amma lampa səhərədək yanmalıdır.

Natalya uşaqları ayaq tərəfində yatırırdı, özü də paltarını soyunmadan, divar tərəfdə uzandı. Qriqori əllərini başının altına qoyub kirmişcə uzanırdı.

Qriqori kürəyini balışın bir küncünə söykəyərək dişlərini qıcırdadaraq fikirləşirdi: Çıxıb getmiş olsaydıq... getmiş olsaydıq, indi Nataşkanı həmin bu çarpayının üstündə hövkələyir, Polşadakı Franya kimi rüsvay edirdilər...”

Qızıl əsgərlərdən biri bir əhvalat danışmağa başladı, lakin tanış bir səs onun sözünü ağzında qoydu və gecənin bulanıq ala-qaranlığında intizarla ara verə-verə dedi:

– Eh, arvasız adam darıxır! İndi əlimə keçsəydi, dişimlə gəmirərdim... Amma ev sahibi zabitdir... Bizim kimi burnu fırtılıqlara onlar arvadlarını verməzlər... Əşidirsənmi, ev sahibi?

Qızıl əsgərlərdən birisi artıq xoruldayırdı, biri də yuxulu-yuxulu güldü. Kürənqaş qızıl əsgər hədələyici bir ahənglə səsləndi:

– Bura bax, Aleksandr, səni dilə tutmaqdan mən zara gəldim. Hansı mənzilə gediriksə sən orada qalmaqal salırsan, xuliqanlıq edirsən, qızıl əsgər adını ləkələyirsən. Belə yaramaz! Bu saat durub komissarın ya da rota komandirinin yanına gedəcəyəm. Əşidirsənmi? Biz səninlə haqq-hesab çəkəcəyik!

O saat sakitlik çökdü. Yalnız kürənqaş kişinin hirsli-hirsli fısıldayaraq, çəkmələrini geyindiyi eşidilirdi. Bir dəqiqədən sonra o bayıra çıxdı, qapını arxasınca örtüdü.

Natalya özünü saxlaya bilməyib hıçqırırdı. Qriqori əlləri ucuna-ucuna onun başını, tərlı alını və yaş sifətini sıgallayırdı. Sağ əli sakitcə öz döşündə gəzişir, barmaqları mexaniki olaraq alt köynəyinin düymələrini bağlayır-açırdı.

– Sus! Sus! – deyərək o, güclə eşidilən bir səslə Natalyaya pıçıldayırdı. Bu an ona bir şey aydın idi: öz həyatını və doğma ailə üzvlərinin həyatını qorumaq naminə hər cür işgəncə və təhqirə dözməyə hazırırdı.

Kibrit yandırıldı, yerində oturmış Aleksandrın üzü, burnunun enli çevrəsi, ağzı, ağzına yapışmış kimi olan papirosu aydınca göründü. Onun yavaşdan necə donquldandığı və hərəsi bir cür xoruldayan adamların arasında köksünü ötürüb paltarını geyməyə başladığı eşidilirdi.

Onun bu halını səbirsizliklə izləməkdə olan Qriqori qəlbən kürənqaş qızıl əsgərə qarşı sonsuz razılıq edirdi: bayırda pəncərə qabağında ayaq səsi və nifrətlə bu sözlərin deyildiyini eşitdikcə dik atıldı:

– Hey dinc durmayıb xalqa sataşır... neyləyək... fəlakətdir... yoldaş komissar...

Ayaq səsləri dəhlizdə eşidildi, qapı açıldıqda cırıldadı. Cavan, amirənə bir səs eşidildi:

– Aleksandr Törnıkov, bu saat paltarını geyin və dərhal buradan get! Gecə mənim mənzilimdə qalacaqsan, sabah isə biz səni qızıl əsgərə yaraşmayan hərəkətinə görə mühakimə edəcəyik!

Qriqori qapının girəcəyində kürənqaş qızıl əsgərlə yanaşı durmuş və qara meşin pəncək geyinmiş adamın iti, xeyrixah baxışları ilə göz-gözə gəldi.

Bu adam görkəmindən cavan idi, özü də cavanlar kimi sərt idi: onun bıq yeri təzəcə tərləmiş, dodaqları ifrat qətiyyətlə sıxılmışdı.

Oğlan güclə seziləcək tərzdə gülümsünüb, Qriqoriyə dedi:

– Sizə nadinc qonaqımı düşmüşdür, yoldaş? Yaxşı, indi, yatın, biz sabah onu sakitləşdirərik. Sağlıqla qalın. Törnıkov gedək!

Getdilər. Qriqori rahat nəfəs aldı. Şəhər açılanda isə kürənqaş kişi mənzil kirəsini və yemək xərcini ödədiyi zaman qəsdən bir qədər ləngidi və dedi:

– Ay ev sahibləri, siz bizdən inciməyin. Bizim bu Aleksandrın bir az ağılı başında deyil. O özü Luqanskandır, keçən il Luqanskda zabitlər onun gözünün qabağında anası ilə bacısını güllələyiblər. Ona görə də bu hala düşübdür... Hə, sağ olun. Salamat qalın. Pah, az qalmışdı yadımdan çıxsın, uşaqlara şey verim! – O torbasının dibindən, kirləndiyi üçün qaralmış iki parça qənd çıxartdı, hərəsini bir uşağın əlinə uzatdı, uşaqlar sevindilər.

Panteley Prokofyevıç kövrəlmiş halda nəvələrinin üzünə baxırdı.

– Bu da bunların peşkəşi. Biz bu qəndin üzünü il yarım olar ki, görmürük... İsa köməyində dursun, yoldaş!.. Əmiyə baş əyin! Pol-yuşka, razılıq elə!.. Ay qadan alım, niyə bəs matın-qutun quruyub, yerində donubsan!

Qızıl əsgər əsiyə çıxdı, qoca Natalyaya qəzəbləndi:

– Belə də qanacaqsızlıq olar! Heç olmasa ona yolda yemək üçün bir çörək versənə. Nəcib adamın yaxşılığından çıxmaq lazımdır, ya yox? Eh!

– Yüyr! – deyərək Qriqori əmr etdi.

Natalya yaylığını başına salıb kürənqaş kişini darvazadan bayıra çıxanda haqladı. Utandığından qızara-qızara çörəyi qızıl əsgərin şinelinin çöl quyusu kimi dərin cibinə dürtüdü.

Günortaçağı qızılbayraqlı 6-cı Mtsensk polku sürətli yürüşlə xutordan keçdi, gedərkən kazaklardan bəzilərinin minik atını apardı. Təpədən xeyli uzaqda top gurultusu eşidildi. Panteley Prokofyevič qulaq verib səmti müəyyənləşdirdi:

– Çir çayı sahilində vuruşma gedir.

Petro ilə Qriqori qürub vaxtı dəfələrlə eşiye çıxdılar. Don çayı sahilində, ən yaxını Ust-Xoperskaya stanitsası tərəfdə topların boğuq atəş açdığı və pulemyotların çox yavaşcadan şaqqıldadığı eşidilirdi: pulemyot səsinə eşitmək üçün qulağı donmuş yerə söykəmək lazım idi.

Petro dizlərinin və papağının qarını çırparaq dedi:

– Orada da pis vuruşurlar. General Quselişikov orada qundo-rovçuları işə salıb. – Sonra birdən heç mətləbə daxil olmadığı halda əlavə etdi: – Atlarımızı aparacaqlar. Sənin atın, Qriqori, gözəgəlimlidir, Allaha and olsun ki, əlindən alacaqlar!

Lakin bunu qoca onlardan tez başa düşmüşdü. Gecə Qriqori hər iki qoşun atını çayda sulamağa aparanda gördü ki, atların hər ikisi qabaq ayaqdan axsayır. Özününkünü çəkdi – möhkəmcə axsayırdı: Petronunkunu yoxladı – o da onun kimi. Qardaşını çağırırdı.

– İşlər xarabdır, atların ayağı şikəst olub! Sənin ki sağ ayağı, məninki isə sol ayağı üstə yeriye bilmir. Ayaqlarında çapıq olmayıb... yoxsa keçəy olublar.

Atlar qar üstündə, sönük axşam ulduzları altında kefsizcə durur, bir yerdə çox qaldıqları halda oynaqqlamır, şılğağa qalxmırdılar. Petro fənəri yandırdı, amma xırman tərəfdən gələn atası onu saxladı.

– Fəner nəyə lazımdır?

– Ata, atlarımız axsayır. Güman ki, dabağ olublar.

– Dabağ olublarsa – məgər bu pisdır? İstəyirsən yoldan ötən müjikin biri belinə yəhər vurub aparsın?

– Elə olmaqları pis deyil...

– Hə, onda Qrişkaya da ki, onları mən naxoşlatmışam. Çəkil və mıx götürdüm, qığırdağından aşağıya bir mıx zolladım: indi cəhbə buralardan uzaqlaşincaya qədər axsayacaqlar.

Petro başını buladı, bığını ağzına salıb çeynədi və Qriqorinin yanına getdi:

– Atları gətir, axurun yanına bağla. Atam onları qəsdən şil eləyibmiş.

Qocanın fəndgirliyi atların canını qurtardı. Gecə xutoru yenə hay-küy бүürdü. Süvarilər küçələrdə atlarını səyirdirdilər. Dığırlandıqca, çalaya-çuxura düşdükcə toplarının təkərləri xırçıldayan batareyə meydana çatdı, dövrə vurub dayandı. 13-cü süvari polku xutorda gecələməyə qaldı. Elə bu zaman Xristonya Melexovların evinə gəldi, çömbəltmə oturdu, papiros çəkdi.

– Şeytanlardan sizdə yoxdur? Burada gecələmirlər?

– Hələ ki, Allahın yazdığı gəlib. Gələnlər də otağı öz mürdar mujik qoxuları ilə doldurublar! – deyə İliniçna narazılıqla mızıldadı.

– Bizə gəlmişdilər. – Xristonanın səsi yavaşdı, pıclıtya çevrildi, yaşarmış gözlərini iri əli ilə sildi. Lakin qazan kimi iri başını silkələdi, bərk zıqqıldadı, və elə bil ki, ağılsınmasından xəcalətləndi.

Xristonanın ömründə birinci dəfə ağladığını görmüş Petro gülə-gülə soruşdu:

– Sənə nə olub, Xristonya? – Xristonanın ağlaması Petronun yaman kefini açmışdı.

– Qara atı apardılar... Almaniya müharibəsinə onunla getmişdim... Birlikdə məşəqqətlər çəkmişik... At deyildi, adam kimi bir şey idi, deməli ki, çox ağıllı idi... Özüm yəhərləyib verdim. “Yəhərlə, – dedi, – mənə yaxına qoymur”. – Mən də ona dedim: “Ömrün uzunluğunu mənə yəhər kəsdirib sənə at yəhərləyəcəyəm? Aparırsan, onda zəhmət çək, özün öz işini gör”. Yəhərləyib verdim, amma, o barı bir adam olsaydı, mənə yandırmazdı. Kötük kimi balaca şey idi! Boyu mənəmə kəmərimdən idi, deməli ki, ayağını qaldırıb üzəngiyə qoya bilmirdi. Atı artırmanın yanına çəkdi, orada mindi... Uşaq kimi hönkürdüm. Arvada dedim: – “Bura bax, özizlədim, suladım, yedirdim, amma...” – Xristonya yenə də fısıltılı zəif pıclıtya keçdi, yeyin-yeyin danışib qalxdı. – Tövləyə baxmağa cəsarət eləmirəm! Həyatım suyu sovuşmuş dəyirmanı dönüb!..

– Mənim işim babatdır. Altımda üç ata güllə dəymişdir, bu, dördüncü atdır, amma mən o qədər də bunu xoşlamıram... – Qriqori qulaq verdi. Pəncərədən bayırda qar xışiltısı, qılınca taqqıltısı, boğuq səslər eşidildi: “ttrrrr!” – Bizə də gəlirlər! Elə bil iy çəkirlər, məlunlar! Kim isə demişdir...

Panteley Prokofyeviç əl-ayağa düşdü, əlləri artıq bir şeyə döndü, bilmirdi onları hara qoysun.

– Ay ev sahibi! Bir eşiye çıx!

Petro zipununu çiyinə saldı, getdi.

– Atlarınız haradadır? Eşiye çıxart!

– Mən etiraz eləmirəm, amma yoldaşlar, atlar dabaq olublar.

– Dabaq nədir, a kişi? Eşiye çıxart! Sən qorxma, biz müftə aparmırıq. Əvəzinə öz atlarımızı qoyarıq.

Petro atları bir-bir tövlədən eşiye çıxartdı.

– Üçüncü orada qaldı. Niyə onu da çıxartmırsan? – deyə qızıl əsgərlərdən birisi fənərini yuxarıya qaldırdı, ətrafı işıqlatdı.

– O madyandır, boğazdır. Çox qocadır, azı yüz yaşı var...

– Ey, yəhərləri bura gətirin!.. Dayan, bu atlar gerçəkdən axsayırlar ki... – Fənər tutan qeyzlə qışqırdı: – A Allahını, xacını... bu şil-axsağı haraya aparırsan?! Qaytar yerinə!..

Petro atların noxtasından yapışdı və sifətini, büzülmüş dodaqlarını fənərdən kənara çevirdi.

– Bəs yəhərlər haradadır?

– Bu gün səhərçağı yoldaşlar apardılar.

– Yalan deyirsən, kazak. Kim apardı?

– Allaha and olsun!.. Allah mənə qənim olsun yalan deyirəmsə – apardılar! Mtsensk polku keçəndə aldılar. Yəhərləri də apardılar, hətta iki xamutu da.

Ana söyüşü yağdıra-yağdıra atlıların üçü də getdi. Üstündən at təri və sidiyi qoxusu gələn Petro içəriyə girdi. Onun qətiyyətli dodaqları büzüldü, bir qədər lovğalanaraq əlini Xristonyanın çiyinə döydü.

– Bax, belə eləmək lazımdır! Atlar axsayır, yəhərləri isə aparırlar, bəli... Eh, sənə nə deyim, Xristonya!..

İliniçna lampanı söndürdü, əlini qaranlıqda yan-yörəsinə toxundura-toxundura otaqda yer salmağa getdi.

– Tez yataq, yoxsa yenə gecələməyə gələn olar.

Bu gecə Anikuşkanın evində kefi idi. Qızıl əsgərlər xahiş etmişdilər ki, qonşu kazakları da məclisə çağırınsınlar. Anikuşka Melexovların evinə gəldi.

– Qırmızılar? Qırmızılardan bizə nə xata dəyə bilər? Onlar da bizim kimi xaçpərəst deyillər? Onlar da bizim kimi rusdurlar. Allaha and olsun ki, istəyirsiniz inanın, istəmirsiniz inanmayın... Mənim onlara rəhmim gəlir... Mənə nə var ey? Onların arasında bir cuhud da var, o da adamdır. Biz Polşada cuhudları qırırdıq... Xm! Amma bu cuhud mənə bir stəkan araq verdi. Sevirəm cuhudları!.. Gedək Qriqori! Petya! Sən mənə dolama...

Qriqori getməkdən boyun qaçırdı, amma Panteley Prokofyeviç məsləhət gördü:

– Get, yoxsa deyərlər ki, bizi alçaq adam hesab eləyir. Sən get, ədavəti unut.

Həyəte çıxdılar. İliq gecə sabah yaxşı hava olacağını vəd edirdi. Kül və təzak tüstüsü iyi gəlirdi. Kazaklar kirimişcə dayandılar, sonra getdilər. Darya küçə qapısında onları haqladı.

Onun sürmə çəkilməmiş qashları üzünə gərilərək, buludlar arasından süzülən zəif ay işığında qara marmər kimi işıldayırdı.

– Mənim arvadımı yaman içirdirdilər... Amma onların kələyi baş tutmayacaqdır. Mənim, qardaş, kor deyiləm, gözüm var... – deyə Anikuşka mızıldanırdı, amma araqonu çəpərin üstünə yıxır, cığırdan çıxardıb tara salırdı.

Göyümtül, dənəvər, kövrək qar adamın ayağının altında qənd kimi xırıldayırdı. Bozumtul səma örtüyündən bərk yel əsirdi.

Külək papirosları qorlandırırdı, qarı sovururdu. Ulduzlardan aşağıda külək ağqanadlı bir buludun üzünə şığıyır (şahin də özünü qu quşuna yetirdikdə ona qabarıq sinəsi ilə beləcə şiddətli döş vurur), sonra isə buludun qoynundan quzu kimi sakitləşmiş torpaq üzünə dalğavari yırğalana-yırğalana quşbaşı qar səpələnir, xutoru, yolayrıclarını, çölü, insan və heyvan izlərini örtürdü...

Anikuşkanın daxmasında nəfəs almaq mümkün deyildi. Lampadan qara, uzun his qalxırdı, ancaq papiros tüstüsündən bunu heç kəs görmürdü. Qarmonçalan qızıl əsgər uzun ayaqlarını bir-birindən xeyli aralayaraq, qarmonu bacardıqca geniş açaraq həvəslə “Saratov”

rəqsi çalırdı. Qızıl əsgərlər, qonşu qadınlar taxtın üstündə yan-yanə oturmuşdular. Gödək çökmələrinə muzey mətəi kimi zorba bir mahnı keçirmiş, əyninə qalın sıx qalın şalvar geyinmiş zırpı bir kişi Anikuşkanın arvadını qılıqlayırdı. Onun gülləri xırda quzu dərisindən tikilmiş çal papağı qıvrıq peysərinə itələnməmişdi, qonur siması tərlə idi. O tərlə əlini Anikuşkanın arvadının kürəyinə sürürdü.

Arvad isə artıq yumşalmışdı: ağzı qızarmışdı, səliyi axırdı: bacarsaydı bir az kənara çəkilərdi, amma daha təqəti yox idi: ərini də, arvadların baxıb qımsıdıqlarını da görürdü, amma yenə də iri əli kürəyindən aralamağa gücü yox idi: elə bil ki, xəcalət çəkməli bir şey yox idi, buna görə də sərxoşcasına, zəifləmiş halda gülürdü.

Stolun üstündəki araq bardaqlarının hamısının ağzı açıq idi, evi spirt iyi götürmüşdü. Süfrə əsgiyə dönmüşdü, daxmanın ortasında isə 13-cü süvari polkunun vızvod komandiri şeytan kimi fırfır fırlanırdı, ayaqlarını yerə döyər-döyər çastuşka oxuyurdu. Çökməsi xromdan idi, bir dolaqla geymişdi, qalife şalvarı zabıt mahudundan idi. Qriqori artırmadan onun çökməsinə və qalife şalvarına baxıb, belə düşündü: "Zabıtdən çırpışdırmışdır..." Sonra oynayanın üzünə baxdı: üzü qara əsmər idi, tərdən qara at sağrısı kimi ışıldayırdı, girdə qulaqları dik, dodaqları isə qalın və səlləq idi. Qriqori öz ələmində belə nəticəyə gəlirdi: "Cuhuddur, amma qoçaq adamdır". Qriqoriyə də, Petroya da araq tökdülər. Qriqori araqı ehtiyatla içirdi, amma Petro tezliklə kefləndi. Bir saatdan sonra isə torpaq döşəmə üzərində "kazaçka" rəqsi oynayır, dabanları ilə yerdən toz qaldırır, səsi xırıldaya-xırıldaya qarmonçuya yalvarırdı: "Yeyin çal, yeyin çal!" Qriqori stolun yanında əyləşmişdi, qabaq tumu çırtıdayırdı. Ucaboy sibirli pulemyotçu da onunla yanaşı oturmuşdu. O uşaq sifəti kimi girdə üzünü qırırdır, fişiltılı samitləri yumşaq tələffüz edir, üyərini s deyirdi: "səliy polk", "mesyas".

– Biz Kolçakı darmadağın etdik. Sizin bu Krasnovu da əməlli-başlı əzişdirdikdən sonra məsələ qurtarır. İş belədir! Ondan sonra get əkinək, yerin nə ucu var, nə bucağı, götür, bəhrə verməyə vadar et! Torpaq dediyin də arvad kimi bir şeydir, öz xoşuna vermir, görək zorla alasan. Kim yolumuzda dursa, öldürmək lazımdır. Bizə sizin torpaq lazım deyil. Təki hamı bərabər olsun.

Qriqori onun dediyi ilə razılaşır, amma xəlvətə qızıl əsgərə baxırdı. Qorxuya düşmək üçün deyəsən bir səbəb yox idi. Hamı

Petroya gülümsəyərək baxır, onun səhmanlı düzgün hərəkətlərinə tamaşa edirdi. Kim isə ayıq səslə heyvətlə səsləndi: "Pah atonnan! Qiyamətdir!" Lakin Qriqori təsadüfən gördü ki, starşına – saçları qıvrıq qızıl əsgər gözünü qıyaraq diqqətlə ona baxır: bunu görəndə duyuyq düşdü, daha içmədi.

Qarmonçu "Polka" rəqsinə çaldı. Qadınlar qol-qola tutuşub oynamağa başladılar. Qızıl əsgərlərdən birisi – divara söykəndiyindən kürəyi ağarmış oğlan, cavanca bir gəlini – Xristonyanın qonşusunu oynama dəvət etdi, amma qadın boyun qaçırdı, sonra da büzməli balağını əlinə yığıb qaça-qaça Qriqorinin yanına gəldi.

– Gəl oynayaq!

– İstəmirəm.

– Gəl oynayaq, Qrişa! Dinim-imanı!

– Sarsaqlama, oynamayacağam.

Arvad zorla gülə-gülə onun qolundan tutub dartışdırırdı. Qriqori qaşqabağını sallayırdı, dartırırdı, amma birdən arvadın ona göz vurduğunu görüb, ayağa qalxdı. Oynaya-oynaya iki dövrə vurdular, qarmonçu barmaqlarını qarmonun yoğun dillərinə basdıqda, arvad bir saniyə fürsət tapdı. Qriqorinin başını çiyninə söykədi, güclə eşidilən bir pıçılı ilə dedi:

– Səni öldürməyə hazırlaşır... Kim isə inandırır ki, sən zabıt-sən... Əkil...

Bunu deyən kimi də ucadan səsləndi:

– Ah, başım yaman hərləndi!

Qriqori nəşələndi. Stola yaxınlaşdı, bir parç araq içdi. Daryadan soruşdu:

– Petro lüldürmü?

– Lap lülqənbərdir.

– Onu evə apar.

Darya Petronun qolundan yapışdı, onun təkənlərini kişi kimi saxlayaraq apardı. Qriqori də onların dalınca çıxdı.

– Hara, hara? Sən hara gedirsən? Yox, olmaz! Qoymam gedəsən!

Bərk keflənmiş Anikuşka zəli kimi Qriqorinin yaxasından yapışdı, amma Qriqori gözələrini ona elə ağartı ki, Anikuşkanın qolları aralandı və kişi kənara çəkildi.

– Hörmətli məclis adamları, sağ olun! – deyərək Qriqori astanada papağını çıxartdı.

Qıvrıqsaç qızıl əsgər çiyinlərini tərpətdi, toqqasını düzəldib onun dalınca getdi. Artırmada Qriqori ilə üz-üzə dayandı, nəfəsini onun üzünə verərək, cəsarətli və işıldayan gözləri parıldaya-parıldaya pıçıltı ilə soruşdu:

– Hara gedirsən? – O dəqiqə də Qriqorinin şinelinin qolundan möhkəmcə yapışdı.

– Evimizə, – deyə Qriqori dayanmadan ona cavab verdi və oğlanı da özü ilə apardı. Həyəcanlı-məmnun halda ürəyində dedi: “Yox, siz məni diri tuta bilməzsiz!”

Qıvrıqsaç qızıl əsgər sol əli ilə Qriqorinin dirşəyindən yapışmışdı: o ağır-ağır nəfəs alaraq Qriqori ilə yanaşı gedirdi. Küçə qapısına çatdıqda dayandılar. Qriqori gördü ki, qapı cırıltı ilə açılan kimi qızıl əsgər sağ əlini belinə atdı, dırnaqları tapançanın qoburunu cırmaqladı. Qriqori bir anlığa bu yad adamın xəncər kimi iti və yağlı baxışlarının düz onun gözlərinin içinə zilləndiyini gördü, cəld tərpəndi, qoburun düyməsini açdığı yerdə oğlanın biləyindən yapışdı, var gücü ilə sıxdı, oğlanı məharətlə sağ çiyinə atdı və çoxdan tanış üsulla ağır oğlanı asırıaraq, qolunu aşağı dartdı, şaqqıltının səsinə oğlanın qolunun bəndlərinin aralandığını hiss etdi. Qızıl əsgərin sarışın saçlı, quzu dərisi kimi qıvrıq başı qar tarının içinə girdi.

Qriqori çəpərin dibinə qısıla-qısıla döngə ilə Dona doğru qaçdı. Ayaqları yay kimi atıla-atıla enişə tərəf gedirdi... “Təki qarovula rast gəlməyim, sonrası asandır...” Bir saniyə qədər dayandı: Geridə Anıkuşkanın həyəti aydınca görünürdü. Bir güllə atdılar. Güllə vəhşi kimi uladı. Yenə güllə atdılar. Təpənin etəyi ilə, qaranlıq keçidlə Donun o tayına yüyürdü. O Donun ortasına çatdıqda vıyılıla ilə gələn bir güllə Qriqorinin lap yaxınında, qabarmış buz parçasının ortasına sancıldı, buz parçaladı, qəlpələr Qriqorinin boynuna düşüb yandırdı, o Donu keçəndən sonra dönüb dala baxdı. Güllələr hələ də çoban qamçısı kimi şaqqıldaırdı. Ölümə qurtarması onu çox da sevindirmirdi, amma başına gələnlərə laqeydliyindən dilxor idi. O yenə dayanaraq mexaniki belə düşündü: “Elə bil vəhşi heyvana güllə atırlar! Dalımcə gəlməzlər, meşəyə girməkdən qorxurlar... amma mən onun qolunu yaxşıca burdum. Ah, alçaq adam, istəyir kazakı boş əl ilə tutsun!”

Qış tayalarına yaxınlaşdı, amma ehtiyat üçün onların yanından ötdü və oynaya çıxmış dovşan kimi xeyli vaxt o yana-bu yana

vurmuxdu. Yiyəsiz quru cəngəl xotması arasında gecələməyi qərara aldı. Xotmanın yuxarısını araladı. Ayağı altından bir su samuru qaçdı. Başlı-bədənli çürüntü iyi verən xotmanın arasına girdi, bədəni uçundu. Hec nə düşünmürdü. Ötəri fikirləşdi: “Sabah atımı yəhərləyim, cəbhəni keçib bizimkilərin yanına gedim?” – lakin cavab tapmayıb susdu.

Səhərə yaxın soyuqdan donmağa başladı. Boylanıb baxdı. Başının üzərində xoş və titrək nur çiləyən dan yeri sökülürdü və elə bil, qaranlıqda Donun suları sakitcə yayılan zamanlarda olduğu kimi, göyün dibi görünürdü: yuxarıda getdikcə dan yeri ağarır, səma maviləşir, atəklərdə isə saralmış ulduzlar get-gedə sönürdü.

XVIII

Cəbhə uzaqlaşdı. Çarpışma günləri geridə qaldı. 13-cü süvari polkunun pulemyotçuları xutordan getməzdən bir gün əvvəl Moxovun qrammofonunu içi gen tavrıda xizəyinə qoyub, xeyli vaxt xutorun küçələrində atları yoruluncayadək səyirtildilər. Qrammofon xırıldaırdı və hayqırırdı (trubasının enli boğazına atların ayaqlarından sıçıran qarlı palçıq dolurdu), qulaqlı Sibir papağı geymiş bir pulemyotçu trubanın içini arxayınca təmizləyir və qrammofonun oymalı dəstəyini pulemyot açarı kimi inamla idarə edirdi. Uşaqlar xizəyin arxasınca boz sərcə sürüsü kimi gəlirdilər: onlar xizəyin laydırından yapışaraq bağırışdılar: – “Əmi, o fit çalan valı qoy! Çal, əmi!” İki bəxtəvər uşaq da pulemyotçunun dizi üstündə oturmuşdu: pulemyotçu fasilələrdə, qrammofonun dəstəyini burmadıqda, yaşca kiçik uşağın ayazdan və böyük səadətdən islanmış, dərisi soyulmuş burnunu əlcəyi ilə qayğıkeşliklə, həm də möhkəm silirdi.

Sonra isə Ust-Meçetka yaxınlığında döyüşlər getdiyi eşidilirdi. Cənub cəbhəsinin 8-ci və 9-cu Qızıl Ordu hissələrinə ərzaq və hərbi sursat daşıyan arabalar seyrək sıralarla gəlib Tatarsk xutorundan keçirdi.

Üçüncü günü çaparlar həyətləri gəzərək, kazakları ümumi iclasa çağırırdılar.

Antip Brexoviç Melexovların həyətidən çıxanda dedi:

– Qırmızı ataman seçəcəyik!

Panteley Prokofyeviç də maraqlandı:

– Biz seçəcəyik, yoxsa onu bizə yuxarıdan göndərəcəklər?

– Orada iş özü göstərəcəkdir...

Qriqori də, Petro da iclasa getdilər. Cavan kazakların hamısı gəlmişdi. Qocalar yox idi. Gələn yalnız Avdeic Brex idi ki, o da bir dəstə lağlağanı başına yığıb onlara mənzilində bir qırmızı komissarın necə qonaq qalması, onu, Avdeici, komandirliyə dəvət etməsi barədə basıb-bağlayırdı.

– “Mən, – dedi, – sizin keçmiş orduda vaxmistr olduğunuzu bil-mirdim: indi ki, elədir, onda, ata, biz böyük məmnuniyyətlə deyirik: buyurun, bizdə qulluq edin...”

Mişka Koşevoy ona sataşdı:

– Nə vəzifəsində, böyük kimi hara göndərsələr?

Koşevoy kimi ona başqaları da söz atdı:

– Komissarın meydanına rəisliyə. Onun quyuğunun altını yumağa.

– Əşi, bu balaca vəzifədir, bir az yekəsini de!

– Ho, ho!..

– Avdeic! Bura bax! O səni üçüncü dərəcə araba karvanında düzlu xiyar müdirliyinə göndərəcəkdir.

– Eh, əhvalatın hamısından sizin xəbəriniz yoxdur... Komissar ona nitq deyəndə, komissarın çaparı da o yanda onun arvadına yaxınlaşmış, qarının yanbızını əlləşdirmiş. Avdeic də bu zaman ağzının suyunu axıda-axıda, qulaq asırmış...

Avdeic donuq baxışları ilə hamını nəzərdən keçirdi, udqunub dedi:

– Son sözləri kim dedi?

– Mən, – deyə kim isə arxadan cəsarətlə səsləndi.

– Görürsünüz nə köpək oğludur? – Avdeic bunu deyib ətrafına döyükdü, ona havadarlıq edənə axtardı və belələri lap çox oldu:

– O əclafın biridir, mən bunu çoxdan demişəm.

– Onlar nəsillicə belədirlər.

– Mən bir az cavan olsaydım... – Avdeicin yanaqları çiylək kimi oldu. – Bir qədər cavan olsaydım, sənə yaxşı bir qulaqburması verərdim! Sənin bütün hərəkətlərin də xaxol hərəkətləridir! Ay Taqanroq dılğırı! Xaxol tulası!..

– Niyə, Avdeic, onunla tutaşmırsan? Sənin qabağında o nədir, bir cırdan.

– Deyəsən, Avdeic bir az həslədi...

– Əşi, qorxur ki, gücə düşər, göbəyi partlayar... Təşəxxüslə uzaqlaşan Avdeicin ardınca bağınırdılar. Kazaklar meydanda dəstə-dəstə dayanmışdılar. Qriqori xeyli vaxtdan bəri Mişka Koşevoyu görmədiyindən ona yaxınlaşdı:

– Salam, əsgər qardaş! Yaxşısanmı?

– Allaha şükür.

– Haralarda itib-batmışdın? Kimlərin bayrağı altında qulluqda idin? – Qriqori Mişkanın əlini sıxa-sıxa gülümsədi, onun mavi göz-lərinin içinə baxdı.

– Oho! Mən, qardaş, at otarmağa da göndərilmişəm. Kalaçovski cəbhəsində cərimə rotasında da qulluq eləmişəm! De ki, harada olmamışam! Güc-bəla evimizə gəlib çıxmışam. Cəbhədə istədim qırmızılar tərəfə keçəm, gördüm mənə güdürlər, həm də bakirə qızını güdən ana kimi gözəndən qoymurlar. Bir də gördüm ki, budur, İvan Alekseyeviç səfər paltarda, çiynində yapıncı yanıma gəlir. Yəni ki: “Tüfəngini hazırda saxla, düş qabağıma gedək”. Mən isə yenincə gəlmişdim, ondan soruşdum: “Doğrudanmı çəkilib gedəcəksən?” O da çiynlərini çəkib dedi: “Belə ömr edirlər. Ataman adam göndərib. Axı mən dəyirmanı işləmişəm, onların qeydiyyatında-yam”. Vidalaşdı və getdi. Mən elə zənn etdim ki, o gerçəkdən də çıxdı getdi. Ertəsi günü Mtsensk polku gəlib buradan keçəndə bir də gördüm yaxınlaşır... Budur, ey, özü də gəlir! İvan Alekseyeviç!

İvan Alekseyeviçlə birlikdə Davidka da onlara yaxınlaşdı. Davidkanın dişləri ağarır; Davidka gülür, – elə bil dəmir tapmışdır... İvan Alekseyeviç Qriqorinin əlini öz iri maşın yağı qoxusu gələn barmaqları ilə sıxaraq dilini marçılatdı.

– Bəs, Qrişa, necə olub ki, sən qalmısan?

– Bəs sən niyə qalmısan?

– Mənə nə var... mənim işim başqadır.

– Mənim zabitliyiməmi işarə edirsən? Risk eləmişəm! Qalmışam... Azca qalmışdı öldürsünlər. Dalmıca düşüb güllə atmağa başlayanda getmədiyimə peşman olmuşdum. Amma indi yenə də təəssüf etmərəm.

– Axı səndən nə istəyirdilər? On üçüncü polkun əsgərləri idi?

– Onlar idi. Anıkuşkanın evində kefdə idik. Kim isə inandırır ki, mən zabitəm. Petroya toxunmadılar, məndən yapışdılar. Dava

da poqon üstündə qızdı. Mən də Donun o tayına keçdim, gedəndə bir qıvrıqısaç oğlanın qolunu bekaraca korladım... Bunun üstündə bizim evə gəliblər, nəyim var hamısını aparırlar. Şalvarlarımı da, çuxamı da. Əynimdə nə vardısı, o qalib.

– Podtelkov gəlməzdən əvvəl qırmızıların yanına getməli idik. O vaxt keçmiş olsaydıq, indi bu cür gözlərimizi döyə-döyə qalmazdıq. – İvan Alekseyeviç acı-acı gülümsədi, papiros çəkməyə başladı.

Camaat bir ucdan gəlirdi. İclası Veşenskayadan gəlmiş kiçik zabıt Lapçenkov – Fominin yoldaşı açdı.

– Həmyerli yoldaşlar! Mahalımızda Sovet hakimiyyəti möhkəmlənmişdir. Biz idarə heyətimizi müəyyənləşdirməli, icraiyyə komitəsini, onun sədr və müavini seçməliyik. Bu, bir məsələ. Bundan başqa, mən Mahal Sovetindən əmr də götürmüşəm. Əmr qıscadır: hamı tüfəng-silahını təhvil verməlidir.

– Odur ha! – deyər arxadan kim isə tənəli-tənəli səsləndi. Sonra isə ortalığa uzun sükut çökdü.

– Yoldaşlar, burada bu cür bağırıqların mənası yoxdur! – Lapçenkov şəx dayandı, papağını stolun üstünə qoydu. – Aydın məsələdir ki, silahı, indi evdə bir şeyə gerek olmadığı üçün, təhvil vermək lazımdır. Kim Sovet hakimiyyətini müdafiəyə getsə, ona silah veriləcəkdir. Üç günün ərzində aparıb tüfənglərinizi təhvil verin. Sonra da seçkiyə başlayırıq. Mən sədrə bir vəzifə olaraq tapşırıram ki, bu əmri təkə-təklikdə hamıya çatdırsın: həm də o atamandan möhürü və xutura aid pulu tamamilə almalıdır.

– Bizə silahı məgər onlar veriblər ki, indi də geri istəyirlər?

Sual verən hələ sözünü qurtarmamışdı ki, hamı yekdilliklə üzünü o tərəfə çevirdi. Danışan Zaxar Korolyov idi.

– Axı tüfəng sənin nəyinə gərəkdir? – deyər Xristonya belə soruşdu.

– Silah mənə lazım deyil. Lakin aramızda belə şört kəsməmişdik ki, biz Qızıl Orduya öz mahalımızdan keçməyə yol verdikdə, onlar da bizi tərk-silah etsinlər.

– Doğrudur!

– Bunu mitinqdə Fomin də demişdi!

– Biz bu qılıncı öz qəpik-quruşlarımızla almışdıq!

– Mən tüfəngimi alman müharibəsindən götürmüşəm, indi aparım verim?

– Birdəfəlik bilsinlər ki, silahı verməyəcəyik.

– Kazakları lütləməyə cəhd edirlər! Silahım olmayandan sonra mən nəyə lazımam? Mən bunsuz necə keçinə bilərəm, axı? Ya silahsız adam ya da tumanı başına çirmənmiş arvad – nə təfəvütü var?

– Silahımız özümüzdə qalacaqdır!

Mişka Koşevoy vüqarla söz istədi:

– Müsaidə edin, yoldaşlar! Belə sözləri eşidəndə mən lap təəcüb edirəm. Bu saat bizdə hərbi vəziyyətdir, ya yox?

– Nə olsun, fərz edək ki, hərbi vəziyyətdən bir az arxadayıq!

– İndi ki, hərbi vəziyyətdir, çox danışmağın mənası yoxdur. Silahını gətir, təhvil ver! Məgər biz özümüz xaxol kəndlərini ələ keçirtdikdə bu cür hərəkət etmədik?

Lapçenkov papağını sıgalladı və qətiyyətlə dedi:

– Kim bu üç gün ərzində silahını gətirib təhvil verməsə, inqilabi məhkəməyə verilib, əks-inqilabçı kimi güllələnəcəkdir.

Bir dəqiqəlik sakitlikdən sonra Tomilin öskürə-öskürə xırıltılı bir səslə dedi:

– Xahiş edirik hökumət seçilsin!

Namizədlər göstərildi. Ona qədər adamın familiyasını dedilər. Cavanlardan biri də qışqırdı:

– Avdeici!

Amma zarafat tutmadı. Əvvəlcə İvan Alekseyeviç səs qoydular. O bir səslə keçdi.

Petro Melexov təklif etdi:

– Ona başqalarını səsə qoymağın mənası yoxdur.

Yığıncıq bu təkliflə həvəslə razılaşdı. Mişka Koşevoyu da səsə qoymadan sədrin müavini seçdilər.

Melexovlar ilə Xristonya evlərinə hələ çatmamışdılar ki, bir də gördülər ki, qabaqdan Anikuşka yolun ortası ilə gəlir. Anikuşka tüfəngini və arvadının döşlüyünə bükdüüyü patronları qoltuğuna vurmuşdu. O, kazakları görəndə xəcalət çəkdi və yan döngəyə buruldu. Petro Qriqorinin üzünə, Qriqori Xristonyanın üzünə baxdı. Sözləşmişlər kimi üçü də birdən güldü.

Gündoğan yeli doğma çöldə kazak kimi atı çapırdı. Dərələr qar-la örtülmüşdü. Dərə-təpələr dolub-düzlənmişdi. Nə bir yol görü-nürdü, nə də bir cığır. Ətrafda hər yer yellərin yalayıb hamarladığı çılpaq ağ düzənlik idi. Sanki çöl ölü idi. Təkdən bir göylə bu çöl qədər, yay yolu kənarında papağı qarlı, yabanı ərəkədən yumşaq xəz haşiyəsi olan bu qəbir qədər qoca olan bir qarğa uçub keçirdi. Qarğa qanadları ilə havanı vıyıldı ilə yara-yara, boğazdan gələn zarıtlılı bir səslə qarlıdayıb keçirdi. Külək onun bu səsini uzaqlara aparır, gecənin sükutu içərisində qəflətən toxunulmuş qalın sim səsi kimi çöl üzərində uzun zaman, həm də dərddli-dərddli səsləndirirdi.

Lakin çöl qarın altında yaşayırdı. Sinəsi qardan gümüş kimi parıldayan, donmuş dalğaları andıran şumun qoynunda, payızdan əkilmiş, malalanmış, hərəkətsiz halda qalmış faraş taxıl torpağa acgözlüklə və möhkəm kök atmış, ayazdan böyrü üstə yatmışdı. Yaşıl atlaş kimi göyçək, hər tərəfdən donmuş şəh damlalarının ağışında olan taxıl üşüyə-üşüyə dənəvər qara torpağa qısılmışdı, onun həyatverici qara qanı ilə yaşayır və ərmiş, hörümçək toru qədər nazılmış yorğanını yırtmaq, ayağa qalxmaq, mayda gümrəhləqlə yaşllaşmaq üçün baharı, günəşi gözləyirdi. Zaman gələcək, o ayağa duracaq da! Taxılın içində bildirçinlər oynaşacaq, başının üstündə aprelə torağaylar ötəcəkdir. Günəş yenə də onun üzərinə nur saçacaq, həmin külək ona layla çalacaqdır. Yetişmiş, möhkəm dən tutmuş sünbüllər yağmurlar və ağzın küləklərlə döyüldükdən sonra qılçıqlı başlarını əyincəyə qədər, sahibinin kərəntisi ilə yerə sərilincəyə, dolğun, iri dənələri xırmana səpələnincəyə qədər belə olacaqdır.

Don vadisində insanlar xəlvəti, sıxıntı içində keçən bir həyat sürürdülər. Müsibətli günlər yaxınlaşırdı. Hadisələr son həddə çatmışdı. Don çayının yuxarılarından, sahillərində kazak xutorları olan Çir, Tsuskan, Xopra, Yelanka kimi iri və xırda çaylar boyunca qara bir xəbər yayılırdı. Hər yerdə deyirdilər ki, dalğa kimi guruldayıb, Donets yaxınlığında bənd almış müharibə dəhşətli deyil, dəhşətli şey fəvqəladə komissiyalarla tribunallardır. Deyirdilər ki, bu gün-sabah stanitsalarla gələcəklər, guya bu saat onlar Kazanskaya və Miqulinskaya stanitsalarındadır, ağalara qulluq etmiş kazakların işinə müxtəsərcə və ədalətsiz baxırlar. Guya yuxarı Don kazaklarının

cəbhəni buraxıb getmələri onlar üçün bəraət ola bilməz, mühakimə isə dedikcə sadədir: ittiham, bir-iki sual, bunun ardınca hökm çıxarılır – adamı pulemyotun qabağına aparırlar. Danışdırlar ki, Kazanskaya və Şumilinskaya stanitsalarında yeyəsi gəlib çıxmayan, üstünə çırpı tökülmüş xeyli kazak meyiti var. Cəbhəçilər isə buna yalnız gülüşürlər: “Yalandır! Zabitlərin uydurmasıdır! Kadetlər bizi qızıl Ordu ilə çoxdan qorxudurdular!”

Şayiələrə inananlar da var idi, inanmayanlar da. Bundan əvvəl də xutorda çox şey danışmışdılar. Ruhən zəif olanlara çəkilib getmək üçün belə söhbətlər təkan oldu. Lakin cəbhə gəlib ötəndən sonra məlum oldu ki, gecələr gözlərinə yuxu getməyən, balışı üzünü yandıran, yorğan-döşəyi daşa döən, halalca arvadı gözüne görünməyənlər də az deyildir.

Bəziləri də Donetsin o tayına getmədiyinə peşman olmuşdu, amma nə etmək olardı: olacağa çarə yoxdur, atılan ox geri qayıtmaz...

Tatarskda kazaklar axşam olanda döngələrə yığışır, bir-birinə təzə xəbərləri danışır, sonra isə bu evdən o birinə gedərək, araq içməyə başlayırdılar. Xutor sakit və acı həyat sürürdü. Pəhriz qurtaranda yalnız bircə yerdə toy səsi eşidildi: Mişka Koşevoy bacısını ərə verdi. Bunun barəsində də istehza ilə, ələ sala-sala belə deyirdilər:

– Bu da evlənməyə vaxt tapdı! Görünür təntiyibmiş!

Xutorda yerli hökumət seçkisi aparılan günün səhəri hamı silahını təslim elədi. İnqilabi komitə binası edilmiş binada, Maxovun evində isti dəhliz və koridor silahla dolmuşdu. Petro Melexov da özünün və qardaşının tüfəngini, iki naqan və qılıncı aparıb təhvil verdi. Onlar alman müharibəsindən qalmış iki naqanı təhvil verdilər, ancaq iki təzə zabit naqanını saxladılar.

Petro xeyli yüngülləşmiş halda evə qayıtdı. Qriqori otaqda qollarını dirsəklərinə qədər çirmələyib, paslanmış iki tüfəng çaxmağın sökür və ağ neftə salırdı. Tüfənglər taxta söykədilmişdi.

– Əy, bu tüfənglər harada idi? – heyrdəndən hətta Petronun bığları da aşağı sallandı.

– Bunlar dədəm Filonovaya yanıma gələndə oradan gətirdiyi tüfənglərdir.

Qriqorinin qıyılmış gözləri parıldayırdı: o, ağ neftə bulaşmış əlləri ilə böyrünü tutaraq qəhqəhə çəkdi. Yenə də birdən-birə susdu, dişlərini canavarsayağı bir-birinə saqqıldatdı.

– Tüfəng nədir ki!.. Bilirsən nə var, – deyə o evdə yad adam olmasa da pıçıldadı: – Bu gün dədəm boynuna aldı ki, – Qriqori yenə gülməyini zorla dayandırdı, – pulemyotu var.

– Ya-lan-dır! Haradan alıb? Nəyə görədir axı?

Onun dediyinə qalırsa, guya arabaçı kazaklardan bir qazan qatıq verib almışdır, amma mənə yalan deyir, qoca şeytan! Yəqin oğurlayıbdır! Axı o peyin qurdu kimi, hər nə görsə, gücü çatmasa da sürüyə-sürüyə gətirir. Qulağıma pıçıldadı: “Məndə pulemyot var, xırmanda basdırmışam. İçərisindəki yaydan dişli qarmaq sazlamaq olar”, amma mən əl vurmam. Dedim: “Pulemyot sənə nəyinə görədir?” “Yayı çox qiymətli şeydir, xoşuma gəldi götürdüm, demək olmaz, lazım olar. Bahalı şeydir, dəmirdəndir...”

Buna Petronun yaman acığı tutdu, mətbəxə, atası ilə danışmağa getmək istədi, amma Qriqori məsləhət görmədi:

– Boşla! Kəmək elə bunları təmizləyib yığışdırmaq. Sən gedib ondan nə soruşacaqsan?

Petro tüfənglərin lülələrini təmizləyə-təmizləyə xeyli fısıldadı, sonra xəyala dalararaq dedi:

– Doğrudan da bəlkə elədir... lazım olar. Qoy qalsın!

O günü İvan Tomilin xəbər gətirdi ki, Kazanskayada adam güllələyirlər. Sobanın böyründə papiros çəkdiilər, dərdləşdiilər. Söhbət zamanı Petro nə isə bərk fikrə gətmişdi. Adət etmədiyindən çətin fikirləşirdi, alnı puçur-puçur tər idi. Tomilin çıxıb gedəndən sonra o dedi:

– Bu saat Rubejinə, Yaşka Fominin yanına gedəcəyəm. Eşitməşəm ki, indi evindədir. Deyilənlərə görə indi mahal inqilabi komitəsinin sədridir, zarafat deyil, çox böyük vəzifədir. Ondən xahiş edəcəyəm ki, işdir lazım gəlsə, müdafiə eləsin.

Panteley Prokofyeviç madyanı böyük xizyəyə qoşdu. Darya təzə kürkünə geyinmişdi və nə haqda isə İliniçna ilə uzun-uzadı pıçıldaşırdı. Onlar birlikdə anbara girdilər, oradən bir bağlama gətirdilər.

– Bu nədir? – deyə qoca soruşdu.

Petro dinmədi, İliniçna isə dili-dodağı təpimiş halda yeyin-yeyin pıçıldadı:

– Yağdır, mən yığb saxlamışam, deyirdim görək olar. İndi yağ-zad gözümə görünmür, Daryaya verdim ki, Fominin arvadına sovqat aparsın, bəlkə onun Petryaşkaya xeyri döldi. – Bunu deyib ağladı. – Bu qədər qulluq etdiilər, canlarından keçdiilər, ində isə, Allah gös-tərməsən, poqonlarına görə, başlarına nə iş desən gətirərlər...

– Sus, heyvərə! – deyə Panteley Prokofyeviç barıt kimi açıldı, qamçını otun üstünə tulladı, Petroya yaxınlaşdı. – Sən ona buğda da vəd et.

– Buğda onun nəyinə görədir! – deyə Petro özündən çıxdı. – Dədə, yaxşısı odur ki, get Anikuşkadanaraq al, buğda nədir!

Panteley Prokofyeviç ətəyinin altında bir vedrəlik bardaq dolusuaraq gətirdi, həm də arağı tərifiledi:

– Yaxşı araqdır! Ustadına rəhmət! Elə bil Nikolaya araqdır!

– Deyəsən dadına baxmısan, ay qoca köpək? – deyə İliniçna onun üstünə düşdü; amma qoca elə bil eşitmədi: o tox pişik kimi gözlərini qıya-qıya, boğazını antlayaraq araqdan yanan dodaqlarını qolu ilə silə-silə, axsaya-axsaya evə doğru getdi.

Petro xizyəyi sürüb həyətdən çıxartdı və qonaq kimi, darvazanı açıq qoydu.

Bir vaxtlar birlikdə qulluq etdiyi və ində nüfuzlu mənəb sahibi olmuş yoldaşına o da peşkəş aparırdı: araqdan başqa köhnə şeviot-dən bir dəst paltarlıq, bir cüt çəkmə və bir girvənkə ağ çiçəkli çay. Bu şeyləri o Liskidə, 28-ci polk stansiyasını vuruşma ilə işğal etdikdə, kazaklar vaqonları və anbarları talayanda ələ keçirmişdi...

Yenə o zaman düşmənin əlindən alınmış bir qatarda içi qadın paltarı ilə dolu bir səbət ələ keçirmişdi. Səbəti cəbhəyə gəlmiş atası ilə evlərinə yollamışdı. Darya da indiyədək evdə görünməmiş alt paltarları geyinərək, Natalya ilə Dunyaşkada həsəd hissi doğurdu. Çox zərif xarici ölkə parçası qardan da ağ idi, hər paltarın üstündə gerb və sahibinin familiyasının, adının ilk hərfləri ipək sapla tikilmişdi. Dizliklərin ətəyindəki krujevalar Donun köpüklərindən də qabarıq idi. Darya əri evə gələn gününə onunla tək-cə bir dizlikdə yatmışdı.

Petro çırağı söndürməzdən əvvəl iltifatla qımışdı:

– Kişi alt paltarı geyinmişən?

– Bunda həm istidir, həm də qəşəngdir, – deyə Darya xəyala dalmış halda cavab verdi. – Heç bunun kim üçün tikildiyini başa düşmək mümkün deyildir; kişi paltarı olsaydı, uzun olardı. Həm də krujevası var... Kişi paltarında da krujeva olar?

– Görünür nüəcəba ailəsindən olan kişilər də krujevalı paltar geyirlər. Əşi, mənə nə dərli var? Geyin, – deyə yuxulu-yuxulu qaşınan Petro cavab verdi.

Bu məsələ onu çox da maraqlandırmırdı. Amma o gündən sonra arvadının yanında uzandığı zaman ehtiyatla qırağa çəkilir, krujevalara qeyri-ixtiyari bir ehtiramla, narahatlıqla baxır, bunlara azacıq belə olsun toxunmaqdan çəkinir, Daryaya qarşı bir növ biganəlik hiss edirdi. O bu alt paltarlarına alışmadı da. Üçüncü günü bərk hirsələndi, qətiyyətlə tələb elədi:

– Bu dizliyini çıxart o yana tulla! Arvad xeylağı belə şey geyməz, həm də bunlar heç arvad paltarı deyil. Xanım kimi uzanırsan! Bunu geyəndə elə bilirəm yad adamsan!

Səhər o Daryadan tez oyandı. İcini atlaya-arıtlaya, qaşqabağını sallayaraq, dizliyi əyninə geymək istədi: dizliyin bağlarına, krujevalarına və dizdən aşağı qıllı qılçalarına xeyli vaxt səksəkə ilə baxdı. Dönüb geriye baxdıqda və birdən-birə güzgüdə ardını çoxlu büzmədən gombullaşmış görəndə tüpürdü, söyüş söydü, gen dizlikdən ayı kimi sürüşüb çıxdı. Soyunanda ayağının baş barmağı krujevaya ilişdi, az qaldı sandığın üstünə yuxılsın, qəzəblənib, dizliyin bağlarını dartıb qırdı və qırağa çəkildi. Darya yuxulu-yuxulu soruşdu:

– Nə edirsən?

Pərt olmuş Petro fısıldayaraq, tez-tez tüpürərək səsinə çıxarmırdı. Kişi üçün mü, qadın üçün mü tikildiyi məlum olmayan dizliyi Darya o günü ah çəkə-çəkə qatlayıb sandıqda gizlətdi (sandıqda, arvadların nəyə görə olduğunu bilmədikləri bir sıra başqa şeylər də var idi). Bu mürekkəb şeylərdən sonralar söküb lifçik tikməli oldu. Amma yubkadan Darya fəndgirliklə istifadə etmişdi; yubka heç məlum deyildi ki, niyə belə gödəkdir; bununla belə Darya onu elə geyindi ki, altadakı yubkası bundan bir az uzun olsun, krujevaları da dörd barmaq görünsün. Darya bu qayda evdə təşəxxüslə, fırlanmağa holland krujevaları ilə torpaq döşəməni süpürməyə başladı.

İndi də, əri ilə qonaq getdikdə yaxşıca və yaraşlıq geyinmişdi. İçərisi su Samuru xəzindən olan kürkünün altında altdakı yubkasının krujevaları da görünürdü, üstdən geyindiylə şal yubka da təptəzə və qəşəngdi; qoy dünənədək gedə olub indi ağalığa çatmış Fominin arvadı bilsin ki, Darya sadəcə adamlardan deyil, zabit arvadıdır.

Petro qamçını oynadır, madyanı tələsdirirdi. Qarnı iriləşmiş, qabırğalarının üstündə dərisinin tükü tökülmüş madyan tırp-tırıpla çay kənarı ilə hamar yolla qaçırdı. Nahar vaxtı Rubeginə çatdılar. Fomin doğrudan da evdə idi. O Petronu çox yaxşı qarşıladı, stolun

dalında əyləşdirdi, atası gedib Petronun xizəyindən üstü qırov bağlamış, ot qırıntısına batmış bardağı götürəndə küren bığları arasından güldü.

Fomin bir-birindən aralı olan mavi gözləri ilə şorgöz kişi baxışları ilə Daryaya ötəri nəzər salaraq sözlərini uzada-uzada, xoş kişi səsi ilə deyirdi:

– Bu nə işdir, aşna, heç bizlərə görüm-baxım eləmirsən. – Bunu deyib təşəxxüslə bığlarını eşdi.

– Yakov Yefimic, özün yaxşı bilirsən ki, işlər şuluqdur, zəmanə ciddidir...

– Zəmanənin elə olduğu doğrudur! Arvad! Dur bizə xiyar, kələm, quru balıq ver – Don balığı.

Darısqal daxma bərk isti idi. Uşaqlar sobanın üstündə yatmışdılar: biri atasına oxşayan, gözləri onun kimi mavi, bir-birindən aralı olan oğlan, o biri də qız idi. Petro bir az içəndən sonra mətləbə keçdi:

– Xutorlara belə bir xəbər çatıb ki, guya çekalar gəlib kazakları xirtəkləməyə başlayıblar.

– On beşinci İzensk diviziyasının tribunali Veşenskaya gəlmişdir. Hə, gəlmişdir, nə olsun? Bunun sənə nə dəxli var?

– Necə nə dəxli var? Yakov Yefimic, özünü bilirsiniz ki, mən zabit sayılıram. Amma elə quru adım zabitdir.

– Yaxşı, nə olsun ki?

O, özünü ağa kimi hiss edirdi. Araq onu özündən bədgüman və lovğa eləmişdi. Fomin hey bığlarını eşərək özünü dartır, Petroya yuxarıdan aşağıya, şahənə baxırdı.

Petro onu sınağıqdan sonra özünü yetim yerinə qoydu, alçalaraq, yaltaqlanaraq gülümsədi, lakin “siz” kəlməsi işlətdiyi halda bunu hiss olunmadan “sən”lə əvəz etdi.

– Biz sənənlə birlikdə qulluq eləmişik. Mənim bəməndə sən pis söz deyər bilməzsən. Mən heç hökumət əleyhinə olmuşam? Qətiyyən yox! Allah mənə qənim olsun yalan deyirəmsə, mən həmişə kazaklara tərəfdar olmuşam!

– Biz bunu bilirik. Sən, Petro Panteleyevic, heç nigaran olma. Biz hamını möhkəmcə öyrənmişik. Sənə toxunmayacaqlar. Amma bəzi adamlara əl qatacağıq. Bəzilərinin xirtəyindən yapışmayacağıq! Burada bir çox əclafılar yuva salıblar. Bildiklərini eləyirlər. Silahlarını basdırırlar... Sən öz silahını vermədən hə?

Fomin aramla danışdığı halda birdən elə yeyin-yeyin danışmağa başladı ki, Petro bir anlığa özünü itirdi, qıpqırmızı oldu.

– Sən silahını təhvil vermişənmi? Niyə dillənmirsən? – deyə Fomin stolun bu tərəfindən o biri tərəfə əyilərək, Petronu sıxma-boğmaya aldı.

– Təhvil vermişəm, əlbəttə. Yakov Yefimic, xəyalınıza başqa şey gəlməsin... Mən açıq ürəklə gəlmişəm.

– Açıq ürək! Mən sizlərə bələdəm... Özüm də buralıyam. – O sərxoşcasına göz vurdu, yastıdıışli, yekə ağzını ayırdı. – Varlı kazakla görüşəndə gerek bir əlini ona verib, o birində bıçaq saxlayan, yoxsa bıçağı böyrünə soxar... İtdirlər! Açıq ürəkliləri yoxdur! Mən az adam görməmişəm. Xaindirlər! Lakin sən qorxma, sənə heç kəs toxunmayacaqdır. Sözüümüz sözdür!

Darya könülsüz çörək yeyirdi: nəzakət xatirinə demək olar ki, heç çörək yemirdi. Ev sahibəsi onu çox səylə qonaq edirdi.

Axşamçağı Petro evlərinə yola düşəndə arxayın və nəşəli idi.

Panteley Prokofyevic Petronu yola salandan sonra qudası Korşunovdan əhval bilməyə getdi. O qudasının yanında qırmızılar gəlməzdən əvvəl olmuşdu. O zaman Lukiniçna Mitkanı yola salmaq üçün hazırlıq görürdü, evdə bir qarma-qarışıqlıq, təlaş var idi. Panteley Prokofyevic əl-ayağa dolaşdığını görüb çıxıb getmişdi. Amma bu dəfə hər şeyin qaydaya düşüb-düşmədiyini bilmək, həm də yeri gəlmişkən, birlikdə bundan sonra nələr ola biləcəyi haqqında danışmaq üçün getməyi qərara aldı.

Axsaya-axsaya gedib xutorun o başına çıxınca xeyli çəkdi. Qocalmış, bir neçə diş düşmüş Qrişaka baba onu həyətdə qarşıladı. Bazar günü idi, baba kilsəyə, axşam ibadətinə gedirdi. Qudasına baxan kimi elə bil Panteley Prokofyevic qılçaları qurdu: yaxası açıq kürkünün altından Türkiyə müharibəsində aldığı xaçlar və nişanların hamısı görünürdü, qədimi mundirinin dik yaxalığında qırmızı nişanlar cazibəli surətdə işıldaıyırdı, qırağında qırmızı zolağı olan şalvarı səliqə ilə ağ yun corabının içinə salınmışdı; kokardlı papağı isə muma oxşayan qulaqlarına qədər başına basılmışdı.

– Bu nə işdir, babacan! A quda, yoxsa ağlın başında deyil? Belə bir zəmanədə kim xaçlarını taxır, kokardını göstərir?

– Hay? – Qrişaka baba əlini qulağına qoydu.

– Deyirəm bu kokardı çıxart! Xaçları tulla! Belə hərəkətə görə səni həbs edərlər. Sovet hakimiyyətində belə şey olmaz, buna qanun icazə vermir.

– Mən əzizim, öz ağ hökmdarıma sədaqətlə qulluq eləmişəm. Amma bu hakimiyyətdən Allahın xəbəri yoxdur. Mən onları hökumət saymıram. Mən çar Aleksandra and içmişəm, mujiklərə and içmişəm. Məsələ belədir! – Qrişaka baba qanı qaçmış dodaqlarını çeynədi, əlindəki əsa ilə evi nişan verərək soruşdu: – Sən Mironun yanınamı gəlmisən? Evdədir. Mityaşkanı isə geriye yola saldıq getdi. Allah özü amanında saxlasın!.. Səninkilər qalıblarmı? Hay? Bəs nə... görürsən nə cür kişilər əmələ gəlib! Güman ki, atamanın yanında yəmin ediblər. Bu saat qoşuna ehtiyac var, amma onlar arvadlarının yanını kəsdirib evdə oturublar... – Natalyuşka sağ-salamatdır mı?

– Salamatdır... Geri qayıt, a quda, bu xaçları çıxart! İndi bunları asmaq olmaz. Allah amandır, yoxsa səfehləmişən, a quda?

– Allahını istərsən, yolunla düz get! Sən hələ uşaqsan, mənə ağıl öyrətmə! Çıx get.

Qrişaka baba düz qudasının üstünə yeridi; Panteley Prokofyevic də cığırdan qarın üstünə çəkilərək ona yol verdi, döyükdə-döyükdə qaldı və hər şeydən əli üzülmüş adam kimi başını buladı.

– Bizim əsgəri gördün mü? Bəlaya düşmüşük! Allah da onu öldürmür ki, canımız qurtarsın. – Son günlər xeyli sınımış Miron Qriqoryevic qalxıb qudasını qarşıladı. – Xaçlarını döşündən asdı, kokardlı papağını başına basdı, getdi. Zorla əlindən almaqdan başqa çarə qalmamışdır. Lap uşağa dönmüşdür, heç nə qanmır.

– Təsəlli axtarır, ömrünün axırına bir şey qalmayıb... Hə, söylə görək, bizimkilər orada necədirlər? Belə bir söz eşitdik ki, bu kafirlər guya Qrişanı çox incidiblər, hə? – Lukiniçna gəlib kişilərin yanında oturdu, qüssəli bir halda söykəndi. – Bilirsən, quda, başımıza nə fəlakət gəlib... Dörd atımızı apardılar, tövlədə bircə madyan, bir də dayça qalmışdır. Əməlli-başlı talanmışıq!

Miron Qriqoryevic bir şeyi nişan alan adam kimi gözlərini qıydı, bu dəfə yeni bir ahənglə, çox hiddətlə danışmağa başladı:

– Həyatımız niyə tarmar olub? Müqəssir kimdir? Bax, bu şeytənlər hakimiyyəti! Quda, hər şeyə bais olan odur. Məgər bu ağıllı işdir ki, hamını bərabərləşdirirsen? Sən məni öldürsən, canımı alsan da mən buna razı olmaram! Mən ömrüm uzunluğunu işləmişəm, belimi bükmüşəm, qan-tərə batmışam ki, ehtiyacdan yaxasını qurtarmaq üçün əlini ağdan qaraya vurmaya bərabər yaşayım? Yox, istəmirəm, bir az gözəlrik! Bu hakimiyyət təsərrüfatının boğazını üzür. Ona görə də adamın əli-ayağı soyuyur; nədən öləri pul qazanasan, kimə işləyəsən! Bu gün qazanarsan, sabah gəlib süpürüb apararlar... Bir də, quda, bu günlərdə Mırxın xutorundan bir tanışım bizə gəlmişdi, onunla söhbətimiz oldu... Cəbhə budur ey Donets yaxınlığındadır. Heç orada dayanıb qalacağımı ki? Doğrusunu deyim ki, mən etibarlı adamları başa salıram ki, Donetsdən o tayda olan bizim adamlara kömək eləməliyik...

– Necə yəni kömək eləməliyik? – deyər təşvişlə düşmüş Panteley Prokofyeviç nədənsə pıçılı ilə soruşdu.

– Necə kömək eləyək? Bu hakimiyyəti yıxaq! Elə yıxaq ki, ayılanda bir də görsün ki, Tambov vilayətindəndir. Qoy orada mujikləri bərabərləşdirsin. Mən bütün var-dövlətimi son çöpünədək verərəm, təki bu düşmənlər məhv edilsin. Ağlınızı başımıza yığmalıyıq, quda! Vaxtdır! Sonra gecikərik... O adam deyirdi ki, onların mahallarında da kazaklar həyəcan içindədir. Hamımız ələlə verib işə yekdilliklə girişməliyik! – Udquna-udquna, tələsik pıçılıya keçdi: – Qoşun hissələri gəlib keçmişdir, burada onlardan nə qədər qalmışdır? Tək-tük! Xutorlarda isə ancaq sədrlerdir. Onların başını əzmək su içmək kimi asan bir işdir. Vyoşkidə isə, neynək, ona da çarə var... Ellikcə üstlərinə yerisək – tiki-parça eləyərək! Bizimkilər də harayımıza çatar, birləşərik... Aydın işdir, quda!

Panteley Prokofyeviç ayağa durdu. Deyəcəyi sözləri götür-qoy eləyərək, qorxa-qorxa belə məsləhət verdi:

– Özünü gözle, bürəyəsən, başını beləyə salarsan! Kazaklar, doğrudur, tərəddüd edirlər, amma, kim bilir, meyilləri hayanadır. İndi bu cür işlər barədə hər adama söz demək olmaz... Cavanları heç anlamaq mümkün deyil, elə bil bir növ gözüyumulu yaşayırlar. Biri gedibdirse o biri qalıbdır. Həyat çətinləşibdir! Həyat deyil, zülmətdir.

– Arxayın ol, quda! – deyər Miron Qriqoryeviç iltifatla gülümsədi: – Mən boş-boş danışmıram. İnsanlar qoyun sürüsüdür, qoç hara getsə, qoyunlar da ora yönəler. Bax, elə buna görə də onlara yol göstərmək lazımdır! Gözləri açmaq lazımdır ki, bu hökuməti tanınsınlar. Bulud yoxdursa, göy də guruldamaz. Mən kazaklara elə bu cür də deyirəm: üsyan etmək lazımdır. Belə bir şeyə də var ki, onlar ömrü göndəriblər – kazaklar ucdantutma dar ağacından asılmalıdır. Bunu nə cür başa düşmək gərəkdir? – Miron Qriqoryeviçin çilli üzünə qızırtı gəldi. – Belə getsə axırımız necə olacaq, Prokofyeviç? Deyirlər ki, adamları güllələməyə başlayıblar... Heç bu da yaşayırdırmı? Bir bax, bu neçə ildə hər şey necə tarmar olmuşdur? Neft yox, kibrit də yoxdur, son zamanlarda Moxov təkə konfet satırdı... Bəs əkinlər? Əvvəlkinə nisbətən indi nə qədər taxıl əkilər? Atları apardılar. Mənimkiləri də apardılar, o birisininkini də... Aparmağa hamı apara bilər, bəs kim becərəcəkdir? Keçmişdə, onda mən uşaq idim, bizim səksən altı atımız var idi. Yadına gələr, eləmi? Elə minik atlarımız var idi ki, sürəndə kəlmənin dalından çatırdı! Üstü xallı bir kürən atımız var idi. Mən onunla dovşan basırdım. Yəhəri belinə basıb çölə səyirdər, əlaqların arasından dovşanı qaldırar, məndən yüz sajin uzaqlaşmamış atın ayaqları altında əzişdirərdim. İndiki kimi yadımdadır. – Miron Qriqoryeviçin üzünə hərarətli bir təbəssüm yayıldı. – Bir gün atı yel dəyirmanlarının yanına sürdüm, gördüm dovşan gözlərini düz mənim üzümə zilləyib. Mən atı onun üstünə yönəltdim, dovşan yana burxuldu, təpənin ətəyi ilə qaçdı, çayın o tayına keçdi! Bayramqabağı idi. Külək çayın üstündəki qarı sovrub təmizləmişdi, buzun üstü sürüşkən idi. Mən atı dovşanın dalınca çapdım, atın dörd ayağının dördü də yerden üzüldü, tarappılı ilə yerə dəydi, bir də başını qaldıra bilmədi. Mən zağ-zağ əsirdim. Yəhəri götürdüm, qaça-qaça evə gəldim. “Dədə, dədə, at altımda yıxıldı, öldü! Dovşanın dalınca səyirdirdim”. – “Çata bildinmi?” – “Yox”. – “Get, qara atı min, dalından döşən, köpək oğlu!” Bax, belə zamanə var idi! Kazaklar yaşayırdı, kef eləyirdilər... At öləndə heyifsilənmirdilər, təki dovşana çat. Atın qiyməti yüz manatdır, dovşanını isə iki şahı... Eh, nə qoyub nə axtarırsan...

Qudasının yanından Panteley Prokofyeviç özünü bir az da itirmiş, təşviş və qüssəsi daha da artmış halda qayıtdı. İndi o tamamilə aydınca hiss edirdi ki, onun həyatını ona yad olan adamlar idarə etməkdədir. Əvvəllər o təsərrüfatına başçılıq edir, həyatı minilməyə öyrədilmiş, cıdırlarda maneələr üstündən hoppanmağı belə bacaran at kimi istədiyi kimi idarə edirdisə, indi həyat qızıışmış, qan-tərə batmış bir at kimi onu götürüb gedirdi; o, artıq həyatı idarə edə bilmir, onun adamı atıb-tutan belində silkələnir, yıxılmaq üçün yazıq-yazıq əlləşirdi.

Gələcək dumanlı idi. Lap bu yaxınlara qədər Miron Qriqoryeviç bu yerlərdə ən varlı kişi deyildimi? Lakin son üç ildə o var-yoxdan çıxmışdır. Rəncbərlərinin hərəsi bir tərəfə getdi, ekini doq-quz qat azaldı, həyətindeki öküzlərlə atlar dəyər-dəyməzinə, su qiymətinə satıldı. Bunların hamısı elə bil həqiqət deyil, yuxu idi. Don üzərinə çökmüş duman kimi var-yoxu əridi. Yalnız yaraşıqlı balkonu, bir də oymalı zəhləri olan evi qalmışdı. Korşunovun tülkü dərisi kimi sarışın saqqalına vaxtından tez dən düşdü, buradan gicgahlarına yayıldı, əvvəlcə çəngə-çəngə məskən saldı, sonra sarışın tükləri üstələdi və gicgahlarının hər tərəfini bürüdü; bundan sonra isə sarışın tükləri bir-bir sıxışdırıb, alının qabağına hakim kəsildi. Miron Qriqoryeviçin daxilində də bu iki aləm amansızcasına vuruşmaqda idi; damarlarındakı kürən qan qaynayır, sahibini işləməyə yönəldir, taxıl əkməyə, mərəkə tikməyə, alətləri təmir etməyə, varlanmağa vadar edirdi; lakin kədər-qəm daha tez-tez gəlirdi. "Pul qazanmağın mənası yoxdur, məhv olacaqdır!" – deyir və hər şey gözlərinə sönük və lazımsız görünür, o, hər şeyə laqeyd olurdu. Onun dəhşətli dərəcədə eybəcərlənmiş əlləri artıq əvvəlki kimi çəkiçdən və ya əl mişarından yapışmır, boş-boşuna dizlərinin üstünə uzadılırdı, işləməkdən kobudlaşmış, kirlənmiş barmaqları qımıldanırdı. Onu zamanə qocaltmışdı. Torpaqdan da soyumuş, zəhləsi getmişdi. Yaz olanda əkin yerinə elə könülsüz gedirdi ki, elə bil adəti üzrə, bir vəzifə kimi görmək istəmədiyi arvadının yanına gedirdi. Qazandığına da sevinmir, bir şeyi əlindən çıxanda da daha əvvəlki kimi kədərlənmirdi... Qırmızılar gəlib atlarını apardılar, – o heç vecinə də almadı. İkinci il bundan əvvəl isə arvadını, boş bir şey üstündə – bir dərz taxılı öküzlərə ayaqlatdığı üçün, az qalmışdı

yaba ilə vurub öldürsün. Qonşuları onun haqqında belə deyirdilər: "Korşunov dünyanı dörd əlli tutub çox yedi – indi də yediklərini qusdururlar".

Panteley Prokofyeviç axsaya-axsaya evinə gəldi, çarpayıya uzandı. Kürəkləri qovuşur, qıcıqlayıcı bir ürəkbulanması hiss edirdi. Axşam çörəyini yedikdən sonra qarından xahiş etdi ki, ona duza qoyulmuş qarpız versin. Qarpızdan bir dilim yedi, bədənində titrətmə gəldi, özünü güclə sobanın yanına yetirdi. Ertəsi günün səhəri o artıq yatağında çapalayır, özünü-sözünü bilmirdi, qızdırma-dan alışıb-yanırdı, əhvalı qarışmışdı, – tif naxoşluğuna tutulmuşdu. Qızdırmadan qanı qurumuş dodaqları çatlamışdı, rəngi saralmış, gözlərinin ağına mavi bir mina çəkilmışdi. Drozdixa qarı gəldi, ondan qan aldı, qolunun damarlarından iki boşqab qatran kimi qara qan axıtdı. Lakin huşu üstünə gəlmədi, yalnız üzü ağappaq oldu, bir də havanı lüppültü ilə ciyərlərinə çəkən, dişləri qaralmış ağzı daha geniş açıldı.

XX

Yanvarın sonunda İvan Alekseyeviç mahal inqilab komitəsi sədrinin çağırışı ilə Veşenskayağa getdi. O, axşam qayıtmalı idi... Onu gözləyirdilər. Mişka Koşevoy Moxovun bomboş evində, əvvəllər ev sahibinin kabineti olan otaqda, ikiadamlıq çarpayı kimi enli və yekə yazı stolunun arxasında oturmuşdu. Veşenskayadan göndərilmiş milis nəfəri Olşanov pəncərənin qabağına dirsəklənmişdi (otaqda cəmişi bircə stul var idi). O, kirimişcə papiros çəkir, uzağa həm də məharətlə çırt atır, hər dəfə də tüpürçəyini buxarının ağ kərpiclərindən birinə yapışdırırdı. Bayırda ulduzlar şəfəq saçırdı. Saxtali sükut ətrafı bürümüşdü. Mişka Stepan Astaxovun evində aparılan axtarışa dair protokola qol çəkir, hərdən bir də pəncərədən bayıra – ağcaqovaqların qənd kimi ağ sırsıra bağlamış budaqlarına baxırdı.

Kim isə artırmaya qalxdı, keçə çökmələrinin yumşaq tappılısı eşidildi.

– Gəldi.

Mişka ayağa qalxdı. Lakin dəhlizdə başqa adam öskürdü, başqa adamın yerisi duyuldu. Qriqori Melexov içəri girdi; o, şinelini, yaxasına qədr möhkəm düymələmişdi, sifəti ayazdan bomboz olmuşdu, qashları və bıqları qırov bağlamışdı.

– İşığa gəlmişəm. Sağ-salamatsan ki!

– Keç dərdini de.

– Şikayət etməli bir şey yoxdur. Bir az mırt vurmağa, bir də bunu deməyə gəldim ki, mənə biyara göndərməsinlər. Atlarımız axsayır.

– Bəs öküzlər? – deyə Mişka təmkinlə tərs-tərs onun üzünə baxdı.

– Öküzlə səfərə çıxmaq olar? Yer sürüşkəndir?

Yeridikcə artıranın şaxtadan donmuş taxtalarını cırıldan bir adam iri addımlarla yuxarı çıxdı. Yapıncıya bürünmüş, başlığını başına arvad qaydası sarımış İvan Alekseyeviç özünü otağa təpdi. O özü ilə birlikdə soyuq hava da, ot iyi və tütün qoxusu da gətirdi.

– Donmuşam, donmuşam, uşaqlar!.. Qriqori, salam! Gecənin bu zamanı nə veyillənirsən?.. Bu yapıncını axmaq adam icad edib, elə bil ələkdir, hər tərəfindən yel keçir.

Yapıncısını soyundu və hələ onu mıxdan asmamış dedi:

– Hə, mən sadri gördüm. – Üzü gülümsəyən, gözləri ışıldayan İvan Alekseyeviç stola yaxınlaşdı. Bildiklərini söyləməyə tələsirdi. – Onun kabinetinə girdim. O mənimlə əl tutuşub dedi: “Otur, yoldaş!” Bunu deyən mahal komitəsi sədridir! Amma əvvəllər belə şeylər olardımı? Bu vəzifədə olan general-mayor olardı! Eləsinin qarşısında nə cür dayanmaq lazım gəlirdi? Bax, bizim öz əziz, doğma hökumətimiz budur! Hamı bərabərdir!

Onun həyəcanlı, bəxtiyar siması, stol yanında vurnuxması, belə vəcdlə danışması Qriqoriyə təəccüblü gəlirdi. O soruşdu:

– Niyə sevinirsən, Alekseyev?

– Necə yəni nəyə sevinirsən? – İvan Alekseyeviçin ortası batıq çənəsi titrədi. – Məni adam hesab elədilər, mən buna necə sevinməyim? Özünə bərabər adam sayıb mənə əl verdi, oturmağa yer göstərdi...

– Son zamanlarda generallar da tələsdən tikilmiş üst köynəkləri geyinirlər. – Qriqori əlinin tili ilə bığını düzəltdi, gözlərini qıydı. – Mən hətta birinin çiynində mürəkkəb karandaşı ilə çəkilmiş poqon da görmüşəm. Onlar da kazaklarla əl tutuşurdular...

– Generallar məcburdurlar. Amma bunların təbiətləri belədir. Bunun fərqi var ya yox?

– Fərqi yoxdur! – deyə Qriqori başını buladı.

– Səncə hakimiyyət də eynidirmi? Onda daha nədən öteri mübarizə aparırıdınız? Elə səni götürək, nədən öteri vuruşurdunuz? Generallardan öterimi? Amma deyirsən “eynidir”.

– Mən özümdən öteri vuruşmuşam, generallardan öteri yox. Doğrusunu bilmək istəyirsənsə, nə onlar ürəyimə yatır, nə də bunlar.

– Bəs kimi bəyənirsən?

– Heç kəsi!

Olşanov otağın bu başından o başına çırt atdı, rəğbətə güldü. Ehtimal ki, heç bir hakimiyyət onun da ürəyinə yatmırdı.

– Deyəsən, sən əvvəllər belə demirdin.

Mişka bu sözləri Qriqorini sancmaq üçün dedi, amma o, sözün ona toxunduğunu heç bürüzə də vermədi.

– Mən də, sən də – hamımız başqa-başqa fikirlərdə idik.

İvan Alekseyeviç Qriqorini yola saldıqdan sonra, öz səfəri barədə, sədrə söhbəti barədə Mişkaya müfəssəl məlumat vermək istəyirdi, lakin söhbət onu həyəcanlandırırdı. Mahalda gördüklərinin, eşitdiklərinin təsiri altında heç nə fikirləşmədən mübahisəyə atıldı:

– Deməli, sən bizim başımızı ağrıtmaya gəlmişən, Qriqori! Nə istədiyini sən özü də bilmirsən.

– Bilmirəm, – deyə Qriqori həvəslə razılaşdı.

– Bəs onda nəyə görə bu hökumətə pis deyirsən?

– Bəs sən niyə onu müdafiə edirsən? Nə vaxtdan bəri qırmızı olmusan?

– Biz bu məsələyə toxunmayacağıq. İndi nə cür adamamsa, elə onunla da danış. Anladınmı? Həm də hökumətə çox əl atma, mən burada sədrəm, bu haqda burada mənim səninlə mübahisə etməyim düzgün deyil.

– Gəl bu söhbəti boşlayaq. Həm də mən getməliyəm, vaxtdır. Mən buraya biyar məsələsindən öteri gəlmişdim. Hakimiyyətə gəlinə mənə nə deyirsən de, sənin bu hökumətin murdar hökumətdir. Sən gözümün içinə bax, düzünü de, söhbətimizi qurtaraq: bu hökumət biz kazaklara nə verir?

– Hansı kazaklara? Kazaklar da müxtəlifdir.

– Bütün kazaklara, hamısına.

– Azadlıq, hüquq... Dayan bir!.. Dayan, sən nə isə...

Qriqori onun sözünü kəsdi:

– Bunu on yeddinci ildə deyirdilər, indi isə təzə bir söz tapmaq lazımdır! Torpaq verir? Azadlıq verir? Bərabərləşdirir? Torpağımız ucsuz-bucaqsızdır. Azadlıq bundan artıq gerek deyil, yoxsa küçələrdə adam bir-birini doğrayar. Atamanlarımızı özümüz seçirdik, indi yuxarıdan təyin edirlər. Əlini sıxmaqla səni şad edən o kişini kim seçmişdir? Bu hakimiyyət kazaklara müflislikdən başqa heç nə vermir! Mujiklər hökmranlığıdır, belə hökumət elə onlara da gərəkdir. Amma bizə heç generallar da lazım deyil. Kommunist olsun, general olsun, boynumuzda boyunduruqdur.

– Varlı kazaklara lazım deyil, bəs başqalarına? Sarsaqsan! Varlı kazak xutorda üç nəfərdir, amma yoxsullar nə qədərdir. Bəs fəhlələr? Yox, biz sənle belə mühakimə yürüdə bilmərik! Qoy varlı kazaklar tısqıncaya qədər yeməsinlər, bir tikə də aclara versinlər, verməsələr, dillərini boyunlarının kökündən çıxardıb alarıq! Ağalığ etdikləri yetər. Torpağı talan ediblər...

– Talan eləməyiblər, fəth ediblər! Ulu babalarımız bu torpağı qanları ilə suvarıblar, çox güman ki, bizim qara torpaq elə buna görə məhsuldardır.

– Fərqi yoxdur, ehtiyaca görə paylaşmaq lazımdır. Əgər “bərabərləşdirməkdirsə” doğrudan adamları bərabərləşdirmək lazımdır! Amma sən hədə yerə danışırısan. Damin üstünə qoyulmuş yelqovan kimi yel hansı tərəfdən əsirə, o tərəfə çevrilirsən. Sənin kimi-lər suyu bulandırırırlar!

– Səbr et, qızışma! Mən köhnədən dost olduğum üçün buraya danışmağa, ürək sözümü deməyə gəlmişəm. Deyirsən bərabərləşdirməlik... Avam camaatı elə bolşeviklər bu sözlərlə aldatdılar. Çoxlu yaxşı sözlər döşədilər, insanlar da balıq qarmağa ilişkin kimi bu sözlərə inandı! Bəs dedikləri bərabərlik harada qaldı? Elə Qızıl Ordunun özünü götür: hissələri gəlib xutordan keçirdi. Vzvod komandiri xrom çəkmə geymişdi, amma “Vankanın” ayaqları dolaqlı idi. Komissarı da gördüm, başdan-ayağa meşin idi, – şalvarı da, tujurkası da, amma o birinə çəkməlik üçün gön də tapılmır. Hələ onların hakimiyyətinin bir ili yenicə tamamdır, yerlərini möhkəmləndirəndən sonra bərabərlik hara soxulacaqdır?... Cəbhədə

deyirdilər: “Hamımız bərabər olacağıq. Komandirlərə də, əsgərlərə də eyni miqdarda donluq veriləcəkdir!..” Yox! Bunun hamısı tələdir! Əgər pan pis adamdırsa, onda gəda pan ondan yüz qat pisdir! Zabitlər nə qədər mürdar olsalar da, nökrlikdən zabitliyə yüksəlmiş adam görəndə – biryolluq yıxıl, öl, beləsindən pisi yoxdur! Onun savadı kazakın savadından artıq deyil: öküzün quyuğundan tutmağı bilir, amma adam olub, əlinə hakimiyyət keçib, – yerini bərkitmək üçün kim olur-olsun dərisini soymağa hazırdır.

İvan Alekseyeviç soyuq-soyuq dedi:

– Sənin sözlərin əks-inqilabdır! – Amma başını qaldırıb Qriqorinin üzünə baxmadı. – Sən məni öz yoluna qaytara bilməzsən, mən də səni ayaqlamaq fikrində deyiləm. Səni çoxdan görmürdüm və gizlətmirəm, – sən yad olmusan. Sən Sovet hakimiyyətinin düşmənisən!

– Səndən bunu gözləməzdim... Mən hakimiyyət haqqında fikir-ləşirəmsə, deməli, əks-inqilabçıyam? Kadetəm?

İvan Alekseyeviç Olşanovdan tütün kisəsini aldı, bir qədər yumşaqılıqla dedi:

– Mən səni nə cür inandırım? Bunu insanlar öz ağılları ilə dərk edirlər. Mətləbi ürəkləri ilə qanırlar! Mən avamlığımıza və savadımızın azlığına görə danışmaq sarıdan mahir deyiləm. Mən özüm də çox şeyi yoxlayaraq qanıram...

– Qurtarın... – deyə Mişka qeyzlə qışqırdı.

İcraiyyə komitəsindən birlikdə çıxdılar. Qriqori dinmirdi. Sükut İvan Alekseyeviçi əzirdi o, Qriqoridən məsləhət çox uzaq bir adam idi, həyata ondan tamamilə fərqli olan başqa bir gözlə baxırdı, odur ki, atmacalara heç bir mənə vermədən ayrılıqları zaman dedi:

– Sən bu cür fikirləri heç yerdə danışma. Yoxsa, tanışlığımıza, sizin Petro ilə kirvə olmağıma da baxmamam, sənin əl-ayağını yığmaq üçün yol taparam! Kazaklar arasında çaxnaşma salmağın mənası yoxdur, onlar onsuz da vəlvələdədirlər. Sən bizim yolu-muzu kəsib, əngəl olma. Ayaqlarıq!.. Xudahafiz!

Qriqori gedir, özünü elə hiss edirdi ki, elə bil sözündə ifrata varmışdı: onun üçün qaranlıq olan hər şey birdən-birə tamamilə aydınlaşdı. Əslində, o, bu gün son günlərdə düşüncələrini, sinəsinə yığılmış və çıxmağa yol axtaran sözləri qızıışaraq söyləmişdi.

İki ələm arasında gedən mübarizədə ortalıqda qaldığı, hər iki ələmi inkar etdiyi üçün onu sonsuz və gizli qəzəb bürüdü.

Mışka ilə İvan Alekseyeviç yanaşı gedirdilər. İvan Alekseyeviç yenə də mahal icraiyyə komitəsi sədri ilə necə görüşməsindən danışmağa başladı, amma indi hiss olunurdu ki, bayaqkı kimi maraqla və ləzzətlə danışmır. O, əvvəlki əhvali-ruhiyyəsini düzəltməyə çalışdı, amma bir şey çıxmadı; kim isə kötük olub yolu kəsmişdi, fərəhlə yaşamağa, ayaz hopmuş bu şirin havanı ciyərlərinə rahatca çəkməyə mane olurdu. Mane olan Qriqori idi, onun dedikləri idi. Nə isə yadına düşdü, nifrətlə dedi:

– Qrişka kimiləri vuruşma vaxtı ancaq adamın əl-ayağına dolaşır. Alçaq! Yanığa düşmüş inək təzəyi kimi hey üzür, sahilə çıxıb bilmir. Bir də yanıma gəlsə qovacağam! Təbliğat aparmağa başlasa, buna çarə taparıq... Hə, Mışatka, sən neyləyirsən? İşlər necədir?

Mışka cavab əvəzinə yalnız söyüş söydü, o, nə isə başqa şey fikirləşirdi.

Bir məhəllədən ötdükdən sonra Koşevoy üzünü İvan Alekseyeviçə çevirdi, qız dodaqları kimi dolğun dodaqlarında pərişan bir təbəssüm gözdüyü göründü:

– Görürsən, Alekseyeviç, bu siyasət nə qədər tünd şeydir! Başqa şeylərdən nədən danışsən, danış, heç vaxt qanın qaralmayacaqdır. Amma bu Qrişka ilə söhbət ki, başlandı... axı, o mənim curumdur, məktəbdə bir yerdə oxumuşuq, qızların dalınca qaçmışıq, o mənə qardaş kimi olmuşdur... amma ağzına gələni çərənbləməyə ki başladı – yamanca hirsələndim, elə hirsələndim ki, elə bil ürəyim şişdi, qarpız boyda oldu. Tır-tır əsirəm! Mənə elə gəlir ki, o mənim nəyi-mi isə, ən vacib bir şeyimi tutub əlimdən alır. Elə bil mənə talayır! Belə danışmaq üstündə adam bir-birini çapa bilər. Bu müharibədə kirvə, qardaş filan yoxdur. Yolunu göstərdilərmə, onunla da get! – Mışkanın səsinə hədsiz inciklik duyulurdu, səsi titrəyirdi. – O, qızları əlimdən aldığı zaman mənə heç vaxt belə hirsələndirməmişdi, amma bayaqkı sözlərindən alışıb-yanıram. Gör, iş nə yere gəlib çıxıb!

Qar yağır və yerə düşməmiş əriyirdi. Günortaüstü qar qalaqları yarıqlardan tappılı ilə tökülürdü. Donun o tayında meşə uğuldayırdı. Üstünün qarı ərimiş palıd ağacları qaralırdı. Budaqlardan düşən damcılar qarı dəlir, xəzəl çürüntüsü altında qızınan torpağa qədr işləyirdi. Artıq baharın məstədici, ılıq hənirtisi duyulur, bağlardan albalı ətri gəlirdi. Donda dəlik-deşik əmələ gəlmişdi. Çayın qıraqlarında buz ərimişdi, çapılmış yerlərdən sahil boyunca yaşıl və dupduru su axırdı.

Don sahilinə top gülləsi daşıyan araba karvanı Tatarsk xutorunda dayanmalı, yükünü başqa arabalara boşaltmalı idi. Arabaların üstünə gələn qızıl əsgərlər qoçaq oğlanlar imiş. Başçıları İvan Alekseyeviçin yanında qarovul çəkməyə qaldı; ona elə bu cür də dedi: “Mən sənənin yanında oturaçağam, bilmək olmaz, birdən qaçaasan!” Qalan yoldaşlarını isə araba axtarmağa yolladı. Yüku daşımaq üçün ikiatlı qırx yeddi araba lazım idi.

Yemelyan Melexovların evinə də gəldi.

– Atları arabaya qoşun, Bokovskaya stanitsasına mərmə aparmaq lazımdır.

Petro deyiləni heç vecinə də almadı, mızıldandı:

– Atların ayağı şil-kütdür, madyanı isə mən dünən xizəyə qoşub Veşenskaya-yə yaralı daşımışam.

Yemelyan heç nə deməyib tövləyə getdi. Petro papaqsız onun dalınca qaçdı, səslədi:

– Ey, bir dayan görüm... Gəlsənə boşlayasan, hə?

– Gəlsənə sarsaqlamayasan, hə? – Yemelyan çox ciddi Petronu süzdü. – Atların baxmaq istəyirəm, görüm ayaqları nə cür şil-kütdür? Bəlkə çəkici götürüb qəsdən biləklərinə vurmusan? Sən, gəl mənim gözümdən pərdə asma! Sən nə qədər at peyini görmü-sənsə, mən də bir o qədər at görmüşəm. Qoş! İstəyirsən atları qoş, istəyirsən öküzləri.

Arabanın üstü ilə Qriqori getdi. Yola çıxmazdan əvvəl mət-bəixə yüyürdü; uşaqların üzündən öpərək, tələsə-tələsə dedi:

Sizə sovqat gətirəcəyəm, amma siz burada axmaqlamayın, ana-nızın sözüne baxın, – Petroya üz tutdu: – Məndən nigaran olmayın, uzağa getmərim. Bokovskayadan da o yana yollasalar öküzləri

başlayıb qayıdacağam. Amma xutora gəlməyəcəm. Singinoda, xalamgildə qalıb məqam gözləyəcəyəm... Sən də, Petro, hərdən mənə baş çək... Burada oturub gözləmək çox dəhşətlidir. – Güllüm-sündü. – Yaxşı, sağlıqla qalın! Nataşka, darıxma!

Moxovun ərzaq anbarı edilmiş mağazası yanında mərmə ilə dolu qutuları arabalarına yığıb yola düşdülər. Öküzlər xizəyi yırğalaya-yırğalaya çəkirdilər.

Qriqori xizəyə dirseklənərək başını zipunu ilə bürümüşdü, o yenə əvvəlki şeylər barəsində fikirləşirdi: “Onlar vuruşurlar ki, yaxşı yaşasınlar, amma biz öz yaxşı həyatımızı qorumaq üçün vuruşuruq. Həyatda həyat yoxdur. Belə görünür ki, kim kimə qalib gəlsə onu yeyir. Mənim axtardığım həqiqət sarsaq şey imiş. Ürəyimin başı ağrıyır, özümü ora-bura çırpırdım... Əsitişmiş ki, qədim zamanlarda bizim elləri tatarlar narahat edirmiş, torpağımızı əlimizdən almağa, adamlarımızı qul etməyə gəlirmiş. İndi də Rusiya bu niyyətdədir. Yox! Mən bununla barışmam! Ruslar mənə də yaddır, elə bütün kazaklara da. Kazaklar peşman olublar. Cəbhəni başladılar, indi isə hər biri mənim kimi “Ax!” deyib təpəsinə döyür, amma gecdir!”

Xizək ətrafı alaqlıq, dərə-təpəlik, çör-çöplük qobuların arasından keçirdi. Uzaqda isə qarla örtülmüş düzlər xizəyin bərabərində fırlanır, cənubda qalırdı. Yol nəhəng kələf kimi çözləndikcə uzanır, amma qurtarmır, bu da adamın ürəyini sıxır, yuxu gətirirdi.

Qriqori öküzlərə tənəlcəsinə təpinir, mürgüləyir, kəndirlə sarınmış qutuların yanında qurcuxurdu. Bir papiros çəkdi, başını iyun günlərinin şirin nəfəsi və xoş yonca ətri hopmuş otun arasına soxdu, özü də hiss etmədən yatdı. Yuxuda gördü ki, Aksinya ilə birlikdə sünbülləri adama boy verən taxılların arasında gəzir. Aksinya körpəsini bağrına basaraq, ehməlcə addımlayır, kənardan ona diqqətlə nəzər yetirirdi. Qriqori ürəyinin döyündüyünü, sünbüllərin xoş xışıltısını eşidir, mərzlərdə otlardan yaranmış əfsanəvi naxışlar, göylərdə misilsiz bir mavilik görürdü. Qəlbində duyğuları çiçəklənmiş, cövlan etməyə başlamışdı; O Aksinyanı əvvəlki kimi, necə də üzücü məhəbbətlə sevir, bunu bütün vücudu ilə, qəlbi hər dəfə vurduqca hiss edir, eyni zamanda dərk edirdi ki, bunlar rəya aləmindədir, gördüyü körpə ölmüş uşaqdır. Bununla belə o bu rəyaya da sevinir, onu həyat kimi qəbul edirdi. Aksinya beş il əvvəl

gördüyü kimi idi, amma təmkinli idi, soyuq görünürdü. Qriqori Aksinyanın boynunun ardındakı qıvrım tükələri (yel əsdikcə bunlar tərpənirdi), ağ ləçəyinin uclarını, həyatda heç bir vaxt görmədiyi dərəcədə çox aydın görürdü... Xizək yırğalandıqda o yuxudan oyandı, səs eşidəndə özünə gəldi.

Qarşı tərəfdən saysız-hesabsız araba gəlir, onların yanından ötüb gedirdi.

Qriqoridən qabaqdakı xizəkdə oturmış Bodovskov xırıltılı bir səsle soruşdu:

– Nə aparırsınız, ay həmyerlilər?

Xizəklər xırçıldaya-xırçıldaya sürünür, öküzlərin haça dırnaqları qarı xışıldadırdı. Qarşıdan gələn arabalardakı adamlar uzun zaman dillənmədi. Nəhayət birisi cavab verdi:

– Meyit daşıyıırıq! Tifdən ölənləri...

Qriqori başını qaldırdı. Yanlarından keçən xizəklərə qalaq-qalaq boz şinelli meyit yığılmış, üstlərinə də brezent salınmışdı. Qriqorinin xizəyinin dəmir pərçimi yeyin gedəndə qabaqdan gələn xizəyin kənarından sallanmış ələ toxundu, əldən boğuş çuqun səsi çıxdı... Qriqori laqeydcəsinə üzünü kənara çevirdi.

Yoncanın çox şirin və xoş ətri onu yenə də yuxuladır, üzünü artıq bir qismi unudulmuş keçmişə doğru çevirir, ürəyini əvvəlki saf duyğunun xəncər kimi iti tiyəsinə bir daha söykəməyə vadar edirdi. Qriqori, yenə yanağı yoncanın quru çöplərinə toxunduqda qəlbini parçalayan, lakin eyni dərəcədə xoş ağrı duydu. Xatirələrdən kövrəlmiş ürəyindən qara qanlar axır, qeyri-müntəzəm çırpınır, yuxusu qaçırdı.

XXII

Bir neçə adam xutor inqilab komitəsinin ətrafına toplaşmışdı: dəyirmanı yaymaçı Davidka, Timofey, əvvəllər Moxovun sürücüsü olmuş Yemelyan və çəkməçi çopur Filka. İvan Alekseyeviç gündəlik işlərində bunlara arxalanırdı, onunla xutor arasında görünməz divar yarandığını o, getdikcə daha artıq hiss edirdi. Kazaklar daha iclaslara gəlmirdilər; gələndə də yalnız Davidka ilə başqaları beş dəfə bütün həyətləri bir-bir gəzib xəbər verdikdən sonra gəlirdilər.

Gəlib dinməzə otururdular, deyilənlərlə razılaşırdılar. Gələnlərin əksəriyyəti cavanlar idi. Lakin bunların arasında da yeni quruluşa rəğbət bəsləyən yox idi. İvan Alekseyeviç meydanə iclas keçirdiyi zaman daş kimi donmuş simalar, etimadsızlıqla dolu yad baxışlar, tərs-tərs baxan gözlər görürdü. Bu zaman onun ürəyi soyuyur, gözləri qüssə ilə dolur, səsi süstləşir, müterəddid olurdu. Çopur Filka bir gün haqlı olaraq mızıldadı:

– Biz xalqdan aralanmışıq, yoldaş Kotlyarov! Camaat tərsləşib, iblisləşibdir. Dünən yaralı qızıl əsgərləri Vyoskiyə daşımaq üçün araba yığmağa getmişdim, heç kəs getmir. Ayrılanların bir evdə yaşaması çətinidir...

Yemelyan da qəlyanını təmizləyərək əlavə etdi:

– Ay içirlər ha! Dəli kimi! Bütün həyətlərdə araç çəkirlər.

Mişka Koşevoy qaşqabaqlı idi, ürəyindən keçənləri heç kəsə demirdi, amma o da özünü saxlaya bilmədi. Axşam evə gedəndə İvan Alekseyeviç dedi:

– Mənə bir tüfəng ver.

– Nəyinə lazımdır?

– Qərribə adamsan ha! Yaraqsız getməkdən qorxuram. Yoxsa ətrafda olub keçənləri görmürsən? Mən bu fikirdəyəm ki, biz bəzi adamları... Qriqori Melexovu, qoca Boldirevi, Matvey Kaşulini, Miron Korşunovu tutmaq lazımdır. Bu əclafkar kazakların qulaqlarına nə isə pıçıldayırlar... Öz adamlarının Donun o tayından gəlmələrini gözləyirlər.

İvan Alekseyeviçin əhvalı qarışdı, kefsiz halda əlini yellətdi:

– Eh! Əgər burada adamlara əl gəzdirmək lazım olsa, onda çox adamı tutmaq lazım gəlir. İnsanlar tərəddüd içindədirlər... Bəziləri bizə rəğbət göstərir, dönüb Miron Qriqoryeviçə baxanlar da var. Qorxurlar ki, oğlu Mitka Donetsin o tayından gəlib dədələrinə od vurur.

Həyat yaman dəyişmişdi. Ertəsi günü Veşenskayadan göndərilmiş çapar belə bir əmr gətirdi: ən varlı adamlardan təminat almaq lazımdır. Xutordan alınmalı təminatın miqdarı da göstərilmişdi: qırx min manat. Bu pulu varlılar arasında yaydılar. Bir gün keçdi. İki kisə pul yığıldı, bu, on səkkiz min manatdan bir qədər artıq idi. İvan Alekseyeviç mahaldan nə etmək lazım gəldiyini soruşdu. Oradan üç milis nəfəri və belə bir sərəncam göndərdilər. “Təminat verməyənlər həbsə alınmalı və nəzarət altında Veşenskayağa gön-

dərilməlidir”. Dörd nəfər qoca kişini, müvəqqəti olaraq Moxovun əvvəllər alma saxlanan anbarına saldılar.

Xutor çöp soxulmuş arı pətəyinə dönmüşdü. Korşunov qiymətdən düşmüş kağız pulları ovcunda sıxçalayır, qəti surətdə bildirirdi ki, heç nə verməyəcəkdir. Lakin onun da firavan həyatla vidalaşmaq növbəsi çatdı. Mahaldan iki şəxs gəldi; bunlardan biri yerli işləmə baxan müstəntiq idi, 28-ci polkda qulluq etmişdi; o birisi isə meşin pencək üstündən kürk geymiş bir kişi idi. Onlar vəsiqələrini – inqilabi tribunal tərəfindən verilmiş mandatlarını təqdim etdilər, sonra da İvan Alekseyeviçin kabinetinə girdilər. Müstəntiqlə gələnlərlə orta yaşlı, üzü tərtemiz qırılmış adam işgüzarcasına sözbə başladı:

– Mahalda çaxnaşma müşahidə olunmaqdadır. Burada qalan ağqvardiyaçılar baş qaldırır, zəhmətkeş kazakları çaxnaşdırırlar. Bizə açıqdan-açıq düşmən olanların hamısı həbs edilməlidir. Zabitlərin, keşişlərin, atamanların, jandarmaların, varlıların – bir sözlə, bizə qarşı fəal mübarizə aparənların hamısını siyahıya alın. Müstəntiq kömək elə. O, bəzilərinə tanıyır.

İvan Alekseyeviç onun qırxıq, arvad üzünə oxşayan sifətinə baxdı, adamların familiyasını sadaladıqda Petro Melexovun da adını çəkdi, lakin müstəntiq başını buladı:

– O, bizim adamdır, Fomin xahiş elədi ki, ona dəyməyin. Bolşevik əhvali-ruhiyyəlidir. Biz onunla birlikdə 28-ci polkda qulluq eləmişik.

Koşevoyun cızıb bir vərəq şagird dəftərində yazdığı siyahı stolun üstünə qoyuldu.

Bir neçə saatdan sonra isə həbsə alınmış kazaklar Moxovun geniş həyətinə milis nəfərlərinin nəzarəti altında palıd ağaclarının üstündə oturmuşdular. Onlar evlərindən yemək, bir də avadanlıqlarını yükləmək üçün araba gözləyirdilər. Miron Qriqoryeviç tabuta qoyulacaq adam kimi, əla kürk və çarıq, ağ yun corab geyinmiş, şalvarının balağını corabının içinə salmışdı, həm də qıraqda, Boqatırov baba ilə Matvey Kaşulinin yanında oturmuşdu. Avdeyç Brex isə həyətdə dolaşır, gah boş-boşuna su quyusuna baxır, gah da yerdən bir talaşa götürür, qolu ilə alma kimi qızarmış, tərden ıslanmış üzünü silə-silə artırma ilə küçə qapısı arasında vurmuxurdu.

Digər məhbuslar kirmişçə oturmuşdular. Başlarını aşağı dikərək, əsaları ilə qarı cızrdılar. Tövşüyə-tövşüyə gələnlər arvadlar həyətdə girir, gətirdikləri boğçaları, heybələrini onlara verir, pıçıldadırdılar. Xeyli

ağlamış Lukiniçna qoca ərinin kürkünün yaxasını düymələyir, boğazına ağ arvad yaylığı sarıyır, onun sanki sönmüş, kül kimi bozarmış gözlərinə baxaraq yalvarırdı:

– Qriqoriç, sən heç darıxma! Bəlkə axırı yaxşı olacaq. Bu nədir, sən lap özünü itirib-sən? Aman Allah-h!.. – O hönkürüb ağlamaq istədiyindən ağzı uzanır, dodaqları yana dartınırdı. Amma arvad özünü toxtadıb dodaqlarını büzür, pıçıldayırdı: – Yanına baş çəkməyə gələcəyəm... Gələndə Qripkanı da gətirəcəyəm, çünki sən onu çox istəyirsən...

Milis nəfəri küçə qapısından bağırırdı:

– Araba gəldi! Haydı, heybələrinizi qoyun, yola düşün! Qadınlara, qırağa durun, burada göz yaşı axıtmağın mənası yoxdur!

Lukiniçna həyatında birinci dəfə olaraq, Miron Qriqoriyeviçin sarı tükli əlindən öpdü, sonra aralandı.

Öküz qoşulmuş xizək aramla sürünə-sürünə meydandan keçdi, Dona doğru yönəldi.

Yeddi məhbus və iki milis nəfəri xizəyin ardınca getdilər. Avdey çarlığının bağını bağlamaq üçün bir qədər geri qaldı, amma sonra oğlan kimi qaça-qaça yoldaşlarına çatdı. Matvey Kaşulin oğlu ilə yanaşı gedirdi. Maydannikov ilə Korolyov gedə-gedə papiros çəkirdilər. Miron Qriqoriyeviç xizəyin çağından yapışmışdı. Addımlarını ağır-ağır atan, təşəxxüslə yeriyən qoca Boqatiryov isə hamıdan dalda gəlirdi. Qarşı tərəfdən yel əsir, onun başı keşiş saqqalı kimi dümağ saqqalını geriye qatlayır, boynuna doladığı şərfin saçqları vidalaşmış kimi yellənirdi.

Bu tutqun havalı fevral günündə görünməmiş bir hadisə oldu.

Camaat son zamanlarda mahal qulluqçularının xutora gəlməsinə öyrənmişdi. Odur ki, ikitəli bir xizəyin meydana görünməsi, sürücünün yanında soyuqdan büzülmüş bir miniyin oturməsi heç kəsi maraqlandırmırdı. Xizək Moxovun evinin qabağında dayandı. Minik xizəkdən düşdü. Bu orta yaşlı, ağır törpənəşli bir kişi idi. O, uzun süvari şinelinin üstündən çəkilmiş əsgər toqqasını düzəltdi, qırmızı kazak papağının qulaqlarını qatladı və mauzerinin taxta qoburunu tutaraq, asta-asta artırmaya çıxdı. İnqilab komitəsində İvan Alekseyeviçlə iki nəfər milis oturmuşdu. Gələn adam qapını döymədən içəri girdi, astanada dən düşmüş gödək saqqalını sığaladı, yoğun səslə dedi:

– Mənə sədr lazımdır.

İvan Alekseyeviç quş gözləri kimi halqalanmış gözlərini onun üzünə zillədi, dik atılmaq istədi, amma bacarmadı. Ağzı balıq ağzı kimi açıla qaldı, barmaqları ilə kreslonun sürtülmüş dəstəklərini cırmaqladı. Təpəsi qırmızı, qulaqlı kazak papağı başında yəndəmsiz duran, qocalmış Ştokman ona baxırdı, o xeyli qıyılmış gözlərini İvan Alekseyeviçin üzünə zilləmişdi, ancaq onu tanıya bilmirdi: lakin birdən bu gözlər süzüldü, işıldadı, gözünün kənarlarından çalxmış gicgahlarına doğru qırıqlar yayıldı. O ayağa qalxa bilməmiş İvan Alekseyeviçə doğru yeridi, inamla onu bağrına basdı, yaş saqqalını onun üzünə toxunduraraq, üzündən öpərək dedi:

– Bilirdim! Fikirləşirdim ki, sağdırsa indi Tatarskda sədrdir!

İvan Alekseyeviç ağlamsınaraq dedi:

– Osip Davidoviç, öldür məni! Öldür, mən köpək oğlunu! Gözlərimə inana bilmirəm.

Onun mərd, əsmər sifətinə göz yaşları o qədər yaraşmırdı ki, hətta milis nəfəri də üzünü yana çevirdi.

Ştokman gülümsədi, əllərini İvan Alekseyeviçin əllərindən ehmalca çəkərək dedi:

– İvan, əzizim, inan! Bu nədir, üstündə oturmağa heç nəyiniz yoxdur?

– Gəl bu kresloda otur!.. Haradan gəlirsən? Danış!

– Mən ordunun siyasi şöbəsindeyəm. Görürəm ki, mənim gerçəkdən Ştokman olduğuma hələ də inanmırsan. Yaman qərribə adamsanmış!

Ştokman gülümsəyərək, əlini İvan Alekseyeviçin dizinə vuraraq tələsik dedi:

– Əhvalat çox sadə oldu, qardaşım. Məni burada tutandan sonra mühakimə edib sürgünə yolladılar, inqilabı orada qarşıladım. Bir yoldaşla Qızıl Qvardiya dəstəsi təşkil elədik, Dutovla, Kolçakla vuruşdum. Eh, qardaş, orada çox məzəli işlər oldu! Xəbərin varmı, biz Kolçakı Uralın o tərəfinə qovmuşuq? İndi mən sizin cəbhədəyəm. Səkkizinci ordunun siyasi şöbəsi məni, bir zamanlar burada yaşamış yerli şəraitə bələd adam kimi sizin mahalda işləməyə yolladı. Mən birbaşa Veşenskaya gəldim, inqilab komitəsində camaatla danışdım və hər şeydən əvvəl Tatarskiyə getməyi qərara aldım. Dedim ki, qoy bir qədər onların arasında yaşayım, işləyim, işin təşkilinə yardım edim, sonra gedərəm. Görürsənmi köhnə dostluq heç

unudulmur? Hə, yaxşı biz bu barədə yenə danışırıq, indi isə, gəl səndən danışaq, vəziyyətdən danışaq, sən mənə adamlarla, vəziyyətlə tanış elə. Xutorda özək varmı? Səninlə kim işləyir? Kim salamat qalmışdır? Neyləyək, yoldaşlar... işimiz var, sədrlə söhbət etməliyik, mane olmayın. Tfu, lənət sənə şeytan! Xutora girən kimi köhnəlik hiss olundu... Bəli, bir zamanlar var idi, amma indi ayrı cür zamandır... Hə, söhbət elə!

Üç saatdan sonra Mişka Koşevoy və İvan Alekseyeviç Ştokmanı köhnə mənzilə – çaş Lukeryanın evinə gətirdilər. Onlar şabalıdı rəngə çalan yolla yeriyirdilər. Mişka tez-tez Ştokmanın şinelinin qolundan yapışır, sanki onun indicə qopub əlindən çıxacağından, gözdən itəcəyindən, yaxud xəyal kimi əriyib yox olacağından qorxurdu.

Lukeşka köhnə kirəkeşini şorbaya qonaq elədi, hətta sandığının xəlvəti bucağından onun üçün köhnəlikdən üzü çopurlamış bir parça qənd də çıxartdı.

Albalı yarpağından dəmlənmiş çayı içdikdən sonra Ştokman taxtın üstünə uzandı. O hər iki müsahibinin qarışıq-dolaşmış söhbətinə qulaq asır, aradabir sual verir, müştüyü çeynəyirdi; səhər açılana yaxın özü də hiss etmədən yuxuladı, papirosu kirli flanel köynəyinin üstünə düşdü. İvan Alekseyeviç isə bundan sonra on dəqiqə də danışdı, sualının cavabında Ştokman xoruldayanda məsələni anladı, barmaqlarının ucunda, boğazını göynədən öskürəyi boğmağa cəhd etdiyi üçün, pörtmüş halda əsiyə çıxdı.

Artırmadan aşağı yenicə düşmüşdülər ki, Mişka qıdıqlanan adam kimi yavaşdan gülə-gülə soruşdu:

– Hə, sakitləşdin?

Məhbusları Vəşenskaya aparmış Olşanov təsadüfi xizəklə Tatarskiyə gəldi. O, İvan Alekseyeviçin yatdığı otağın qapısını uzun zaman döydü. Nəhayət, onu oyatdı.

Yatmaqdan üz-gözü şişmiş İvan Alekseyeviç əsiyə çıxdı:

– Nə var? Nə üçün gəlmisən? Paket gətirib-sənmi?

Olşanov qamçısını oynatdı.

– Kazakları güllələdilər.

– Yalan deyirsən, alçaq!

– Biz onları Vəşenskaya çatdıran kimi dərhal sorğu-sual elədiklər və şərq qarışmamış şam ağacılığına apardılar. Öz gözümle gördüm!..

İvan Alekseyeviç çaşdığından ayağını keçə çəkməsinə sala bilmirdi, o, paltarını geyinib Ştokmanın yanına qaçdı.

– Bu gün yolladığımız adamları, Vyoşkidə güllələyiblər! Mən fikirləşirdim ki, onlara həbs kəsərlər, amma gör nə eləyiblər... Belə getse biz burada heç bir iş görə bilmərik! Camaat bizdən üz döndərər, Osip Davidoviç!.. Burada nə isə bir şey var. Axı bu adamları məhv etməyin nə xeyri var? İndi necə olacaqdır?

O güman edirdi ki, Ştokman da, onun kimi, bu hadisədən qəzəblənəcək, bu hadisənin nəticələrindən təşvişə düşəcəkdir; lakin elə olmadı, Ştokman köynəyini amla geyinərək, başını köynəkdən çıxardaraq xahiş elədi:

– Haray-dad salma. Ev sahibəsini oyadarsan...

O paltarını geyindi, papiros çəkdi, yeddi kişini nə səbəbə həbsə aldıklarını söyləməsinə xahiş etdi, sonra isə soyuq bir şəkildə danışdı:

– Bura bax, sən bir məsələni yaxşı mənimsəməlisən, həm də möhkəm mənimsəməlisən! Cəhbə ilə aramız cəmi yüz əlli verstdir. Kazakların əksəriyyəti bizə düşmən əhvali-ruhiyyədədir. Bu da onun nəticəsidir ki, sizin qolçomaqlar, qolçomaq kazaklar, yəni atanlar və sair başçılar zəhmətkeş kazaklar arasında böyük nüfuza malikdirlər, hörmətləri var. Niyə? Məncə, bu da görək ki, sən məlumdur. Kazaklar xüsusi təbəqədirlər, hərbi adamlardırlar. Mənsəb sahiblərinə, “ata komandirlərə” məhəbbət hissi onlara çarizm tərəfindən aşılarmışdır. Əsgəri mahnıda nə deyildi yadında varmı? “Komandir atamız nə əmr etsə, biz ona əməl edərək, – biçərik, tökərik, vurarıq, qırarıq”. Elədimi? Görürsənmi? Həmin bu ata komandirlər isə onlara əmr edirdi ki, tətillərlə fəhlələri qovub dağıtsın! Düz üç yüz il kazakların beyinlərini zəhərləyiblər. Az vaxt deyil ki! Ryazan vilayəti qolçomağı ilə donlu qolçomaq, kazak qolçomağı arasındakı fərq isə çox böyükdür. Ryazan qolçomağını sıxışdırıblar, mırtdanırlar, Sovet hakimiyyətinin qeybətini qırırlar, zəifdir, tində, gizlində təhlükəlidir. Bəs donlu qolçomaq? Bu, silahlı qolçomaqdır. Bu, qorxunc və zəhərli əfidir! Güclüdür. Yalnız donquldanmaqla, sənin sözlərindən anlaşıldığı üzrə Korşunov və başqaları kimi, bizi ləkələyən şeylərə yaymaqla, bizə böhtanlar atmaqla kifayətlənməyəcək, eyni zamanda açıqdan-açığa bizim əleyhimizə

çıxmağa cəhd edəcəkdir. Əlbəttə! O silaha sarılacaq və bizə güllə atacaqdır. Səni öldürəcəkdir! Həm də çalışacaq ki, başqalarını da, yəni ortabab kazakları da, hətta yoxsulları da ardınca aparsın. Bax, o bizi həmin bu dediyim adamların əli ilə döyəcəkdir! Bəs necə edəsən! Bizə qarşı birisi düşməncəsinə hərəkətdə təqsirkardırımı? Qurtardı. Biz belələri ilə müxtəsərcə danışacağıq, divara söykəyəcəyik! Ona görə mərhəmət hissi ilə coşub ağzının-burnunun seliyini axıtmağın mənası yoxdur: yaxşı adam idi, filan idi.

– Yazığım gəlmir, nə danışsən! – İvan Alekseyeviç əlini yellətdi. – Mən qorxuram ki, qalan adamlar bizdən üz döndərər.

Bu ana qədər zahirən sakit görünən, çal tüklü sinəsini qaşıyan Ştokman birdən-birə qızdı, İvan Alekseyeviçin yaxasından möhkəm yapışdı, özünə tərəf çəkdi, öskürəyini dayandıraraq, səsi xırıldağa-xırıldağa dedi:

– Sifli həqiqətimizi onlara təlqin etdiyə bilsək, bizdən üz döndərməzlər! Zəhmətkeş kazakların yolu yalnız bizim yolumuzdur, daha qolçomaqlar yox! Eh, mən sənə nə deyim!.. Axı qolçomaqlar məhz onların əməyi ilə, onların zəhməti ilə dolanırlar. Varlanırlar!.. Eh, sən lap maymaqsanmış ki! Lap boşalmısan ki! Sənin ürəkciyəzin... Mən səni ağıllandıraram! Səfehə bir! Özü fəhlədir, amma ziyalı kimi gözlərinin yaşını axıdır... Elə bil o nadürüst esərlərdəndir! İvan, gözünü aç, üzümə düz-əməlli bax, ha!

Ştokman onun yaxasını boşladı, azacıq qımışdı, başını buladı, papirosa qullab vurandan sonra sakitcə sözünü bitirdi:

– Mahalda ən fəal düşmənləri həbsə almasaq, üsyan qalxacaqdır. Əgər vaxt ikən, indi, onlar aradan çıxarılsa üsyan olmaya bilər. Bundan ötəri də hamını güllələmək lazım deyildir. Ən xatakarlarını məhv etmək, qalanını isə, misal üçün, Rusiyanın uzaq yerlərinə göndərmək lazımdır. Ümumiyyətlə düşmənin nazı ilə oynamağın mənası yoxdur! Lenin demişdir ki, “Əldə əlcək inqilab eləmir”. Hazırda həmin adamların güllələnməsi zəruri idimi? Məncə zəruri idi! Ola bilsin ki, hamısını güllələmək lazım deyildi, amma, misal üçün, Korşunovu islah etməyin mənası yoxdur! Bu aydındır! Melexova gəldikdə isə o, müvəqqəti də olsa, sivişib aradan çıxmışdır. Məhz ona təhər çəkmək lazımdır. O birilərinin hamısından o təhlükəlidir. Sən bunu nəzərə al. İcraiyyə komitəsində onun səninlə etdiyi söhbət sabahkı düşmənin sözləridir. Ümumiyyətlə iztirab çəkmək

lazım deyil. Fəhlə sinfinin ən yaxşı oğlanları cəbhələrdə məhv olur! Bax, biz onlara göz yaş tökməliyik, onları qıranların, yaxud arxadan onlara zərbə endirmək üçün fürsət gözləyənlərin halına yənməliyik. Ya onlar bizi məhv etməlidirlər, ya biz onları! Başqa yol yoxdur. Məsələ belədir, mənim əzizim, Alekseyeviç!

XXIII

Petro malın altını yenidən kürümüşdü, əlcəklərinə dolmuş otu, çör-çöpü təmizləyə-təmizləyə evə girdi. O dəqiqə dəhliz qapısının cəftəsi şaqıldadı.

Başına yumşaq qara şal örtmüş Lukiniçna astanadan içəri girdi. Xırda addımlarla yeridi, salamlamadan, mətbəxdəki taxtın qarşısında dayanmış Natalyaya yaxınlaşdı, onun qarşısında diz çökdü.

– Anacan! Qadan alım, ana! Sənə nə olub? – Natalya özünü itirmiş halda qışqırdı, anasının daha da ağırlaşmış gövdəsini yerdən qaldırmağa çalışdı.

Lukiniçna cavab vermək əvəzinə başını torpaq döşəməyə çırpdı, boğuc bir səslə, içini çəkə-çəkə oxşamağa başladı:

– Hardasan, ay ba-şı-mı-zın yiyəsi? Sən, bəs, bizi kimin umuduna qoydun... getdin?

Arvadlar birdən elə hönkürüldü, uşaqlar elə çıxışdı ki, Petro sobanın üstündən tənəki kisəsinə qapıb dəhlizə atıldı. O məsələni başa düşmüşdü. Dayandı, artırmada bir papiros çəkdi. Otaqda vayşivən kəsildi, Petro yanında pis bir üşütmə mətbəxə girdi. Lukiniçna göz yaşlarından islanmış, su olmuş yaylığını üzündən çəkməyərək, ağı deyirdi:

– Bizim Miron Qriqoriçi güllələdilər!.. Daha tərlənməyimiz sağ deyil. Yetim qaldıq. İndi bizi toyuq da dimdiklər. – Yenə də canavar kimi ulamağa başladı. – Onun gözləri yumuldu!.. İşıqlı dünyanı o bir də görməyəcə-k-dir!..

Darya ürəyi qısılmış Natalyaya su içirdi, İliniçna döşlüyü ilə üzünü silirdi. Panteley Prokofyeviçin xəstə yatdığı otaqdan öskürək səsi və qıcırta qarışıq inilti eşidilirdi.

– Həzrəti-İsa xatirinə, a quda! Allah eşqinə, mənim mehribanım, Veşkiyə get, onun heç olmasa meyitini gətir! – Lukiniçna

Petronun ölindən yapışır, dəli kimi sinəsinə basırdı. – Onun meyitini götür... Ey rəhmlı Allah! Oh, istəmirəm ki, orada dəfn olunmadan qalsın çürüsün.

Petro taun xəstəliyinə tutulmuş adamdan kənara çökəlirmiş kimi gəriyə dartdı, dedi:

– Nə danışsın, a quda! Nə danışsın? Onu gedib götürmək heç ağlabatan işdirmi? Mənə də öz canım şirindir! Mən onu harada tapa billəm?

– Sözümlü yerə salma, Petyuşa! İsa xatirinə! İsa xatirinə!..

Petro bıqlarını çeynədi, nəhayət razı oldu. Veşenskaya stanitsasına bir tanış kazakın evinə getməyi, onun köməyi ilə Miron Qriqoryeviçin meyitini tapmağa cəhd etməyi qərara aldı. Gecə yola düşdü. Xutorda çıraqlar yanıbmışdı, “kazakları güllələyiblər” xəbəri bütün evlərə vəlvələ salmışdı.

Petro təzə kilsənin yanına, atası ilə bir polkda qulluq eləmiş kazakın evinə gəldi, ondan xahiş elədi ki, qudalarının meyitini qazıb çıxartmaqda ona yardım eləsin. Qoca həvəslə razı oldu.

– Gedək! Mən onların harada quylandığını bilərəm. Bu cür xəndəyi dayaz qazırlar. İş burasındadır ki, onu nə cür tapacağıq? Çünki orada təkcə onun meyiti deyil. Dünən, kadetlərin hökmranlığı zamanı bizimkiləri asanlardan on iki cəlladı güllələdilər. Ancaq bir şərtim var: iş qurtardıqdan sonra bir çetvert araqla alacaqsan. Razısanmı?

Gecəyarısı bel və təzək xəbəyi götürüb, stanitsanın kənarı ilə getdilər, qəbiristandan keçib hökmlər yerinə yetirilən şam ağaclarının yanına gəldilər. Narın-narın qar səpələnirdi. Üstü qırov bağlanmış qızılısöyüd ayaq altında qaldıqda xırıdayırdı. Petro hər şıqqılıya tam diqqətlə fikir verir, ürəyində buraya gəldiyi üçün özünə, Lukiniçnaya, hətta mərhum qudasına da söyləyirdi. Cavan şam ağaclarının yanında, hündür və qumsal bir yamacın o tərəfində kazak dayandı.

– Harada isə bu həndəvərdədir...

Yüz addım da getdilər. Bir sürü stanitsa iti ulaya-ulaya, hürüşə-hürüşə onları görəndə kimi qaçdı. Petro xəbəyi yerə tulladı, xırıldaya-xırıldaya pıçıldadı:

– Əşi, gəl, qayıdaq! Qoy cəhənnəm olsun!.. Axı meyitin harada qalıb çürüməsinin nə fərqi varmış? Ox, özümü beləyə salmışam... O qədər yalvardı ki, mələn arvad!

Kazak gülə-gülə deyirdi:

– Niyə qorxdun? Gəl gedək!

Axtardıqları yerə çatdılar. Şaxlı-budaqlı qocalmış qızılısöyüd kolu yanında qar möhkəm tapdınmış, quma qarışmışdı. Buradan ətrafa yayılan adam ayaqlarının izləri və it ləpirləri aydınca seçilirdi...

...Petro Miron Qriqoryeviçi küren saqqalından tanıdı. O, qudasının qurşağından yapışdı, sürüyüb gövdəsini xəbəyin üstünə saldı. Kazak öskürə-öskürə çuxuru torpaqla doldurdu, xəbəyin dəstəklərindən yapışaraq, narazı-narazı mızıldandı:

– Gərək xizəyə minib düz bu şamlığın yaxınlığına gələydik. Gör, biz nə qədər axmaq adamıq! Bu qabanın ağırlığı azı beşçə putdur. Qarın üstü ilə yeridikcə adam sürüşür.

Petro ölünün qatıb ağaca dönmüş ayaqlarını araladı, xəbəyin tutacağından yapışdı.

O səhər açılana qədər kazakın evində araqla içdi. Təlisə bükülmüş Miron Qriqoryeviçi xizəyə qoymuşdular. Keflənmiş Petro atı gətirib elə bu xizəyə qoşdu, at da noxtalı başını mümkün qədər qabağa uzadıb finxırır, qulaqlarını şəkəldirdi. At, meyit iyini duyub, ağzını ota vurmadı.

Gündoğan yenicə bozarmışdı ki, Petro xutora çatdı. O atı biçə-nəklərin arası ilə sürür, onu nəfəsini dərməyə qoymurdu. Geridə Miron Qriqoryeviçin başı taxtaya dəydikcə taqıldayırdı. Petro iki dəfə atı saxladı, meyitin başı altına yumşaq ot qoydu. Qudasını bir-baş onun öz evinə gətirdi. Qapını kişinin sevimli qızı olan Qripaşka açdı və xizəkəndən qırağa – qar tarına sıçradı. Petro meyiti un çuvalı kimi, çiyinə qaldırdı, geniş mətbəxə gətirdi, əvvəlcədən üstünə kətan parça salınmış stolun üstünə qoydu. Ağlamaqdan gözlərində yaş qalmamış Lukiniçna səsi batmış, başı açılmış halda ərinin səliqə ilə ağ yun corabının içində salınmış ayaqlarını qucaqlayıb, yerlə sürünürdü.

– Mən elə bildirdim ki, sən özün yeri-yeri evimizə gələcək-sən, amma, budur, səni başqaları gətirdi. – Onun pıçıltısı və gülüşü daha çox oxşayan hıçqırıqları güclə eşidilirdi.

Petro Qrişaka babanın qoluna girib onu otaqdan meyitin yanına gətirdi. Qoca yeridikcə bütün vücudu uçunur, elə bil döşmə ayaqları altında silkələnirdi. Lakin stola cəsarətlə yaxınlaşdı, keçib meyitin baş tərəfində dayandı.

– Hə, xoş gördük, Miron! Axırda belə görüşməli olduq, oğlum! – O, xac çevirdi, oğlunun sarı palçığa bulaşmış, buz kimi soyuq

alından öpdü. – Vaxtına bir şey qalmayıb, Mironuşka, mən də tezliklə gedərəm... – Səsi zarıyan zingiltini andırdı. O, ağzından söz qaçırtmaqdan qorxmuş kimi, cavanlara məxsus bir cəldliklə əlini ağzına təpdi, başını stola söykədi.

Elə bil Petronun boğazından tutub onu boğdular. O, yavaş-yavaş eşiyə çıxdı, artırmının yanında bağlanmış atın yanına gəldi.

XXIV

Don dərin və sakit burulğan kimi axır, sonra ətrafa yayılırdı. Dayazlarda su qıvrıla-qıvrıla axırdı. Don sakit sel suyu kimi ahəngdar və yayqın gedirdi. Çayın qumsal və sərt dibində poru balığı dəstə-dəstə üzüşürdü, gecələr cökə balığı kürü tökmək üçün suyun dayaz yerinə qaçırdı; sahil boyunca uzanan yaşıl camağların arasında sazanlar vurnuxurdu; beles və sufa balığı xırda balıqların dalına düşür, naqqa balığı balıqçulağların içini eşləyirdi; bəzən o yaşıla çalan sudan dik atılır, dünyanı ağuşuna almış ay işığında görsənir, parlaq və zərli sükançıları tərپənirdi, sonra iri alınlı, bığlı başını yenidən suya salaraq aşağıya, balıqçulağı yığınları üzərinə cumur, səhərə yaxın sahilin ovulmuş qaranlıq bir güşəsinə mürgüləməyə gedirdi.

Lakin yatağının darısqal olan yerlərində cilovlanmış kimi olan Don hirsli-hirsli axıb torpağın dibini yuyur, dərin yarıq açır, ağ köpüklər içindəki dalğaları nərə çəkə-çəkə qabağına qatıb aparırdı. Dirsəklərin çıxacağında, cuxurluqlarda girdablar əmələ gəlirdi. Belə yerlərdə su səhrli və dəhşətli bir dairə kimi fırlanır, ona baxmaqdan doymaq olmurdu.

Sakitlik içində keçən həyat birdən uçuruma yuvarlandı. Yuxarı Don mahalı qaynayırdı. İki cərəyan bir-biri ilə toqquşdu, kazaklar iki tirə oldular, burulğan onları qoynuna alaraq götürüb getdi. Cavanlarla nisbətən yoxsul olanlar – qınına çökilib dinmir, çıxırlarını çəkmiş, hələ də Sovet hakimiyyətinin sülh və əsəyi təmin edəcəyini gözləyirdilər, qocalar isə hücumla atılır, açıqdan-açığa deyirdilər ki, qırmızılar kazakları ucdantutma məhv etmək istəyirlər.

İvan Alekseyeviç martın 4-də Tatarskda yığıncaq keçirdi. Camaat görünməmiş dərəcədə çox yığışdı. Ola bilsin ki, bunun

səbəbi ağlara qoşulub qaçmış tacirlərin əmlakının paylaşdırılması məsələsi idi: Ştokman inqilab komitəsinə təklif etmişdi ki, bu əmlak ümumi iclasda yoxsullar arasında bölüşdürülsün. Ümumi yığıncaqdan əvvəl bu məsələ haqqında mahal işçilərindən biri ilə coşqun mübahisə aparılmışdı. O, müsadirə edilmiş paltarları aparmaq üçün Veşenskayadan gəlmişdi. Ştokman onu başa saldı ki, inqilab komitəsi indi bu paltar təhvil verə bilməyəcəkdi, çünki dünən yaralı və xəstə qızıl əsgərləri daşıyan arabacılarla otuzdan çox isti paltar verilmişdir. Stanitsadan gəlmiş cavan oğlan bərkdən qışqıra-qışqıra Ştokmana təpindi:

– Müsadirə edilmiş paltarları paylaşmağa sənə kim icazə verib?

– Biz heç kəsdən icazə istəməmişik.

– Axı xalq malını dağıtmağa sənə nə ixtiyarın var?

– Çığırma yoldaş, həm də axmaq-axmaq danışma. Heç kəs heç nəyi dağıtmamışdır. Biz kürkləri qəbz alaraq arabacılarla vermişik ki, onlar qızıl əsgərləri o biri məntəqəyə çatdırdıqdan sonra aldıqları paltarları geriye qaytarsınlar. Qızıl əsgərlər az qala lüt idilər, onları təkcə şində yola salmaq isə açıqdan-açığa ölümə göndərmək demək idi. Mən nə cür verməyə bilərdim? Üstəlik də, anbarda qalmışdı, heç kəs istifadə etmirdi.

Ştokman dilxor idisə də toxtaqlıqla danışdı; bu mükamilə, ola bilsin ki, davasız-şavasız bitəcəkdi, lakin cavan oğlan sərtləşdi, qətiyyətlə dedi:

– Axı, sən kimsən? İnqilab komitəsi sədri? Mən səni həbsə alıram! İşləri müavininə təhvil ver! Bu saat səni Veşenskayaya yollayıram. Kim bilir, sən, bəlkə burada əmlakın yarısını oğurlamısan, mən də...

– Sən kommunistdən? – deyər gözləri qıyılmış, sifəti ölü sifəti kimi avazımsı Ştokman soruşdu.

– Bunun sənə dəxli yoxdur! Milis nəfəri! Bu saat bunu götür, apar Veşenskayaya təhvil ver! Mahal milis idarəsinə təhvil verib qəbz al.

Cavan oğlan Ştokmanı başdan-ayağa süzdü.

– Orada biz sənə danışırıq. Özbaşınalığın nə demək olduğunu mən orada sənə göstərəm!

– Yoldaş! Sənə nə olub, gicləmişən? Sən bilirsənmi ki...

– Uzun danışma! Səsini kəs!

Bu deyişmə zamanı bir kəlmə belə olsun deməyə macal tapmamış İvan Alekseyeviç gördü ki, Ştokman əlini aramla, dəhşətli bir hərəkətlə divardan asılmış mauzerə uzadır. Cavan oğlanın gözlərində qorxudan qılgıcları oynadı. Görünməmiş bir cəldliklə dalı ilə qapını açdı, aşdı, dalı üstə artırmının pilləkənləri ilə aşağıya dıgırlandı, sonra isə xizəyə uzanıb, uzun zaman, xizək meydana keçincəyə qədər sürücünü dümsüklədi: uzaqlaşdıqca da hey dönüb geriyyə baxırdı, görünür təqib olunacağından qorxurdu.

İnqilab komitəsində qəhqəhədən pəncərənin şüşələri titrəyirdi. Güləyən Davıdkə uğunub stolun üstündə yumbalanırdı. Amma Ştokmanın hirsindən göz qapaqları uzun zaman uçundu, gözləri səyridi.

Uçunan barmaqları ilə papiros eşərkən o hey təkrar edirdi:

– Gördünüz nə əclafdır! Ah, namərd!

O yığıncağa Koşevoyla, İvan Alekseyeviçlə birlikdə getdi. Meydanda adam əlindən tərpənmək mümkün deyildi. Hətta İvan Alekseyeviçin ürəyinə vahimə çökdü: “Onlar hədəf yerə bu qədər yığışmazlar... Bütün xutor meydana gəlmişdir”. Lakin papağını başından çıxardıb aralığa girdikdə təşvişdən qurtardı. Kazaklar həvəslə kənara çəkilib ona yol verirdilər. Adamların sifəti toxtaq idi, hətta bəzilərinin gözləri gülürdü. Ştokman kazaklara göz gəzdirdi. O, vəziyyətdəki gərginliyi azaltmaq, izdihamla mükəlimə həvəsi yaratmaq istəyirdi. O da İvan Alekseyeviç kimi, təpəsi qırmızı qulaqlı papağını çıxartdı, ucadan dedi:

– Kazak yoldaşlar! Ay yarımındır ki, sizdə Sovet hakimiyyəti yaradılmışdır. Lakin bizə – inqilab komitəsinə qarşı sizdə bir etimadsızlıq, hətta bir növ ədavət müşahidə edirik. İclaslara gəlmirsiniz, aranızda müxtəlif şayiələr gəzir, adamların ucdantutma güllələnməyəcəyi haqqında, guya Sovet hakimiyyəti tərəfindən sizin gələcəkdə sıxışdırılacağınızla dair sarsaq şayiələr yayırlar. Daha vaxt gəlib çatmışdır, biz sizinlə, necə deyirlər, açıq danışmalıyıq, bir-birimizə yaxınlaşmalıyıq! Siz inqilabi komitəni özünü seçmisiniz. Kotlyarov ilə Koşevoy – hər ikisi sizin öz yerlilərinizdir, buna görə də aranızda anlaşılmaqlıq ola bilməz. Hər şeydən əvvəl mən qəti bildirirəm ki, düşmənlərimiz tərəfindən yayılan şayiələr – kazakların ucdantutma güllələnməyəcəyi xəbəri – böhtandan başqa bir şey deyildir. Belə şayiələr yayanların məqsədi aydındır: kazaklarla Sovet hakimiyyətinin arasını vurmaq, sizi yenə də ağlar tərəfə çəkmək.

Dal cərgələrdən qışqırdılar:

– Deyirsən güllələmək yoxdur? Bəs yeddi nəfər kazakı neyləyiblər?

– Yoldaşlar, mən demirəm ki, güllələmək yoxdur. Biz Sovet hakimiyyətinin düşmənlərini, mülkədar hökmanlığını zorla boy- numuza mindirmək istəyənləri güllələmişik və bundan sonra da güllələyəcəyik. Biz çarı bundan ötəri devirmədik, Almaniya ilə müharibəni bundan ötəri qurtarmadıq, xalqı azadlığa bundan ötəri çıxarmadıq. Almaniya ilə müharibə sizə nə vermişdir? Minlərcə kazak öldürülmüş, balaları yetim, arvadları dul qalmışdır, adamlar var-yoxdan çıxmışdır...

– Doğrudur!

– Bax, bunu düz dedin!

– ...Biz istəyirik ki, bir də müharibə olmasın, – deyə Ştokman sözüne davam edirdi: – Biz xalqlar arasında qardaşlıq tərəfdarıyıq, amma çar hakimiyyəti dövründə sizin əllərinizlə mülkədarlar və kapitalistlər üçün torpaq işğal edilirdi ki, həmin torpaqlarda yenə həmin mülkədarlar və kapitalistlər varlınsınlar. Lap sizin böyrünüzdə mülkədar Listnitski var idi. Onun babasına min səkkiz yüz on ikinci il müharibəsində iştirak etdiyinə görə dörd min desyatin torpaq verilmişdir. Bəs sizin babalarınıza nə verilmişdir! Onlar başlarını alman torpağında qoydular! Onlar həmin torpağı öz qanları ilə suvarmışlar!

Meydanı uğultu bürüdü. Uğultu get-gedə sakitləşdi, sonra birdən gurultu qopdu:

– Doğru-du-u-u-ur!..

Ştokman dazlaşmış alınının tərini qulaqlı papağı ilə sildi, var gücü ilə qışqırdı:

– Biz fəhlə-kəndli hakimiyyətinə silah qaldıran hər kəsi məhv edəcəyik! İnqilabi tribunanın hökmünə əsasən güllələnmiş kazaklar – sizin həmyerliləriniz, bizim düşmənlərimiz idi. Bunu sizin hamınız bilirsiniz. Lakin biz sizinlə – zəhmətkeşlərlə, bizə rəğbət bəsləyənlərlə, əkində kotana qoşulmuş öküzlər kimi çiyin-çiyinə gedəcəyik. Əlbir olub torpağı yeni həyat qurmaq üçün əkəcəyik, onu birlikdə malalayacağıq ki, bütün köhnə əlaqlar, bizim düşmənlərimiz bu torpaqdan süpürülərək kənara tullansın! Belə edəcəyik ki, onlar bir də bu torpaqda kök ata bilməsinlər! Yeni həyatın yük-səlişinə əngəl ola bilməsinlər!

Toxtaq səs-küydən, adamların həyəcanlanmasından, Ştokman başa düşdü ki, nitqi ilə kazakların ürəyini təlatümə gətirmişdir. O yanılmamışdı: səmimi söhbət başladı!

– Osip Davidoviç! Biz səni yaxşı tanıyırdıq, bir zamanlar bizim aramsızda yaşadığın üçün yad deyil, özümüzünküsən. Sən heç bizdən qorxma, bizi düzgünce başa sal, görək, sizin bu hakimiyyət bizdən nə istəyir? Biz əlbəttə, ona tərəfdarıq, oğlanlarımız cəbhələri buraxıb gəldilər, amma biz avam adamlarıq, bu hökumətin işindən baş çıxarda bilmirik...

Qoca Qryaznov uzun-uzadı və qatma-qarışıq danışır, mətləbdən gah uzaqlaşır, gah qayıdır, fəndgirliklə atmacalar işlədir, görünür ki, ağzından söz qaçırmıqdan qorxurdu. Bir qolu yox Alyoşka Şamil özünü saxlaya bilmədi:

– Danışmaq olarmı?

Danışmaqdan həyəcanlanmış İvan Alekseyeviç icazə verdi:

– Danış!

– Yoldaş Ştokman, sən bəri başdan mənə de görüm: istədiyim kimi danışa bilərəmmi?

– Danış!

– Bunun üstündə məni həbs etməsəniz ki?

Ştokman gülümsədi, dinməzəcə əlini yellətdi.

– Amma bir şərtim var: hirsələnməyəcəksiniz! Mən sadə bir adamam: nə cür bacarıram, elə də danışacağam.

Onun qardaşı Martin, Alyoşkanın dal tərəfində durmuşdu, qardaşının içiboş qolunu dartsıdıraraq yavaşca pıçıldayırdı:

– Boşla, ay hərzə. Danışma, yoxsa bu saat səni tora salacaqlar. Adın dəftərə düşəcək. Alyoşka!

Lakin Alyoşka qolunu çəkdi, ondan aralandı, eybəcərleşmiş yanağının əti səyriyə-səyriyə, kirpik çala-çala üzünü meydana tutdu:

– Cənab kazaklar! Mən sözümü deyim, siz isə ayırd eləyin, görün düzmü danışırım, yoxsa azıram. – O hərbcilər kimi dabanı üzərində geriye çevrildi və üzünü Ştokmana tutdu, azacıq qıyılmış gözünü hiyləgercəsinə oynatdı. – Mən belə qanıram: düzünü demək lazımdırsa, onda düzünü də deyək. Baltanı endirmək lazımdırsa onda dibdən vurmaq lazımdır. Mən bu saat biz kazakların nə fikirləşdiyimizi, kommunistlərdən nədən ötürüncəyimizi söyləyəcəyəm... Bax, yoldaş, sən indicə dedin ki, siz əkinçi kazakların,

sizə düşmən olmayan kazakların əleyhinə getmirsiniz. Siz varlıların əleyhinesiniz, guya yoxsulların tərəfdarısınız. Onda, de görüm, bizim xutorlu kazakları güllələtməyiniz düzgündürmü? Mən burada Korşunovun lehinə danışmayacağam, o həmişə atamanlıq eləmişdir, ömrü boyu başqasının boynuna minmişdir, bəs Avdeic Brexi niyə güllələdilər? Bəs Matvey Kaşulini? Boqatıryovu? Maydannikovu? Dediym bu adamlar da bizim kimi avam, sadə, düz adamlardır. Onlara kotanın dəstəsindən yapışmaq öyrətmişdilər, kitab üzü görməmişdilər. Onların bəzisinin heç savadı da yox idi. Bir əlif demişdilər, bir də bey – alimlikləri bundan ibarət idi. Əgər bu adamlar bir kəlmə pis söz danışmışdysa, məgər bunun üstündə onları tutub güllələmək lazım idi? – Alyoşka nəfəsini dərdi, irəliyə dartırdı. Arxalığının içiboş qolu sinəsində çırpındı, ağzı yana əyildi. – Kim axmaqlığından artıq-əskik danışmışdysa onu tutub apardınız, güllələdiniz, amma budur, tacirlərə toxunmursunuz! Tacirlər canlarını sizin əlinizdən pul gücünə qurtarıblar! Amma bizim canımızı qurtarmaq üçün verməyə heç nəyimiz yoxdur, ömrümüz uzun torpaqda eşələnirik, amma cibimiz pula həsrətdir. Güllələtdiyiniz adamların hər biri, sağ qalmaq xatirinə, qapısındakı axıncı öküzünü də satıb verərdi, amma onlardan təzminat istəmədilər. Tutub apardılar və başlarını əzdilər. Axı Vyoşkidə nələr olduğunu biz hamımız bilirik. Orada da bütün tacirlərlə keşişlər sağ-salamatdır. Güman ki, Karginskayada da sağ-salamatdırlar. Biz ətrafımızda nə hadisələr baş verdiyini eşidirik. Xeyir əməlin səsi çıxmaz, lakin pis əməl dünyanın o başına səs salır!

– Doğrudur! – deyər arxa tərəfdən kim isə qışqırdı. Səs-küy artdı, Alyoşkanın sözləri eşidilməz oldu, lakin Alyoşka dayandı, səs-küyün kəsilməsini gözlədi və Ştokmanın əlini qaldırmasına etina etmədən, qışqıra-qışqıra sözlünə davam etdi:

– Biz də bunu başa düşmüşük ki, Sovet hakimiyyəti, bəlkə də yaxşıdır, amma vəzifə başına keçmiş kommunistlər bizi bir qasıq suda boğmağa cəhd edirlər! Onlar bizdən min doqquz yüz beşinci ilin qisasını alırlar, bu sözləri bizə qırmızı əsgərlər özləri danışılar. Biz də öz aramızda belə mühakimə edirik: kommunistlər bizi tamam məhv etmək, kökümüzü kəsmək istəyirlər. Cəhd edirlər ki, Donda kazaklardan əsər-əlamət qalsın. Mənim sənə deyəcəyim bu idi! Bu saat mən kefli kimiyyə: ürəyimdə nə var dilimdədir. Hamımız

da sərxoşuq, ona görə ki, günümüz qaradır, siz kommunistlər qəlbi-mizi qırdığınız üçün narazıyıq!

Alyoşka gödək kürk geyinmiş izdihamın arasına girdi, meydan üzərinə uzun zaman pərişan bir sükut çökdü. Ştokman danışmağa başladı, amma arxa cərgədən gələn qışqırıqlar onun sözünü ağzında qoydu:

– Doğru deyir! Kazaklar inciylər! Siz bir baxın, indi xutorlarda nə cür mahnılar qoşublar. Bu sözləri bir adam cəsarət edib deyə bilməz, amma mahnıda deyirlər, mahnıya nə sorğu-sual. Belə bir “yabloçka” quraşdırıblar:

Samovar qaynayır, qovrulur balıq,
Kadetlər gəlsə biz də qalxarıq!

– Deməli qalxməğün bir səbəbi var!

Kim isə yersiz güldü. İzdiham təlatümə gəldi. Pıçılıqlar, danışılıqlar...

Ştokman qeyzlə qulaqlı papağını başına basdı, bir zamanlar Koşevoyun yazmış olduğu siyahını cibindən çıxarıb qışqırdı:

– Yox, doğru deyil! Kim inqilab tərəfdarıdırsa, onun bizdən inciməyə əsası yoxdur! Bax, sizin həmyerliləri – Sovet hakimiyyətinin düşmənlərini, gör nə üçün güllələyiblər. Dinləyin! – Sonra yavaş səsle, aradabir dayanaraq, oxumağa başladı:

Həbsə alınaraq, 15-ci İnzenski diviziyası inqilabi tribunali nəzdindəki istintaq komissiyasının sərəncamına göndərilmiş Sovet hakimiyyəti düşmənlərinin

SIYAHISI

Nö	Familiyası, adı, atasının adı	Həbs edilməsinin səbəbi	Qeydlər
1.	Korşunov Miron Qriqoryeviç	Keçmiş ataman, varlı; özgə əməyi ilə varlanmışdır.	
2.	Sinilin İvan Avdeic	Sovet hakimiyyətinin yıxılması üçün təbliğat aparırdı.	

3.	Kaşulin Matvey İvanoviç	Həmin təqsirə görə	
4.	Maydannikov Semyon Qavriloviç	Poqon taxır, küçələrdə hökumətin əleyhinə bağırırdı.	
5.	Melexov Panteley Prokofyeviç	Don hökumətinin üzvü olmuşdur.	
6.	Melexov Qriqori Panteleyeviç	Kiçik yasavul, Sovet hakimiyyəti əleyhdarı, təhlükəli adamdır.	
7.	Kaşulin Andrey Matveyev	Podtelkov qızılqvardiyaçı kazaklarının güllələnməsində iştirak etmişdir.	
8.	Bodovskov Fedot Nikiforov	Həmin təqsirə görə.	
9.	Boqatiryov Arxip Matveyev	Kilsə xadimi, hökumət əleyhinə çıxış edirdi. Xalq arasına şuluqluq salan və əks-inqilabçıdır. Silahını təslim etməkdən boyun qaçırmışdır. Etibarsız adamdır	
10.	Korolyov Zaxar Leontyev		

Ştokman atalı-oğullu Melexovların familiyası ilə Bodovskovun familiyası qarşısında yazılmış qeydləri oxumadı. Həmin qeydlərdə bu sözlər yazılmışdı: “Sovet hakimiyyətinin bu düşmənləri komissiyanın sərəncamına göndərilmirlər, çünki bunlardan iki nəfəri xutorda yoxdur, arabaçılığa biyara göndəriblər, Bokovskaya stansiyasına patron daşıyırlar. Melexov Panteley isə tif xəstəliyindən evdə yatır. Biyarda olanlar qayıdan kimi dərhal həbsə alınacaq və mahala göndəriləcəkdir. Üçüncüsü isə naxoşluqdan sağaldıqdan sonra gətiriləcəkdir”.

Yığıncaqdan bir neçə saniyə səs çıxmadı; amma sonra hər tərəfdən qışqırıqlar qopdu:

– Düzgün deyil!

– Yalan deyirsən! Onlar Sovet hakimiyyətinin əleyhinə danışır-dılar!

– Belə əməllərə görə cəzaya layiqdirlər!

– Ağzılarını açıb dişlərinəmi baxmalı idilər?

– Onlara şər atıblar.

Ştokman yenə danışdı. Sanki onun sözlərinə diqqətlə qulaq asır, hətta aradabir tədbirlə qışqırırdılar, amma Ştokman sözünün axırında ağlara qoşulub qaçmış varlıların ömlakını bölüşdürmək məsələsindən söz açıqda, bunu sükutla qarşıladılar.

İvan Alekseyeviç pərt olub soruşdu:

– Nə oldu sizə, ağzınıza su almısınız?

Camaat yərə səpələnmiş qırma kimi dağılışmağa başladı. Xutordakı ən yoxsul kişilərdən biri olan, çuqun ləqəbli Syomka, cəsarətsiz-cəsarətsiz qabağa yerimək istədi, amma nə fikirləşdisə, niyyətindən döndü, əlcəyini yelləlib dedi:

– Sahibləri gələr, adam gözlərini döyə-döyə qalar...

Ştokman camaatı dilə tuturdu ki, dağılmasınlar, Koşevoy isə un kimi ağararaq İvan Alekseyeviçə pıçıldayırdı:

– Axı mən dedim ki, götürməyəcəklər. Bu ömlakı indi bunlara verməkdənsə odlamaq yaxşıdır!..

XXV

Koşevoy dalğın halda qamçısını çəkməsinin boğazlığına vuravura, başını aşağı salıb Moxovun evinin pilləkənlərindən yuxarıya qalxırdı. Dəhlizdə düz qapının ağzında üst-üstə xeyli yəhər yığılmışdılar. Görünür ki, kim isə təzəcə gəlmişdi; üzəngilərdən birinin üstündə, atının çəkməsindən yapışmış, at peyindən saralmış qar hələ də əriməmişdi, altda əmələ gəlmiş gölməçə işıldayırdı. Koşevoy bunların hamısını zığlı eyvanla yeriye-yeriye görürdü. O gözücu yanları diş-diş, mavi oymalı çaxçağa da, divarın dibində yərə yasəmənə bir haşiyə kimi sərilmiş yumşaq qırova da baxdı; içəri tərəfdən tərləmiş, öküz qovluğu kimi bulanıq pəncərəyə də ötəri nəzər saldı. Lakin bütün bu gördüyü şeylər şüurunda iz buraxmır, huşundan çıxır, rəya aləmində imiş kimi qeybə çəkilirdi. Qriqoriyə qarşı mərhəmət və nifrət hissi Mişkanın sadə qəlbində bir-birinə qarışmışdı...

İnqilab komitəsinin yerləşdiyi otağın dəhlizini acı tütün iyi, yəhər-yüyən və ərimiş qar qoxusu bürümüşdü. Moxovlar Donetsin o tayına qaçandan sonra evdə qalmış qarabaşlardan biri holland sobasını qalayırdı. Qonşuluqdakı otaqda milis nəfərləri ucadan gülüşürdülər. Koşevoy həmin otağın yanından keçərkən “Onlar üçün

qərribə iş imiş! Şadlanmağa şey tapıblar!” deyər düşündü və qamçısını böyük diltorluqla çəkməsinin boğazına bir də şappıldadıb, qapını döymədən küncdəki otağa girdi.

İvan Alekseyeviç sıırıqlı gödəkcəsinin yaxasını açıb yazı stolunun dalında oturmuşdu. Qara papağını şəstlə yan qoymuşdu, tərtib sifətində isə yorğunluq və nigarançılıq ifadəsi görünürdü. Əynində yenə uzun, süvari şineli olan Ştokman onunla yanaşı pəncərənin iç taxtasının üstündə əyləşmişdi. O, Koşevoyu təbəssümlə qarşıladı, him elədi ki, yaxında otursun.

– Hə, nə var, nə yox, Mixail? Otur.

Koşevoy əyləşdi, ayaqlarını bir-birindən araladı. Ştokmanın sakit səsi Koşevoyu ayıltı.

– Mötəbər adamdan eşitmişəm... Qriqori Melexov dünən axşamcağı evə gəlmişdir. Ancaq mən onlara getməmişəm.

– Bu məsələ barəsində sən nə fikirdəsen?

Ştokman papiros bükür və arabir İvan Alekseyeviçə baxa-baxa, cavab gözləyirdi.

İvan Alekseyeviç tez-tez gözünü döyə-döyə qətiyyətsizliklə soruşdu:

– Bilmirəm bu adamı həbsəmi ala, ya nə cür edək?

– İnqilab komitəsinin sədri sənənsən... Bax də.

Ştokman gülümsədi, çiyinlərini çəkdi. O, elə istehza ilə gülümşəyirdi ki, təbəssümü şallaq zərbəsindən də tutarlı olurdu. İvan Alekseyeviçin çənəsini tər basdı.

Dişlərini bir-birindən aralamadan sərt bir tərzdə dedi:

– Mən sədrəmsə, onda onların hər ikisini – Qrişanı da, qardaşını da həbs edib, Vyoşkiyə göndərirəm!

– Qriqori Melexovun qardaşını həbsə almağın güman ki, mənası yoxdur. Fomin onun dalında dağ kimi durmuşdur. Onun haqqında Fominin çox yaxşı rəyde olduğu sənə ki, məlumdur... Qriqorini isə günü bu gün, lap bu saat həbsə almaq lazımdır! Biz sabah onu Veşenskaya yollarıq, materialını isə bir atlı milis nəfəri ilə bu gün inqilabi tribunal sədrinə göndər.

– Osip Davidoviç, bəlkə Qriqorini axşamüstü tutaq?

Ştokman bərk öskürdü və yalnız öskürəyi kəsəndən sonra, saq-qalını yaylığı ilə silə-silə soruşdu:

– Niyə axşamüstü?

– Dedi-qodu az olar...

– Bu, bilirsən... boş sözdür!

– Mixail, iki adam götür və bu saat get Qriqorini tutub getir. Özünü də ayrıca dustaq edərsən. Anladınmı?

Koşevoy pəncərə taxtasının üstündən sürüşüb düşdü, milis nəfərlərinin yanına getdi. Ştokman köhnəlmiş ağ keçə çəkmələrini şappıldada-şappıldada otaqda gəzindi. O stolun qabağında durub soruşdu:

– Əhalidən yığılmış silahın qalanını yollamısınızmu?

– Yox.

– Niyə?

– Dünən macalım olmadı.

– Niyə?

– Bu gün yollarıq.

Ştokman qaşqabağını salladı, lakin o dəqiqə də qaşlarını dartdı, tez-tələsik soruşdu:

– Melexovlar gətirib nə təhvil veriblər?

İvan Alekseyeviç yadına salmağa çalışaraq gözlərini qıydı, gülümsədi:

– Onlar silahlarını öz qaydası ilə gətirib təhvil verdilər: iki tüfəng, iki də naqan. Amma elə bilirsən bundan başqa silahları yoxdur?

– Yoxdur?

– Oho! Onlar bizi axmaq hesab edirlər!

– Mən də bu fikirdəyəm. – Ştokman dodaqlarını zərif bir şəkildə bir-birinə qısdı. – Mən sənə yerinə olsaydım, onu həbsə aldıqdan sonra evlərində mükəmməl axtarış aparardım. Sən bunu, yeri gəlmişkən, komendanta de. Fikirləşməyinə sən fikirlişirsən, amma bundan başqa iş də görmək lazımdır.

Koşevoy yarım saatdan sonra qayıtdı. Eyvandan qaça-qaça keçib qapını dalınca çırpdı və astanada dayanıb, nəfəsini dərdikdən sonra qışqırdı:

– Ay tutdun ha!

Ştokman cəld ona tərəf yeriyərək, gözlərini dəhşətlə bərəldib soruşdu:

– Nə? – Ştokmanın uzun şinelinin etəyi ayaqlarına dolaşır, keçə çəkmələrinə dəydikcə şappıldayırdı.

Koşevoy Ştokmanın sakit səsindəmi, yaxud daha başqa bir şeydənmi dəli kimi oldu, çığırdı:

– Gözlərini çox da bərəltmə! – Sonra ana söyüşü söydü. – Deyirlər Qrişka Singinsk kəndinə, xalasının yanına gedib, buna mən neyləyim. Bəs siz harada idiniz? Yatmışdınız? Belədir bax! Qrişkanı əldən çıxartdınız! Mənim üstümə çığıрмаğın mənası yoxdur! Mənim işim məlumdur – gördün hənək, görmədin dəyənək! Bəs siz nə fikirləşmişsiniz? – O düz üstünə yeriyən Ştokmanın qabağundan çəkilib, dalını sobanın naxışlı böyrünə söykədi, güldü. – Üstümə gəlmə, Osip Davidoviç! Sənə deyirəm, soxulma, yoxsa, Allaha and olsun ki, vuraram!

Ştokman onun yanında durdu, barmaqlarını şaqqıldatdı. Mişkanın ağaran dişlərinə, gülümsəyən və sədaqətlə dolu gözlərinə baxıb, hirsli-hirsli dedi:

– Singin kəndinin yoluna bələdsənmi?

– Bələdəm.

– Bəs onda niyə qayıdıb buraya gəlmisən? Hələ lovğalanırsan ki, almanlarla vuruşmuşam... Maymaq! – Sonra qəsdən nifrətlə gözlərini qıydı.

Çölü elə bil göyümsov duman bürümüşdü. Donun o tayındakı düzənlikdə qıpqırmızı ay təpənin dalından diklənirdi. Ay zəif işıq yayır, ulduzlardan yayılan güclü nuru sönlükləşdirmirdi.

Singin gedən yol ilə altı atlı irəliləyirdi. Atlar löhrəm gədirdi. Ştokman draqun yəhəri qoyulmuş atın üstündə Koşevoyla yanaşı yırğalana-yırğalana gədirdi. Hündür, kəhər Don atı hey dingildəyir, üstündəki adamın dizini dişləmək istəyirdi. Ştokman çox soyuq-qanlılıqla nə işə gülməli bir əhvalat söyləyir, Mişka isə yəhərin qaşına əyilib, uğunaraq uşaq kimi kişmiş güllər, güldükcə nəfəsi kəsilir, içini çəkə-çəkə Ştokmanın başlıq altından görünən sört, ayıq gözlərinə baxmağa cəhd edirdi.

Singin kəndində aparılan mükəmməl axtarış heç bir nəticə vermedi.

Qriqorini Bokovskaya stanitsasından Çeruşevskaya stanitsasına getməyə vadar elədilər. Oradan on gündən sonra qayıtdı. O qayıdandan iki gün əvvəl isə atasını həbs etmişdilər. Tif xəstəliyindən sonra Panteley Prokofyeviç təzəcə gəzişməyə başlamışdı. Naxoşluqdan sonra saçları bir az da ağarmış, özü arıqlayıb at skeletinə dönmüşdü. Saçlarının gümüşü xovu, güvə dəymiş kimi seyrəlmiş, tökülmüş, saqqalı uzanmışdı, yanları tamam ağappaq olmuşdu.

Milis nəfəri gəldi, səfərə hazırlaşmaq üçün ona on dəqiqə möhlət verdi, sonra apardı. Panteley Prokofyeviçi Veşenskayaya göndərməzdən əvvəl Moxovun zirzəmisinə saldılar. Xırda və ətirli alma iyi çökmüş anbarda olan başqa doqquz qoca kişi və bir nəfər hörmətli hakim var idi.

Petro təzə xəbəri Qriqoriyə danışdı və o, atını həyəət salmamış məsləhət verdi:

— Qardaşım, atının başını geriye çevir... səni soruşurdular. Nə vaxt gələcəyini bilmək istəyirdilər. Gəl içəri, isin, uşaqlarınla görüş, sonra mən səni Rıbnı xutoruna aparım, orada gizlən və məqam gözlə. Səni soruşsalar, deyərəm ki, Singin kəndinə, xalası-nın yanına getmişdir. Bizim yerlilərdən yeddi adamı güllələyiblər, eşidibsənmi? Qorxuram, atamı da belə eləyələr... Sənin barəndə isə heç danışmağa dəyməz.

Qriqori mətbəxdə yarım saata qədər əyləşdi, sonra atını yəhərlədi, gecə Rıbnı xutoruna səyirtirdi, Melexovlarla uzaq qohum olan bir xoşsifət kazak Qriqorini təzək damında gizlətdi. Qriqori iki gün burada qaldı, yalnız gecələr bayıra çıxdı.

XXVII

Koşevoy Singindən qayıtdığı günün ertəsi partiya özəyi iclasının nə vaxt olacağını öyrənmək üçün Veşenskaya getdi. O, İvan Alekseyeviç, Yemelyan Davidka və Filka partiyalı olduqlarını rəsmiləşdirməyi qərara almışdılar.

Mişka özülə kazakların təhvil verdikləri son silahları, məktəb həyətidən tapılmış pulemyotu və Ştokmanın mahal inqilab sədrinə

yazdığı məktubu da aparırdı. Veşenskayaya gedərkən yolda koldan dovşanları ürküdürdülər. Mühəribə illəri ərzində dovşan o qədər artmışdı ki, hər addımda dovşana rast gəlmək mümkün idi. Hansı saralan pürən kolunun dibinə baxırdın — dovşan yuvası idi. Xizək cırlıdayan kimi qarının altı ağaran boz dovşan qaramtlı tükrlərlə haşiyələnmiş quyruğunu ata-ata qaçır, xam yerlərlə əkilir, uzaqlaşır. Atları sürən Yemelyan cilovu boşlayır, qeyzlə bağırırdı:

— Qoyma! Vur! Qoyma qaçdı!

Mişka sıçrayıb xizəkdən düşür, dizini yerə qoyub boz kələfə kimi dağırlanan dovşanın dalınca bir daraq patron atırdı: güllələr dovşanın dövrəsində qarı səpələyir, dovşan isə var gücü ilə qaçır, arabir kola toxunub onun qarını tökür, qalın cəngəlliye girirdi. Mişka bütün bunlara məyus-məyus baxırdı.

İnqilab komitəsində qərribə bir çaxnaşma var idi. Adamlar səksəkə içində oraya-buraya qaçırdılar, atlı çaparlar gəlirdi. Küçələrdə adamın azlığı heyrət doğururdu. Bu narahatlıq və təlaşın səbəbini anlamayan Mişka təəccüb edirdi. Ştokmanın məktubunu sədrin müavini dalğın halda cibinə qoydu və cavab yazılacağını sualına hirsli-hirsli mızıldandı:

— Əl çək, cəhənnəm ol buradan! Bu saat buna macal yoxdur!

Qarovul bölüyünün qızıl əsgərləri meydanda vurnuxurdular. Bir səyyar mətbəx buğlana-buğlana gəlib keçdi. Meydanı mal ət ilə dəfnə yarpağının iyi bürüdü.

Koşevoy inqilabi tribunala, tanış kazakların yanına papiros çəkməyə getdi və soruşdu:

— Bu nə vurhavurdu?

Yerli müstəntiqlərdən biri, Qromov ona həvəssiz halda belə cavab verdi:

— Kazanskaya stanitsasında şuluqluq var. Bilmək olmur, ağlar cəbhəni yarıblar, yoxsa kazaklar üsyan qaldırıblar. Deyilənlərə görə dünən orada vuruşma olmuşdur. Telefon rabitəsi kəsilmişdir.

— İndi ki, elədir, oraya bir atlı qaçırsınlar.

— Göndərmişdilər, qayıtmadı. İndicə də bir bölüyü Yelanskaya stanitsasına yolladılar. Orada da işlər yaxşı deyil.

Onlar pəncərənin qabağında oturub, papiros çəkirdilər. Tribunal yerləşən iri tacir evinin pəncərə şüşələrindən bayırda narın qar yağırdı.

Stanitsanın ucqarında, şamliq tərəfdə, Çornaya çayı səmtindən boğuş güllə səsi gəlirdi. Mişka dümağ ağardı, papiros əlindən düşdü. Binada olanların hamısı həyəte yürürdü. Güllələr indi lap şaqqıltı ilə möhkəm səslənirdi. Getdikcə şiddətlənən güllə səslərini yaylın atəşi batırdı, havada güllələr vıyıldayır, şaqqıldayır, mərəklərin damına, darvazalara dəyirdi, həyətdə bir qızıl əsgər yaralandı. Qromov əlindəki kağızları xışmalayıb, cibinə basaraq, meydana yürüdü. Qarovul bölüyünün qalan qızıl əsgərləri inqilab komitəsi yanında sıraya düzülürdülər. Çox gödək bir kürk geyinmiş komandir qızıl əsgərlərin arasında məkik kimi o yana-bu yana qaçırdı. O bölüyü sıraya düzüb, Donun keçidinə doğru apardı. Qorxunc bir çaxnaşma başlandı. Adamlar meydana o yana-bu yana qaçırdı. Başını dik tutmuş bir yəhərli, lakin miniksiz at löhrəm qaçışla meydana keçdi.

Karıxmış Koşevoy meydana nə cür gəldiyini heç özü də bilmədi. O, yapıncılı Fominin kilsənin dal tərəfindən qasırga kimi vıyılı ilə çıxdığını gördü. Onun hündür atının quyruğuna pulemyot bağlanmışdı. Təkərlər fırlana bilmir, pulemyot yanı üstə sürünür, bərk gedən at onu gah bu, gah da o tərəfə atırdı. Yəhərin qaşına əyilmiş Fomin təpənin dalında gözədən itdi, onun atının ayaqları altından gümüşü qar tozanağı qalxırdı.

Mişkanın ağlına gələn ilk fikir bu oldu: "Atların yanına qaçmalı!" O sinə-sinə yol ayrıclarının hamısını keçdi, bir an belə dayanıb nəfəsini dərmədi. Mənzilə çatıncaya qədər ürəyi az qaldı yerindən oynasın. Yemelyan atları xizəyə qoşdu, o, vahimədən yan qayıqlarını keçirə bilmirdi.

Dişləri bir-birinə dəyə-dəyə kəkələyərək soruşurdu:

– Bu nə işdir. Mixail? Nə hadisədir?

Atları birtəhər qoşdu. İndi də cilovu tapa bilmirdi. Cilovu quraşdırdı, xamutun sol tərəfdəki qayıq bağını açıldı.

Onların düşdüyü həyəti çölə yaxın idi. Mişka gözlərini şam ağaclarına tərəf zilləmişdi, amma o tərəfdən piyada cərgələr görünmür, süvarilər yel kimi axışmış gəlmirdilər. Harada isə atışırıqlar, küçələrdə kimə yox idi, hər tərəf adi və qüssələndirici idi. Eyni zamanda dəhşətli hadisə baş verirdi: çevrilmiş hiss edilməkdə idi.

Yemelyan atlarla əlləşdiyi müddət ərzində Mişka gözlərini çöldən çəkmədi. O, kiçik kilsənin yanından, dekabrda radio stansiya-

sının yandığı yerdən qara paltolu bir adamın qaçdığını gördü. Bu adam belini xeyli aşağıya əymiş, əllərini sinəsinə sıxmış halda gücünü gəldikcə qaçırdı. Koşevoy müstəntiq Qromovu paltosundan tanıdı. Bir də çəpərin dalından bir atının keçdiyini gördü. Mişka onu da tanıdı. Bu, vəşenskayalı kazak Çerniçkin idi, – cavan və qəddar ağqvardiyaçı idi. Çerniçkinlə arası yüz sajin olan Qromov qaça-qaça bir-iki dəfə dönüb geriye baxdı, cibindən tapançasını çıxartdı. Bir güllə açıldı, Qromov qumsal dikin üstünə çıxdı, naqandan atəş açmağa başladı. Çerniçkin at qaça-qaça tullanıb düşdü, cilovu qoluna doladı, tüfəngini çiynindən götürdü, qar təpəsinin dalına yatdı. Birinci güllədən sonra Qromov səndələməyə, sol əli ilə kol-kosdan yapışa-yapışa getməyə başladı. O dikin yanında dövrə vurdu, üzüstə qara sərilirdi. Mişkanın bədəni buz kimi oldu: "Öldürdü!" Çerniçkin əla atıcılardan biri idi, Almaniya müharibəsindən gətirdiyi Avstriya tüfəngi ilə istənilən məsafəyə qoyulmuş hər hansı hədəfi sərrast, yanılmadan aşırı bilirdi. Mişka xizəyə minib həyətdən küçəyə çıxdıqda Çerniçkinin dikə qalxıb, qarın üstünə çəpinə sərilmiş qara paltonu qılıncla necə doğraddığını gördü.

Xizəyi səyirtmə sürüb Dondan keçmək, Bazkiyə getmək qorxulu idi. Ağappaq Don ənginliyində at da, miniklər də yaxşı hədəf idi.

Orada qarovul bölüyünün güllə dəymiş iki qızıl əsgəri sərələnmişdi. Buna görə də Yemelyan atları gölün üstündən meşəyə sürdü. Buzun üstünü sulu qar örtmüşdü, atların dırmaqları altından fırcıltı ilə su və qar sıçrayır, xizəyin taxtaları dərin şırım açırdı. Atları xutorə çatana qədər dəlicəsinə qovdular. Amma keçidə çatanda Yemelyan atların başını çəkdi, küləkdən qarsalanmış üzünü Koşevoya çevirib dedi:

– İndi neyləyək? Bəlkə bizim xutorada da bu cür zıppıltı var?

Mişkanın gözləri kədərli idi. Xutorə göz gəzdirdi. Çayın qırağındakı küçə ilə iki atlı gedirdi. Mişkaya, görünür, elə gəldi ki, bunlar milis nəfərləridir. O, qətiyyətlə dedi:

– Xutorə sür. Başqa hara gedəsiyik!

Yemelyan çox könülsüz atları tərpətdi. Dondan bu taya keçdilər. Yoxuşa qalxdılar. Antip Brexoviç və xutorun yuxarı tərəfində yaşayan iki nəfər qoca kazak onların üstünə yürürdü.

– Vay, Mişka! – deyərək Yemelyan, Antipin əlində tüfəng görən kimi atların başını çəkdi və tez geriye döndərdi.

– Dayan!

Güllə açıldı. Yeməlyan cilov əlində yıxıldı. Atlar çapa-çapa çəpərə təpildilər. Koşevoy sıçrayıb xizəkədən düşdü. Ayağı çarlıqlı Antip qaça-qaça, sürüşə-sürüşə düz onun üstünə gəlirdi. O, səndələdi, dayandı, tufəngi üzünə qaldırdı. Mişka çəpərin üstünə yıxıldığı zaman gördü ki, qocalardan birinin əlində üçağızlı dəmir yaba var.

– Vur onu!

Koşevoy çiyini yandıran zərbədən dinməzəcə aşağıya uçdu, əlləri ilə gözlərini tutdu. Ağır-ağır tövşüyən bir adam onun üzərinə əyildi, yabanı onun böyrünə soxdu.

– Dur, qancıq oğlu qancıq!

Sonrasını Koşevoy yuxu kimi xatırlayırdı. Antip hıçqıra-hıçqıra onun üstünə cumur, xirtəyindən yapışib deyirdi:

– Mənim atamın ölümünə sən bais olmusan... Buraxın, məni, ay Allah adamları, qoyun ürəyimin yanığını bundan alım!

Amma onu geri dartırdılar. Camaat toplaşdı. Kimin isə inamlı, kallaşmış səsi eşidildi:

– Bu oğlandan əl çəkin! Bu nədir, canım, məgər xaçpərəst deyilsiniz? Başla, Antip! İndən belə dədəni dirildə bilməzsən, amma oğlanı öldürərsən... Dağılışın, uşaqlar! Bax, orada, anbarda qənd bölüşdürüblər. Ora gedin...

Mişka axşamüstü həmin çəpərin dibində özünə gəldi. Yaba batmış böyrü bərk göynəyirdi. Yaba kürkünü, sırtqlısını deşmiş, azca ətinə girmişdi. Amma yara yerləri ağrıyırdı, üstündə qan laxtalanmışdı. Mişka ayağa qalxdı, ətrafa qulaq verdi. Deyəsən xutorda üsyançıların keşikçiləri gəzişirdi. Təkdən bir güllə səş qılıdayırdı. İtlər hürüşürdü. Uzaqdan yavaş-yavaş yaxınlaşan səslər eşidilirdi. Mişka mal-heyvan cıdırı ilə Don boyu getdi. Təpəyə qalxdı və əllərini sərt buza sürtə-sürtə, yığıla-yığıla, sürüşə-sürüşə, çəpərin dibini ilə süründü. O harada olduğunu bilmirdi, elə-belə, təvəkkülə sürünürdü. Soyuqdan bədəni yarpaq kimi əsir, əlləri donurdu. Soyuq onu tanımadığı bir qapıya gətirib çıxartdı. Mişka dalına çirpi yığılmış qapını açdı, dal həyətə girdi. Solda bir samanlıq gördü. Koşevoy ora elə təzəcə girmişdi ki, tappıltı və öskürək eşitdi.

Keçə çəkmələri qarı xışıldada-xışıldada kim isə ona tərəf gəlirdi. Bunu gördükdə Koşevoy başqa adam haqqında düşünürmüş kimi, laqeydcəsinə ürəyində dedi: “İndicə tutub öldürəcəklər!” Gələn adam qapının qaralan girəcəyində dayandı.

– Kimsən, ay kişi?

Onun səsi zəif çıxırdı, sanki qorxurdu.

Mişka divarın dalına keçdi.

– Kimsən? – deyər həmin şəxs bu dəfə təşvişlə, ucadan soruşdu.

Mişka Stepan Astaxovu səsindən tanıyıb samanlıqdan çıxdı.

– Stepan, mənəm, Koşevoydur... Səni Allaha and verirəm, məni xilas et! Heç kəsə deməzsən ki? Kömək elə!

– Demək sən sənmiş... – Tif xəstəliyindən yenicə qalxmış Stepanın səsi zəif çıxırdı. Onun arıqlıqdan uzanmış ağzı geniş açılmışdı, inamsız bir şəkildə gülürdü. – Neynək, bu gecəni burada qal, amma gündüz qalmaq üçün başqa yərə get. Axı, sən bura necə gəlmisən?

Mişka cavab vermədən onun əlini əlləşdirdi, saman topasının içinə təpildi.

Ertəsi gün şər qarışan kimi, nə olur-olsun, deyib, düz öz evlərinə gəldi, pəncərəni tıqqılatdı. Anası dəhlizin qapısını açdı, oğlunu gördükdə ağladı. Onun əlləri oğlunun kürəyində gəzir, boynunu qucaqlayıb, başı isə sinəsinə sirtülürdü.

– Get! İsa xatirinə çıx get, Mişka! Bu gün səhər kazaklar gəlmişdilər... Həyətimizin hər yerini eşdilər, səni axtarırdılar. Antipka Brex məni qamçının altına saldı. “Oğlunu gizlədirsən, – deyirdi. – Heyif ki, o günü döyüb öldürmədik!”

Mişka yoldaşlarının harada olduğunu təsəvvürünə gətirə bilmirdi. Xutorda nələ olduğunu bilmirdi. Anasının müxtəsər söhbətindən bunu başa düşdü ki, Don vadisindəki bütün xutorlar üsyan qaldırmışdır. Ştokman, İvan Alekseyeviç, Davidka və milis nəfərləri atla aradan çıxmışdılar, Filka ilə Timofeyi isə dünən günorta-çağı meydaanda öldürüblər.

– Çıx get! Səni burada taparlar...

Anası hey ağlayırdı, lakin onun kədərli səsi möhkəm idi. Mişka uşaq kimi hıçqıra-hıçqıra, ağzı tüpürçəklənə-tüpürçəklənə ağladı, o çoxdandı ki, belə ağlamamışdı. Sonra isə bir zamanlar at otaranda mindiyi, indi hələ balasını əmizdirən madyanı buruntaqlayıb gətirdi, xırmana çəkdi, anası və qulun dalınca gəlirdi. Anası oğlunu ata mindirdi, ona xeyir-dua verdi. Madyan getmək istəmədi, iki dəfə kişnəyib qulanını səslədi. Madyan hər dəfə kişnəyəndə elə bil Mişkanın ürəyi üzülüb düşürdü. Amma o sağ-salamat təpəyə qalxdı, atı yortma yerləşlə böyük yolla gündoğana – Ust-Medveditsa

tərəfə sürdü. Gecə zil qaranlıq idi, qaçaq gecəsi idi. Madyan tez-tez kişneyir, qulununun itə biləcəyindən qorxurdu. Koşevoy dişlərini qıcırdadı, cilovun ucunu madyanın təpəsinə vurur, tez-tez dayanıb ətrafı dinləyirdi ki, görsün geridən və ya qabaqdan atlı gəlirmi, madyanın kişnəməsi birisinin diqqətini cəlb etmişdirmə? Lakin ətrafa məzar sükutu çökmüşdü. Əşitdiyi yalnız bu idi ki, anası dayananda qulan firsətdən istifadə edib dal ayaqlarını qara diroyir, anasının qara məməsini ağzına salır, marça-març əmirdi; Mişka qulunun tələbkər dümsüklərini atın üstündə hiss edirdi.

XXVIII

Təzək damı qurumuş peyin, çürümüş saman və mal-qaranın ağzından tökülmüş ot qırıntılarının tünd qoxusu ilə dolmuşdu. Gündüzlər damın qamışlı bacasından içəriyə bozuntul işıq düşürdü. Çubuqdan toxunmuş qapının arasından bəzən şadardan süzülen kimi günəş işığı süzülürdü. Gecələr göz-gözü görmürdü. Siçanlar civildəşirdi, sakitlik idi...

Ev sahibəsi gündə bir dəfə, axşamlar xəlvətcə Qriqoriyə yemək gətirirdi. Təzəklərin arasında bir vedrəlik su bardağı gizlədilmişdi. Hər şeyi yola vermək olardı, amma tütünü qurtarmışdı. Bir neçə gün Qriqori çox əzab çəkdi, axırı papirossuz dayana bilmədiyi üçün səhər ertə torpaq döşəmə üzərində sürünə-sürünə, qurumuş at peyinini ovcuna yıgdi, ovdu, büküb çəkdi. Axşam ev sahibi arvadından ona İncildən qoparılmış iki varaq kiflənmiş kağız, bir qutu kibrit və bir ovuc qatqar göndərdi: bu, qurumuş xəşəmbül yarpağı və yetişməmiş tənəkə-dübek kökü idi. Qriqori çox şad oldu, gicəlləncəyə qədər papiros çəkdi və təzək parçaları üzərində narahat da olsa, quş başını qanadının altına soxub yatan kimi, başını şinelinin ətəyi ilə bürüyərək, ilk dəfə doyuncu yatdı.

Səhər ev sahibi onu yuxudan oyatdı. O, yüyürə-yüyürə təzək damına girdi, Qriqorini ucadan səslədi:

– Yatarsan? Qalx! Don hərəkətə gəlmişdir!.. – Bunun ardınca kişmiş güldü.

Qriqori təzək tiğının üstündən yerə hoppandı. Kvadrat şəklində qurudulmuş və hərəsi bir put ağırlığında olan təzək parçaları da boğuc gurultu ilə onun ardınca töküldü.

– Nə olub?

– Bu tərəfdə Yelenskaya ilə Vyoşenskaya stanitsalarının kazakları üsyan qaldırıblar. Fomin də, bütün hökumət də Vyoşkidən Tokin tərəfə qaçmışdır. Deyəsən, Kazanskaya, Şumilinskaya, Miquilinskaya stanitsaları da üsyan qaldırmışdır. İşin nə yerdə olduğunu anladın?

Qriqorinin alnında və boynunda qan damarları qabardı, göz bəbəklərindən göyümtül qılgıncılar çıxdı. O, sevincini gizlədə bilmədi, səsi tərədi, qara barmaqları yersiz-yersiz şinelinin ilgəklərində gəzişdi.

– Bəs sizin xutor... nə edir? Buna necə baxır?

– Səs-səmir yoxdur. Sədrimizi gördüm – gülürdü. “Məndən öteri, – deyir, – hansı dinə qulluq etməyin fərqi yoxdur, tək din olsun”. A kişi, bu daxmadan bayıra çıxsana!

Evə tərəf getdilər. Qriqori addımlarını iri-iri atırdı. Ev sahibi də söhbət edə-edə onun böyrü ilə yeyin gedirdi:

– Yelenskaya stanitsasında əvvəl Krasnoyarsk xutoru üsyan qaldırmışdır. Sırağün Yelansk kommunistlərindən iyirmi nəfəri Krivskoy və Pleşakovskiye kazakları həbsə almağa gedirdilər, bunu eşidən krasnoyarsklılar bir araya yığışib, belə qərara gəlirlər: “Biz bu zülmə nə vaxtadək dözəcəyik? Atalarımızı tutub aparırlar, sonra da bizə əl atacaqlar. Atları yohərləyin, gedək məhbəsləri xilas edək”. On beş nəfər yığışır, bir-birindən igid və dilavər cavanlar. Dəstəyə qoçaq kazak Atlanov başçılıq edirmiş. Bu qədər adamın yalnız iki tüfəngi var imiş, qalanının isə kiminin nizəsi olub, bəzisi isə əlinə dəyənək götürübmüş. Dondan keçib atlarını Pleşakova səyirdirlər. Kommunistlər Melnikovun həyətinə dincəlirmişlər. Krasnoyarsklılar həmin həyətdə süvari sıralarla hücum edirlər, həyətdə hər tərəfdən daş hasar imiş. Kazaklar bir iş görə bilməyib kaxırmış halda geriye çəkiliblər. Kommunistlər onlardan bir nəfərini öldürürlər, Allah rəhmət eləsin. Kazaklar qaçırdıqları zaman dallarınca güllə atırlar, həmin kazak atdan yıxılır, çəpərin üstündə qalır. Pleşakovlu kazaklar onu götürüb stanitsa tövlələrinə tərəf gətirirlər. Görürlər ki, yazığın əlində qamçı donub... haray-həşir başlanır. Elə o dəqiqədən də Sovet hakimiyyətinə son qoyurlar, onun lap...

Qriqori daxmada qəlyanaltısının qalığını ıstahla yedi; ev sahibi ilə birlikdə küçəyə çıxdı. Kazaklar bayram imiş kimi, küçələrin

tinində dəstə-dəstə durmuşdular. Qriqori ilə ev sahibi dəstələrdən birinə yanaşdılar. Kazaklar salama cavab olaraq sağ əllərini papaqlarına tərəf qaldırdılar, təmkinlə cavab verdilər.

Maraq və intizar dolu baxışlarını Qriqoriyə, tanımadıqları adama zillədilər.

– Cənab kazaklar, bu bizim öz adamımızdır! Ondən ehtiyat etməyin! Tatarsklı Melexovlar haqqında eşitmisinizmi? Bax bu Qriqoridir, Panteleyin oğludur. – Ev sahibi qürurla dedi: – Güllələmək istəyirdilər, qaçıb bizdə gizlənmişdi.

Söhbət yenicə qızırdı, kazaklardan birisi Fominin Reşetovskalı, Dubrovsklı və çernovsklı kazaklar tərəfindən Veşenskaya stanitsasından necə qovulduğunu söyləyirdi, elə bu zaman təpənin dümağ və geniş yamacına bitişik küçənin sonunda iki atlı göründü. Onlar atlarını küçə boyunca səyirdir, hər dəstənin yanında dayanır, atlarının başını geriye çevirir, nə isə qışqıra-qışqıra deyib ötür, qollarını havada oynadırdılar. Qriqori böyük həvəslə, səbirsizliklə onların gəlməsini gözləyirdi.

Veşenskayanın alınmasından danışan kazak söhbəti kəsdi, gələnlərə diqqətlə baxıb dedi:

– Bunlar bizim Rıbinsklı deyillər, başqa yerin atlısıdır...

Atlılar axırıncı küçənin tinindən ötüb yaxınlaşdılar. Qabaqdakı – gödəkcəsinin yaxası açıq, papaqsız, üzü pörtmüş, ağarmış qıvrım saçları alına dağılmış bir qoca, cavan kimi atın başını bərk çəkib saxladı; özünü mümkün qədər geriye verərək sağ əlini irəliyə uzatdı.

– Bu nə işdir, kazaklar, – deyən ağlamsına-ağlamsına çığırdı, – niyə arvad kimi tində durmusunuz? – Bərk qəzəbli olduğundan göz yaşları sözünü deməyə qoymadı, pörtmüş yanaqları həyəcədən uçundu.

Bu qoca qəşəng, burnunun üstü ağ, quyruğu yoğun, ayaqları poladdan tökülmüş kimi hamar dördyaşar qısır kürən madyan minmişdi, at onun altında dingildəyir, rahat dura bilmirdi. O finxırır, qantarğanın gəmini çəynəyir, sağrısı üstə çökür, şahə qalxır, cilovun buraxılmasını istəyirdi ki, ahəngdar, qurduyerişi bir yorğa yerişlə götürülsün, külək qulaqları arasında vıyılsın, yalını oynat-sın, donuq və şaxtadan yamış torpaq hamar dırnaqları altında gumbuldasın. Madyanın nazik dərisi altında bütün vətər və damarlar qımıldayırdı. Boynundakı uzunsov, sığallı əzələləri oynayır,

burnunun cuna kimi şəffaf üstü titrəyir, yaqut kimi qırmızı və domba gözləri isə qan çilənmiş kimi olan göz ağlarını dəbərdərək tələbkarcasına və hirsli-hirsli sahibinə baxırdı.

Qriqoriyə baxan qoca başqalarına baxıb, bir də qışqırdı:

– Ey sakit Donun övladları, niyə durmusunuz? Sizin atalarınızı, babalarınızı güllələyir, mülkünüzü əlinizdən alırlar, cuhud komissarlar dininizi məsxərəyə qoyurlar, siz isə tum çırtdayır, kef etməyə gedirsiniz? Gözləyirsiniz ki, kəməndi boğazınıza keçirsinlər? Nə vaxtədək arvadlarınızın balağından yapışıb evdə oturacaqsınız? Yelanskaya yurdunda məmə yeyəndən pəpə yeyənə hamı üsyana qalxmışdır. Vyosenskiden qırmızıları qovublar... bəs siz rıbinski kazakları! Yoxsa canınızdan bezmisiniz? Yoxsa damarlarınızda ki kazak qanı deyil, mujiklər içən kvasdır? Ayağa qalxın! Silaha sarılın! Krivskoy xutoru bütün obaları üsyana çağırmaq üçün bizi buraya göndərmişdir. At belinə qalxın, kazaklar, sonra peşman olarsınız! – Onun çılğın baxışlı gözləri bir tanıq qoca kişinin üzünə zilləndi, böyük incikliklə bağırırdı: – Semyon Xristoforeviç, sən də durub mat-mat baxırsan? Qırmızılar Filonovo yaxınlığında oğlunu qılıncla doğradılar, sən də yanını sobaya söykəyib canını qoruyursan?!

Qriqori kişinin daha nə deyəcəyini gözləmədi. Evə gəlib neçə gündən bəri bağlı qalmış atını samanlıqdan çıxartdı, təzəklərin arasını eşələdi, dırnaqlarını qanada-qanada yöhəri axtarıb tapdı və atı minməyi ilə darvazadan çıxmağı bir oldu.

Qapıya yaxınlaşmaqda olan ev sahibinə yalnız bunu deyə bildi:

– Getdim! Allah köməyin olsun!

O yöhərin qaşına yatdı, başını atın yalına əydi, qamçısını atın hər iki yanına şappıldada-şappıldada, cilovunu tamamilə boşlayaraq küçədə qar tozanağı qaldıraraq gözəndən itdi. O, getdikcə arxasında qar dumanı yüksəlib yerə çökür, üzəngili ayağı hey irəliyə-geriye gedir, keyimiş qılçaları yöhərin yanlarına sürünürdü. Üzəngidən aşağıda atın dırnaqları dayanmadan göydə fırlanır, yerdə tarəpilti salırdı. Qriqori elə sonsuz bir şadlıq duyur, elə böyük qüvvət və qətiyyət hiss edirdi ki, boğazından ixtiyarsız olaraq zingiltili, qaynar xırıltı çıxırdı. Sinəsində əsir edilmiş, çəkilib bir guşədə gizlənmiş hissiyyatı azadlığa çıxmışdı. Ona elə gəlirdi ki, indi həyat yolu ay nuruna qərş olmuş yol kimi aydıncı.

Qriqori bir vohşi kimi təzək qalağı arasında gizləndiyi və bayırdan gələn hər şıqqıltıya, hər səsə vohşi heyvan kimi qulaq kəsildiyi

üzüntülü günlərdə hər şeyi ölçüb-biçmiş, qərarını vermişdi. Elə bil həqiqət axtaran, tərəddüdlər edən, haldan-hala düşən və ağır daxili mübarizə keçirən o deyildi.

O günlər bulud kölgəsi kimi süzüb keçmişdi, axtarışları ona indi hədəf və mənasız görünürdü. Axı, o nə barədə düşünmüş? Dörd tərəfdən sürəklə mühasirəyə alınmış canavar kimi, niyə çıxış yolu axtarır, ziddiyyətləri həll etməyə çalışırdı? Həyat ki, məzəli imiş, olduqca sadə imiş. İndi o artıq öz gözləri ilə gördü ki, dünya yaranandan belədir, hamını qoynuna alıb isidən həqiqət olmamışdır; bunu qandığından qəzəblə belə düşündü: "Deməli, hər kəsin öz həqiqəti, öz cığırı var". Bir parça çörək, bir qarış torpaq, yaşamaq haqqı uğrunda insanlar həmişə mübarizə aparmışlar və nə qədər ki, günəşin işığını görürlər, damarlarında isti qan axır, yenə də mübarizə aparacaqlar. Kim həyatı dartıb əlindən almaq, səni yaşamaq hüququndan məhrum etmək istəyirsə, ona qarşı vuruşmaq lazımdır; möhkəm, tərəddüd etmədən vuruşmaq lazımdır! Ədavətə coşqunluğu, qətiyyəti isə mübarizə özü verəcəkdir. Bircə şey lazımdır: hissələrin cilovunu buraxmaq, quduzluq kimi ona meydan vermək, vəssalam.

Kazakların yolu torpaqsız mujiklərin yolu ilə, fabriklərdə işləyənlərin yolu ilə çarpazlaşdı. Onlarla ölüm-dirim mübarizəsi aparılmalı idi. Bərəkətli və kazakların qanı ilə suvarılmış Don torpağını onların əlindən dartıb almaq lazım idi! Onları da tatarlar kimi, Don vilayəti ərazisindən qovmaq lazımdı! Moskva ilə kəllə-kəlləyə gəlməli, onu rüsvayçı sülhə vadar etmək lazımdır! Dar bir cığırla iki adam gedə bilməz – biri digərini yıxmalıdır. Bu iş sınaqdan keçirilmişdir: qırmızılardan qoşunlarını Don torpağına buraxdılar, dadını gördülərmi? İndi də qılıncı sıyıрмаq lazımdır!

Qriqori atını ağ örtüklü Don çayı üzəri ilə sürdüyü zaman kin və nifrətdən coşub belə düşünürdü. Şüurunda bir anlığa ziddiyyət baş qaldırdı: "Kazaklarla rusların yox, varlılarla yoxsulların yolu bir deyildir... Mişka Koşevoy da, Kotlyarov da kazakdirlər, amma hər ikisi möhkəm qırmızıdır..." Lakin bu fikri hiddətlə rədd etdi.

Tatarsk göründü. Qriqori atın cilovunu çəkdi, paçalarının arasından sabun kimi köpük daşlanan atı xırda yorğa yerişə keçirdi. Bərədə atı bir də dəhmerlədi, at döşü ilə küçə qapısını açdı, həyəət girdi.

Taqətdən düşmüş Koşevoy hava işıqlananda Bolşaya Ust-Xoperskaya stanitsasının bir xutoruna girdi. Onu Zaamursk polkunun gözetçiləri dayandırdı. İki nəfər qızıl əsgər Koşevoyu qərargaha apardı. Qərargah işçilərindən biri onu uzun-uzadı və etimadsızcasına sorğu-suala çəkdi, karıxdırmaq istədi. Məsələn, soruşdu ki, "Sizin inqilab komitəsinin sədri kim idi? Niyə yanında sənədin yoxdur?" Və sairə. Axmaq suallara cavab verməkdən Mişka tənə gəlmişdi.

– Sən gəl, yoldaş, – dedi, – məni incitmə! Kazaklar məni sənədən bətr incitmişlər, amma heç bir nəticə vermədi.

O, köynəyini qaldırdı, yabanın yara yerlərini – böyrü ilə qarnının altını göstərdi. Qərargah işçisini tutarlı bir söyüşlə başından eləmək istəyirdi ki, Ştokman içəri girdi.

– Ay azmış oğul! Ay şeytan balası! – Ştokmanın gur səsi birdən kəsilən kimi oldu, əlini Mişkanın kürəyinə sürtdü. – Sən bunu nə yaman sorğu-suala çəkirsən, yoldaş? Axı bu, bizim adamdır! Gör nə axmaq iş görürsən! Ya məni ya da Kotlyarovu çağırırsaydınız, mətləb aydınlaşardı, heç bir sorğu-sual da lazım deyildi... Gedək, Mixail! Amma bir de görüm ki, sən necə olub ki, salamat qalmısan? Nə cür salamat qaldığını danış? Axı biz səni dirilər siyahısından silmişdik. Fikirləşdik ki, qəhrəmancasına həlak oldu.

Mişka əsir edildiyini, ələcsiz vəziyyətə düşdüyünü, tufəngini xizəkdə qoyduğunu xatırladı, – xəcalətdən bərk qızardı, az qaldı ağlasın.

XXX

Qriqori gələn günü Tatarskda iki kazak bölüyü təşkil olunmuşdu. Ümumi yığıncaqda belə qərara aldılar ki, on altı yaşından yetmiş yaşınadək silah götürməyi bacaranların hamısı səfərbərliyə alınsın. Bir çoxları yaranmış vəziyyətin ümitsizliyini hiss edirdilər: vilayətin şimalı bolşeviklərin sərəncamına keçmiş və düşmən olmuş Voronej vilayəti ilə qırmızılardan tərəfdarı olan Xopersk mahalı idi, cənub tərəf cəbhə idi, ağzını bu yana çevirsə, sel kimi üsyançıları yox edərdi. Bir para ehtiyatlı kazaklar silah götürmək istəmirdilər,

amma onları buna zorla vadar edirdilər. Stepan Astaxov dava eləməkdən qəti boyun qaçırdı.

Qriqori, Xristonya və Anikuşka şəhər evinə, onun yanına gələndə Stepan dedi:

– Mən getməyəcəyəm. Atımı da aparın, özümə də nə edəcəksinizse edin, amma əlimə tüfəng götürmək istəmirəm.

Burnunun pərləri körküklənmiş Qriqori soruşdu:

– Necə yeni götürmək istəmirsən?

– Elə-belə, istəmirəm, vəssalam!

– Bəs qırmızılar xutoru alsalar, hara girəcəksən? Bizimlə gedəcəksən, yoxsa qalacaqsan?

Stepan uzun zaman zənn ilə və nüfuzedici tərzdə Qriqorinin üzünə, sonra da Aksinyanın üzünə baxdı, bir qədər susub cavab verdi:

– Onda baxarıq...

– İndi ki, elədir, eşiye çıx! Bu saat biz səni divara söykəyirik!

– Qriqori sobaya qısılmış Aksinyaya baxmamağa çalışaraq, Stepanın köynəyinin qolundan yapışdı, özünə tərəf dartdı. – Gedək, bizimizi ağrıtm!

– Qriqori, gicləşmə... Boşla! – Stepanın rəngi qaçdı, zəif müqavimət göstərdi.

Qaşqabaqlı Xristonya onu daldan qucaqlayıb dedi:

– Sən ki, elə xəyallardasan, onda, deməli ki, düş qabağıma.

– Qardaşlar!

– Biz sənin qardaşın deyilik!

– Buraxın, mən bölüyə yazılıram. Tifdən sonra zəifləmişəm...

Qriqori istehza ilə güldü, köynəyin qolunu buraxdı:

– Get tüfəng al. Çoxdan belə eləməli idin!

Qriqori xəlinin yaxasını örtərək, xudahafizləşmədən eşiye çıxdı. Bu cür dava-dalaşdan sonra Xristonya utanmayıb Stepanın tütün istədi, xeyli oturdu, onunla söhbət elədi, elə bil ki, aralarında heç nə olmamışdı.

Axşamüstü Veşenskayadan iki araba silah gətirdilər: səksən dörd tüfəng, yüzdən çox qılnc. Bir çoxları da gizlətdikləri silahları çıxartdılar. Xutor iki yüz on bir döyüşçü verdi. Bunun yüz əlli nəfəri süvari, qalanı piyada idi.

Üsyançıların hələ vahid təşkilatı yox idi. Xutorlar hələlik pərakəndə hərəkət edirdilər: özbaşına bölüklər təşkil edir, yığınaq-

larda daha çox döyüş bacarığı olan kazaklardan komandirlər seçir, adamlara rütbəsinə görə yox, xidmətlərinə görə iş tapşırdılar; hücum əməliyyatları tərtib etmir, yalnız qonşu xutorlarla əlaqə saxlayır, bir də atlı kəşfiyyatçılar vasitəsi ilə ətrafı yoxlayırdılar.

Qriqori gəlincəyə qədər Tatarskda atlı bölüyünün komandirliyinə, on səkkizinci ildə olduğu kimi, yenə də Petro Melexovu seçmişdilər. Piyada bölüyün komandirliyini Latşev öz öhdəsinə götürdü. Topçular isə, İvan Tomilinin başçılığı altında, Bazkiyə yola düşdülər. Orada qırmızılar xarab, panoramasız və bir təkəri sınımış topu tullayıb getmişdilər. Topçular həmin topu sazlamağa yollanmışdılar.

İki yüz on bir adama, bir az Veşenskayadan getirib, bir az da xutordan toplayaraq, yüz səkkiz tüfəng, yüz qırx qılnc və on dörd ov tüfəngi hazırladılar. Başqa qocalarla birlikdə Moxovun anbarından azad edilmiş Panteley Prokofyevic xırmanda basdırdığı pulemyotu çıxartdı. Amma lenti olmadığına görə bölük qəbul etmədi.

Ertəsi günün axşamı məlum oldu ki, Karginskayadan üç yüz piyadası, yeddi topu, on iki pulemyotu olan cəza dəstəsi Lixaçovun komandası altında üsyanı yatırmağa gəlir. Petro əhvalatı Veşenskaya bildirdi, eyni zamanda Tokin xutoru istiqamətinə güclü kəşfiyyat dəstəsi yollamağı qərara aldı.

Kəşfiyyatçılar axşam hava qaralanda yola çıxdılar. Qriqori Melexov otuz iki nəfər tatarsklı apardı. Xutordan çıxanda atları çaparaq yerişlə sürdülər. Tokinə çatıncaya qədər də bu qayda getdilər. Xutordan iki verst aralı, yola yaxın bir dayaz qobuda kazaklar Qriqorinin əmri ilə atdan töküldülər. Atabaxanlar atları dərəyə çəkdilər. Orada qalın qar qalır. Atlar dərəyə endikləri zaman qarınlarına qədər qara batırdılar; kiminsə aygırı yazqabağı ehtirasla bərk kişnədi və şıllağa qalxdı. Bu aygırı ayrıca bir atabaxana tapşırmaq lazım gəldi.

Qriqori kazaklardan üç nəfərini – Anikuşkanı, Martin Şamili və Proxor Zikovu xutora yolladı. Onlar yavaş-yavaş getdilər. Uzaqda, enişin ətəyində Tokin xutorunun enli, əyri-üyrü çayır-çəmənləri göyərir, cənub-şərqə doğru uzanırdı. Hava qaralırdı. Çölü alçaq buludlar çulğalamışdı. Kazaklar qobuda kirmişcə oturmuşdular. Qriqori yola saldıq üç atlının qaraltısının təpədən yamaca enməsinə, get-gedə yolda gözəndən itməsinə tamaşa edirdi. İndi atlar da görünmürdü, yalnız atlıların başları görünürdü. Başlar da görünməz oldu. Bir dəqiqədən sonra isə o tərəfdə pulemyot saqqıldadı. Sonra

isə səsi bayaqkindan daha güclü, ehtimal ki, əl pulemyotu atəş açdı. Əl pulemyotu bir lent güllə atdıqdan sonra səsinə kəsdi, amma əvvəlki pulemyot bir qədər nəfəsini dərdikdən sonra, sürətlə bir lent də boşaltdı. Güllələr qobunun üzərində sürəklə vıyıldayır, zülmətli göyün qoynundan keçib gedirdi. Onların oynaq ahəngi həvəs doğurdu, şən və incə idi. Gedən üç atlı ildırım sürəti ilə geri qayıdırdı.

– Onların qarovulları ilə qabaqlaşdıq! – deyə Proxor Zikov hələ uzaqdan bağırdı. Atların tappıltısı onun səsinə batırdı.

Qriqori əmr verdi:

– Atabaxanlar hazırlaşsınlar!

O dirək üstünə atılmış kimi hoppanıb dikə çıxdı və vıyılıtlı ilə qarın arasına girən güllələrə fikir vermədən, yaxınlaşan kazakların qabağına yeridi.

– Bəs heç nə görmədiniz?

Anikuşka tövşüyə-tövşüyə dedi:

– Bərk əlləşdikləri eşidilirdi. Səs-küylərindən belə məlum olur ki, çoxdurlar.

O sıçrayıb atdan düşdü, çəkməsinin burnu ilişib üzəngidə qaldı, bir ayağı üstə qalmış Anikuşka söyüş yağdıraraq, əli ilə ayağını üzəngidən çıxartdı.

Qriqori onu sorğu-sual edincəyə qədər səkkiz kazak qobudan dərəcəyə endi, atlarını minib evlərinə çatdılar.

Qriqori qaçanların getdikcə yavaşlayan tappıltısına qulaq verib sakitcə dedi:

– Sabah onları güllələrik.

Qalan kazaklar qobuda bir saat da qaldılar, cıqırlarını çəkmədilər, ətrafı dinlədilər. Nəhayət, kim isə at tıppıltısı eşitdi.

– Tokindən bu tərəfə gələn var...

– Kəşfiyyatçılardır!

– Ola bilməz!

Pıçıldadırdılar. Başlarını yuxarıya qaldırıb göz-gözü görməyən zülmət gecədə bir şey görməyə cəhd edirdilər. Gözləri kalmıq göz-ləri kimi iti Fedot Bodovskov hamdan əvvəl gördü.

– Gəlirlər, – deyə inamla səsləndi və tüfəngini üzünə götürdü.

O, tüfəngini əcaib bir şəkildə gözdirirdi: xacın qaytanı kimi tüfəngin qayışını boynuna keçirdirdi, tüfəng sinəsində çəpinə aşağı sallanırdı. O, adətən həmişə belə edir, arvadlar çiyn ağacını tutan kimi, bu da bir əli ilə tüfəngin lüləsindən, o biri əli ilə çaxmaqdan yapışırdı.

On nəfər atlı dağınıq halda kirmişcə gəlirdi. Qədd-qamətli, əyninə isti paltar geymiş bir atlı onlardan iki addım qabaqda idi. Onun hündür, quyuğu kəsik atı inamla, təşəxxüslə addımlayırdı. Qriqori aşağıdan yuxarıya baxdıqda bozuntul səma fonunda atların gövdələrini, atlıların qaraltısını aydınca görürdü, hətta qabaqdakı atlının başındakı kubankanın təpəsini belə görürdü. Atlılarla qobunun arasında cəmi on sajnıq məsafə qalmışdı; onların araları o qədər yaxın idi ki, kazaklar belə güman edirdilər ki, indicə onlar kazakların xırıltılı nəfəslərini də, tez-tez döyünən ürəklərini səsini də eşidəcəklər.

Qriqori hələ qabaqcadan əmr vermişdi ki, onun icazəsi olmadan atəş açılmamalıdır. O pusquda durmuş vəhşi heyvan ovçusu kimi məqam gözləyirdi. O, belə qərara gəlmişdi: yolla gedənləri səsləsin, çaxnaşma içində bir yerə toplaşanda atəşə tutsunlar.

Yolda qar sakitcə xışıldayırdı. Bir atın dırnağı altından sarımtıl qıgılcım çıxdı; görünür, atın nalı çılpaq çaxmaq daşına toxunmuşdu.

– Gələn kimdir?

Qriqori pişik kimi cəld sıçrayıb, qobudan çıxdı. Kazaklar da boğuş tappatpla onun ardınca çıxdılar.

Bu zaman Qriqorinin heç də gözləmədiyi bir hadisə baş verdi.

Qabaqda gələn atlının yoğun, azacıq belə qorxu və ya təəccüb nişanəsi olmayan gur səsi eşidildi:

– Sizə kim lazımdır? – Atlı atının başını bu yana çevirdi və düz Qriqorinin üstünə sürdü.

Qriqori yerindən tərpənməyərək, bir qədər qatlanmış əlindəki naqanı yavaşca qaldıraraq bağırdı:

– Demirəm kimsən?

Yenə də yoğun səslı kişi hirsli-hirsli nərildədi:

– Bu cür bağırmağa cəsarət edən kimdir? Mən cəza dəstəsinin komandiriyəm! Səkkizinci Qızıl Ordunun qərargahı tərəfindən üsyanı yatırmağa vəkıl edilmişəm! Sizin komandiriniz kimdir? Bu saat onu yanıma gətirin!

– Komandir mənəm.

– Sənsən? A-a-a-a...

Qriqori atlının yuxarıya qaldırılmış sağ əlində bir şey qaraldığını gördü, atlı atəş açmıca qədər yerə yatdı; yıxılarkən qışqırdı:

– Atəş!

Brauningin ucu küt gülləsi Qriqorinin başı üzərində vırıldadı. Hər iki tərəfin atdığı güllələrin səsindən qulaq tutulurdu. Bodovskov atılıb qorxmaz komandirin atının cilovundan sallışdı. Qriqori qolunu Bodovskovun çiyini üzərindən irəliyə uzatdı, qılın-
cının küt tərəfini atının kubankasının төpəsinə endirdi, onun ağır gövdəsini çəkib yəhərdən saldı. Vuruşma ikicə dəqiqə çəkdi. Qızıl əsgərlərdən üç nəfəri atlarını səyirdərk aradan çıxdı, ikisinə güllə dəydi, qalanlarını tərk-silah etdilər.

Qriqori naqanın lüləsini əsir alınmış komandirin əzilmiş ağzına dirəyərək, onu müxtəsərcə sorğu-suala çəkdi:

– Familiyan nədir, əclaf?

– Lixaçovdur.

– Doqquz nəfər atlı ilə yola çıxanda sən nəyə güvənirdin? Elə güman edirdin ki, kazaklar qabağında diz çökəcəklər? İmdad istəyəcəklər?

– Məni öldürün!

– Darıxma, öldürərik, – deyə Qriqori ona təsəlli verdi. – Vəsi-qələrin haradadır?

– Heybədədir. Götür, quldur!.. Alçaq!

Qriqori onun söyüş söyməsinə məhəl qoymadı, Lixaçovu özü axtardı, onun gödək kürkünün cibindən ikinci brauningi çıxartdı, mauzerini və çantasını açdı. Yan cibindən üzərinə ala-bula heyvan dərisindən cild çəkilmiş, içində kağız olan balaca bir portfel və papiros qutusu tapdı.

Lixaçov hey söyür, ağrıdan zırıyırdı. Onun sağ çiyinə güllə dəymişdi. Qriqorinin qılın-
cı başını bərk zədələmişdi. O ucaboy, Qriqori-dən hündür, ağır, gövdəli və ehtimal ki, güclü idi. Yenicə qırılmış əsmər sifətində qara və enli topa qaşları burnunun yuxarısında amirənə çatılmışdı. Ağzı yekə, çənəsi çərgül idi. Əyninə büzməli gödək kürk geymişdi, başına qara kuban papağı qoymuşdu, indi bu papaq qılın-
cın dalı vurulduğundan əzilmişdi; kürkün altından yaraşlıq xaki rəngdə frənc və enli qalife şalvar görünürdü. Lakin ayaqları kiçik və zərif idi, boğazlığı lak, qəşəng qara çəkmə geymişdi.

– Kürkünü soyun, komissar! – deyə Qriqori əmr etdi. – Sən ətli-canlısan. Kazak çörəyi tıxmaqdan kökəlmisən, güman ki, soyunsan, üçüməzsən!

Əsirlərin qollarını qurşaqlarla, noxtalarla sarıdılar, öz atlarına mindirdilər.

– Yortma yerişlə ardımca! – deyə Qriqori komanda verdi və belinə bağladığı mauzeri – Lixaçovdan aldığı silahı düzəltdi.

Bazkide gecələdilər. Sobanın yanında, yerə döşənmiş bəlim üzərində uzanmış Lixaçov dişlərini qıcıraraq zırıyırdı. Qriqori çı-
raq işığında onun yaralanmış çiyini yuyub sarıdı. Lakin daha onu sorğu-sual eləmədi. Uzun zaman stolun arxasında oturdu. Lixaçovun mandatlarını, qaçmış inqilabi tribunal tərəfindən Lixaçova verilmiş – veşenskayalı əks-inqilabçıların siyahısını, qeyd dəftərcəsini, mək-
tubları, xəritə üzərindəki nişanları nəzərdən keçirdi. Hər dəfə Lixaçova baxır, baxdıqca baxışları bir-birilə xəncər kimi toqqu-
şurdu. Daxmada gecələyən kazaklar səhərə qədər qurdalanır, gah atları yoluxmağa gedir, dəhlizə papiros çəkməyə çıxır, gah yanaşı uzanıb söhbət edirdilər.

Dan yeri ağaranda Qriqorini huş apardı, amma tez oyandı, qur-
ğuşuna dönmüş başını stolun üstündən qaldırdı. Lixaçov küləşin üstündə oturmuşdu, dişləri ilə tənziqi açmaq istəyir, sargını dartırdı. Onun qan sağılmış qəzəbli gözləri Qriqorinin üzünə zilləndi. Ağ dişli ağzı əzabdan açıq qalmışdı, can verən adam kimi gözlərində elə sonsuz bir kədər var idi ki, Qriqorinin yuxusu bir an içində dağıldı.

– Nə istəyirsən? – deyə ondan soruşdu.

– Sənə nə dəxli var! Ölmək istəyirəm! – deyə Lixaçov nəril-
dedi, onun rəngi ağardı, başı küləşin üstünə düşdü.

Axşamdan bəri o, yarım vedrə su içmişdi. Səhər açılincaya qədər gözlərini yummamışdı.

Səhər Qriqori onu qısaca məlumatla, əlindən alınmış sənədlərlə birlikdə arabada Veşenskaya yolladı.

XXXI

İki nəfər atlı kazakın keşiyi altında, dığırılan araba sürətlə Veşenskaya icraiyyə komitəsinin qırmızı kərpicdən tikilmiş binası-
na yanaşdı. Lixaçov arabanın geri tərəfinə söykənmişdi. O əlini qana bulaşmış sarığın üzərinə qoyaraq, ayağa qalxdı. Kazaklar da atdan düşdülər; onun yanınca evə girdilər.

Birləşmiş üsyançı qüvvələrinin müvəqqəti komandanı olan Suyarovun otağına əlli nəfərdən çox kazak yığılmışdı. Lixaçov

qolunu qoruya-qoruya adamların arasından stola doğru getdi. Yalnız sarı gözlərindəki nadir tənəli baxışlarından başqa heç cəhətdən nəzəri cəlb etməyən balaca Suyarov stolun dalında əyləşmişdi. O Lixaçova ötəri nəzər salıb soruşdu:

– Qoçağı gətirdiniz? Lixaçov sənsən?

– Mənəm. Bu da mənim sənədlərim. – Lixaçov torbaya qoyulmuş portfeli stolun üstünə tulladı, tərs və ciddi baxışlarla Suyarovun üzünə baxdı. – Təəssüf ki, mənə tapşırılmış vəzifəni yerinə yetirə bilmədim, sizi bir həşərat kimi tapdalaya bilmədim! Lakin Sovet Rusiyası sizin cəzanızı verəcək. Xahiş edirəm mənə güllələyəsəniz.

O, yaralı çiyinini tərpətdi, enli qashlarını oynatdı.

– Yox, yoldaş Lixaçov! Biz özümüz elə bu güllələmələrə qarşı üsyan qaldırmışıq. Bizdə sizlərdəki kimi deyildir, bizdə güllələmə yoxdur. – Suyarov mülayimliklə, amma gözlərini ağıdaraq dedi: – Biz səni sağaldacağıq, sən də, ola bilsin ki, hələ bizə xeyir verəcəksən. Artıq adamlar çıxsın, hə, tez olun görək.

Otaqda yalnız Reşetovsk, Çernovsk, Uşakovsk, Dubrovsk və Veşensk bölüklərinin komandirləri qaldı. Onlar stola yaxın əyləşdilər. Kim isə ayağı ilə kətili Lixaçova tərəf itələdi, amma o oturmadı. Divara söykəndi, adamların başı üzərindən pəncərədən bayıra baxdı.

Suyarov böyük komandirləri ilə baxışaraq sözə başladı:

– Bura bax, Lixaçov, bizə də görək, sən dəstəndə nə qədər adam var?

– Demərim.

– Deməzsən? Lazım deyil. Biz bunu sənə öz kağızlarından öyrənərik. Bu da olmasa, sənənlə birlikdə keşikçi gəlmiş qızıl əsgərləri sorğu-sual edirik. Biz sənəndən (Suyarov bu kəlməni xüsusi olaraq qeyd etdi) bir şey də xahiş edə bilərik: öz dəstəyə məktub yaz ki, düz Vyoskiyə gəlsin. Bir səbəb yoxdur ki, biz sizinlə dava eləyək. Biz Sovet hakimiyyətinin əleyhinə deyilik, kommuna ilə cühdərlər əleyhinəyik. Biz sənəni dəstəni tərk-silah edib, adamları evlərinə buraxırıq. Sənəni özünü də azad edirik. Müxtəsər, onlara yaz ki, biz də sizin kimi zəhmətkeşlərək, qoy bizdən qorxmasınlar, biz Sovetlərin əleyhinə deyilik...

Lixaçov tüpürdü, tüpürçəyi Suyarovun çal və şiş saqqalına düşdü. Suyarov saqqalını qolu ilə sildi, yanaqları qızardı. Komandirlərdən bəziləri gülümsəndi, amma heç kim komandanın şərəfini müdafiəyə qalxmadı.

Suyarov bu dəfə açıq bir riyakarlıqla dedi:

– Xətrimizə deyirsən, yoldaş Lixaçov! Atamanlar, zabitlər bizi çox ələ salıb, üzümüzə tüpürüblər, sən kommunistdən, sən də tüpürürsən. Amma danışanda həmişə deyirsən ki, siz xalqın tərəfdarısınız... Ey, orada kim var?.. Gəlin bu komissarı aparın. Sabah səni Kazanskaya stantsiyasına yollarıq.

– Bəlkə bir az fikirləşsən? – deyərək böyük komandirlərinə baxdı.

Lixaçov frənçini çiyinə salmışdı, çiyinini atıb onu düzəltdi, qapının ağzında dayanmış keşikçiye tərəf yeridi.

Onu güllələmədilər. Üsyançılar özləri “güllələmələrə, soyğunçuluğa qarşı” mübarizə aparırdılar... Ertəsi günü Lixaçovu Kazanskaya stantsiyasına apardılar. O altı mühafizin qabağında, qarın üstü ilə yüngülcə addımlayırdı, gödək, enli qashları sallanmışdı. Amma meşəyə çatanda pambıq kimi ağ bir ağcaqayının yanından keçərkən ürəkdən qımışdı, dayandı, salamat qolunu yuxarıya qaldırdı və ağacdən bir budaq qopardı. Budaqda mart ayının şirin şəhərinə bənzər qonur puçurlar artıq şişkinləşmişdi, puçurlardakı zərif, güclü hiss olunan ətir baharın xoş çağlarının yaxınlaşdığını, günəşin nuru altında hər il təkrar olunan həyatın gəldiyini xəbər verirdi. Lixaçov bu dolğun puçurları ağzına saldı, çeynədi, dumanlanmış gözləri ilə şaxtadan xilas olmuş, dirçəlməyə başlamış ağaclara tamaşa etdi, qırıxq dodaqlarının ucu ilə gülümsədi.

O, dodaqlarında puçurların qara ləçəkləri öldü. Veşenskaya yeddi verst qalanda keşikçi kazaklar onu qumsallıq, sətir kəpirlik çuxurda qılıncla vəhşicəsinə döğradılar. Diri-diri gözlərini oydu, qollarını, qulaqlarını, burnunu kəsdilər, qılıncla üzünü döğram-döğram elədilər. Şalvarını aşağı salıb dalını açıq qoydular, iri və mərdənə, həm də yaraşıqlı vücudu bihərmət elədilər. Qanı axan yarasını məsxərəyə qoydular, sonra isə keşikçilərdən biri ayağını onun titrəyən sinəsinə, arxası üstə sərilmiş gövdəsinə basdı və çəpinə endirdiyi qılıncla zərbəsi ilə başını kəsdi.

Don çayının o tayından, yuxarı mahalların hər tərəfindən xəbər gəlirdi ki, üsyan geniş meydan almışdır. Üsyan edən indi təkcə iki stanitsa deyildi. Şumilinskaya, Kazanskaya, Miquilinskaya, Meşkovskaya, Veşenskaya, Yelanskaya, Ust-Xoperskaya stanitsaları üsyan qaldırmış, tez-tələsik bölüklər təşkil etmişdilər; Karginskaya, Bokovskaya və Krasnokutskaya stanitsaları da açıq-aşkar üsyançılara rəğbət bəsləyirdi. Üsyanın qonşu Ust-Medvedsk və Xopersk mahallarına yayılması təhlükəsi vardı. Bukanovskaya, Slaşevskaya və Fedoseyevskaya stanitsalarında çaxnaşma başlanmışdı; Alekseyevskaya stanitsasının Veşenskaya ilə bitişik xutorlarında da həyəcan var idi... Veşenskaya stanitsası, mahal mərkəzi kimi üsyanın mərkəzi oldu. Uzun-uzadı mübahisə və mülahizələrdən sonra qərara gəldilər ki, əvvəlki hakimiyyət quruluşunu saxlasınlar. Mahal icraiyyə komitəsi tərkibinə ən çox etimad bəslənən kazakları, başlıca olaraq, cavanları daxil etdilər. Topçu məmur Danilovu sədrliyə təyin etdilər. Stanitsalarda, xutorlarda Sovetlər təşkil olundu və çox qərribə də olsa, bir zamanlar söyüş və təhqir sayılan "yoldaş" sözü mükamilədə qaldı. Belə deməyə qərarlaşdı. Şüar ortaya atıldı; "Sovet hakimiyyəti uğrunda, lakin kommuna, güllələnmə və soyğunçuluq əleyhinə!" Buna görə də üsyançılar papaqlarına əvvəlki bir ağ lent yaxud sarğı əvəzinə çal-çarpaz – biri ağ, digəri qırmızı – iki lent tikiyə. Üsyançıların birləşmiş silahlı qüvvələri komandanı Suyarovun yeriyən iyirmi yaşlı cavan Pavel Kudinovu, qəhrəmanlığına görə Georgi xanın dördünü də almış, ağıllı və qəşəng danışan bir zabiti təyin etdilər. O, xasiyyətinin mülayimliyi ilə fərqlənirdi; əslində belə təlatümlü zamanda üsyan qaldırmış bir mahala başçılıq etmək onun hünəri deyildi, amma kazaklar sadəliyinə, xoşrəftar olmasına görə ona tərəfdar oldular. Ən başlıca cəhət də bu idi ki, Kudinovun əsil-nəcabəti kazak idi, buna görə də bəzi təzə törəmələr kimi ətə-bazlığa və zabit təkəbbürlüyünə biganə idi. O, həmişə sadə geyinirdi; saçlarını uzun saxlar, amma girdə vurdurardı, bir az təkneli idi, yeyin danışardı. Uzunburunlu, arıq sifəti heç cəhətdən nəzəri cəlb etməyən müjrik sifətini andırırdı.

Qərargah rəisliyinə yasavul köməkçisi Safonov İlyanı seçdilər; ona görə Safonovu seçdilər ki, bu adam qorxaq da olsa çox savadlı idi, yaxşı da xətti vardı. Yığıncaqda onun haqqında elə bu cür də dedilər:

– Safonovu qərargahda oturdun. Sırada o kara gələn adam deyil. Adanı da çox qırdırar, kazakları da qoruya bilməz, bir də gördün ki, özü güdaza getdi. Qaraçıdan keşif çıxarsa, bundan da döyüşçü çıxar.

Qısaboy, yumrutəhər Safonov bunu eşidəndə çallaşmış sarı bıqları arasından şadlıqla gülümsədi və qərargahı öhdəsinə götürməyə sonsuz bir həvəslə razı oldu.

Kudinov ilə Safonov yalnız bölüklərin özbaşına gördüyü işləri rəsmiləşdirdilər. Rəhbərlik zamanı məlum oldu ki, onların əl-qolu bağlıdır; onlar belə böyük həngaməyə başçılıq etməkdən, hadisələrin misilsiz bir sürətlə dəyişməsi ilə ayaqlaşma bilməkdən aciz idilər.

4-cü Zaamursk atlı polku Ust-Xoperskaya, Yelanskaya və qismən Veşenskaya stanitsalarının bolşevikləri ilə birlikdə vuruşma vuruşa bir sıra xutorlardan keçdi, Yelanskaya stanitsasının hüdundan ötdü və Donun kənarı ilə çölləmə günbatana tərəf hərəkət etdi.

Martın 5-də Tatarskiyə bir kazak çapar gəldi. Yelanskılar təcili yardım istəyirdilər. Onlar, demək olar ki, müqavimət göstərmədən geriye çəkilməmişdilər: nə tufəngləri var idi, nə patronları. Onlar tədənbir güllə atanda zaamurlular pulemyotdan gülləni yağış kimi yağdırır, iki topdan atəş açırdılar. Belə bir vəziyyətdə mahaldan nə kimi sərəncam veriləcəyini gözləməyə macal yox idi. Buna görə də Petro Melexov sərəncamındakı iki bölüklə köməyə getməyi qərara aldı.

O qonşu xutorların dörd bölüyünün komandanlığını da öhdəsinə götürdü. Səhər açıldıqda kazakları təpənin başına qaldırdı. Həmişəki qayda üzrə, əvvəlcə kəşfiyyatçılar toqquşdu. Döyüş işə sonra başladı.

Tatarsk xutorunun səkkiz verstliyində, Qriqorinin öz arvadı ilə bir zamanlar taxıl əkdiiyi, onun Natalyanı sevmədiyini ilk dəfə etiraf etdiyi yerdə – Qızıl dərədə, bu dumanlı qış günü, dərin qobunun aşağısında, qar üzərində atlı bölüklər atlardan düşür, ətrafa səpələnir, atabaxanlar atları xəlvət yerlərə aparırdılar. Qırmızılar üç cərgə düzülüb aşağıdan, hər iki tərəfi çökək geniş çuxurdan gəlməkdə idilər. Adamlar dümağ vadidə qara ləkələr kimi görünürdülər. Arabalar nizami cərgələrə yaxınlaşıp, atlılar çaxnaşırdılar. Düşməndən iki verst aralı olan kazaklar yavaş-yavaş vuruşmaya hazırlaşdılar.

Petro kök, bir az tərlənmiş atını bölüklərini artıq ətrafa yaymış yelanskıların yanından bərk sürərək Qriqoriyə yaxınlaşdı. O kəfi kök və nəşəli idi.

– Qardaşlarım! Patrona qənaət edin! Mən komanda verməmiş güllə atmayın... Qriqori, öz yarım bölüyünü yüz əlli sajin sola apar. Bir qədər tez ol! Qoy atabaxanlar bir araya toplaşmasınlar!.. – O bir neçə başqa son əmrlər də verdi, durbini çıxartdı. – Deyəsən batareyanı Matveyev təpəsində yerləşdirirlər, hə? Mən bunu bayaqdan sezirəm, durbinsiz də görünür.

Qriqori durbini onun əlindən aldı, diqqətlə baxdı. Kəlləsini küləklərin silib-süpürdüyü təpənin dalında arabalar qaralır, insanlar qarışqa kimi görünürdü.

Atlıların zarafatla “plastunki” adlandırdıqları tatarsklı piyadalar bir araya yığılmaq haqqında ciddi əmr verildiyinə baxmayaraq, toplaşır, bir-birinə patron verir, papiros çəkir, zarafatlaşırdılar. Xristonyanın papağı, balacaboylu başqa kazakların arasında hündürdə yırğalanır (o, atı vurulduqdan sonra piyadaların arasına gəlmişdi), bir də Panteley Prokofyeviçin tərki qırmızı papağı görünürdü. Qocalarla yeniyetmələrin əksəriyyəti piyada qoşunda idi. Saplaqları hələ biçilməmiş günəbaxanlıqdan sağda, verst yarım məsafədə yelanskılilar durmuşdular. Onların dörd bölüyündə altı yüz əsgər var idi, amma bunun az qala iki yüz nəfəri atabaxan idi. Tərkibinin üçdə biri atlarla birlikdə qobuların küncündə-bucağında gizləndirdi.

Piyadaların sıralarından kazaklar qışqırdılar:

– Petro Panteleyeviç! Gözlə ha, vuruşma zamanı biz piyadaları qoyub getmə!

– Arxayın olun! Qoymarıq! – deyə Petro gülümseyir və qırmızılardan aramla diklənən sıralarına baxaraq, əsəbiliklə qamçı oynadı.

Qriqori cərgədən bir qədər kənara çəkilərək səslədi:

– Petro, atını bura sür.

Petro ona yaxınlaşdı. Qriqori qaşqabağını salladı, aşkar narazılıqla dedi:

– Tutduğunuz mövqe heç də ürəyimə yatmır. Bu qobulardan uzaqda olmaq lazım idi. Cinahımıza keçsələr başımız beləyə düşər, hə?

– Özündən nə hoqqa çıxardırsan! – deyə Petro pört halda əlini yellədi. – Necə yəni cinahımıza keçsələr? Mən ehtiyatda bir bölük saxlamışam, iş bərkə düşəndə qobular karımıza gələr. Onlar əl-qolumuza dolaşmazlar.

Qriqori mövqeyi bir də sürətli baxışlarla nəzərdən keçirib, xəbərdarlıqla dedi:

– Məndən deməkdir, gözlə ha!

O öz kazaklarına yaxınlaşdı, adamlara göz gəzdirdi. Bir çoxları artıq əlcəklərini çıxartmışdılar, həyəcanlandıqlarından çıxarmışdılar. Kimisi də darıxırdı: gah qılınıcı düzəldir, gah da toqqasını bərkidirdi.

– Komandirimiz atdan düşdü, – deyə Fedot Bodovskov gülümsündü və yanını basa-basa zəncir xəttinə doğru addımlayan Petroya tərəf məzəli surətdə başını tərpətdi.

Silahı yalnız birçə qılincdən ibarət olan təkqollu Alyoşka Şamil qaqqıldayırdı:

– Bura bax, ey general Platov! Əmr et donluların hərəsinə bir piyalə araq versinlər!

– Səsinə kəs, ay əyyaş! Qırmızılar o biri qolunu da kəssələr piyaləni ağzına nə cür qaldıracaqsan? Təknədən lıqqalıq içməli olacaqsan.

– Ey, ey!

– Əlimə düşsəydi, vallah içər, nə istəsələr verərdim, – deyə Stepan Astaxov köksünü ötürdü və hətta əlini qılının qəbzəsindən çəkib, xurmayı biğlərini burdu.

Sıralarda vəziyyətlə əlaqəsi olmayan, müxtəlif danışqlar eşidilirdi. Matveyev təpəsi ardından top nəriləyən kimi hamı səsinə kəsdi.

Topun lüləsindən qalın və şiddətli bir gumbultu çıxdı, dümağ tütü köpüyü xeyli vaxt çölünə yayıla-yayıla əridi, axırda məminin aydın, çatıltılı partlayışı ilə qovuşdu. Top gülləsi hədəfə çatmadı, kazaklardan yarım verst qabağa düşdü. Qarın parıldayan dümağ sinəsinə çökmüş bu qara duman yavaş-yavaş əkin yeri üzərinə yayıldı, kol-kosları bürüyərək yox oldu. O saat da qırmızılardan pulemyotları şaraqıldadı. Pulemyotların atəşi sürətlə çalınan qapı toxmağı kimi səslənirdi. Kazaklar qarın, kol-kosun, saplaqları qurumuş günəbaxan çöplərinin arasına qısıldılar.

Proxor Zıkov dönüb Qriqoriyə baxaraq qışqırdı:

– Tüstü necə də qaradır! Deyəsən, axı bu, alman mərmisidir!

Qonşuluqdakı Yelansk bölüyündə bərk səs-küy qopdu. Yel belə bir qışqırtı gətirdi:

– Mitrofan kiryəyə güllə deydi!

Atəş açıla-açıla Rubejin xutorundan olan kürəsaqqal yüzbaşı İvanov yüyürə-yüyürə Petronun yanına gəldi. O papağı ilə alınını tərini silir, yaman tövşüyürdü:

– Ay qar var, ha! Qar o qəder qalındır ki, adam batır!

– Nə işə gəlmişən? – deyə Petro qaşlarını çataraq soruşdu.

– Ağlıma yaxşı bir fikir gəlib, yoldaş Melexov! Sən aşağıdan Dona tərəf bir böyük yolla. Sıradan ayır, ora göndər. Qoy onlar aşağıya ensinlər, xutora qəder qaçsınlar, orda qırmızılara arxadan zərbə endirsinlər. Onlar, güman ki, arabalarını boşlayıblar... Orada nə qəder keşikçi olar ki? Zərbə endirilən kimi aralarına çaxnaşma düşəcəkdir.

Bu “fikir” Petronun xoşuna gəldi. O öz yarım bölüyünə atəş açmaq əmri verdi, dik dayanmış Latışevə əl elədi və yanını bası-basa Qriqoriyə doğru addımladı. Məsələn başa salıb, qısaca əmr verdi:

– Yarım bölüyü ora apar. Quyuqlarından bas!

Qriqori kazakları qaldırıb apardı, dərədə atlandırdı, çapa-çapa toz qaldıraraq xutora yönəldilər.

Kazaklar hərəsi iki daraq patron atıb susdular. Qırmızılar yerə yatdı. Pulemyotlar çatıqla işə düşdü. Martin Şamilin səkil atına çovutma güllə dəyib yaralandı; at dartımb atabaxanın əlindən çıxdı və dəli kimi qırmızılar tərəfə qaçdı. Pulemyot atəşi onu biçəq kimi kəsdi, dördnala qaçan heyvan sağrısı birdən xeyli hündürə qalxdı, sonra at qarın üstünə sərilirdi.

Petronun əmrini adamlar bir-birinə ötürürdü:

– Pulemyotçuları nişan alın!

Onları nişan aldılar. Gülləni yalnız mahir atıcılar atırdı, atan kimi də güllə hədəfə dəyirdi: Verxne-Krivsk xutorundan olan görkəmsiz balaca kazak sərrast güllələri ilə üç pulemyotçunu bir-birinin ardınca aşırı, suyu qızmış “Maksimka” səsinə kəsdi. Lakin güllə dəymiş pulemyotçuları başqaları əvəz etdi. Pulemyot yenə işə düşdü və ətrafa ölüm qasırğası yaymağa başladı. Yaylın atəşləri tez-tez guruldayırdı. Getdikcə qarın içərisinə soxulan kazaklar darıxdılar. Anikuşka qarı eşə-eşə torpağa çatmışdı, amma yenə də məzəliyiindən əl çəkmirdi. Patronlarını atıb qurtarmışdı (pas atmış, paxır daraqda onun vur-tut beşcə dəne patronu var idi), buna görə təkdən-bir başını qarın arasından qaldırır, dodaqları ilə, baybaqların qorxuqları zaman çıxardığı səse oxşar bir səs çıxarırdı.

Zəncir xəttini gülünc vəziyyətdə seyr etdikdən sonra baybaq kimi qışqırırdı:

– Ağüh!..

Onun sağ tərəfində Stepan Astaxovun gülməkdən gözü yaşarmışdı, sol tərəfdə isə Antipka Brex onun anasına söylürdü:

– Boşla, ay əclaf! Heç zaraflatın yeridir!

– Ağüh!.. – deyə Anikuşka üzünü ona tərəf çevirir, gerçəkdən qorxmış kimi gözlərini bərəldirdi.

Qırmızılardan batareyasında, ehtimal ki, mərmə çatışmırdı: otuz qəder mərmə atdıqdan sonra dayandı. Petro səbirsizliklə geriye, təpənin yalına baxırdı; o iki nəfər atlı ilə xutora belə bir əmr göndərdi ki, bütün yaşlılar yaba, paya, kərənti götürərək təpəyə çıxsınlar. O da qırmızılardan geri qalmamaq, üç cərgə yaratmaq istəyirdi.

Çox çəkmədən xutor camaatı qalın izdiham halında təpəyə dikləndi, sonra da sel kimi axışib aşağıya yayıldı.

– Ora bax, camaat elə bir dolaşa sürüşdür!

– Bütün xutor axışib gəlmişdir!

– Deyəsən içlərində arvadlar da var!

Kazaklar qışqıraraq bir-birini səsləyir, gülümsəyirdilər. Atışma tamam kəsildi. Qırmızılar tərəfdə yalnız iki pulemyot atəş açır, təkdən-bir də yaylın atəşi gurlayırdı.

– Heyif ki, onların batareyası atəşi dayandırdı. Bu arvad qoşunu arasına bircə mərmə atsaydı, ayrı cür vəlvələ qopardı! Balaqları islanmış halda düz xutora qaçardılar! – Təhqillu Alyoşka bu sözləri həzz ilə deyir, görünür təəssüf edirdi ki, qırmızılar arvadlara bir dəne də mərmə atmayacaqlar. İzdiham getdikcə sıraları sahmanlamağa başladı, parçalandı. Tezliklə iki uzun cərgə yaratdılar. Dayandılar.

Petro onlara kazaklardan bir güllə mənzili aralı dayanmağı əmr etmişdi. Lakin izdihamın meydana görünməsi qırmızılara xeyli təsir bağışladı. Onlar geriye çəkilməyə, vadinin dibinə enməyə başladılar. Petro bölük komandirləri ilə qısaca məsləhətləşdikdən sonra sağ cinahı açıq qoydu, yelansklılardan cərgəsini mövqeyindən qaldırdı, – süvari sıralarla şimala, Donu doğru getmələrini, orada Qriqoriyə kömək etmələrini əmr etdi. Bözlüklər qırmızılardan gözü qarşısında Qızıl dərənin o tərəfində sıraya düzüldü, alt tərəfə, Dona doğru getdi.

Geriye çəkilən qızıl əsgərləri təzədən atəşə tutdular.

Bu zaman arvadlardan, qocalardan və yeniymələrdən düzəldilmiş “ehtiyat” xəttindən kazakların yanına bir neçə qoçaq arvadla bir dəstə uşaq yüyüdü. Darya Melexova da arvadların arasında idi.

– Petya, – deyirdi, – tufəngi mənə ver, qırmızılara güllə atım! Mən tufəng atmağı bacarıram.

Darya doğrudan da Petronun tufəngini aldı, dizini yerə qoydu, tufəngin qundağını kişilər kimi inamla sinəsinin üst tərəfinə söykəyib, bir-biri ardınca iki güllə atdı.

“Ehtiyatdakılar” isə soyuqdan üşüyür, ayaqlarını yerə döyür, atılıb-düşür, burunlarını çəkirdilər. Yel əsirmiş kimi hər iki cərgə yırgalanırdı. Arvadların yanaqları ilə dodaqları güm-göy olmuşdu; enli balaqlarının altına şaxta dolurdu. Düşkün qocalar tamam donmuşdular. Onların çoxunu, o cümlədən Qrişaka babanı xutordan təpənin yanına qədər qolundan yapışaraq getirmişdilər. Lakin buraya, yellərin oylağı olan təpəyə çatdıqda, qocalar uzaqlaşan atışma səsi ilə soyğun şiddətindən hallandılar. Zəncir xəttində aralarındakı əvvəlki müharibələr və toqquşmalar haqqında, qardaşın qardaşa, atanın oğulla vuruşduğu, keyli uzaqdan atəş açan, adi gözlə görünməsi mümkün olmayan indiki bu ağır müharibə haqqında ardı-arası kəsilmədən söhbət edirdilər...

XXXIII

Qriqori yarım bölüyü ilə zaamurluların əsas araba karvanını təmərləndirirdi. Səkkiz qızıl əsgəri doğrular. İçi patronla dolu dörd araba və iki minik atı qənimət alındı. Yarım bölükdə isə bir ata güllə dəydi, bir də kazaklardan bir nəfərinin bədəni bekarca cızıldı.

Lakin Qriqori ələ keçirdiyi arabalarla kimsə tərəfindən təqib edilmədən, müvəffəqiyyətdən son dərəcədə bəxtiyar bir halda Donun kənarı ilə getdiyi zaman, təpə tərəfdə vuruşma sona yetməkdə idi. Zaamurluların bir eskadronu, hələ vuruşma başlanmadan əvvəl uzaqdan hərhlənib, düşmənin arxasına keçmişdi, indi, on verstlik bir dövrədən sonra, qəflətən təpənin dalından çıxıb, atabaxanların üzərinə hücumla atılmışdı. Ara qarışdı, bərk çaxnaşma düşdü. Atabaxanlar atları Qızıl dərədən səyirdib çıxdılar, kazaklardan bəzilərinin atını özünə çatdırdılar, lakin yerdə qalanların başı üstündə zaamurlular artıq qılnc oynadırdı. Çoxu silahsız olan atabaxanlar atları başlı-başına buraxdılar, öz atlarını minib hara gəldi qaçdılar. Piyadalar isə, güllə atsalar öz adamlarını vura biləcəklə-

rindən qorxduqları üçün, torbadan noxud səpələnən kimi dərəcəyə dağıldılar, o taya keçib, başıpozuq halda qaçırdılar. Atlarına minə bilməmiş kazaklar (çoxu atını tutub minmişdi) isə ancaq öz canlarının hayına qalır, atlarını ildırım sürəti ilə xutora sürür, geridə qalanı fikirləşmirdilər.

Petro qışqırtı eşitdikdə başını o tərəfə çevirdi; zaamurluların sel kimi axışib atabaxanların üstünə gəldiyini görəndə komanda verdi:

– Atları minin! Piyadalar! Latışev! Dərədən o tərəfə!..

Lakin o özünü atabaxanın yanına yetirə bilmədi. Onun atı cavan bir oğlan olan Andryuşka Besxlebnovda idi. Andryuşka atı löhrəm yerilə düz onun qabağına səyirdi; Petronun atı ilə Fedot Bodovskovun atı oğlanın sağında qaçırdı; lakin sarı gödək kürkünün yaxası açıq bir qızıl əsgər yandan Andryuşkanın üstünə cumdu, qılncını onun boynuna endirib çıxırdı:

– Sən də əsgərsən, sənə anan mələrlər qalsın!!

Andryuşkanın xoşbəxtlikdən tufəngi çiynində idi. Endirilmiş qılnc onun ağ şarf dolanmış boynunu kəsmək əvəzinə, tufəngin lüləsinə dəyib cingildədi, qızıl əsgərin əlindən çıxdı və düzələn qövs halında havaya sıçradı. Andryuşkanın altındakı qızmış at kənara burxuldu, yel kimi süzdü. Petro ilə Bodovskovun atları da onun dalınca götürüldülər...

Petro ah çəkdi, bir saniyə qədər durdu, rəngi ağardı, üzünü tərəsdı. Petro dönüb geriye baxdı: on nəfərə qədər kazak onun yanına yüyürdü.

– Məhv olduq! – deyərək Bodovskov qışqırdı. Onun da sifəti dəhşətdən eybəcərleşmişdi.

– Dərəcəyə qaçın, kazaklar! Qardaşlar, dərəcəyə!

Petro özünü yığırdı, hamıdan əvvəl uçuşma yaxınlaşdı və otuz sajnıq yamacdan aşağı yuvarlandı. Nəyə isə ilisdi, kürkü – döş cibindən ələyinin köbəsinə qədər cırlıdı, sıçrayıb qalxdı, it qaydası, bütün bədənini silkələdi. Yuxarıdan isə kazaklar əcaib bir şəkildə yumbalana-yumbalana, göydə mayallaq vura-vura bir-birinin ardınca aşağıya tullanırdılar.

Bircə dəqiqədə aşağıya on bir adam düşdü. Petro on ikinci idi: orada, yuxarıda, hələ də güllə atır, qışqırırdılar, at tapdırtı əşidirdi. Dərənin dibində isə kazaklar axmaq-axmaq papaqlarının qarını və qumunu çırpır, kimisi əzilmiş yerini hövkələyirdi. Martin

Şamil tufənginin caxmağını çıxartdı, içinə qar dolmuş lüləni üfürərək təmizlədi. Cavanca bir oğlanın, mərhum xutor atamanı Manitskovun oğlunun yanaqlarından sel kimi yaş süzülür, vahimədən titrəyirdi.

– Nə edəcəyik, Petro? Bizi bir yana çıxart! Ölüm başımızın üstünü almışdır... Hara gedəsiyik? Oy, hamımızı qıracaqlar!

Fedot dişlərini bir-birinə vurub şaqıldatdı, dərə aşağı Dona doğru cumdu.

O biriləri də qoyun kimi onun dalınca yüyürüşdü. Petro onları güc-bəla ilə dayandırdı:

– Dayanın! Bir çarə axtarmalıyıq... Qaçmayın! Vurarlar!

O hamını dərənin sudan ovulmuş qırmızı torpaqlı xəlvət yerinə apardı, dili dolaşa-dolaşa, amma zahiri toxtaqlığını mühafizəyə çalışaraq dedi:

– Aşağı getmək olmaz. Onlar bizimkiləri xeyli uzaqlara qovaçaqdır... Burada qalmaq lazımdır... Suyun ovduğu yerlərə dağılışın... Üç nəfəriniz bu yana getsin... Atsacağıq... Burada mühəsirəyə duruş getirmək olar...

Bu vaxtdək də hey ağlayan ağbəniz cavan oğlan – Manitskov birdən-birə şivən saldı:

– Ay canım, burada həlak olarıq! Atalarım! Əzizlərim! Məni buraxın gedim!.. İstəmirəm... Ölmək istəmirəm...

Fedot kalmık gözlərini bərəldərək qəfildən Manitskovun sifətinə bərk bir yumruq vurdu.

Oğlanın burnundan qan soralandı, dalı uçuruma dəyib torpaq tökdü, ayaq üstə güclə durdu, amma daha zırlıdamadı.

Şamil Petronun qolundan yapışib soruşdu:

– Necə atışa bilərik? Neçə patronumuz var? Patron yoxdur!

– Üstümüzə bir qumbara tullarlar. Hamımız birdən yox olarıq!

– Hə, yaxşı, bəs neyləyək? – Petro birdən gömgöy oldu, dodaqlarında, bıqlarının üstündə körpücük göründü. – Yerə yatın!.. Burada komandır mənəm, yoxsa yox? Öldürərəm!

O doğrudan da naqanını kazakların başı üzərinə qaldırdı.

Onun belə hirsli, pıçıltı ilə danışması elə bil kazakları dirçəltdi. Bodovskov, Şamil və kazaklardan iki nəfəri dərənin o biri tərəfinə yüyürdülər, ovulmuş yerə girdilər, başqa kazaklar isə Petronun yanında qaldı.

Yaz olanda sarımtıl dağ seli daşları dıgırladaraq aparır, suyun yatağında çala-cuxurlar açır. Qırmızı torpağı ovub tökülür, uçurumun divarlarında oyuqlar və lağımlar əmələ gətirir. Kazaklar həmin bu oyuqlarda gizləndilər.

Tufəngini hazır saxlamış Antip Brexoviç Petro ilə yanaşı durmuşdu, sayıqlayan adamlar kimi pıçıldayırdı:

– Styopka Astaxov atının quyuğunu ələ keçirdib aradan çıxdı, amma mən əkilə bilmədim... piyadalar isə bizi başlı-başına qoydu... Məhv olacağıq, qardaşlar!.. Allah şahiddir ki, həlak olacağıq!..

Yuxarıda qaçısan adamların ayaqlarının xışiltısı eşidildi. Dərəyə qar və torpaq töküldü.

– Odur bax, gəldilər! – deyərək Petro Antipkanın qolundan yapışaraq pıçıldadı, lakin Antipka qolunu qeyzlə çəkdi, barmağı tufəngin tetiyində yuxarı baxdı.

Yuxarıda heç kəs uçurumun qırağına yaxın gəlmirdi.

Orada səslənir, atlara təpindirilər...

Petro: “məsləhətləşirlər” deyərək düşündü və bədəninin bütün məsələləri açılmış kimi, hər yerindən – belindən, döşünün arasından, üzündən tər açıldı.

Yuxarıdakılar qışqırdılar:

– Bura baxın, ey! Çıxın! Fərqi yoxdur, onsuz da qıracağıq!

Qar dərəyə daha da çox, süd kimi ağ şırnaqlar şəklində tökülməkdə idi. Görünür kim isə lap uçuruma yaxınlaşdı.

Başqa bir adam tam inamla səsləndi:

– Onlar buradan tullandılar, bu da izləridir, bax. Mən özüm görüm!

– Petro Melexov! Çıx!

Qeyri-şüri sevinc bir anlığa Petronun bədəninə köz kimi isitdi. “Məni qırmızılardan tanıyan görəsən kimdir? Bunlar ki, bizimkilərdir! Hücumu dəf edəblər!” Lakin indicə ömr verən adamın səsi bir də çıxdı, Petronun canına xəfif üşütmə saldı:

– Danışan Mixail Koşevoydur. Təklif edirik ki, xoşluqla təslim olasınız. Fərqi yoxdur, buradan heç yana gedə bilməyəcəksiniz!

Petro tərlə alnını sildi, ovcunda tər qarışıq qan zolları qaldı.

Unutqanlıq dərəcəsinə varan bir laqeydlik bütün vücudunu çulğaladı.

Bodovskovun qışqırtısı ona çox əcaib gəldi:

– Bizi buraxacağınız söz versəniz, buradan çıxarıq. Razi deyilsinizsə, atsacağıq. Sözüünüzü deyin!

Yuxarıdakılar bir qədr susdular, sonra cavab verdilər:

– Buraxarıq...

Petro gicəlməsini sonsuz səy ilə qovdu, huşunu topladı. “Bura-xarıq” kəlməsində hədsiz istehza duydu. Boğuq bir səsle qışqırdı:

– Geri qayıdın! – Lakin artıq heç kəs onun sözünə baxmırdı.

Oyuğun içərisinə qısılib qalmış Antipkadan başqa kazakların hamısı sıldırımın daşından, çıxıntısından tuta-tuta yuxarıya çıxdı.

Sonuncu olaraq Petro çıxdı. Ana bətnində qımıldanan uşaq kimi onun canında da həyat təzədən hərəkətə gəldi. Canını qurtarmaq duyğusu onu hələ tərk etmədiyindəndir ki, tufəngin sandığındakı patronları çıxardıb tulladı, sərt yoxuşla dırmaşdı. Gözləri qaralır, ürəyi şişib sinəsinə sığmırdı. Uşaqlıq çağında rəya aləmində olduğu kimi boğazı tutulur, ağır nəfəs alırdı. O üst köynəyinin yaxasındakı düymələri dartıb qırdı, kirli alt köynəyinin yaxasını cırdı. Tər axıb gözlərinin içinə dolur, əlləri uçurumun soyuq çıxıntılarında gəzirdi. O tövşüyə-tövşüyə uçurumun qırağındakı tapdaq meydançaya yaxınlaşdı, tufəngi ayaqları altına tullayıb əllərini qaldırdı. Petronun qabaq çıxması kazaklar topa dayanmışdılar. Mişka Koşevoy bir xeyli piyada və atlı zaamurlulardan aralanıb onların yanına gəldi, başqa qızıl əsgərlər də yanaşdılar...

Mişka gəlib düz Petronun qabağında dayandı, başını yuxarı qaldırmadan soruşdu:

– Davadan doydunmu? – Cavab gözlədi və yenə də Petronun ayaqlarının altına baxaraq soruşdu: – Onlara sən başçılıq edirdin?

Petronun dodaqları əsdi. Lap yorulmuş, əldən düşmüş adam kimi çox çətinliklə əlini tərlə alına qaldırdı. Mişkanın uzun, qatlanmış kirpikləri titrədi, isitmə-qızdırmadan ucuqlanmış üst dodağı çərməndi. Mişkanın bədəninə elə şiddətli uçunma gəldi ki, qıraqdan baxan deyər ki, ayaq üstə dura bilməyəcək, yıxılacaqdır. Lakin o dərhal, sərt tərpenişlə başını qaldırdı, Petronun üzünə baxdı, gözlərini düz onun bəbəkələrinə zilləyib, əcaib və yad bir nəzərlə baxaraq mızıldandı:

– Soyun!

Petro cəld kürkünü soyundu, onu səliqə ilə qatladı və qarın üstünə qoydu; papağını, toqqasını, üst köynəyini çıxartdı və kürkünün etəyi üstündə oturaraq, çəkmələrini soyunmağa başladı, getdikcə də rəngi qaçırdı.

İvan Alekseyeviç atdan düşdü, yan tərəfdən yaxınlaşdı və Petroya baxarkən hiçqırmamaq üçün dişlərini qıcadı.

– Alt paltarını soyunma, – deyər Mişka pıçıldadı və birdən səksənərək qulaqbatırıcı bir səsle çığırıldı: – Tez ol!

Petro əl-ayağa düşdü, ayağından çıxardığı yun corabları, büküb çəkməsinin boğazlığına qoydu, yalın, sapsarı zəfəran kimi ayaqlarını kürkün üstündən götürüb qarın üstünə düşdü.

– Kirvə! – deyər o yavaşca dodaqlarını tərpedib, İvan Alekseyeviç səsledi. İvan Alekseyeviç isə dinməzəcə Petronun yalın ayaqlarının altında əriyanı qara baxırdı. – İvan kirvə, axı sən mənim uşağımın kirvəsisən... Kirvə, mənə öldürməyin! – deyər Petro yalvardı və artıq Mişkanın naqanı onun sinəsi bərabərinə qaldırdığını gördükdə, nə isə gözqamaşdırıcı bir şey görməyə hazırlaşaraq gözlərini bərəltədi, tullanmağa hazırlanmış kimi başını çiyninə qısdı.

O qüvvətli bir təkən almış kimi dalı üstə yerə sərilədi, amma güllə səsi eşitmədi.

Ona elə gəldi ki, Koşevoyun ona doğru uzadılmış əli çəkib ürəyini qopartdı və bir an içində sıxıb qanını çıxartdı. Petro həyatında son dəfə olaraq qüvvəsini toplayıb, köynəyinin yaxasını açdı, sol döşünün altındakı güllə yeri görsəndi. Güllə yerindən qan əvvəlcə aramla süzdü, sonra isə, çıxış yolu tapdığından qatran kimi qara qan fışqırdı.

XXXIV

Qızıl dərəyə göndərilmiş kəşfiyyat dəstəsi dan yeri ağaranda xəbər gətirdi ki, Yelanskaya stanitsası sərhəddinədək heç yerdə qırmızılar yoxdur və Petro Melexovla on nəfər kazakı doğrayıblar, meyitləri də elə orada, uçurumun üstündədir.

Qriqori meyitləri gətirmək üçün araba göndərilməsini əmr etdi, gecələmək üçün Xristonyanın evinə getdi. Arvadların Petroya ağlaşma qurması, vay-şivən səsi, Daryanın hönkürtüsü onu evdən qaçmağa vadar etmişdi. Səhər açılana qədər Xristonyanın daxmasında kiçik sobanın qırağında oturdu. Ağgözlüklə papiros çəkir və sanki öz fikirləri ilə, Petro ilə əlaqədar kədərli göz-gözə qalacağından qorxaraq, yenə tələsik əlini kisəsinə atır, acı tüstünü dərən

qullabla sinəsinə çəkir, mürgüləyən Xristonya ilə kənar şeylər haqqında söhbət edirdi.

Hava işıqlandı. Səhər açılan kimi hava mülayimləşdi. Saat on olanda peyinli yollarda gölməçələr əmələ gəlmişdi. Damlardan su damcılayırdı. Xoruzlar yaz vaxtı kimi banlaşırdılar, bir toyuq harada isə yayın isti günlərindəki kimi qaqqıldadı.

Güneylərdə, həyətlərin günəş düşən tərəfində, öküzlər böyürlərini çəpərə sürtdülər. Külək onların boz bellərindən tökülən tükləri sovurdu. Ərimiş qardan tünd və xoş ətir yayılırdı. Xriston-yanın küçə qapısı yanındakı alma ağacına qonmuş balaca qarnının altı sarı bir arıquşu çılpaq budağı tərpedə-tərpedə cikkildəyirdi.

Qriqori küçə qapısının ağzında dayanıb, tərpedən arabaların gəlməsini gözləyir, arıquşunun cikkiltisini uşaqlıqdan ona tanış bir dilə çevirirdi; quşcuğaz bu xoş havalı gündə şadlıqla “Kotanı itilə! Kotanı itilə!” deyirdi; şaxtalı günlərdə isə – bunu Qriqori bilirdi – ayrı cür oxuyurdu, sanki “Çarığı geyin! Çarığı geyin!” deyirdi.

Qriqori gözüni yoldan çəkib arabir atılıb-düşən quşcuğaza baxırdı. O, “Kotanı itilə! Kotanı itilə!” deyirdi. Birdən uşaqlıq çağları Qriqorinin yadına düşdü, Petro ilə çöldə hinduşka balaları otarmalarını xatırladı; açıq sarı saçlı, həmişə qabıqdan çıxmış dikburun Petro hinduşkanı çox məharətlə yamsılayır, bunun uşaq dilində nə demək olduğunu məzəli söyləyirdi. O, ürkdülmüş hinduşka balasının çığırtısını ustalıqla təqlid edir, zərif bir səslə belə deyirdi: “hamı çəkməlidir, mən yox-yox! Hamı çəkməlidir, mən yox-yox-yox!” Dərhal da gözlərini bərəldir, qollarını dirək yerindən qatlayıb, belinə qoyaraq, qoca hinduşka kimi yanakı yeriyyə-yeriyyə mızıldanırdı: “Qur! Qur! Qur! Qur! Bazardan bu lütə çəkmə alağ görək!” O zamanlar Qriqori bəxtiyarcasına qəhqəhə çəkərək gülür, hinduşkanı bir də yamsılamasını xahiş edər, yalvarardı ki, otun arasında tənəkə qırığı yaxud əski kimi kənar şey görmüş hinduşka balasını yamsılasın.

Küçənin o başında birinci xizək göründü. Xizəyin yanı ilə bir kazak yerişirdi. Birinci xizəyin ardınca ikincisi, üçüncüsü çıxdı. Qriqori gözüünün yaşını sildi, uşaqlıq çağlarının unudulmaz xatirələrindən doğan ürkək təbəssüm üzündən çəkildi, tez öz qapılarına getdi: dörd əlindən dəli kimi olmuş anasını görüşün dəhşətli ilk dəqiqələrində dayandırmaq, onu Petronun meyiti olan arabaya yaxın qoymamaq istəyirdi. Papağını çıxarmış Alyoska Şamil birinci xizə-

yin yanı ilə yerişirdi. O kəsik qolu ilə papağını sinəsinə basmışdı, sağ əli ilə qəzil cilovu tutmuşdu. Qriqori ani bir baxışla Alyoskanın üzünə nəzər saldıqdan sonra xizəyin içinə baxdı. Martin Şamilin meyiti xizəkdə külək üzərində dalı üstə uzadılmışdı. Üzündə, yaşıl üst köynəyinin sinəsində və tarım qarnı üzərində qan donmuşdu. İkinci xizəyə Manitskovun meyitini qoymuşdular. Çapılmış üz samana girmişdi. Onun başı, üşüyürmüş kimi, çiyinlərinin arasına girmişdi, mahiranə qılnc zərbəsi ilə peysəri xeyli dərinədən kəsilmişdi: qırov bağlamış qara saçı, üzə çıxmış kəllə sümüyünün qırağından saçaq kimi sallanırdı. Qriqori üçüncü xizəyə baxdı. Meyiti tanıya bilmədi, yalnız onun xizəkdən sallanan, papiros çəkməkdən saralmış, muma dönmüş əlini və barmaqlarını görə bildi. Meyitin əli xizəkdən sallanır, son nəfəsində xaç çevirmək üçün toplanmış barmaqları ərimiş qarı cıza-cıza sürünürdü. Meyitin ayaqlarında çəkmə, əynində şinel var idi; hətta papağı da döşünün üstünə qoyulmuşdu, Qriqori dördüncü xizəyin atının cilovundan yapışdı, cəld çəkərək həyətə gətirdi. Qonşular, balaca uşaqlar, arvadlar onun dalınca həyətə doluşdu. İzdiham artırmının yanına toplaşdı.

Kim isə sakitcə dedi:

– Bu da bizim əzizimiz Petro Panteleviç! Canını torpağa tapşırdı! Stepan Astaxov başıaçıq darvazadan girdi. Qışağa baba ilə üç nəfər qoca da hardansa gəldilər. Qriqori karıxmış halda döyükdü.

– Yaxın gəlin, meyiti içəriyə aparacaq...

Arabaçı istədi Petronun ayaqlarından yapışsın, lakin izdiham səssizcə aralandı, pilləkənlərdən düşən İliniçnaya ehtiramla yol verdi.

İliniçna xizəyə baxdı. Onun alınına, yanaqlarına, burnuna, çənəsinə meyit rəngi çökmüşdü. Özünün əli-ayağı uçunan Panteley Prokofyeviç onun qoluna girdi. Birinci olaraq Dünyaşka fəryada başladı, xutorun on yerindən onun səsinə səs verdilər. Darya qapını bərk çırpdı, saçları pərişan, üzü-gözü şişmiş halda artırmaya çıxdı, özünü xizəyə atdı. – Petyuşka! Əzizim Petro! Qalx! Qalx!

Qriqorinin gözlərinə qaranlıq çökdü.

– Çəkil, Darya! – deyə ağlıni itirmiş halda qışqırdı və bərkədən Daryanı sinəsindən itələdi.

Darya qarın içinə yığıldı. Qriqori tez Petronun qoltuğuna girdi, arabaçı da ayaqlarından yapışdı, amma Darya əl çəkmədi, iməkləyə-iməkləyə onların dalınca artırmaya süründü; ərinin donmuş, qatmış

əlini tutaraq öpürdü. Qriqori onu ayağı ilə itələyir və hiss edirdi ki, bircə dəqiqə də keçsə, ağı başından çıxacaqdır. Dunyaşka zorla dartıb Daryanın əlini meyitdən üzdü, huşunu itirmiş Daryanın başını sinəsinə basdı.

Mətbəxə ağır sükut çökmüşdü. Əcaib surətdə kiçilmiş, sanki qurumuş Petronun meyitini döşəməyə uzatmışdılar. Onun burnunun ucu biz kimi olmuş, sünbülü bıqları tündləşmişdi, bütün sifəti xeyli uzanmış, qəşəngləşmişdi. Şalvarının bağları arasından yalın və tüklü ayaqları görünürdü. Meyitin donu yavaş-yavaş açılırdı, altında çəhrayı gölməçə əmələ gəlmişdi. Gecə donmuş meyit yumşaldıqca, otaqda şor qan və birtəhər meyit qoxusu kəşifləşirdi.

Panteley Prokofyeviç mərəyin çardağı altında tabut üçün taxta yonurdu. Arvadlar otaqda hələ ayrılmamış Darya ilə əlləşirdilər. Orada kimi isə hərdən bir bərkdən çıxırır, sonra isə "dərdə şərik" olmağa gəlmiş Vasilisa xalının bulaq suyu kimi rəvan ağısı yüksəlirdi. Qriqori taxtın üstündə, qardaşının qarşı tərəfində oturmuşdu, papiros bükür, Petronun kənarları saralmış üzünə, dırnaqları göyərmiş, girdələmiş əllərinə baxırdı. İndi onu böyük və buz kimi soyuq biganəlik doğma qardaşından ayırmaqda idi. Petro indi bayaqkı adam deyildi, müvəqqəti qonaq idi, ondan ayrılmaq məqamı gəlib çatmışdı. O, indi sakitcə yanığını torpaq döşəməyə laqeydcəsinə söykəyərək, sünbülü bıqları arasında gizlənməyi yarımçıq təbəssümlə, sanki nəyi isə gözləyirdi. Arvadı ilə anası isə sabah onu əbədi səfərə hazırlayacaqdı.

Anası hələ axşamdan onu yuyundurmaq üçün üç qazan su qızdırmış, arvadı isə tərtəmiz təzə tuman-köynək və ən yaxşı şalvar, mundirini hazırlamışdı. Petronun qan qardaşı Qriqori ilə atası indi meyit olan, çıpaqlığından xəcalet çəkməyən bədəni yuyunduracaqdılar. Ona bayram paltarları geyindirəcək, qaldırıp, stolun üstünə qoyacaqdılar. Sonra isə Darya gələcək, bir zamanlar kilsədə birlikdə məhrabın başına dolandıqları zaman yandırılmış şam parçasını Petronun iri, elə dünən Daryanı qucaqlamış, amma indi buz kimi soyumuş ovcunun içinə qoyacaqdır, bundan sonra kazak Petro Melexov gedər-gəlməzə, heç kimin bir də doğma evlərinə dönmədiyi dünyaya hazır olacaqdır.

Qriqori üreyində qardaşına məzəmmətlə deyirdi: "Kaş sən burada anamın gözləri önündə ölməkdənsə, uzaqlarda, Prussiyanın bir guşəsində həlak olaydın!" Bu zaman meyitə baxdıqda Qriqorinin rəngi dümağ oldu: Petronun yanağından sallaq bıqına tərəf göz yaşı süzülürdü. Qriqori həтта dik atıldı, amma diqqətlə baxdıqdan sonra rahat nəfəs aldı: bu ölünün gözündən çıxan yaş deyildi, istidən yumşalmış qıvrım telindən alınma, sonra da yavaş-yavaş yanığının üstünə sızan bir damla su idi.

XXXV

Üsyan etmiş Yuxarı Don birləşmiş silahlı qüvvələri komandanlığının əmri ilə Qriqori Melexov Veşensk polkunun komandiri təyin edilmişdi. Qriqori on kazak bölüyünü Karginskaya stanitsasına apardı. Qərargahdan ona tapşırıq verilmişdi ki, nəyin bahasına olursa-olsun Lixaçovun dəstəsini dağıtmaqla, onu mahalın ərazisindən qovub çıxarmaladı; ona görə ki, Karginskaya və Bokovskaya stanitsalarının Çir çayı sahilindəki xutorları da üsyana qoşulsunlar.

Qriqori martın 7-də kazakları götürüb yola düşdü. O, qarı ərmiş, üstündə qara dəmgüllər əmələ gəlmiş təpədə dayanıb, bölüklərin onunu da bir-birinin ardınca qabağa buraxdı. O, yoldan kənarda, yəhərdə bir qədər belı bükülmüş, yanakı oturaraq cilovu bərk dartır, qızışmış atının başını saxlayır, Bazki, Beloqorki, Olşansk, Merkulov, Qromkovsk, Semyonovsk, Ribinsk, Vodyansk, Lebejuye, Yerik xutorlarının atıları isə səf-səf gəlib keçirdilər.

Qriqori əlcəkli əli ilə qara bıqlarını tumarlayır, donqar burnunu qımıldadır, çatma enli qaşları altından tutqun və zəhmli baxışlarla hər bölüyü nəzərdən keçirirdi.

Lığa batmış at ayaqları torpaqlı boz qarı tapdalayırdı. Tanış kazaklar gəlib keçdikdə Qriqoriyə gülümsünürdülər. Onların papaqları üzərində tütün dumanı dalğalanır, sonra əriyib yox olurdu; atlardan buğ qalxırdı.

Qriqori axırıncı bölüyə qoşuldu. Üç verstdən sonra onu kəşfiyyat dəstəsi qarşıladı. Dəstəyə başçılıq edən uryadnik atını səyirdib, Qriqorinin yanına gəldi:

– Qırmızılar yol ilə Çukarin tərəfə çəkiliblər!

Lixaçovun dəstəsi vuruşmaya girmədi. Lakin Qriqori cinaha üç böyük kazak göndərdi və qalan bölüklərlə elə sıxışdırdı ki, Çukarinə qızıl əsgərlər arabaları, top güllələri ilə dolu qutuları atıb qaçmağa başladılar. Çukarin bərəsində, köhnə kilsenin yanında Lixaçovun batareyası çayda batıb qaldı. Sürücülər tapqırları, yan qayıqlarını kəs-dilər, atları minib otlaplardan Karginskaya stanitsasına qədər on beş verstlik məsafəni vuruşmasız irəlilədilər. Sağ tərəfdə, Yasenovkanın kənarında düşmənin kəşfiyyat dəstəsi Veşenskaya kəşfiyyatçılarını gülləyə tutmuşdular. Bununla da iş qurtardı. Kazaklar öz aralarında zarafatla deyirdilər: “Novoçerkaskaya qədər qaçaqaqlar!”

Batareya ələ keçirmələrinə Qriqori yaman sevinirdi. O, ikrahla deyirdi: “heç çaxmaqları da xarab edə bilməyiblər!” Çayda batıb qalmış batareyanı öküz qoşub çıxartdılar. Bölüklərdən bir an içində topçular düzəldi. Toplara ikiqat qoşqu qoşdular: hər topu altı qoşa at çəkirdi. Mühafizə üçün ayrılmış yarım böyük topları müşayiət edirdi.

Qaranlıq qovuşanda hücumla Karginskayaı aldılar. Lixaçovun dəstəsinin bir hissəsi əsir edildi, axırmıçı üç top və doqquz pulemyot qənimət alındı. Qalan qızıl əsgərlər Karginskaya inqilab komitəsi üzvləri ilə xutorlardan keçib, Bokovskaya stanitsası tərəfə qaçmışdılar.

Axşamdan səhər açılana qədər yağış yağdı. Səhər açılana dərələrdə, qobularda su aşdı-daşdı. Yollar keçilməz oldu: hansı gölməçəyə yaxın düşsən bata bilərdin. Su hopmuş qar yerə qədər yatırdı. Atlar batır, adamlar yorğunluqdan yıxılırdılar.

Qriqori bazkovlu zabıt Xarlampi Yermakovun komandası altında geriye çəkilən düşməni təqib üçün iki kazak bölüyü göndərmişdi. Onlar bir-birinə bitişik olan iki xutorda – Latışevsk və Visloquzsk xutorlarında – aradan çıxma bilməmiş otuz nəfərə qədər qızıl əsgəri yaxalayıb səhər onları Karginskaya stanitsasına gətirdilər.

Qriqori dövlətli Karginin böyük imarətində mənzil aldı. Əsirləri qovub onun yanına, həyəətə gətirdilər. Yermakov Qriqorinin otağına girdi, ona salam verdi:

– İyirmi yeddi qırmızı ələ keçirmişəm. Orada çapar sənə at gətirmişdir. İndi yola çıxırsan?

Qriqori toqqasını şinelin üstündən bağladı, papağının altından çıxmış saçlarını güzgünün qabağında daradı, yalnız bundan sonra üzünü Yermakova çevirdi:

– Gedək. Bu saat yola düşmək lazımdır. Meydanda mitinq edər, sonra səfərə çıxarıq.

– Əsi, mitinq nəyə lazımdır. – Yermakov çiynlərini çəkdi, gülümsədi. – Onlar mitinqsiz də atlanıblar. Odur ey, bax! O yaxınlaşanlar vəşenskayaıylar deyilmi?

Qriqori pəncərədən bayıra baxdı. Dörd cərgə atlı bölüklər gözəl səliqə ilə bu tərəfə gəlirdilər. Kazakların hamısı seçmə, atlar cıdır atları kimi idi.

– Bunlar kimdir? Lənət sənə şeytan, bunlar hardan çıxdılar? – deyər Qriqori qılıncını belinə qaça-qaça bağlayıb, şadlıqla söylənirdi. Yermakov ona darvazanın qabağında çatdı.

Qabaqdakı bölüyün komandiri artıq darvazaya yaxınlaşırdı. O, ehtiramla əlini papağının kənarına qaldırmışdı, Qriqoriyə əl verməyə cəsarət etmirdi.

– Melexov yoldaş sizsiniz?

– Mənəm. Bəs siz haradan gəlmisiniz?

– Bizi də öz hissənizə qəbul edin. Sizə qoşuluruq. Bizim böyük keçən gecə təşkil edilmişdir. Böyük Lixovidov xutorundandır, o biri iki böyük isə Qraçov, Arxipovka və Vasilyevka xutorlarındandır.

– Kazaklarınızı meydana aparın. Orada indi mitinq olacaqdır.

Çapar (Qriqori Proxor Zikovu çapar götürmüşdü) atı onun yanına çəkdi, hətta üzəngisindən basdı. Yermakov xüsusi bir çevikliklə, əlini demək olar ki, atın yalına və yəhərin qasına toxundurmadan quru və dəmir kimi möhkəm bədənini qaldırıb, yəhərə əyləşdi, atını onun yanına sürərək, adəti üzrə yəhərdə şinelinin yarığını düzəldə-düzəldə soruşdu:

– Bu əsirləri nə etməliyik?

Qriqori əlini atın şinelinin düyməsindən yapışdı, qəddini yəhərdən əyərək, Yermakova yaxınlaşdı. Gözlərində sarımtıl qığılcımlar oynadı, bıqlarının altı – dodaqları vəhşicəsinə də olsa qımışdı.

– Əmr ver hamısını Vyoskiyə aparsınlar. Anladınımı? Bax, ən çoxu o tərəyə qədər getsinlər! – Sonra qamçısı ilə stanitsanın o başında görünən tərəni göstərdi, atını tərətədi.

Ürəyində dedi: “Bu onlardan Petronun birinci qisası!” Atını löhrəm yerləşlə sürdü, heç bir günahı olmayan atın sağrısına bərk qamçı çəkdi, qamçının yeri zol durdu.

Karginskayadan Bokovskaya stanitsasına yola düşəndə artıq Qriqorinin üç min beş yüz atlısı vardı. Qərargah və mahal icraiyyə komitəsi ona arxadan çaparlarla əmr və sərəncamlar göndərirdilər. Qərargah üzvlərindən biri Qriqoriyə göndərdiyi xüsusi kağızda təmtəraqlı ifadələrlə yazırdı:

"Çox hörmətli yoldaş Qriqori Panteleyevic! Qulağımıza belə bir pis sayıə çatıb ki, guya sən əsir alınmış qızıl əsgərlərə amansızcasına divan tutursan. Guya Bokovskaya stanitsası yaxınlığında Xarlampi Yermakov tərəfindən əsir edilmiş otuz nəfər qızıl əsgər sənəin əmrinlə məhv edilmişdir, yəni qılncdan keçirilmişdir. Deyilənlərə görə göstərilən əsirlər arasındakı bir nəfər də komissarcıq olmuşdur, yaqın sağ qalsaydı, onların qüvvələri barədə məlumat vermək üçün bizə çox faydalı olardı. Əziz yoldaş, sən gəl, əsir götürməmək haqqında əmrini ləğv et. Belə bir əmr bizə çox ziyanlıdır, çünki belə amansızlıqdan, deyəsən, kazakların özləri də narazıdılar, qorxurlar ki, qırmızılar da belə edəcək, əsirləri qılncdan keçirdəcək, xutorları məhv edəcəklər. Komanda heyətini də diri yola sal. Biz onları Veqkidə yaxud Kazanskayada yavaş-yavaş aradan çıxardırıq; amma sən böllüklərinlə yazıçı Puşkinin tarixi romanındakı Taras Bulba kimi irəliləyir, rastına gələnin qılncıla doğrayır, bununla da kazakların arasına vahimə salırsan. Xahiş edirəm ki, aqlını başına yığ, əsirləri qırma, bizim yanımıza göndər. Bizim gücümüz də burasındadır. Bunlar keçəndən sonra sağ-salamat ol. Sənə ixlasla salam göndərir və müvəffəqiyyətlər arzu edirik".

Qriqori məktubu axıradək oxumayıb cırdı, atın ayaqları altına tulladı. Kudinov ona belə bir əmr göndərmişdi: "Yubanmadan cənuba – Krutenki-Astaxova-Qrekova istiqamətində hücumə keç. Qərargah kadetlərin cəbhəsi ilə birləşməyi zəruri hesab edir. Əks təqdirdə bizi mühasirəyə alacaq və məhv edəcəklər". Qriqori yəhərdən yerə düşmədən ona belə bir cavab yazdı:

"Bokovskaya üzərinə hücum edirəm, qaçmaqda olan düşməni təqib edirəm. Krutenkiyə doğru işə getməyəcəyəm, sənəin əmrini axmaq bir şey hesab edirəm. Astaxovaya kimin ardınca hücum edim? O tərəfdə küləkdən və xaxollardan başqa heç kəs yoxdur!"

Onun üsyançılar mərkəzi ilə rəsmi yazışması bununla qurtardı. İki polka çevrilmiş böllüklər Bokovskaya stanitsası yaxınlığındakı Konkovo xutoruna yaxınlaşırdı. Qələbədən Qriqori üç gün məst oldu. O, Bokovskayanı vuruşma ilə ələ keçirdikdən sonra, risk ilə Krasnokutskaya stanitsasına hərəkət elədi. Qabağını kəsmiş kiçik bir dəstəni darmadağın elədi, lakin əsir alınmış qızıl əsgərləri qırmaq əmri vermədi, onları arxaya yolladı.

Martın 9-da polkları Çistyakovka kəndinə yeridirdi. Bu zaman qırmızılardan baş komandanlığı arxa tərəfdə təhlükəli vəziyyət yaranacağını duyub, üsyançıların üstünə bir neçə polk qoşun və batareya yolladı. Qızıl Ordu polkları Çistyakovka yaxınlığında Qriqorinin polkları ilə toqquşdu. Vuruşma üç saat çəkdi. Qriqori polklarnın "torbaya" salınmasından ehtiyat edərək, onları Krasnokutskaya stanitsasına tərəf çəkdi. Lakin martın 10-da səhər vuruşmasında xoperli qırmızı kazaklar veçenskayaalılar möhkəm əzişirdi. Hücum və əks-hücumda donlular üz-üzə gəldilər, o ki var bir-birini doğradılar, vuruşma zamanı atına güllə dəymiş, yanağı çapılmış Qriqori polklarnı vuruşmadan çıxartdı, Bokovskaya stanitsasına qədər çəkildi.

Axşam o əsir alınmış bir xoperlini sorğu-sual elədi. Qarşısında ki Teppkinskaya stanitsasından olan orta yaşlı bir kazak idi; o sarışın, dar sinəli bir kişi idi, şinelinin yaxasında qırmızı lent vardı. Verilən suallara həvəslə cavab verir, amma könülsüz və çəpəki gülümseyirdi.

– Dünən vuruşmada sizin hansı polklarnız iştirak edirdi?

– Stenka Razin adına bizim üçüncü polk. Bu polkun əsgərlərinin hamısı Xopersk mahalının kazaklarıdır. Beşinci Zaaursk polku, On ikinci süvari polku, bir də Altıncı Mtsensk polku.

– Kimin ümumi komandası altında? Deyirlər ki, Kikvidze imiş?

– Yox, birləşdirilmiş dəstənin komandanı Domniç yoldaş idi.

– Döyüş sursatınız çoxdurmu?

– Lap hədsiz-hesabsızdır.

– Neçə topunuz var?

– Deyəsən səkkizdir.

– Bu polkları haradan gətiriblər?

– Kamensk xutorlarından.

– Haraya göndərdiklərini demişdilər?

Kazak duruxdu, amma yenə də cavab verdi. Qriqori xoperlilərin əhvali-ruhiyyəsini bilmək istəyirdi.

– Kazaklar öz aralarında nə danışirlar?
 – Guya getməyə həvəsləri yoxdur...
 – Polkunuzda bilirlərmə ki, biz nəyə görə üsyan etmişik?
 – Bunu haradan bilmək olar ki?
 – Bəs niyə vuruşmaya könülsüz gəlirdilər?
 – Axı siz də kazaksınız! Bir də ki, dava eləməkdən canımız lap boğazımıza yığılıb. Budur, qırmızılara qoşulandan günümüz belə keçir.
 – Bizardə qulluq eləyərsən?

Kazak ensiz çiyinlərini qısdı:

– İxtiyar sizdədir! Məndən olsa həvəsim yoxdur...

– Di dur get, arvadının yanına buraxırıq... Darıxmısan, eləmi?

Qriqori gözlərini qıyıb uzaqlaşan kazakın dalınca baxdı. Proxor u çağırırdı. Uzun zaman papiros çəkdi, səsinə çıxarmadı. Sonra pəncərəyə yanaşdı, dalı Proxora çevrilmiş halda sakitcə ömr verdi:

– Uşaqlara də ki, indicə buraxdığım o kazakı sakitcə bağlara aparsınlar. Qırmızılardan olan kazakları mən əsir almıram! – Qriqori sərt bir hərəkətlə dabanları üzərində geriyyə çevrildi. – Qoy bu saat onu... Yeri!

Proxor getdi. Qriqori pəncərədəki ətirşahın kövrək budaqcıqlarını qıra-qıra bir dəqiqə dayandı, sonra tez artırmaya çıxdı. Proxor anbarın yanında günə qarşı oturmuş kazaklarla yavaşca söhbət edirdi.

Qriqori kazakların üzünə baxmadan:

– Əsiri buraxın. Tapşır ona icazə kağızı yazsınlar, – dedi və otağa qayıtdı, köhnəlmiş güzgünün qabağında dayandı, başını itirmiş adam kimi əllərini oynatdı.

Niyə eşiyyə çıxdı, niyə əsirin buraxılmasını əmr etdi, – bunun səbəbini aydınlaşdırma bilmədi. Halbuki həmin kazaka tənə ilə “arvadının yanına buraxırıq... Yeri!” deyəndə bilirdi ki, indicə Proxoru çağıracaq, xopralını bağda öldürmək əmri verəcəkdir, eyni zamanda bu sözləri deyəndə qəlbində nə isə razılığa oxşar məşum bir hiss var idi.

Mərhəmət hissinin baş qaldırması onun bir az qanını qaraldırdı; bunu şüuruna nüfuz edib onu düşməninə azad etməyə təhrik edən məsuliyyətsiz rəhm duyğusundan başqa nə adlandırmaq olardı? Eyni zamanda ruha tərəvət gətirən bir sevinc... Necə oldu ki, belə oldu? Bunu anlaya bilmirdi. Onun bu hərəkəti xüsusən ona görə qəribə idi ki, dünən özü kazaklara demişdi: “Mujik bizim düşməni-

mizdir, amma qırmızılara qoşulan kazak ikiqat düşməndir! Belə kazakın – casusun sorğu-sualı da müxtəsərcə olmalıdır: bir, iki, güllə, vössalam!”

Qriqori bu həll olunmamış, sızılı ziddiyyətlər içində, daxilində tutduğu işin haqsızlığına narazılıq hissi baş qaldırmış halda mənzildən çıxdı. Ucaboy, simasının cizgiləri heç cəhətdən cəlbədicə olmayan, yadda qalmayan Çirsk polkunun komandiri və iki bölük komandiri ona yaxınlaşdı.

Polk komandiri qımışaraq, məlumat verdi:

– Yenə kömək gəlib! İki bölük piyadadan başqa Napolovdan, Yablonyeva çayından, Qusinkadan üç min atlı gəlmişdir. Sən bunları harada yerləşdirəcəksən, Panteleviç?

Qriqori mauzeri və Lixaçovdan qalmış qəşəng yan çantasını çiyinə keçirdi, həyəətə çıxdı. Hava yaman isti idi. Səma yay vaxtı kimi dərin və mavi idi. Qalaq-qalaq ağ buludlar da, yayda olduğu kimi cənuba doğru axışırdı. Qriqori məsləhətləşmək üçün bütün komandirləri döngəyə topladı. Otuz nəfərə qədər adam gəldi, böyrü üstə aşırılmış bir çəpərin üstündə oturdular, kimin isə tütün kisəsi əldən-ələ dolaşdı.

– Nə cür plan tərtib etməliyik? Bizi Çistyakovkadan sıxışdırıb çıxartmış polkları nə cür əzişdirməliyik, sonra haraya getməliyik? – deyə Qriqori soruşdu və sözarası Kudinovun əmrini onlara çatdırdı.

Bölük komandirlərindən birisi bir qədər susduqdan sonra soruşdu:

– Qabağımızdakıların qüvvəsi nə qədərdir? Əsirdən öyrəndinmi?

Qriqori qabaqlarındakı polkları sadaladı, düşmənin atlı və piyada qoşununu təxminən hesabladı. Kazaklar susurdular. Məşvərdədə ölçüb-biçməmiş, ağılsız danışmaq olmazdı. Bölük komandiri Qraçevski elə bu cür də dedi:

– Melexov, sən bir qədər səbr elə! Qoy fikirləşək. Çünki bu qılnc oynatmaq deyil. Birdən səhv eləyərək.

Birinci danışan da o oldu.

Qriqori hamıya diqqətlə qulaq asdı. Çıxış edənlərin əksəriyyəti bu rəyde idilər ki, müvəffəqiyyət qazansalar da uzaqlara soxulmaq lazım deyil, müdafiə müharibəsi aparılmalıdır. Ancaq çirtilərdən birisi üsyançıların silahlı komandanının əmrinə qızgın tərəfdar çıxdı:

– Burada qalıb bir yerdə ayaq döyməyin mənası yoxdur. Qoy Melexov bizi Donetskə aparsın. Bu nədir, ağılmızı itirmisiniz? Biz

bir ovucuq, amma onların dalında bütün Rusiya durmuşdur. Biz onların qabağında necə duruş gətirə bilərik? Elə basarlar ki, suyumuz çıxar! Cəbhəni yarıb keçmək lazımdır! Doğrudur, patronumuz azdır, amma tapırıq. Yol açmaq lazımdır! Bir qərara gəlin!

– Bəs onda bu camaat necə olsun? Arvadlar, qocalar, körpə uşaqlar?

– Qoy onlar qalsınlar.

– Başın yaman başdır, amma axmaq adama qismət olub!

Bu ana qədər çəpərin qırağında əyləşmiş böyük komandirləri yaxınlaşan yaz əkinindən, cəbhəni yarıb keçsələr təsərrüfatların necə olacağından yavaşca öz aralarında söhbət edirdilər, amma çirli komandirin sözündən sonra hamı danışmağa başladı. Müşavirə xutor yığıncağı kimi coşdu. Napolovlu yaşı ötmüş qoca kazak hamıdan bərk danışdı:

– Biz çəpərlərimizdən uzaqlaşmayacağıq! Mən bölüyümü hamıdan əvvəl xutorumuza apararam! Vuruşmaq lazımdırsa evlərimizin həndəvərində vuruşmalıyıq, başqasının həyatını xilas etmək istəmirik!

– Sən niyə məni xirtəkləmişən! Mən öz mülahizəmi söylədim, amma sən haray-dad salırsan!

– Havayı danışığıdır!

– Donetskə qoy Kudinov özü getsin!

Qriqori adamların sakitləşməsinə gözlədi, mübahisəni kəsmək üçün öz qəti fikrini söylədi:

– Cəbhəmiz burada olacaqdır! Krasnokutskaya bizə qoşulsa, onu da müdafiə edirik! Gedəcək yerimiz yoxdur! Müşavirə qurtardı. Hər kəs öz bölüyünün yanına! Dərhal ön atəş xəttinə yola düşürük!

Yarım saatdan sonra, gur atlı dəstələri küçələrdən ucsuz-bucaqsız sel kimi axışan zaman Qriqori böyük sevinc və qürur duydu: o ömründə bu qədər adama başçılıq etməmişdi. Lakin eyni zamanda bu xudbin şadlıqla yanaşı qəlbində dərin səksəkə və payğı da baş qaldırılmışdı: o bunları lazımcına idarə edə biləcəkdimi? Minlərlə kazaka başçılıq etməyi bacaracaqdımı? Onun sərəncamındakı böyük deyil, diviziya idi. Minlərlə kazakın həyatına hökmranlıq etmək, onların məsuliyyətini daşımaq Qriqori kimi azsavadlı adamın hünərini idi? “Başlıcası isə mən bunları kimin üstünə aparıram? Xalqın üstünə... Bəs kim haqlıdır?”

Qriqori dişlərini qıcayaraq, sıx sıralarla gəlib qarşısından keçən bölükləri ötürürdü. Məstedicə hökmranlıq duyğusu indi ona köhnəmiş və sönük görünürdü. Səksəkə və nigarançılıq isə qalır, onu hədsiz dərəcədə sıxır, belini bükürdü.

XXXVII

Bahar çayların damarlarını boşaltdı. Günlər bir-birindən xoş olur, yaşıl dağ suları gurlaşdı. Günəş xeyli qızarmış, üzündəki əvvəlki sısqı sarılıq çəkilməmişdi. Günəş şüalarının saçqları artıq pırıqlaşmışdı, istisi adamın bədənini qızışdırırdı. Günorta, qarı ərmiş əkin yerləri buğlanır, çopur-çopur olmuş qarın ışıltısı gözü qamaşırdı. Xoş rütubət hopmuş hava ağır və qatı idi.

Günəş kazakların belini qızdırırdı. Yəhərlərin döşəkcələrinin isinməsi adamlara xoş gəlirdi, nəm sərin meh kazakların boz yanaqlarını sərinlədirdi. Külək bəzən hələ başı qarlı təpələrdən soyuq da gətirirdi. Lakin hərərət qışı üstləyirdi. Atlar yaz vaxtı kimi oynaq-layır, tüləyirdilər, at tərini qoxusu daha kəskin hiss olunurdu.

Kazaklar atların quyuqlarını düydüldülər. Atlıların kürəyində dəvə yunu başlıqlar lüzumsuz bir şey kimi yellənir, papaq altında alınlar tərleyir, gödək kürklər və sıxlıqlar adamları tərledirdi.

Qriqori polku yay yolu ilə aparırdı. Uzaqda, yel dəyirmanının pərlərindən o yana, qırmızılardan atlı qoşunları səpələnmişdi. Svirdovo xutoru yaxınlığında vuruşma başlanırdı.

Qriqori qoşunu, kənardan əməlli-başlı idarə etməyi hələ bacarmırdı. O Veşenskaya bölüyünü vuruşmaya özü aparır, ən təhlükəli yerləri onlar saxlayırdı. Vuruşma da ümumi rəhbərsizlik bitirdi. Polklar əvvəlcə müəyyənləşdirilmiş şərtləri pozaraq, yaranmış vəziyyətə görə hərəkət edirdi.

Cəbhə yox idi. Bu, manevrlərdə geniş hərəkət imkanı yaradırdı.

Süvarilərin çoxluğu (Qriqorinin dəstəsində qoşunun əksəriyyəti atlılar idi) mühüm üstünlük idi. Qriqori bu üstünlükdən istifadə edərək “kazak qaydası” müharibə etməyi qərara aldı; cinahlara soxulmaq, düşmənin arxasına keçmək, arabaları dağıtmaq, gecə basqınları ilə qırmızıları narahat edib, aralarına çaxnaşma salmaq.

Lakin Svirdovo xutoru yanında o başqa cür hərəkət etməyi qərara aldı: bölükləri dördnala ön atəş xəttinə gətirdi, birini xutorda

qoydu, atdan tökülüb kollarla pusquya durmaq əmri verdi, əvvəlcədən də atabaxanları xutorun içinə, həyətlərə yolladı, qalan iki bölüyü isə götürüb, yel dəyirmanından yarım verst aralı olan diko qalxdı, asta-asta döyüşə girdi.

Onun qabağında qırmızılardan iki eskadrondan artıq atlısı vardı. Bunlar xoperlilər deyildi, çünki Qriqori durbinlə onlara tərəf baxdıqda gördü ki, adamların mindiyi atlar Don atları deyil, quyuğu kəsik və xırda atlardır; kazaklar heç vaxt atın quyuğunu kəsib onu eybəcərləşdirməzdilər. Demək hücum edən ya 13-cü süvari polku idi, ya da təzə gəlmiş başqa hissələrdi.

Qriqori təcürdən durbinlə ətrafı nəzərdən keçirdirdi. Yer yəhərin üstündən baxanda həmişə daha geniş görünürdü, çəkmələrinin burnu üzəngidə olanda o özünü daha arxayın hiss edirdi.

O, Çir çayının o tayında üç min beş yüz kazakın təpə ilə bozumtul və uzun dəstə halında hərəkət etdiyini gördü. Dəstə asta-asta qıvrılıraq, yoxuşa qalxıb, şimala – Yelansk və Ust-Xopersk yurdlarının hüdduduna gedirdi; məqsəd orada Ust-Medveditsa tərəfindən hücumla keçmiş düşmənin qabağını saxlamaq və vuruşmada basılmış yelanskılara kömək etmək eləmək idi.

Qırmızılardan hücumla hazırlanmış güclü hissələri ilə Qriqorinin arası verst yarım idi. Qriqori köhnə vərdisi ilə bölüklərini tez ətrafa yaydı. Kazakların çoxunun nizəsi yox idi, amma nizəsi olanlar irəliyə çıxdı, on sajin qabağa getdilər. Qriqori birinci cərgənin qabağına keçdi, yanakı dayanıb, qılıncını sıyırdı.

– Asta yortma ilə ardımca marş!

Hücumun ilk dəqiqəsində atı büdrədi, – ayağı üstünü qar örtmüş çalaya düşmüşdü. Qriqori atın üstündə özünü yığışdırdı, hirsindən rəngi dümağ oldu, qılıncını yastısına ata çırpdı. Bu atı o, vəşenski bir kişidən almışdı; itiqaçan və yaxşı at idi, amma Qriqoridə ona qarşı gizli bir etimadsızlıq var idi. Bilirdi ki, at iki gündə ona öyrəşə bilməz, özü də atın xasiyyətinə bələd deyildi, – odur ki, yad atın, cilovu bir balaca tərponən kimi onu Çistyakovkada altında vurulmuş at kimi anlaya bilməyəcəyindən ehtiyat edirdi. At, qılıncla vurulduqdan sonra qızıqıb, cilova etina etmədən dördnala götürüləndə Qriqorinin canına üşütmə gəldi, hətta bir qədər özünü itirdi. Xəyalına belə qorxunc fikir gəldi: “Bu at məni güdaza verəcəkdir!” Lakin at qaçdıqca, dördnala süzdükcə yerini idarə edən əlin iradəsinə

itəet etdikcə Qriqori arxayınlaşır, sakitləşirdi. O bir anlığa gözlərini düşmənin qabaqdan yırğalana-yırğalana və pərakəndə sel şəklində gələn qoşunlarından ayırdı, atın boynuna nəzər saldı. At kürən qulaqlarını hirsli-hirsli və möhkəm qırpmışdı, boynu, kütük üstünə qoyulubmuş kimi, bir qaydada ucunurdu. Qriqori yəhərdə şax oturdu, dərinə nəfəs aldı, çəkmələrini üzəngiyə daha da möhkəm yerləşdirdi, dönüb arxaya baxdı. O arxasında gurultu salan, atlarla insanlardan ibarət bu cür axınları dəfələrlə görmüşdü, hər dəfə də üreyi üstünə yeriyan, vəhşiyənə heyvani bir həyəcədən doğan anlaşılmaz duyğu qarşısında qorxudan sıxılırdı. Atın başını buraxdığı andan düşmənin üzünə atıldığı dəqiqəyə qədər daxili bir çevriliş əmələ gəlirdi. Bu cılığınlıq anında dərəkə də, soyuqqanlılıq da, sərhəsablıq da Qriqorini tərk edirdi, ona yalnız heyvani bir sövq-təbii hakim kəsilirdi. Hücum zamanı Qriqoriyə kənardan tamaşa edən hər kəs, ehtimal ki, onun hərəkətlərinin soyuq, möhkəm bir zəka ilə idarə olunduğunu güman edirdi. Çünki Qriqorinin hərəkətləri zahirən bu cür inamlı, ölçülü-biçilmiş və yoxlanmış idi.

Hər iki qoşun arasındakı məsafə rahatlıq gətirən bir sürətlə azalırdı. Atlılar və atlar getdikcə irəliləyirdi. Üz-üzə yeriyan iki süvari axını arasındakı bir parça kol-koslu, qarlı xutor torpağı atların dirnağı altında gödəlirdi. Qriqori, atını öz eskadronunun önündə üç at boyu qədər irəlində səyirdən bir süvarini gözaltıladı. Süvarinin mindiyi hündür qara kəhər at qurduyerişi yorğalayır. Süvari havada zabıt qılıncını oynadır, qılıncın gümüş qını silkələnir, üzəngiyə toxunduqca günəşdə bərk parıldayırdı. Qriqori bir saniyədən sonra atını tanıdı. Bu karginski kommunist Semiqlazov idi, gəlmələrəndi. On yeddinci ildə Almaniya müharibəsindən birinci olaraq xutora gələn bu iyirmi dörd yaşlı cavanca oğlanın baldırlarında bu vaxtadək heç yerdə görünməmiş dolaq var idi; qayıtdığı zaman bolşevik əqidəli, möhkəm cəbhə vərdisi bir adam idi. Bolşevik olaraq qaldı. Qızıl Orduda qulluq edirdi və üsyan başlamazdan əvvəl öz hissəsindən stanitsada Sovet hakimiyyəti qurmağa gəlmişdi. Atını inamla sürən, yalnız parad üçün yaranan zabıt qılıncını təmtəraqla havada oynadan həmin Semiqlazov indi Qriqorinin üstünə gəlirdi.

Qriqori bir-birinə kilidlənmiş dişlərini ağardıb, cilovu azacıq qaldırdı, at dərhal götürüldü.

Qriqorinin yalnız ona xas olan, həmişə hücum zamanı istifadə etdiyi bir üsulu var idi. O bu üsuldən ya qarşısındakının qüvvətli rəqib olduğunu gördüyü, duyduğu zaman, ya da düşməne biryolluq ölümcül zərbə endirmək niyyətində olduğu, nə olursa-olsun düşmənin işini bir zərbə ilə bitirmək istədikdə istifadə edirdi. Qriqori uşaqlıq çağında solaxay idi. O xörək yeyəndə də qaşığı sol əlinə götürür, xaç çevirəndə də həmin əli ilə çevirərdi. Bunun üstündə Panteley Prokofyeviç onu möhkəm kətəklərdi, hətta yaşdılar da onun adını "Solaxay Qrişa" qoymuşdular. Kətəklər, danlaqlar görünür, balaca Qrişaya təsir göstərmişdi. On yaşındən sağ əlini sol əli ilə əvəz etmək vərdişindən əl çəkdi, bundan sonra daha ona solaxay deyən olmadı. Lakin o son zamanlaradək sağ əli ilə gördüyü hər hansı bir işi rahatca sol əli ilə də görə bilirdi. Sol əli ilə hətta nisbətən güclü idi. Hücum zamanı Qriqori bu üstünlüyündən mütləq müvəffəqiyyətlə istifadə edirdi. Hamı kimi o da atını gözaltıladığı düşməni üzərinə sürüb, ona soldan yanaşırdı ki, qılıncını sağdan endirsin; Qriqori ilə toqquşmağa gələndə buna cəhd edirdi. Elə ki aralarında vur-tut onca sajin məsafə qalırdı və düşməni qılıncı qaldıraraq azacıq yana əylirdi; bu zaman Qriqori sət, amma yüngülvari bir tərpnəislə sağa keçir, qılıncını sol əlinə alırdı. Ças baş qalmış düşməni vəziyyətini dəyişirdi, çünki qılıncı sağdan sola, atın başı üzərindən endirmək çətin idi o, inamını itirir, ölüm başının üstünü alırdı... Qriqori, çox güclü, dəhşətli bir zərbə ilə onu aşırırdı.

Çubatının ona qılıncı "Baklanovsayağı" işlətməyi öyrətdiyi vaxtdan çox keçmişdi. Keçən iki müharibə ərzində Qriqori "ustalaşmışdı". Qılınc işlətmək kotanın dalınca yerimək deyil. Adam çapmaq texnikasında o çox şey öyrənmişdi.

O biləyini heç vaxt qəbzənin qaytanına keçirməzdi... belə olduqda bir an içərisində, bir göz qırpmında qılıncı bir əlindən o birinə keçirdə bilirdi. O bilirdi ki, zərbə bərk olanda qılınc yan düşsə, tiyə əlindən çıxıb bilər, hətta biləyin səpər. O bir çoxlarının bacarmadığı bir üsulu da bilirdi; güclə seziləcək bir hərəkətlə düşmənin silahını vurub əlindən salır, ya da qısaca, kiçik bir zərbə ilə qolunu kardan salırdı. Qriqori insanları xəncər-qılıncı ilə məhv etmək təlimindən çox şeyə bələd idi.

Tənək kəsildə, zərbə bacarıqla endirilibsə, tənəyin çəpinə kəsilmiş zoqları qımıldanmadan, heç bir şeyə toxunmadan yerə

düşür. Kazak qılıncı ilə üzülmüş zoğun şiş ucu yavaşca gövdənin yanına, quma sancılır. Sir-sifətdən kalmıca oxşayan göyçək Semiqlazov da şahə qalxmış atın ayağı altına bu cür düşdü; sakitcə yəhərdən sürüşdü, əllərini köndələninə çapılmış sinəsinə sıxaraq yıxıldı. Bədəninə ölüm soyuğu çulğaladı...

Qriqori o dəqiqə yəhərdə qəddini düzəltdi, üzəngiyə qalxdı. Atının başını saxlaya bilməyən başqa bir atlı kor-koranə düz onun üstünə uçurdu. Qriqori atın dik, köpüklü başı arxasından atlına hələ görmürdü, amma qılıncın əyri tiyəsinə, onun tutqun qıraqlarını görürdü. Qriqori var qüvvəsilə atın başını çəkdi, zərbəni dəf elədi, cilovu sağ əlinə alıb qılıncını rəqibinin aşağı əyilmiş qırxıq, qırmızı peysərinə endirdi.

O bir-birinə qarışmış, didişdirilmiş izdihamın arasından birinci çıxdı. Gözləri önündə atlılar qaynaşırdı. Ovcunda əsəbilikdən doğan bir keyişmə var idi. Qılıncını qımına saldı, əlini mauzerinə atdı, atını dördnala geriye səyirtirdi. Kazaklar da onun dalınca çapdılar. Bölüklər dağınıq halda gədirildilər. Gah bu, gah da o tərəfdə ağır lent tikilmiş papaqlar, qulaqlı papaqlar nəzərə çarpırdı, adamlar başlarını atların yalına doğru yatırtmışdılar. Tülkü dərisindən qulaqlı papağı olan, xaki rəngdə gödək kürk geymiş tanış uryadnik atını Qriqori ilə yanaşı sürürdü. Qılınc onun qulağını üzümüş, yanğını çənəsinə qədər çapmışdı. Sinəsində elə bil bir səbət dəymiş albalı ayaqlamışdılar. Dişləri açıq qalmış, qana bulamışdı.

Vahimələnməmiş və yarıya qədər qaçmağa hazırlanmış qızıl əsgərlər atlarının başını geriye çevirdilər. Kazakların geriye çəkilməsi onları şirmikdirirdi. Dəstəsindən geridə qalmış bir kazak atın belindən elə bil yel apardı, atlar onu tapdalayıb qarın içinə basdı. Xutora lap az qalırdı, bağların qaralan çetiri, dikiçdəki kiçik kilsə, enli küçə göründü. Çəmənliyin çəpərinə, bölüklərdən birinin pusquda durduğu yerə cəməsi yüzə sajin qalırdı... Atlar qan-tər içində idi. Qriqori çaparaq yeridə mauzerin tətəyini çəkdi, açılmadı, ona itaət etməyən silahı qoburuna dürtüdü, (patron lüləyə əyri getmişdi) dəhşətli bir səslə bağırdı:

– İki yerə ayrıl!!!

Kazak bölüklərinin yekparə axını, qayaya tuş olmuş çay kimi, müntəzəm bir ahənglə iki qola ayrıldı, qızıl əsgərlərin qabağı boşla çıxdı. Çəpərlərin dalında pusquda durmuş bölük düşməni yaylın

atəşinə tutdu, ikinci yaylın atəşi, üçüncüsü... Cığır! At, üstündəki qızıl əsgərlə birlikdə başı üstə asdı. Bir başqa atın dizləri qatlandı, başı qulaqlarına qədər qara girdi. Güllələr üç ya dörd qızıl əsgəri də yəhərdən saldı. Qalan qızıl əsgərlər dördnala gələn atlarının geri çevirincəyə qədər kazaklar hərəsi bir daraq patron atıb susdular. Qriqori səsi titrəyə-titrəyə "Bö-lük-lə-ə-ə-ə-r!.." qışqıran kimi minlərcə atın dırnağı sərt döngədə qarı tapdaya-tapdaya geri çevrildi, düşməni təqibə atıldı. Lakin kazaklar könülsüz gedirdilər: atlar yorulmuşdu. Verst yarım getdikdən sonra qayıtdılar. Öldürülmüş qızıl əsgərləri soyundurdular, güllə dəymiş atların yəhərlərini aldılar. Üç nəfər yaralı qızıl əsgərin də canını qolukəsik Alyoşka Şamil aldı. O yaralıları üzü çəpərə dayandırdı, bir-bir doğradı. Sonra kazaklar doğranmış qızıl əsgərlərin dövrəsinə yığıldılar, xeyli vaxt papiros çəkə-çəkə meyitlərə tamaşa etdilər. Meyitlərin hər üçündə eyni nişanə görünürdü: üçü də körpücük sümüyündən toqqa yerinə qədər köndələnincə çapılmışdı.

Alyoşka gözünü qırpa-qırpa, yanağı səyriyə-səyriyə lovğalanırdı:

– Üçü altı eləmişəm.

Alyoşkanı yaltaqlılıqla tütünə qonaq edirdilər, xırda kudu iriliyində möhkəm yumruğuna, arxalığına sığmayan qabarıq sinəsinə aşkar hörmət hissi ilə tamaşa edirdilər.

Çəpərin yanında bellərinə şinel salınmış tərli atlar uçunurdu. Kazaklar onların tapqırlarını bərkidirdilər. Tində su quyusunun kənarında adamlar növbəyə durmuşdular. Bir çoxları yorulub tapqətdən düşmüş ayaqlarını güclə sürüyən atlarını oraya çəkirdilər.

Qriqori Proxorı və beş nəfər kazakı götürüb, qabağa getdi. İndi sanki onun gözləri açılmışdı. Hücumdən əvvəlki kimi o yenə dünyaya nur saçan günəşi, küləş topaları yanındakı ərmiş qarı görür, xutorun hər tərəfində sərcələrin yazbaşı cikkiltisini eşidir, qapını almış yazın zərif və xoş nəfəsini duyurdu. Vücuduna qayıtmış həyat sönükləşməmiş, bir az əvvəl axıdılmış qandan qarımamışdı. Əksinə yoxsul və aldadıcı sevincləri ilə daha da ümidverici olmuşdu. Qayda belədir: qaratorpaq yerin qarı əriyib yoxa çıxandan sonra, sonuncu qar talası həmişə füsunkar-füsunkar ağarır.

Üsyan sel suları kimi coşdu, aşdı-daşdı, bütün Don vadisini бүürdü, dörd yüz verstlik bir sahəyə – çayın o tayındakı çöl mahalalarının hamısına yayıldı. İyirmi beş min kazak atlandı. Yuxarı Don mahalının xutorları on min nəfərlik piyada qoşun çıxartdı.

Müharibə bu vaxtadək görünməyən bir vüsət alırdı. Don ordusu Donets yaxınlığında harada isə cəbhə saxlayır, Novoçerkasski müdafiə edərək, qəti vuruşmaya hazırlaşdı. Don ordusunun qabağını saxlayan 8-ci və 9-cu Qızıl Orduların arxasında isə üsyan getdikcə güclənir, Donu ələ keçirmək kimi onsuz da çətin vəzifəni daha da çətinləşdirirdi.

Apreldə respublikanın hərbi-inqilabi şurası üsyançılarla ağların cəbhəsinin birləşməsi təhlükəsi qarşısında qaldı. Üsyan arxadan qırmızılının cəbhəsinə süpürüb Don ordusu ilə birləşməmiş, onu nəyin bahasına olursa-olsun darmadağın etmək lazım idi. Üsyanı yatırmaq üçün ən yaxşı hissələr göndərildi: cəza qoşunları sırasına Baltik və Qara dəniz matrosları dəstələrini, ən etibarlı polkları, zirehli qatar komandalarını, igid süvari hissələrini daxil etdilər. Bir neçə batareyası, beş yüz pulemyotu, səkkiz min nəfərə qədər piyadası olan döyüşkən Boquçar diviziyasının beş polkunu cəbhədən götürüb, bu işə göndərdilər. Apreldə üsyançıların cəbhəsinin Kazansk sahəsində Ryazan və Tambov kursantları misilsiz bir fədakarlıqla vuruşurdular, bir qədər sonra ÜMİK məktəbi tələbələrini bir hissəsi də cəbhəyə gəlmiş, Şumilinskaya stanitsası yaxınlığında isə latış atıcıları üsyançılarla vuruşurdu.

Kazaklar hərbi sursatın çatışmamazlığından çox korluq çəkirdilər. Əvvəl kifayət qədər tufəngləri yox idi, patronları qurtarmaq üzrə idi. Bunları qan bahasına, hücumla atılmaq və ya gecə basqını ilə əldə etmək lazım gəlirdi. Bu cür də ələ keçirdirdilər. Apreldə üsyançıların artıq kifayət qədər tufəngi, altı batareyası və yüz əlliyyə qədər pulemyotu var idi.

Üsyan başlandı Veşenskayada anbarda beş milyon boş patron qalmışdı. Mahal soveti ən qabil dəmirçi, çilingər və silahqayıranları səfərbərliyə aldı. Veşenskayada güllə tökmək emalatxanası təşkil olundu, lakin qurğuşun yox idi, gülləni nədən qayıra bilirdilər. Belə olduqda mahal şurasının çağırışı ilə bütün xutorlarda qurğuşun

və mis toplamağa başladılar. Buxarla işləyən dəyirmanların hamısının qurğuşun və babbıt hissələri çıxarıldı. Çaparlar xutorlara belə qısa bir müraciətnamə çatdırdılar:

Sizin ərlərinizin, oğlanlarınızın və qardaşlarınızın gülləsi yoxdur. Onlar yalnız lənətə gəlmiş düşməndən saldırdığı patronu atırlar. Təsərrüfatınızda güllə tökmək üçün kara gələn nəyiniz varsa təhvil verin. Taxılsovuran maşınların qurğuşun şadalarını çıxardın.

Bir həftədən sonra mahalda bütün taxılsovuran maşınların şadalarını çıxardıldı.

“Sizin ərlərinizin, oğlanlarınızın, qardaşlarınızın gülləsi yoxdur...” Bunu eşidən arvadlar güllə tökmək üçün yarayan, yaramayan nə varsa xutor sovetlərinə gətirir, vuruşmalar olmuş xutorların uşaqları divarlara girmiş qəlpələri dartıb qopardır, saçma tapmaq üçün yeri eşələyirdilər. Lakin bu işdə də möhkəm birlik yox idi; sonuncu qab-qacağını vermək istəməyən bəzi yoxsul arvadlarını “qırmızılara rəğbət göstərməkdə” təqsirləndirərək, həbsə alıb mahala göndərdilər. Tatarskda varlı qocalar öz hərbi hissəsindən xutora məzuniyyətə gəlmiş Semyon Çuqunu ehtiyatsızlıq edib belə bir söz deməyin üstündə möhkəmcə döymüşdülər: “Qoy varlılar taxılsovuran maşınlarını söksünlər. Onlar üçün qırmızılar, güman ki, müflislikdən dəhşətlidir”.

Qurğuşun ehtiyatı Veşenskaya emalatxanasında əridilir, lakin nikel örtüyü olmadığına görə hazırlanan güllələr özü də əriyirdi... Ateş açıldıqdan sonra güllə lülədən yumşalmış qurğuşun parçası halında, görünməmiş bir vıyılı və fırlılı ilə çıxır, ancaq cəmiyi yüz, yüz iyirmi sajin gedirdi. Bununla belə bu cür güllənin açdığı yara çox dəhşətli olurdu. Qızıl əsgərlər bunu biləndən sonra, bəzən kazakların ön dəstələrinə yaxınlaşaraq bağırırdılar: “Dozanqurdu atırsınız... təslim olun, onsuz da hamınızı qıracağıq!”

Onuz beş min üsyançıdan beş diviziya və say hesabı altıncı əlahiddə briqada təşkil olmuşdılar. Yeqorovun komandası altındakı 3-cü diviziya Meşkovskaya-Setrakov-Veja tərəfdə vuruşurdu. 4-cü diviziya Kazanskaya-Donetsk-Şumilinskaya nahiyyəsində yerləşmişdi. Bu diviziyanın komandanı sir-sifətindən zəhər yağan, vuruşmada möhkəm qılınc çalan və qansız adam olan kiçik zabıt Kondrat Med-

vedyev idi. 5-ci diviziya Slaşsevskaya – Bukanovskaya cəbhəsində vuruşurdu, komandanı Uşakov idi. Yelanskaya stanitsasının xutorları – Ust-Xoperskaya-Qorbatov istiqamətində öz 2-ci diviziyası ilə vaxmistr Merkulov vuruşurdu. 6-cı əlahiddə briqada da orada idi; briqada möhkəm təşkil edilmişdi, demək olar ki, tələfat verməmişdi, ona görə ki, onun komandanı maksayevli kazak – kiçik zabıt Boqatırov çox ayıq və ehtiyatlı adam idi, heç vaxtı risk eləmir, adamları nəhaq qırdırmırdı. Melexov Qriqori öz 1-ci diviziyası ilə Çir çayı sahilində idi. Onun sahəsi düz ortada idi; cəbhədən götürülən Qızıl Ordu hissələri cənubdan onun üzərinə gəlirdilər, lakin Qriqori nəinki təzyiqi dəf edə bilir, hətta bir qədər davamsız sayılan 2-ci diviziyanın köməyinə də çatır, yardım üçün ona piyada və atlı hissələr göndərirdi.

Üsyan Xopersk və Ust-Medveditsa mahallarının stanitsalarına yayıla bilmədi. O tərəflərdə də qarmaqarışıqlıq idi, oralardan da, çaparlar gəlir, kazakları üsyana qaldırmaq üçün Buzuluka, Xopra çayının yuxarılarına qoşun yeridilməsini xahiş edirdilər; amma üsyançıların komandanlığı Yuxarı Don mahalı ərazisindən kənara çıxmağa cəsarət etmirdi; bilirdi ki, xoperlilərin əksəriyyəti Sovet hakimiyyətinə tərəfdardır və silaha sarılmayacaqlar. Çaparların özləri də xeyir-xəbər vəd etmir, düzünü danışaraq söyləyirdilər ki, xutorlarda qırmızılardan narazılıq edənlər azdır, Xoper mahalının ucqar xutorlarında qalmış zabıtlar qaçıb gizlənilirlər, üsyana rəğbət bəsləyənlərdən hissələr təşkil edə bilmirlər; çünki cəbhəçilərin kimisi evdədir, kimisi qırmızılardan yanındadır, qocaları isə buzovları damına dolduran kimi, büküb-büküb bir küncə elə qısnasdırıblar ki, nə gücləri qalır, nə də əvvəlki nüfuzları.

Cənubda, ukraynalılar yaşayan mahallarda, qırmızılar gəncləri səfərbərliyə aldılar, onlar da döyüşən Boquçarsk diviziyası polklarına qarışaraq, üsyançılara qarşı həvəslə vuruşurdular. Üsyan Yuxarı Don mahalı ərazisindən qırağa çıxmıdı. Üsyançıların komandanlarından tutmuş hamıya bir məsələ getdikcə aydınlaşırdı: doğma evləri qorumaq uzun sürməyəcəkdir, gec-tez Qızıl Ordu Donetsdən üzünü bu tərəfə çevirib kazakları özışdirəcəkdir.

Kudinov martın 18-də Qriqori Melexovu Veşenskayaya müşavirəyə çağırdı. Qriqori diviziyanı müavini Ryabçikova tapşırdı, səhər tezdən yavəri ilə mahala yola düşdü.

O gəlib qərargaha çatanda, Kudinov Safonovun yanında Alekseyevskaya stanitsası çaparlarından biri ilə danışdı. Yazı stolu arxasında belini bir az bükmüş halda oturmuş Kudinov belindəki Qafqaz kəmərinin ucunu qara və ariq barmağı ilə oynadır, yuxusuz qalmaqdan şişmiş, zıqlanmış gözlərini qaldırmadan, onunla üzbəüz oturmuş kazakdan soruşdu:

– Bəs sizin özünüz niyə hərəkətə gəlmirsiniz? Siz özünüz nə fikirləşirsiniz?

– Orasını deyim ki, əlbəttə, biz də istəyirik ki... Bir az özümüz bacaran iş deyil... Nə bilmək olar ki, başqaları nə etmək, necə etmək istəyir. Bu yanda da, bilirsənmi, camaat necə camaatdır? Qorxurlar. Meyilləri də var, amma eyni zamanda da qorxurlar...

– “Meyilləri var!” “Qorxurlar!” – deyə qəzəbindən ağarmış Kudinov bağırdı, kresloda elə bərk qurcuxdu ki, elə bil altına qor qoydular. – Sizin hamınız nərmə-nazik qız kimisiniz. İstəyir də, istəmir də, anası da icazə vermir. İndi ki, elədir, get Alekseyevskaya stanitsasına, sizin qocalara da ki, özünüz hərəkətə gəlməyincə biz sizin yurda bir vzvod da göndərməyəcəyik. Qoy qırmızılar, Allah vara, gəlib hamınızı bir-cə-bircə assınlar!

Kazak qırmızı əli ilə tülkü dərisindən olan və ışıldayan qulaqlı papağını çətinliklə peysərinə itələdi. Alnının qırıqları arasına, sel suyu yarıqlara dolan kimi, tər doldu, gödək, ağımsov kirpikləri tez-tez qırpındı; amma gözləri həm gülürdü, həm də xəcalətli idi.

– Orası əlbəttə düzdür, sizi heç kəs ora getməyə vadar edə bilməz. Amma burada iş təşəbbüsdən asılıdır. Təşəbbüs isə hər şeydən qiymətlidir...

Danışığı diqqətlə dinləyən Qriqori kənara çəkildi, meşin gödək kürk geyinmiş ortaboy, qarabıqlı bir adam qapını döymədən koridordan otağa girdi. O başını tərpəlib, Kudinovla salamlaşdı, stolun yanında öyləşdi, ağ əlini yanağına söykədi. Üzdən qərargah işçilərinin hamısını tanıyan Qriqori bu adamı birinci dəfə görürdü, buna görə ona diqqətlə baxdı. Üzünün zərif cizgiləri vardı, qarabuğdayı idi, ancaq günəşdən və küləkdən qaralmamışdı, yumşaq ağ əlləri ziyalı əlinə oxşayırdı, – hər cəhətdən yerli olmadığı aşkarca hiss olunurdu.

Kudinov gözü ilə yad adamı göstərərək, Qriqoriyə dedi:

– Tanış ol, Melexov. Bu, yoldaş Georgidzedir. O... – Kudinov duruxdu, toqqasının yumru gümüşü bəzəyini barmaqları ilə fırlada-

fırlada qalxıb üzünü Alekseyevka stanitsasından gəlmiş çapara tutdu: – Hə, ay eloğlu, sən də dur get. Bizim işimiz var. Stanitsanıza yola düş və sözlərimi kimə lazımdırsa de.

Kazak stuldan qalxdı. Onun tülkü dərisindən tikilmiş, qaramtul xovlu, köz kimi qızaran qulaqlı papağı az qalırdı tavana toxunsun. Enli kürəkləri ilə işığın qabağını kəsdiyindən otaq balaca və darısqal göründü.

Qafqazlı ilə əl tutuşmaqdan hələ də xoşagəlməz bir narahatlıq duyan Qriqori kazakdan soruşdu:

– Kömək istəməyə gəlmişdin?

– Hə, hə! Kömək istəməyə gəlmişəm! Bilirsənmi, iş nə yerdədir... – deyə kazak sevinərək Qriqoriyə tərəf döndü, o, baxışları ilə Qriqoridən kömək istəyirdi. Qulaqlı papağı kimi üzü də qızartdaq olan kazak özünü xeyli itirmişdi, üzünü tər ilə bürümüşdü ki, saqqalı da, sallaq bıqlarının arası da xırdaca muncuqlarla dolmuşdu.

– Sovet hakimiyyəti sizin də xoşunuza gəlmədi? – deyə Qriqori sorğu-sualını davam etdirir, özünü elə tox tuturdu ki, guya o Kudinovun səbirsizlik etdiyini görmür.

– Pis deyil, babatdır, – deyə kazak dərrakə ilə cavab verdi, – amma qorxuruq ki, sonrası pis olar.

– Sizlərdə adam güllələyibləirmi?

– Yox, Allah eləməsin! Belə şey eşitməmişik. Amma sözgəlişi, məsələn, at aparıblar, taxıl götürüblər, əlbəttə, hökumətin ziddinə danışan adamları həbsə alıblar. Müxtəsər, gözümüz qorxub.

– Vyosenskilər gəlsələr üsyan edərdinizmi? Hamınız üsyan qaldırdınızmi?

Kazak xırdı, gündən ışıldayan gözlərini bic-bic qıydı, gözünü Qriqorinin gözündən çəkdi, papağını bu an fikrə getdiyindən qırıqlardan ağırlaşmış, qabarmış alnına itələdi.

– Hamının əvəzindən necə söz vermək olar?.. Amma təsərrüfatı olan kazakların hamısı qalxar.

– Bəs yoxsulların təsərrüfatı yoxdur?

Bu ana qədər kazakın gözlərinin içinə baxmağa çalışan, amma görə bilməyən Qriqori birdən kişinin uşaq gözü kimi təəccüblə dolu, sərrast baxışları ilə qarşıladı.

– Hm!.. Avaralar, tənbellər nə xəyal ilə üsyana qoşular? Belələri bu cür hökuməti göydə axtarırdı, yerdə əllərinə düşüb!

– Bəs onda daha buraya nəyə gəlmisən, ay dəyənək? – deyə Kudinov aşkar nifrətlə çığırdı və onun altındakı kreslo xeyli cırıldadı. – Onda sən buraya bizi dolamağa gəlmisən? Sizdə hamı varlıdır? Xutorda vur-tut iki həyətin adamı qalxacaqsa, buna üsyan deyərlər? Çıx get burdan! Quyuğunuz hələ qapı arasında qalmayıb, elə ki, qaldı, – onda bizim köməyimiz olmadan da müharibə etməyə başlayacaqsınız! Özgə kölgəsində yavaş-yavaş ekib-biçməyə öyrəşmisiniz, köpək uşaqları! Sizə isticə soba, bişmiş darı lazımdır... Haydı, yeri, yeri! Sənin kimi şeytana baxanda adamın ürəyi bulanır!

Qriqori qaşqabağını salladı, üzünü kənara çevirdi. Kudinovun sifətində qırmızı ləkələr getdikcə tündləşirdi. Georgidze bığlarını eşir, donqar və rəndələnmiş kimi görünən burun pərlərini oynadırdı.

– İndi ki, elədir, onda bağışlayın. Sən isə, zati-aliləri, qışqırma, bizi hədələmə, bu iş könüllüdür. Mən bizim qocaların xahişini sizə çatdırdım, sizin cavabınızı da onlara yetirəm, daha çığır-bağır lazım deyil! Bu xaçpərəstlərin üstünə nə vaxtadək çığıracaqlar? Ağlar qışqırırdılar, qırmızılar qışqırırdılar, indi də, budur sən qışqırırsan, hər kəs gücünü göstərir, hələ üstəlik cəhd edir ki, xirtdəyini də üzsün... eh, yazıq kəndli, it günündə olan yazıqlar!..

Kazak hövsələsi daralmış halda qulaqlı papağını başına basdı, div kimi dəhlizə çıxdı, çıxanda qapını yavaşca örtüdü; amma dəhlizdə qəzəb atının başını buraxdı, eşik qapısını elə çırpdı ki, döşəməyə və pəncərələrin içərisinə beş dəqiqə torpaq töküldü.

– Amma camaat yaman xarab olub! – deyə Kudinov qayığını oynada-oynada nəşə ilə gülümseyir, get-gedə mülayimləşirdi. – On yeddinci ildə yazda stansiyyaya gedirdim, əkin vaxtı idi, pasxa yaxınlaşırdı. Azadlığa çıxmış bu kazaklar yer şumlayır və hürriyyətdən başlarını itirmiş kimi, tutub bütün yolları da şumlayırdılar, guya bu zalım uşağına torpaq azlıq eləyir! Tokinsk xutorundan bir az aralandıqda belə əkinçilərdən birini yanıma çağırıdım, arabaya yaxınlaşdı. “A filan-filan şüdə, – dedim, – niyə yolu əkirsən?” Oğlan qorxdı. “Daha əkməyəm, – dedi, – çox-çox üzr istəyirəm; istəsən yolu hamarlaya da bilərəm”. Bu qayda ikisinə, üçünə təpindim. Qıraçovdan aralandıq, – gördüm yenə yolu şumlayıblar, şumlayan da budur kotanın dalındadır. Qışqırdım: “Ey, bura gəl görüm!” Yaxınlaşdı. “Sənin nə ixtiyarın var ki, yolu şumlayırsan?” Çox qıvrıq bir kazak idi, üzümə baxdı, gözləri gömgöy idi, sonra

isə kirmişcə geriye döndü, qaça-qaça öküzlərin yanına getdi. Çatdı, öküzün boyunduruğundan demir samını çıxartdı, yenə qaça-qaça yanıma gəldi. Arabanın laydırından yapışdı, təkərin demiri üstünə çıxdı. “Axı sən kimsən, – dedi, – nə vaxta qədər bizim qanımızı soracaqsınız? İstəyirsən, – dedi, – bu saat bir zərbə ilə vurum başını əzişdirim?” Bunu deyib samını qolayladı. Mən dedim: “Bu nədir, ay İvan, mən səninlə zarafat eləyirəm!” O mənə qayıdıb dedi: “İndi mən İvan deyiləm, İvan Osipoviçəm, bu kobudluğuna görə ağzını-burnunu əzişdirərəm!” İnanırsanmı, yaxamı güc-bəla ilə qurtardım. İndi də bu kişi, əvvəlcə yalvardı-yaxardı, amma axırda xasiyyətini bürüzə verdi. Xalqda qürur hissi baş qaldırır. Qafqazlı podpolkovnik sakitcə dedi:

– Onda baş qaldıran qürur hissi deyil, həyasızlıqdır. Həyasızlıq indi qanuni haqq qazanmışdır. – Etiraz ediləcəyini gözləmədən söhbətə yekun vurdu. – Xahiş edirəm ki, müşavirəni başlayın. Mən bu gün polkumuza çatmaq istəyirəm.

Kudinov divarı döydü, qışqırdı:

– Safonov! – sonra isə Qriqoriyə üz tutdu: – Sən də bizimlə otur, birlikdə məsləhətləşək. Eşitmisənmi, məsəl var. Deyərlər ki: “Ağıl-ağıldan yetkin olar”. Bizim xoşbəxtliyimizdən Georgidze yoldaş bir təsadüf nəticəsində Vyoşkidə qalmışdır, indi də bizə kömək edir. O podpolkovnikdir, ali akademiya bitirmişdir.

Qriqori daxili bir soyuqluq duyaraq, sərvaxtlıq edib soruşdu:

– Bəs necə olub ki, siz Veşenskayada qalmısınız?

– Tif xəstəliyinə tutulmuşdum; şimal cəbhəsindən qoşunlar geriye çəkildəndə mənə Dudarevski xutorunda qoyub getdilər.

– Siz hansı hissədə olmusunuz?

– Mənmə? Mən nizami orduda deyildim. Mən xüsusi qrup qərargahında idim.

– Hansı qrupun? General Sitnikovun qrupunun?

Qriqori ondan yenə nə isə soruşmaq istədi, lakin podpolkovnik Georgidzenin gərginlikdən tutulmuş sifətinin ifadəsindən sual-cavabın yersiz olduğunu duyub sözünü yarımçıq kəsdi.

Tezliklə qərargah rəisi Safonov, 4-cü diviziyanın komandiri Kondrat Medvedev və yanaqları qıpırmızı, dişləri dümağ zabit Boqatıryov – 6-cı əlahiddə briqadanın komandiri də gəldi. Müşavirə başladı. Kudinov məlumata əsasən, müşavirə iştirakçıları

cəbhələrdəki vəziyyətlə tanış elədi. Əvvəlcə podpolkovnik söz istədi. O üçverstlik xəritəni aramla stolun üstünə sərdikdən sonra, azacıq ləhcə hiss olunsada, yaxşı və inamla danışmağa başladı.

– Hər şeydən əvvəl mən Üçüncü və Dördüncü diviziyaların bəzi ehtiyat hissələrinin, Melexovun diviziyası ilə zabıt Boqatiryovun əlahiddə briqadasının yerləşdiyi məntəqəyə göndərilmələrini olduqca zəruri hesab edirəm. Gizli yollarla əldə etdiyimiz məlumatlar və əsirlərdən sorğu-sual nəticəsində öyrənilmiş xəbərlərə əsasən qəti müəyyən olmuşdur ki, qırmızılardan baş komandanlığı bizə ciddi zərbəni Kamenskaya-Karginskaya-Bokovskaya sahəsində endirməyə hazırlaşır. Bizim tərəfə keçənlərin və alınmış əsirlərin dediklərinə görə, Doqquzuncu Qızıl Ordu qərargahı On ikinci diviziyadan götürülmüş iki atlı polkunu, beş əlahiddə dəstəsi, üç batareyası və pulemyot komandaları ilə birlikdə Obliv ilə Morozovskayadan yola salmışdır. Təxmini hesablamalar görə köməyə gəlmiş bu əlavə hissələr düşmənin qüvvəsini beş min döyüşçü miqdarında artıracaqdır. Deməli, buna heç şübhə ola bilməz ki, düşmən sayca bizdən üstün olacaqdır; üstəlik bunu da əlavə etmək lazım gəlir ki, silah cəhətdən də üstünlük onların tərəfindədir.

Günəbaxan çiçəyi kimi sapsarı günəş, pəncərə çərçivəsinin çalın-çarpaz gülləri arasından cənubdan otağın içinə baxırdı. Göyümtül tüstü dumanı hərəkətsiz halda tavandan sallanmışdı, boğazı acısqıran tütün qoxusu nəm çəkmələrdən qalxan üfunətə qovuşub əriyirdi. Tavanın altında tütün tüstüsündən gicəllənmiş bir milçək bərk dızıldayırdı. Qriqori yuxulu gözlərini pəncərəyə zilləmişdi (o iki gecə idi ki, yatmırdı), ağırlaşıb qurğuşun kimi olmuş göz qapaqları şişmişdi; sobanı bərk qalanmış otaqdakı istilik onu xumarlandırıb, yuxu gətirirdi, gicəlləndirici yorğunluq iradə və şüurunu zəiflədirdi. Bayırda isə yaz küləyi dolanırdı, Bazki təpəsindəki axırıncı qar parıldayırdı, çəhrayı şəfəq saçırırdı; Donun o tayında qovaqların başları küləkdən elə yırğalanırdı ki, o tərəfə baxanda Qriqoriyə elə gəlirdi ki, orada gur və aramsız bir uğultu var.

Podpolkovnikin aydın və qətiyyətli səsi Qriqorinin diqqətini cəlb etdi. Qriqori özünü cəmləşdirib ona diqqətlə qulaq verdi və özü də hiss etmədən gözlərindən tökülən yuxu qeybə çəkildi.

– ...Birinci diviziyanın cəbhəsində düşmən fəaliyyətinin zəiflədilməsi və onun Miqulinskaya – Meşkovskaya xəttində inadla

hücuma atılmaq cəhdləri bizi ayıq olmağa vadar edir. Mən belə güman edirəm ki... – podpolkovnik “Yoldaşlar” demək istəyəndə çəçədi və arvad əli kimi dümağ, şəffaf əlini hirsli-hirsli ölçə-ölçə, sesini yüksəltdi? – Komandan Kudinov və onun rəyinə tərəfdar olan Safonov, qırmızılardan bu manevrini gerçəkli manevr hesab etməklə, Melexovun tutmuş olduğu mövqeyi zəiflətmələri ilə, çox böyük səhvə yol verirlər. İnsaf edin, ağalar! Düşmənin öz qüvvəsini geriye çəkməsi sonradan zərbə endirmək üçündür, bu ki strategiyanın əlifbasıdır!

– Lakin Melexova ehtiyat polku lazım deyil, – deyər Kudinov onun sözünü kəsdi:

– Əksinə! Biz Üçüncü diviziyanın ehtiyatlarından bir qismini əlimizin altında hazırda saxlamalıyıq ki, lazımı məqamda – cəbhə xətti yarıldıqda, oranı tuta bilək.

Qəzəblənmiş Qriqori də dilləndi:

– Görünür Kudinov heç məndən soruşmaq istəmir ki, mən ona ehtiyat qüvvəsi verirəm, yoxsa vermirəm. Mən verməyəcəyəm. Bir bölük də vermərəm.

Safonov gülümsəyərək sarı bıqlarını tumarlayaraq sözləri uzada-uzada dedi:

– Hə, qardaşım, bu olmadı...

– Heç zəhmət çəkmə! “Qardaşım” da demə! Vermərəm, vəssalam!

– Əməli cəhətdən bu...

– Sən mənə əməli cəhətdən danışma! Mən öhdəmdəki sahəyə də, adamlara da cavabdehəm.

Gözlənilmədən başlanmış mübahisəni podpolkovnik Georgidze kəsdi. O, əlindəki qırmızı karandaşla təhlükə altında olan sahəni qırıq-qırıq xətlərlə qeyd etdi və müşavirə iştirakçıları sıx bir halqa şəklində başlarını xəritə üzərinə əydikləri zaman, hər birinə gün kimi aydın oldu ki, qırmızılardan komandanlığının hazırladığı zərbə doğrudan da məhz həmin sahəyə endirilə bilər; ona görə ki, ora həm Donetsə çox yaxın idi, həm də müharibə cəhətdən ölverişli idi.

Bir saatdan sonra müşavirə bitdi. Qaraqabaq, yalnızca görkəmli, yalnızca xasiyyətli, yazıb-oxumağı çox çətinliklə bacaran Kondrat Medvedev, müşavirənin əvvəlindən axırınaqədər sesini çıxarmadı, amma axırda yenə bayaqkı kimi adamları gözəlti süzərək dedi:

– Melexova kömək etməyinə kömək edərək. Artıq adamımız var. Amma zəhrimara qalmış bir qayğı rahatlıq vermir! Bəs üstümüzə hər tərəfdən soxulsalar, onda neyləyəcəyik? Hamımızı aralığa alarlar, sel gələndə balaca bir adada qalmış koramal yığını vəziyyətinə düşə bilərik.

– Həm də koramallar üzüb bir yana çıxa bilirlər, amma bizim üzümə yerimiz də yoxdur, – deyə Boqatiryov qəhqəhə çəkdi.

Kudinov fikirli-fikirli dedi:

– Biz bu barədə fikirləşmişik. Neyləmək olar, iş bərkə düşsə, bütün silah götürməyə qadir olmayanları, ailələrimizi atıb gedər, vuruşa-vuruşa Donetsə çıxarıq. Gücümüz az deyil, otuz min nəfərdir!

– Kadetlər bizi qəbul edərlərmə? Onlar Yuxarı donluların əlinədən yanıqlıdılar.

– Keçi can hayındadır, qəssab piy axtarır... Bu barədə danışmağın mənası yoxdur! – Qriqori papağını başına qoydu, dəhlizə çıxdı. Çıxarkən eşitdi ki, Georgidze xəritəni xışıldada-xışıldada deyir:

– Veşenskiilər, ümumiyyətlə bütün üsyançılar, yenə mərdliklə vuruşsalar, Don qarşısında, Rusiya qarşısında günahlarını yuyarlar...

Qriqori onun danışığının ahənginə fikir verib, ürəyində dedi: “Dili deyir, amma ürəyində bizə rişxənd edir, alçaq!” Qriqori yenə də müşavirənin başlanğıcında Veşenskayada gözlənilmədən peyda olmuş bu zabitlə üz-üzə gəlmiş zaman duyduğu kimi bir təşviş duydu, səbəbsiz-filansız qəzəbləndi.

Qərargahın darvazasından çıxanda Kudinov ona çatdı. Bir qədər kırımsız getdilər. Peyinli meydanda külək gölməçələri ləpələndirirdi. Axşam düşürdü. Cənubdan yaydakı kimi girdə, iri və dümağ buludlar, qu quşları kimi aramla axışıb gəlirdi. Qarı ərmiş torpaqdan gələn nəm qoxu tərəvətli və ətirli idi. Çəpərlərin dibində boy atmış otlar yamyaşıl idi, külək gərçəkəndə də Donun o tayından qovaqların xoş uğultusunu gətirirdi.

Kudinov öskürərək dedi:

– Çox çəkməz. Donda buzlar çatlar.

– Bəli.

– Lap işlər fənalaşmış... Papirossuz batacağıq. Bir stəkan tənbəkini Kerenski pulu ilə qırx manata satırlar.

Qriqori gedə-gedə üzünü geriye çevirdi, sərt bir şəkildə soruşdu:

– Sən bir mənə də görüm, bu çərkez zabiti sənənin yanında nə iş görür?

– Georgidzemi? Əməliyyat idarəsinin rəisidir. Zalım oğlu çox başlı adamdır! Bizim planlarımızı o işləyib hazırlayır. Strategiya məsələsində hamımızın əlini taxtaya bağlar.

– O həmişə Vyoşkidəmi olur?

– Yo-o-o-o-x... Biz o Çernovsk polkuna, araba karvanına ezam etmişdik.

– Bəs onda işlərə nə cür nəzarət edir?

– Bilirsənmi, o tez-tez gəlir. Demək olar ki, hər gün ora gedir, sonra qayıdır.

Məsələni aydınlaşdırmaq istəyən Qriqori sualını davam etdirdi:

– Bəs siz niyə onu gətirib Vyoşkidə oturtmursunuz?

Kudinov yenə də öskürə-öskürə, əlini ağzına tuta-tuta könülsüz belə cavab verdi:

– Kazaklardan çəkinirik. Heç onlara bələdiyyin var! Deyəcəklər ki, “odur ha, zabitlər baş-baş verib öz xətlərini yeridirlər. Yenə də poqonlar...” – və ya buna bənzər sözlər danışacaqlar.

– Qoşunda onun kimiləri yenə varmı?

– Kazanskaya stanitsasında ikisimi, üçümü var... Sən, Qrişka, çox da sıxıldama. Mən sənə nə istədiyini görürəm. Bizim, mənim əzizim, kadetlərə sığınmaqdan başqa çarəmiz yoxdur. Belədir, ya yox? Yoxsa sən bu on stanitsadan xüsusi bir respublika yaratmaq istəyirsən? İş işdən keçmişdir... Kadetlərdə birləşər, Krasnovun qabağında baş əyib deyərik: “Petro Mikolayic, təqsirimizdən keç, cəbhəni buraxmaqda bir qədər yanılmış...”

– Yanılmışıq? – deyə Qriqori soruşdu.

– Bəs nə? – deyə Kudinov səmimi təəccüblə cavab verdi və say ilə gölməçənin kənarından ötdü.

– Mən isə başqa fikirdəyəm... – Qriqori bulud kimi tutuldu, zorla gülümsəyib dedi: – Mən bu fikirdəyəm ki, bizim üsyan qaldırmağımız yanlış işdir... Xoperli kazakın nə dediyini eşitdinmi?

Kudinov dinmədi, yandan diqqətlə Qriqorinin üzünə baxdı.

Meydandan keçib yolaırcına çatdıqda ayrıldılar. Kudinov məktəbin yanı ilə mənzilinə getdi. Qriqori qərargaha qayıtdı, yəvərinə işarə elədi ki, atları da gətirib gəlsin. Yəhərin üstündə əyləşdiyi, cilovu əlində yavaş-yavaş dəstələdiyi, tufənginin qayışını

düzəltdiyi zaman hələ də qərargahda gördüyü podpolkovnikə niyə kin bəslədiyini, niyə ondan ehtiyat elədiyini fikirləşirdi, birdən dəhşətə gələrək düşündü: "Yoxsa kadetlər bu bilikli zabıtları aramızda qəsdən saxlayıblar ki, qırmızılardan arxasında bizi üsyana cəlb etsinlər, bizi istədikləri kimi, alimənə idarə etsinlər?.." "Şüuru hayıfılcasına müvafiq təxmin və dəlillər tapdı. "Hansı hissədən olduğunu demədi... qarışdı... deyir ki, qərargah işçisidir, halbuki buradan heç bir qərargah gəlib keçməyib... Axı o, Dudarevski kimi ucqar və xəlvət bir yerə hansı cəhənnəmdən gəlmişdir? Ox, bu heç də əbəs deyil! Biz işləri yamanca qatıb-qatışdırmışıq..." Ətraflı düşündü, həyata ayrı nəzər saldı, tora düşmüş kimi çapalayaraq kədərli bir şəkildə qayğılarına yekun vurdu: "Bizi alim adamlar dolaşdırdılar... Ağalar dolaşdırdılar! Öz həyatımızla ayaqlarımızı çidarladılar, indi də bizim əlimizlə öz işlərini başa çatdırırlar. Lap boş bir şeydə də heç kəsə inanmaq olmaz..."

Donun o tayında atı dördnala səyirdi. Onun yavəri – Olşansk xutoru sakini, yaxşı əsgər və igid kazak arxadan atını səyirdir, yəhəri cırıldayırdı. Qriqori həmişə yanına belələrini – özünü onun ardınca oda-suya atmağa hazır olanları götürərdi, hələ Almaniya müharibəsində ətrafına belələrini topladı. Onun yavəri əvvəllər kəşfiyyatçı olmuş kazak, yol uzunluğunu heç dinmirdi; yel əsdiyinə, atı səyirtməsinə baxmayaraq papiros çəkir, tiyəni çaxmaq daşına çalaraq od çıxardır, günəbaxan külündə bişirilmiş ətirli qovu yana-yana iri ovcuna basaraq söndürürdü. Tokin xutoruna endikləri vaxt o, Qriqoriyə məsləhət üçün dedi:

– Tələsməyimizə ehtiyac yoxdursa, onda gəl gecəni burada qal. Atlarımız yorğundur, qoy bir az dincəlsinlər.

Gecə Çukarinoda qaldılar. Arasında dəhlizi olan ikiotaqlı köhnə daxma sazaqlı havadan sonra onlara rahat və isti gəldi. Torpaq döşəməyə dana və keçi sidiyinin duzlu qoxusu hopmuşdu, sobadan elə bil indicə kələm yarpağı üstündə bişirilmiş, altı yanıq taze çörək ətəri gəlirdi. Qriqori üsyana üç oğlu ilə qoca ərinə yola salmış ev sahibəsinin – yaşa dolmuş bir kazak arvadının suallarına könülsüz cavab verirdi. Arvad yoğun səslə danışdı, yaşca Qriqoridən böyük olduğunu ərkinlə qeyd edib, söhbətinin başlanğıcından kobud bir şəkildə ona dedi:

– Sən vəzifəcə məndən böyük olsan da, bu axmaq kazakların komandiri olsan da, mən qarışa hökm edə bilməzsən, oğlum yerin-

dəsən. Odur ki, tərlandı, sən gəl mənimlə danış, iltifatlı ol. Bayaقدan bəri hey əsnəyirsən, elə bil, söhbət edib bu arvadıcağı ovundurmaq istəmirsən! Amma sən hörmət elə! Odur, mən sizin bu müharibəyə, Allah onu salanların tifağını dağıtsın! – üç oğlumu bir də üstəlik, Allahdan qara gəlmiş kimi, qoca ərimi yola salmışam. Sən onların komandirisən, amma bu oğlanları doğan, əmizdirən, bəsləyən, ətəyinə büküb diriyə-bostana aparən, min cür əziyyətini çəkən mənəm. Bütün bu işlər asanlıqla başa gəlməmişdir! Sən də burada gəl burnunu dik tutma, yekəxanalıq eləmə, adam kimi danış, barışığ tez olasıdır mı?

– Tezliklə olacaqdır. Anacan, sən gedib yatsan yaxşı olardı!

– Tezliklə olacaqdır! Bəs tezliklə deyəndə nə vaxt? Sən mənə yatmağa göndərmə, bu evin sahibi sən deyilsən, mənəm. Mən hələ həyətdə oğlaqların, quzuların dalınca gedəcəyəm. Onlar körpə olduqları üçün gecələr hamısını evə daşıyırlar. Yəni bu pasxaya qədər barışarsınız?

– Qırmızılardan qovub sonra barışığ eləyəcəyik.

– Yox əşi! – Qarı işləməkdən və yel xəstəliyindən barmaqları eynəcərlənmiş, biləkləri şişmiş əllərini arıq dizlərinin ucuna vurdu, albalı ağacının qabığı kimi quru və darçını dodaqlarını çeynədi. – Axı sizin onlarla nə işiniz var? Siz nədən öləri onlarla vuruşursunuz, axı? Adamlar lap dəli olublar... Siz məlunlara bircə bu lazımdır ki, şərtəşart güllə atasınız, bir də at belində forslanasınız. Bəs analar neylesin? Davada öldürülənlər onların oğullarıdır, ya yox! Müharibə uydurublar...

Qarının danışığından son dərəcə qəzəblənmiş kazak – Qriqorinin yavəri səsi xırıldaya-xırıldaya, hirsli-hirsli dedi:

– Bəs biz nəyik, bizi ana doğmayıb, qancıq balasıyıq? Bizi güllə ilə vurub asırırlar. Sən də başlamısan "at belində forslanırsınız!" Həm də belə çıxır ki, anaların halı öldürülənlərdən ağır imiş! Yaşayıb dünya görmüsən, saçın-birçəyin ağarıb, ay Allahın mağmunu, amma çərən-pərən danışarsan, adamları yatmağa qoymursan...

– Yatarsan, ay yaramaz! Özündən niyə çıxırsan! Yalquzaq kimi dinmədi, dinmədi birdən-birə qeyzə gəldi. Bir buna bax! Hirsindən səsi də tutuldu.

– Bu arvad bizi yatmağa qoymayacaq, Qriqori Panteleyeviç! – deyər yavər məyuscasına donquldandı və papirosunu yandırmaq

üçün tiyəni çaxmaq daşına elə çaxdı ki, daşın altından bir yekə çəngə qığılıcı sığdı.

Qov alışıb yanana qədr, ondan iyli tüstü çıxana qədr yavər acıdıllıqla çənədən pərgar qarının canını boğazına yıxdı:

– Sən lap zəli kimisən, yapışanda əl çəkmirsən! Ərini müharibədə vursalar, güman ki, ölməyinə sevinəcəkdir. “Allah sənə şükür, – deyəcəkdir, – öldüm, arvadın üzündən qurtardım, qoy bundan sonra dünya başına gen olsun!”

– Dilinə çibən çıxsın, ay ləməzhəb!

– Get yat, ay nənə, səni Allaha and verirəm, yat! Biz üç gecədir ki, yuxusuzuq. Yat. Belə hərəkətinin üstündə duasız-namazsız ölərsən!

Qriqori güc-bəla onları barışdırdı. Yatarkən üstünə örtüyü dəri kürkün istisi ilə turşumuş iyindən xoşallanıb, yuxuda qapının necə açıldığını eşidir, ayaqlarının soyuq və buxarla büründüyünü duyurdu. Sonra isə lap qulağının dibində bir quzu bərkdən mələdi. Çəpişlərin xırdaca ayaqları döşəmədə yumşaq tappıltı saldı, otağa tərəvətli və xoş ot iyi, indicə sağılmış süd, ayaz, mal pəyəsinin iyi yayıldı...

Gecəyarısı yuxusu qaçdı. Qriqori gözləri açıq halda xeyli vaxt uzandı. Üstü basdırılmış ocaqda isti külün altında qalmış közlər qızıarırdı. Ocağın yanında, közün böyründə quzular bir-birinin böyrünə qısılararaq yatmışdı. Gecə yarısının şirin sükutu içərisində onların hərdənbir yuxulu-yuxulu dişlərini xırçıldatdıqları, asqırdıqları, finxırdıqları eşidilirdi. Göyün dərinliklərinə qalxmış on dörd gecəlik ay pəncərədən içəriyə boylanırdı. Bir qaraca dəcəl oğlaq torpaq döşəmənin ay işığı düşən yerində oynayırdı. Yerdən qalxan toz, mirvari boyunbağı kimi çəpinə uzanmışdı. Daxmada sarıya çalan mavi, demək olar ki, gündüz işığı var idi. Buxarının üstündəki güzgü parıldayırdı, yalnız yuxarı başda küncdə olan ikonanın gümüşü haşiyəsindən tutqun ısıltı gəlirdi... Veşenskayadakı müşavirə, Xopradan gəlmiş çaparınlı sözləri yadına düşdükdə yenə Qriqori fikrə getdi, podpolkovnik, onun yad, ziyalı görkəmini, danışqı tərzini bir daha xatırladıqda vücudunda xoşagəlməz və üzücü bir narahatlıq duydu. Oğlaq əvvəl kürkün, sonra Qriqorinin qarının üstünə dırmaşdı, uzun-uzadı və səfeh-səfeh ona tamaşa elədi, qulaqlarını şəkldi, sonra isə cəsərlənib bir-biri ardınca iki dəfə atılıb-düşdü və birdən qıvrıqcıq tüklü paçasını araladı. Nazik sidik sırlıltı ilə kürkün üstündən aşağıya axdı, Qriqori ilə yanaşı yat-

mış yavərin yana uzadılmış ovcuna töküldü. O, səksənib oyandı, əlini şalvarına sildi və yana-yana başını buladı:

– Əlimi buladı, andır! – Sonra böyük bir həzz ilə oğlağın alnına bir çırtma vurdu.

Oğlaq bərk bəyildəyib kürkün üstündən yerə atıldı, sonra isə Qriqoriyə yaxınlaşdı, balaca, kələ-kötür və isti dili ilə uzun zaman onun əlini yaladı.

XXXIX

Ştokman, Koşevoy, İvan Alekseyeviç və milis nəfəri işləyən bir neçə kazak Tatarskdan qaçandan sonra 4-cü Zaaumur polkuna qoşuldular. Bu polk on səkkizinci ilin əvvəlində alman cəbhəsindən qayıdandan qızıl Ordu dəstələrindən birinə çevrilmiş və il yarım davam edən vətəndaş müharibəsi ərzində əsas tərkibini mühafizə edib saxlamışdı. Zaaurlular gözəl təchiz olunmuşdular, atları tox və gümrəh idi. Polk döyüş qabiliyyəti, əhvali-ruhiyyəsinin möhkəmliyi, döyüşçülərinin süvarilərə layiq hazırlıqlı olması ilə fərqlənirdi.

Donda üsyan başlananda zaaurlular 1-ci Moskva piyada polkunun köməyi ilə, Ust-Medveditsa tərəfə soxulmağa can atan üsyançıların təzyiqini demək olar ki, təkbaşına saxlayırdılar; sonra kömək gəldi və polk qüvvəsini pərakəndə salmadan Krivaya çayı boyunca cəbhənin Ust-Xoperskaya sahəsini möhkəm tutdu.

Martın sonunda üsyançılar Qızıl Ordu hissələrini Yelanskaya stanitsası yurdlarından sıxışdırıb çıxartdı və Ust-Xoperskaya xutorlarının bir qismini işğal etdi. Hər iki tərəfin qüvvələri arasında bir növ müvazinət yarandı, bu da iki aya qədər cəbhədə durğunluqla nəticələndi. Moskva polkunun, sərəncamına batəraya verilmiş bir batalyonu Ust-Xoperskaya stanitsasını qərbdən himayə edərək, Donun yuxarısındakı Krutovski xutorunu ələ keçirdi. Don vadisinin Krutovsk xutorundan cənuba uzanan qolunun dağlıq ötəyindən qırılmazların çöl xırmanında gizlədilmiş batəreyası, hər gün səhərdən axşamadək, çayın sağ sahilindəki diklərə yığışan üsyançılara atəş açır, Moskva polkuna yardım edir, sonra topların ağzını bu yana, Donun o tayındakı Yelansk xutoruna çevirirdi. Bir-birinə çox yaxın

olan həyətlərin üstündə şrapnellər gah hündürdə gah alçaqda partlayır, kiçik buludları andıran tüstülər sürətlə havada əriyirdi. Qumbaralar gah xutora düşür, – mal-qara vahimə içində, çepərləri yıxa-yıxa, dəli kimi böyrüşə-böyrüşə küçə ilə qaçırsı, adamlar yerə sinə-sinə gedirdilər, gah da köhnə təriqətçilər qəbiristanlığından o tərəfdə, yel dəyirmanlarının yanında, qumsallıq xalı diklərdə partlayır, tufan qopardır, hələ donu açılmamış kəsək parçalarını göyə sovururdu.

Ştokman, Mişka Koşevoy və İvan Alekseyeviç üsyan etmiş stantsiyalardan qaçmış kommunistlərdən və sovet işçilərindən dəstə təşkil olunduğunu eşidib, martın 15-də Çebotaryov xutorundan Ust-Xoperskaya yola düşdülər. Onları sifəti uşaq üzü kimi saf qırmızı bir xurafatçı kazak apardı; kişinin siması o qədər bakir idi ki, hətta Ştokman da ona baxdıqda istər-istəməz qımışdı. Hələ cavan olmasına baxmayaraq, açıq xurmayı qalın qıvrırcı saqqalı var idi; tərəvətli və qırmızı dodaqları qarpız dilimi kimi qızarırdı; gözlərinin kənarlarında yumşaq tükler işıldaırdı; saqqalının qalınlığındanmı, yanaqlarının lalə kimi qızarmasındanmı, – gözləri xüsusi şəffaf bir maviliklə işıldaırdı.

Mişka yola çıxandan zümzümə ələyirdi; İvan Alekseyeviç geridə oturmuş, tufəngi dizinin üstünə qoymuş, qaşqabağını sallayıb bürüşmüşdü; Ştokman isə sürücü ilə əhəmiyyətsiz bir şeydən söhbət etməyə başladı.

– Sağlamlığından şikayətçi deyilsən ki, yoldaş? – deyər soruşdu.

Güclü və gənc kazak kürkünün yaxasını açdı, səmimiyyətlə gülümsədi.

– Yox, hələ ki, Allah günahımdan keçir. Niyə də naxoş olum ki? Əzəldən bəri papiros çəkmirik, təbii ara qırıq, balaca vaxtımdan buğda çörəyi yeyirik. Daha naxoşluq haradan ola bilər?

– Yaxşı, bəs hərbi xidmətdə olmusanmı?

– Bir qədər olmuşam. Kadetlər yaxalamışdılar.

– Bəs niyə Donetsin o tayına keçməmişən?

– Qəribə danışsən, yoldaş! – O at tükündən toxunmuş cilovu boşladı, şalını açıb ağzını sildi, inciməmiş halda gözlərini qıydı. Niyə oraya getməli idim? Təzə mahnılar dalıncamı? Məni vadar etməsəydilər, heç kadetlərə də qulluq etməzdim. Sizin hakimiyyət ədalətli, amma siz bir qədər düzgün iş görmədiniz...

– Düzgün olmayan nədir?

Ştokman papiros bükdü, yandırır çəkdi və xeyli zaman cavab gözlədi.

Kazak üzünü yana çevirib dedi:

– Niyə bu zəhrimarı çəkirsən? Ətrafına bax, hər tərəfdə necə saf bahar havası var, amma sən sinəni bu iyrənc tüstü ilə korlayırsan... Heç xoşlamıram! Düzgün olmayan işinizi də deyərəm. Siz kazakları bərk sıxışdırırdınız, dəli dərdinə saldıınız, yoxsa sizin hakimiyyətinizə zaval yox idi. İcinizdə axmaq adam çoxdur, elə üsyana da bunlar bais oldular.

– Necə yəni dəli dərdinə saldılar? Yəni ki, sənin fikrincə, axmaq işlər gördülər? Elədimmi? Onda hansı axmaq işlər görüblər?

– Güman ki, bunu sən özün də bilirsen... Adamları güllələdiniz. Bu gün birisini, sabah da, budur ha ikincisini... Kim oturub öz nəvbəsini gözlər? Öküz öküzdür, ancaq kəsilməyə aparılanda o da dərtnib getmək istəmir. Məsəl üçün Bukanovskaya stantsiyasında... Odur bax, onların kilsəsini görürsənmi? Qamçını tuşladığım yerə bax, gördünmü? Hə, belə bir əhvalat danışılar: Malkin familiyalı bir komissar öz dəstəsi ilə gəlir. İndi görək o xalq ilə ədalətli mi rəftar edir? Bu saat söyləyəcəyəm. Xutorlardan qocaları yığır, çırpıların arasına aparır, əvvəlcə paltarlarını lüt soyundurur, canlarını alır və qohumlarına icazə vermir ki, gəlib meyitlərini basdırsınlar. Onların günahları bundan ibarətdir ki, bir zaman bu kişiləri stantsiyanın fəxri hakimi seçiblər. Xəbərin varmı ki, onlar nə cür hakim olublar? Birisi çox çətinliklə qol çəkə bilir, o biri barmaq basır, ya da xaç nişanı qoyurdu. Belə hakimləri keçmişdə ancaq görk üçün əyləşdirirdilər. Bütün xidməti saqqalının uzunluğundan ibarət idi, həm də o qədər qocalıb əldən düşmüş olurdu ki, şalvarının qabağını düymələməyi unudurdu. Beləsinə necə məhşər ayağına çəkmək olar? Ya o, ya balaca bir uşaq – heç fərqi yoxdur. Bəli, həmin Malkin Allah olub, başqalarının həyatı üzərində hökmranlıq edir; bu zaman camaat arasında ləqəbi Linyok olan bir qoca meydandan keçirmiş. Əlində noxta xurmana doğru gedirmiş ki, madyanı noxtalası, yedəkləyib aparsın; uşaqlar zarafat üçün ona deyirlər: “Yeri, səni Malkin çağırır” – həmin Linyok mürtədlər qaydası xaç çevirir, – oradakıların hamısı təzə etiqadlı adamlardır, – papağını hələ küçədə ikən çıxardır. İçəri girir, qorxur. “Məni çağırırdımsınızmi?” – deyir. Malkin

əllərini belinə vurub, bərk qəzəblənir. "Hə, – deyir, – adını çıxart, deyirməndə otur. Həç kəs səni çağırtdırmamışdır, amma indi ki, gəlmisən, neynək, sən deyən olsun. Aparır bunu, yoldaşlar! Üçüncü dərəcə ilə". Bəli, aydındır ki, yazığı o saat çırpıların arasına aparırlar. Qarısı gözləyir, gözləyir, görür ki, kişisi gəlmədi. Qoca o gedən olur. Biçərə kişini əlində noxta o dünyaya göndərirlər. Həmin bu Malkin Andreyanovsk xutoru sakini Mitrofan adlı bir qocaya küçədə rast gəlir, onu yanına çağırır: "Haralısan? Familiyan nədir? – Bunu deyən kimi də nərə çəkir: – Bir buna baxın, – deyir, – görün saqqalını necə uzadıb, elə bil tülkü quyruğudur! Saqqalın, – deyir, övliyalardan Nikolayın saqqalına çox oxşayır. Biz, – deyir, – sənə kimi kök qabanın piyindən yaxşıca sabun hazırlayacağıq! Bunu üçüncü dərəcə ilə yola salın!" Bu qocanın saqqalı, tərs kimi, gerçəkdən də darı süpürgəsi kimi imiş. Onu da birçə buna görə güllələyiblər ki, saqqalını uzadıbmış, bir də küçədə Malkinin gözüne onun qızıqşan vaxtı sataşmış. Məgər bu xalqı ələ salmaq deyil?

Sürücü əhvalatı danışmağa başlayanda Mişka mahını oxumağını dayandırmışdı, söhbətin axırına çatanda isə hirsələnib dedi:

– Danışdıqların bəter yalandır, ay dayı!

– Sən məndən yaxşısını danış! Başqasının yalanını tutmazdan əvvəl bir şeyi öyrən, bil, sonra danış.

– Sən bu dediklərinin yəqin olduğunu bilirsənmi?

– Bunu adamlar danışirlar.

– Adamlara nə var, onlar deyirlər ki, toyuqları sağirlar, amma toyuqların məməsi yoxdur. Qulaqların yalan–palanla o qədər dolub ki, arvad kimi çərənləyirsən!

– Qocalar ki, Fağır adamlar idi...

– Bir sözə bax! Fağır! – deyər özündən çıxmış Mişka qocanın ağzını öydi. – Üsyantı, güman ki, həmin sənəin fağır dediyn qocalar hazırlayıblar; ola bilsin ki, həmin hakimlərin həyətlərində yərə pulemyot basdırılmışdı, amma sən başlamısan ki, onları saqqalının uzunluğuna görə bir də məzədən öteri güllələyiblər... Sənəin də saqqalın var, bəs niyə tutub güllələməyiblər? Halbuki sənəin saqqalın lap təkənin saqqalından da iridir!

– Mən eşitdiyimi deyirəm. Kim bilir, bəlkə də yalandır, bəlkə də həmin qocaların hökumət qarşısında günahları olubdur... – deyər sürücü pərt halda mızıldandı.

O, sıçrayıb xizəkdən düşdü, ərimiş qarı tapdaya–tapdaya yeridi. Onun ayaqları sürüşür, nəmişlikdən göyümsovlaşmış qarı darayırdı. Günəş çölə xoş nur saçırdı. Açıq mavi səma ətrafda göz işlədikcə görünən dikləri və yamacları özəmətli ağuşuna almışdı. Güclə sezilən mehdə, yaxınlaşan baharın xoş nəfəsi duyulurdu. Gündoğanda, ağımıl Don vadisi təpələrinin arxasında, bənövşəyi dumanı bürünmüş Ust–Medveditsa dağının zirvəsi görünürdü. Orada, uzaqlarda, qalaq–qalaq dümağ buludlar üfüqlə qovuşaraq nəhəng bir örtük kimi yerin üzərinə sərilmişdi.

Sürücü atılıb xizəyə mindi, bir qədər kobudlaşmış üzünü Ştokmana tutub yenə danışmağa başladı:

– Mənim babam, o indi də sağdır, bu saat yüz səkkiz yaşındadır, belə söyləyirdi ki, ona da babası danışmış, – ulu babamın atasının yadında qalmışdı ki, bizim Don çayının yuxarılarında çar Pyotr tərəfindən göndərilmiş bir knyaz var imiş, adı, Allah sən kömək elə tapım, Dlinnorukovmu yoxsa Dolqorukovmu imiş. Həmin knyaz Voronejden əsgərləri ilə birlikdə aşağılara gələr, murdar Nikon məzhəbini qəbul etmədiklərinə, çarın rəiyyəti olmaq istəmədiklərinə görə, kazakların qəsəbələrini tar–mar edərmiş. Kazakları tutarırlar, burunlarını kəsərmişlər, kimisini də dar ağacından asıb sallara bağlayar, çay aşağı axıdarmışlar.

Mişka dərhal diqqətini cəmləşdirərək soruşdu:

– Sən bununla nə demək istəyirsən?

– Onu demək istəyirəm ki, həmin knyaz Dlinnorukov da olsa, çar yəqin, ona belə ixtiyar verməmişdi. Bukanovskayadakı komissar da, sözləyişi, belə eləyirmiş: "Mən, deyirmiş, siz it uşağının, kazakların başına elə bir oyun açacağam ki, ömrünüz boyu yadımdan çıxmayacaqdır!" ...O, Bukanovskayada meydana, oraya yığıncığa toplaşmış adamların gözü qabağında bax bu cür haray–dad salmış. Amma de görüm, Sovet hakimiyyəti ona belə ixtiyar vermişdirmi? İş burasıdır, bax! Güman ki, bu cür işlər görməyə mandat verilməyib; hamını bir bərabərə ucdantutma sıxışdırmağa icazəsi yoxdur. Kazaklar da müxtəlifdirlər...

Ştokmanın üzündə əzəlləri yığırdı.

– Mən sənəin dediklərini eşitdim, – dedi, – indi də sən mənə dinlə. – Bəlkə də mən, axmaqlıq edib düz danışmamışam, görək mənə bağışlayasınız.

– Dayan, dayan... Belədir. Sənin burada bir komissar haqqında söylədiklərin, gerçəkdən də, həqiqətə oxşamır. Mən bu işi yoxladım. Əgər bu doğru çıxsın, əgər o kazakları ələ salıb və orada özbaşnalıq eləyibse, biz ona təhər çəkərik.

– Ay inandım ha!

– İnan, lap dediyim kimi də olacaqdır! Cəbhə sizin xutorda olanda məgər qızıl əsgərlər bir kazak arvadını taladığına görə öz qızıl əsgər yoldaşlarını güllələmədilərmi? Bunu mənə sizin xutorda danışblar.

– Düzdür! Həmin qızıl əsgər Perfilyevnanın sandığına əl atmışdı. Belə bir hadisə olubdur! Lap doğrudur! Əlbəttə ki... Nizam-intizam üçün. Sən bunu düz deyirsən, həmin adamı xırmanların dalında öldürdülər. Sonra bizim camaat arasında uzun zaman mübahisə düşdü – bilmirdilər onu harada dəfn eləsinlər. Kimi deyirdi qəbiristanı aparaq, kimi də etiraz edirdi, belə olmaz, bu, elə hörmətsizlik olar, onu murdarlar. Axırda o bədbəxti elə xırmanların yanında quyladılar.

– Belə bir hadisə olubmu? – Ştokman tələsə-tələsə papiros бүkdü.

– Olub, olub, inkar etmərəm, – deyər sürücü həvəslə razılaşdı.

– Bəs niyə sən bu fikirdəsən ki, təqsirkar olduğunu müəyyən etdikdən sonra biz komissara cəza vermərik?

– Əziz yoldaş! Bəlkə içinizdə ondan böyük adam tapılmadı! Axı bu birilər əsgərdir, amma o komissardır...

– Onda beləsinin sorğu-sualı bir az da sərt olacaqdır! Anladınmı? Sovet hakimiyyəti yalnız düşmənlərə divan tutur; biz bu hakimiyyətin zəhmətkeş əhalini incidən nümayəndələrinə amansız cəza veririk.

Çöldə mart sükutunu pozan yalnız xizək taxtalarının səsi, bir də at dirəqlərinin torpağı müntəzəm zərbələrlə döyəcəməsi idi; dağ uçmuş kimi səslənən top atəşinin nərlitisi bütün bu səsləri batırırdı. Birinci top atəşindən sonra müntəzəm fasilələrlə üç mərmi də atdılar. Krutovskoyda yerləşdirilmiş batareya yenə də sol sahili topa tutmağa başladı.

Xizəkdə söhbət kəsildi. Topun nərlitisi özəmətli, biganə bir ahəng kimi yazqabağı xumarlanan, mürgüləyən çölün ürək füsunkarlığını pozdu. Atlar da yeyinlədilər, qıvrıqlaşdılar, qulaqlarını

şəkləyib, addımlarını iri-iri ataraq, xizəyi yüngül bir şey kimi götürüb getdilər.

Böyük yola çıxdılar, xizəkdə oturanların gözləri önündə geniş bir mənzərə açıldı, – göz işlədikcə uzanan, qarı ərədiyindən qumsal rəmələri keçələnmiş, yamaqları, qızılağac kolları ilə söyüdlükləri göyümsov adaları andıran Don vadisi bütün ənginliyi və özəməti ilə göründü.

Ust-Xoperskayada sürücü xizəyi inqilab komitəsi binasının qabağına sürdü; Moskva polkunun qərargahı da bu binanın qonşuluğunda idi.

Ştokman cibini araşdırdı. Pul kisəsindən bir qırx manatlıq kerenski pulu çıxartdı və kazaka verdi. Kazak çox şad oldu, gülümsədi, yaş bığlarının altından saralmış dişlərini çərdəldi, utandığından sıxıldı:

– Nə edirsiniz, a yoldaş, Allah köməyinizdə dursun! Pul-zad lazım deyil.

– Götür, – atların kirayəsidir. Hakimiyyətə gəlincə, sən ona şəkk eləmə. Yadında saxla: biz fəhlə və kəndli hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparırıq. Üsyana sizi cəlb edənlər isə bizim düşmənlərimizdir – qolçomaqlar, atamanlar, zabitlərdir. Üsyana əsas etibar ilə onlar bais oldular. Əgər bizlərdən birisi ədalətsizlik edərək bizə rəğbət bəsləyən, inqilaba kömək edən zəhmətkeş kazakı incitməyirsə, beləsinə həddini bildirmək olar.

– Bilirsən, nə var, yoldaş! Məsəl var, deyərlər: Allaha əl çatmır, padşah da uzaqda... Sizin padşah da uzaqdadır... Qüvvətli ilə döyüşmə, dövlətli ilə məhkəməyə düşmə. Siz isə həm qüvvətli-siz, həm də dövlətli. – Bunu deyən kimi də bic-bic dişlərini ağartdı. – Budur, sən kirə pulu qırx manat verdin, halbuki bunun uzaqbaşı dəyəri beş manatdır. Yaxşı, İsa köməyiniz olsun!

Mişka Koşevoy atılıb xizəkdən düşdü, şalvarını çəkərək gülümsədi:

– O pulu sənin söhbətinə, bir də qəşəng saqqalına görə verdi. Ay dəyənek, heç bilirsən kimi gətiribsən? Qırmızılardan generalını.

– Oho?

– Daha niyə “Oho?” Amma yaman qərribə tayfasınız! ...Az verirlər, aləmə car çəkib haray salırsınız: “Yoldaşları aparmışdım, vur-tut mənə bir beşlik verdilər, filan-filan olmuşlar!” Qış uzununu deyəcəksən. Çox verirlər, barıt kimi partlayırsınız: “Pah atonnan,

necə də dövlətlidirlər! Qırx manat verdi. Pulu kürüldür..." Mən sənə heç bir kor qəpik də verməzdim! Nə qədər deyirsiniz deyini! Fərqi yoxdur, sizə yaranmaq mümkün deyil. Yaxşı, gedək. Xudahafiz, saqqallı kişi!

Mişkanın qızgın danışığı axırı hətta qasqabaqlı İvan Alekseyeviçi də gülümsündürdü.

Qərargahın həyətidən, balaca və tükləri uzun Sibir atı minmiş bir süvari kəşfiyyat dəstəsi əsgəri çıxdı.

O cilovu ehməlcə dartdı, atın başını çevirib qışırırdı:

– Xizək hayandan gəlir?

– Nəyinə gərəkdir? – deyər Ştokman soruşdu.

– Krutovskiye patron daşımaq lazımdır. Həyəyə sür!

– Yox, yoldaş, biz bu xizəyi buraxacağıq.

– Axı siz kimsiniz?

Gənc və göyçək qızıl əsgər atını lap onların qabağına sürdü.

– Biz Zaaumur polkundanıq. Xizəyi saxlama.

– A...Yaxşı, qoy getsin. Get, qoca.

XL

Yoxlama nəticəsində məlum oldu ki, Ust-Xoperskayada heç bir dəstə təşkil edilmir. Bir dəstə təşkil edilmişdi, amma Ust-Xoperskayada yox, Bukanovskayada. Bu dəstəni 9-cu Qızıl Ordu qərargahı tərəfindən aşağı Xopra stanitsalarına göndərilmiş komissar Malkin təşkil eləmişdi; yolda xurafatçı kazakın haqqında söhbət elədiyi həmin bu Malkin idi. Yelansk, Bukanovsk, Slaşşevsk və Kumiljensk kommunistləri ilə sovet işçiləri, qızıl əsgərlər və tərkibinə qatılmış 50–60 atlı kəşfiyyatçı ilə birlikdə iki yüz piyadası olan əməlli-başlı bir döyüş dəstəsi yaranmışdı. Dəstə müvəqqəti olaraq Bukanovskayada dayanmışdı, Moskva polkunun bir rotası ilə birlikdə, Yelanka və Zimovnaya çayları tərəfdən hücumla atılmaq istəyən üsyançıların qabağını saxlayırdı.

Ştokman keçmişdə təcrübəli zabıt olmuş qərargah reisi ilə, qaraqabaq və pərişan bir şəxsə, siyasi komissar, moskvalı fəhlə Mixelson adına zavodun işçisi ilə danışdıqdan sonra Ust-Xoperskayada qalmağı, 2-ci polkun batalyonuna getməyi qərara

aldı. O yumaq şəklində çoxlu dolaq, telefon simi makaraları və sair hərbi ləvazimat doldurulmuş tərtemiz otaqda siyasi komissarla uzun-uzadı söhbət elədi.

Rəngi saralmış, kəskin kor bağırsaq sancılarından əziyyət çəkən, dolu vücudlu, alçaqboy komissar ona deyirdi:

– Bilirsən nə var, yoldaş, bu, mürəkkəb bir meyanizmdir. Bizim adamların çoxu moskvalılarla ryazanlılardır, bir az da niqeşorodlu var. Möhkəm uşaqlarıdır, əksəriyyəti də fəhlədir. Amma buraya On dördüncü diviziyanın bir eskadronu göndərilmişdi, onlar naq-qallıq edirdilər. Eskadronu geriye – Ust-Medveditsaya göndərməli olduq... Sən qal, iş çoxdur. Əhali arasında iş aparmaq, onlara izahat vermək lazımdır. Aydın bir məsələdir ki, bunlar kazaklardır... Burada həmişə gözüaçıq olmalısən.

Ştokman komissarın havadarcasına danışmasına qıymışdı, onun gözlərinin üzüntüdə saralmış ağına baxıb dedi:

– Mən bunlara sizdən yaxşı bələdəm. Sən mənə ancaq bunu de görüm, Bukanovskayadakı komissar necə adamdır?

Komissar qabağı vurulmuş, boz fırçaya oxşayan bığlarını tumarladı, göyərmiş, nazik göz qapaqlarını arabir qaldırıraq, sustalmış halda ona belə cavab verdi:

– Dediğin adam əvvəl orada şitlik eləmişdi. Özü yaxşı oğlandır, amma siyasi vəziyyətdən o qədər də yaxşı baş çıxarmır. Bir də ki, qaşınan yerdən qan çıxar... O, bu saat stanitsaların kişilərini Rusiyanın içərilərinə köçürür... Təsərrüfat müdirinin yanına get, sizi ərzaq siyahısına daxil eləsin.

Komissar danışdıqca əli ilə yağov sırtıqlı şalvarını tuta-tuta, əziyyətdən üz-gözünü qırışdırırdı.

Ertəsi gün səhər tezdən 2-ci batalyon təhlükə signalı ilə qalxdı, "silah başına" yüyürdü, sıraya düzüldü, adamlar yoxlandı. Bir saatdan sonra batalyon Krutovsk xutoruna hərəkət etdi.

Dörd cərgə olmuş əsgərlər arasında bir cərgədə Ştokman, Koşevoy və İvan Alekseyeviç yanaşı yeriyirdilər.

Krutovsk xutorundan Donun o tayına atlı kəşfiyyatçı yolladılar. Qoşun da onların ardınca Donu keçdi. Torpağı yumşalmış, sarı peyin tökülmiş yolda gölməçələr əmələ gəlmişdi. Donda buz deşik-deşik olmuşdu, göy rəngə çalırdı.

Geridə təpənin üstündə batareya Yelansk xutoru ardında görünən qovaq toplarını topa tutmuşdu. Batalyon kazakların tərk etdikləri Yelansk xutoru yanından ötür, Yelanskaya stanitsası istiqamətində irəliləməli və Bukanovskaya tərəfdən hücum edən 1-ci batalyona birləşib, Antonovo xutorunu tutmalı idi. Planla batalyon komandiri öz hissəsini Bezborodov xutoru istiqamətində aparmalı idi. Atlı kəşfiyyatçılar tezliklə xəbər gətirdilər ki, Bezborodovda düşmən yoxdur, amma xutorun sağında, dörd verst kənarda qızğın atışma gedir.

Qızıl əsgərlərin başının üstündən, xeyli hündürdən top güllələri viyılı və gürultu ilə keçirdi. Yaxında partlayan qumbaralar yeri titrədir. Geridə, Donda buz çatıltı ilə sındı.

– Güman ki, su artır.

– Belə vaxtlarda Dondan keçmək asandır; amma bir də görəcəksən ki, buz sındı, – deyər Mişka qanı qaralmış halda mızıldadı; o piyadalar kimi, hamının ayağına uyğun sürətdə addım atmağı hələ öyrəşməmişdi.

Ştokman qabaqda gedənlərin qayıqları bərk çəkilməmiş küreklərinə, göyümsov nəm süngülər bərkidilmiş lülələrin ahəngdar yırğalanmasına baxırdı. Dönüb dala baxdı, bu qədər müxtəlif, eyni zamanda bir-birinə bənzəyən qızıl əsgərlərin simaca ciddi və soyuqqanlı olduqlarını gördü; beşguşə ulduz taxılmış boz papaqların ləpələnməsinə, köhnələri saralmış, nisbətən təzə – cod, açıq rəngli şinellərə baxdı, insan izdihamının tırıppıldayan və ağır səfər addımlarını, yavaş danışdıqlarını, hərəsi bir cür çıxan öskürtüləri, su qablarının dinqiltisini dinlədi; onu islanmış çəkmələrin, maxorkanın, qayıq-kəmərlərin tünd qoxusu vurdu. O gözlərini yarıyumaraq addımlarını cərgə ilə həmahəng atmağa çalışır, dünənə qədər heç birini tanımadığı, ona yad olan bu adamlara qəlbində böyük bir hərəkət duyur, bundan ruhlanaraq belə düşünürdü: “Yaxşı, bəs bunlar mənə niyə indi belə əziz və mehriban görünürlər? Bizi bir-birimizə bağlayan nədir? Hə, deyək ki, bizi birləşdirən ümumi ideyadır... Yox, təkcə ideya deyil, həm də işdir. Bəs daha nə birləşdirir? Bəlkə təhlükə və ölümün yaxınlığıdır? Həm də hamısı adama doğma gəlirlər...” Onun gözləri güldü: “Doğrudanmı qocalıram?”

Ştokman qabağında gedən qızıl əsgərin enli və qabarıq kürəyinə, şapkası ilə paltarının arasındakı qırmızı, cavanlara məxsus girdə və tüksüz boynuna ata hissi ilə, həzz ilə baxdı, üzünü yanındakı yol-

daşına çevirdi. Onun qarabağdayı və qırıxıq üzündə qan kimi tünd qırmızılıq var idi, dodaqları nazik də olsa mərdlik ifadə edirdi; boyca uca idi, amma poladdan tökülmüş kimi hamar idi; o yeriyir, amma azad qolunu demək olar ki, atmırdı; üz-gözünü hey turşudur, gözlərinin çevrəsində qocalıq qırıqları görünürdü. Ştokman onunla danışmağa həvəsidi:

– Orduda çoxdanmı qulluq edirsiniz, yoldaş?

Yoldaşın açıq darçını gözləri soyuq və sinayıcı tərzdə çəpəki Ştokmanı süzdü. Dişləri arasından dedi:

– On səkkizinci ildən.

Təmkinli cavab Ştokmanı həvəsdən salmadı:

– Haralısınız?

– Həmyerli axtarırsan, atacan?

– Həmyerlimi görsəm, şad olaram.

– Mən moskvəliyəm.

– Fəhləsənmi?

– Bəli.

Ştokman gözünün altı ilə onun əllərinə nəzər saldı. Dəmirlə əlləşmiş bu əllərin qarasını zaman hələ də təmizləyə bilməmişdi.

– Metalçısan?

Kişinin darçını gözləri yenə Ştokmanın üzünə, onun bir az çalşmış saqqalına zilləndi.

– Metal tornaçısıyam. Sən də tornaçısan? – onun ciddi baxışlı darçını gözlərinin küncləri elə bil mehribanlaşdı.

– Mən çilingər olmuşam... Sən niyə, yoldaş, elə hey üz-gözünü turşudursan?

– Çəkmələr quruduğu üçün ayağımı döyür. Gecə keşikdə durmuşdum, ayaqlarım su çəkib.

– Qorxmursan ki? – Sualına nə cavab veriləcəyini duymuş kimi gülümsədi.

– Nədən?

– Necə “nədən?” Vuruşmaya gedirik axı...

– Mən kommunistəm.

– Nə olsun ki, kommunistlər məgər ölümdən qorxmurlar? Onlar da başqaları kimi adam deyillərmi? – deyər Mişka da söhbətə qarışdı.

Ştokmanla yanaşı yeriyən kişi çəvikkliklə tufəngi çiyninə qaldırdı, Mişkanın üzünə baxmadan, bir qədər fikirləşib dedi:

– Sənin, qardaş belə işlərdən hələ başın çıxmaz. Mənə qorxmaq yaramaz. Özüm-özümə belə əmr vermişəm, – anladınmı? Sən, gəl, murdar niyyətlərlə mənim qəlbimə soxulma? Mən nəyin uğrunda və kimə qarşı vuruşduğumu bilirəm, bilirəm ki, biz qalib gələcəyik. Əsas məsələ də budur. Yerdə qalanın mənası yoxdur. – Yadına düşən şeyə gülmüsünərək, Ştokmana yandan nəzər saldı, ona belə bir əhvalat danışdı: – Keçən il mən Ukraynada, Krasavtsev dəstəsində idim, orada vuruşma gedirdi. Bizi elə hey sıxışdırırdılar. Tələfatımız olurdu. Yaralıları atıb getməyə başladıq. Jmerinki yaxınlığında, bizi mühasirəyə aldılar. Gecə ağların cəbhə xəttini keçib, onların gerisindəki körpünü partlatmaq lazım idi ki, zirehli qatar gələ bilməsin; bizimkilər də dəmiryol xəttini keçib özlərinə yol açmalı idilər. Çağırdılar ki, kimin həvəsi var? Həvəskar tapılmadı. Kommunistlər – biz az idik, – dedilər: “Gəl, püşk ataq, kimə düşsə o getsin”. Mən bir qədər fikirləşdim, getmək istədiyimi bildirdim. Özümə partlayıcı, qaytan, kibrit götürdüm, yoldaşlarımla görüşüb getdim. Gecə qaranlıq və dumanlı idi. Yüz sajn qədər aralandım, yerlə sürünməyə başladım. Biçilməmiş çovdarın içi ilə, sonra da dərə ilə süründüm. Dərədən yenidən çıxırdım ki, yadımdadır, düz burnumun ucundan bir yekə quş pırlıtlı ilə dik qalxdı. Bə-ə-ə-li... Keşikçidən on sajn aralıdan sürünə-sürünə keçdim, özümü körpüyə yetirdim. Körpünü bir pulemyotçu dəstəsi qoruyurdu. İki saat yerimdən tərpənmədim, məqam gözlədim. Partlayıcıyı qoydum, ələyimin altında kibrit çəkməyə başladım, kibrit yanmadı, islanmışdı. Axı mən qarnı üstə sürünmüşdüm, kibritlər şəhdən islanmış, kükürdü nəm olmuşdu. Bax, ata can, mən onda qorxdum. Şəhərin açılmasına az qalmışdı, amma mənim əllərim uçunur, bədənimi tər basır, süzülüb gözlərimin içinə dolurdu. Fikirləşdim: “Hər şey məhv oldu!” Qərarımı da verdim: “Körpünü partlada bilməsəm, özümü öldürəcəyəm!” Nəhayət, çox əzab və əziyyətdən sonra bir kibriti alışıdırı bildim, fitilə yaxınlaşdırdım. Arxamda körpü partlayanda – bu zaman mən torpaq qalağının dalında oturmuşdum, – onlar qışqırırdılar. Təhlükə signalı verildilər. İki pulemyot birdən atəş açdı. Yanımdan çoxlu atlı gəlib keçdi, amma gecə məni tapmaq mümkün idi mi? Sipərin altından çıxdım, özümü taxılın arasına saldım. Taxılın arasında, bilirsən nə oldu, elə bil əlim-ayağım tutuldu, tərpənə bilmədim, vəssalam! Uzandım. Oraya ağıllı-başlı

gedirdim, amma oradan qayıda bilmirdim... Həm də, gör nə oldu, ürəyim qalxdı, qusmaqdan ürəyim az qaldı ağzıma gəlsin! Hiss eləyirdim ki, içərimdə bir şey qalmayıb, amma yenə öyüyürəm... Hə, əlbəttə, axırda özümüzünkülərin yanına qayıtdım. – O danışdıqca dirçəldi, qızgın işıldayan darçını gözlərində bir hərarət və səmimiyyət duyuldu. Şəhər döyüşdən sonra başıma gələn kibrit əhvalatını yoldaşlarıma danışdım, bir dostum isə dedi: “Sergey, məgər papiros yandırarını itirmisən?” – Əlimi döş cibimə atdım, orada idi! Çıxartdım, çırt eləyən kimi, inanırsanmı, o dəqiqə yandı.

Keyli uzaqdakı qovaq talasından külək iki qarğanı qabağına qataraq qovurdu. Dəstə ilə qarğaların arasında yüz sajn qaldıqda, Krutovskaya təpəsindən, bir saatlıq fasilədən sonra, yenə toplar gurladı, sət vıyılıtlı get-gedə şiddətlənən sınaq mərmisi yaxınlaşmağa başladı, onun nəriltisi son həddinə çatdığı zaman, qarğalardan biri, üst tərəfdə uçanı, tufana düşmüş yonqar kimi bərk fırlandı, çəpinə qanadını açaraq hələ də havada dayanmağa çalışaraq, fırlana-fırlana böyük və qara bir yarpaq kimi aşağı yuvarlanmağa başladı.

Ştokmanın arxasında gələn qızıl əsgər heyranlıqla dedi:

– Ölümün ağuşuna uçdu! Güllə onu necə də fırlatdı.

Dəstənin qabağında hündür, qara madyana minmiş rota komandiri ərmiş qarı sıçradaraq atını səyirtirdi.

– Yayılın!

Pulemyot qoyulmuş üç xizək, kirmişcə yeriyən İvan Alekseyeviçin üst-başını qara bulayaraq gəlib onun yanından sürətlə keçdi. Xizəklər bərk gedəndə axırıncı xizəkdəki pulemyotçulardan biri yerə yıxıldı, sürücü ana söyüşü yağdıra-yağdıra cəld atların başını geriye çevirincə və pulemyotçu gedə-gedə sıçrayıb xizəyə minincə qədər, qızıl əsgərlər ucadan və şən-şən qəhqəhə çəkdilər.

XLI

Karginskaya stanitsası üsyançılarının 1-ci diviziyası üçün istinad məntəqəsi oldu. Qriqori Melexov Karginskaya yaxınlığındakı mövqeyin strateji cəhətdən çox əlverişli olduğuna gözəl bələd olduğundan, buranı nə olur-olsun əldən verməməyi qərara aldı. Çir çayının sol sahili boyunca uzanan dağlar komanda yüksəkliyi kimi kazaklara

gözəl müdafiə imkanları yaradırdı. Aşağı, Çirin o tayı Karginskaya idi, ondan o tərəfdə isə bəzi yerlərdə köndələn dərələrlə, qobularla kəsilən, cənuba doğru neçə verstlərlə uzanan yumşaq kilimi andıran çöl idi. Təpədə üç toplu batareyanın qoyulacağı yeri Qriqori özü seçdi. Yaxınlıqda üstündə palıd talası və kol-kos olan və baxanda hər tərəf görünən təpə – gözəl müşahidə məntəqəsi vardı.

Karginskaya yaxınlığında hər gün döyüş olurdu. Qırmızılar adətən iki tərəfdən – cənubdan, çöl tərəfdən, ukraynalılar yaşayan Astaxovo kəndi tərəfdən, bir də Bokovskaya stanitsası tərəfdən, şərqdən hücum edir, Çir çayı boyunca yuxarıya doğru hərəkət edib, xutorların arası ilə gəlirdilər. Kazaklar Karginskayadan yüz sajin aralıda uzanıb, təkdən bir güllə atırdılar. Qırmızılardan çox şiddətli atəşi, demək olar, hər dəfə kazakları stanitsaya doğru geri çəkilməyə vadar edir, sonra isə dənşqal qobuların sərt yatağı ilə dağa dırmaşdırırdı. Kazakları oradan da geri oturtmaq üçün qırmızılardan kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Süvarilərin kifayət qədər olmaması onların hücum əməliyyatlarının müvəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərirdi; süvarilər olsaydı cinahlara keçərdilər, bu da kazakları daha geriə oturmağa vadar edərdi, nəticədə düşmənin qüvvəsini yanlara yayar və stanitsa yaxınlığında yerində sayan piyadaların əl-qol açmağa imkanı olardı. Piyada hissələri isə cəld hərəkət edə bilmədiklərinə, sürətlə manevr etməyə qadir olmadıqlarına görə belə əməliyyatlarda istifadə oluna bilməzdilər; bir də ki, kazaklar, başlıca olaraq, süvarilərdən ibarət olduqlarından, istədikləri zaman piyadalar üzərinə hücumə keçər, onları başlıca məqsəddən uzaqlaşdırı bilərdilər.

Üsyançıların üstün cəhətlərindən biri də bu idi ki, onlar bu yerlərə yaxşı bələd idilər; fürsət düşən kimi, atlı bölüklərini sakitcə – dərələrin arası ilə düşmənin cinahlarına və arxasına yollayırdı, onları daim təhlükədə saxlayırdı, irəliyə doğru hərəkətlərini pozurdular.

Bu müddət ərzində Qriqori qırmızılardan tar-mar etmək planı hazırlamışdı. O, yalandan geriə çəkilməklə qırmızılardan Karginskaya stanitsasına yeriməyə həvəsləndirmək, eyni zamanda bir polk atlı ilə Ryabçikovu Qusinskaya dərəsi ilə – şərqdən, Qraçi vasitəsi ilə qərbdən düşmənin cinahlarına yeritmək, beləliklə düşməni mühasirəyə alıb ona sarsıdıcı zərbə endirmək istəyirdi. Plan çox diqqətlə hazırlanmışdı. Axşam keçirilən müşavirədə bütün müstəqil hissə komandirlərinə dəqiq təlimat və əmr verildi. Qriqorinin

mülahizəsinə əsasən, cinahlara keçəcək qüvvələr, yaxşı gizlənmək üçün dan yeri yenicə ağaranda tərpənməli idi. Hər şey dama oyundakı kimi sadə idi. Qriqori qarşıya çıxma biləcək bütün təsadüfi halları, planının həyata keçirilməsinə gözənilmədən mane ola biləcək bütün ehtimalları ölçüb-biçdikdən, beynində vuruşdurduqdan sonra iki stəkan cecə araqı içib, paltarını soyunmadan çarpayının üstünə yığıldı; şinelinin yaş ətəyini başına çəkib, ölü kimi yatdı.

Ertəsi gün səhər saat dördə qırmızılardan artıq Karginskaya tutmaqda idi. Kazak piyadalarının bir qismi düşməni aldatmaq məqsədi ilə stanitsadan təpəyə doğru qaçırdı. Karginskaya stanitsası bərəsində dayanmış iki arabadan, atların başını cəld geri çevirərək, qaçanların üzərinə pulemyot atəşi açırdılar. Qırmızılardan aramla stanitsanın küçələrinə doluşurdular.

Qriqori təpənin dalında, batareyanın yanında idi. O, qırmızılardan piyadalarının Karginskaya necə tutduğunu və Çir yaxınlığına toplanıqlarını görürdü. Şərtləşmişdilər ki, birinci top gülləsindən sonra, təpənin ətəyində bağladan gizlənməmiş iki bölük hücumə keçəcək, bu zaman cinahlara getmiş polk mühasirəyə başlayacaqdı. Batareya komandiri istədi düzünə atəşlə Klimovsk diki ilə Karginskaya stanitsasına doğru sürətlə gedən pulemyotlu arabayı vursun; bu vaxt müşahidəçi məlumat verdi ki, Yuxarı Latışevsk xutoru körpüsündə, xutordan üç verst yarım kənarda top görünür: qırmızılardan eyni zamanda Bokovskaya tərəfdən də hücumə keçmişdilər.

Qriqori durbini gözlərindən ayırmadan, topçulara məsləhət verdi: – Onlara gödəklülərdən tapdan açın.

Nişancı, batareya komandiri vəzifəsini yerinə yetirən vaxmistrə bir neçə kəlmə danışdıqdan sonra, sürətlə hədəfi müəyyənleşdirdi. Topçular atəş açmağa hazır oldular və kazakların dedikləri kimi, dörd düymə yarımlıq gödəklülə top, geriə dartınıb guruldadı, quyuğu ilə torpağı eşdi. Birinci güllə körpünün düz o başına düşdü. Bu zaman qırmızılardan batareyasının ikinci topu körpüyə girdi. Güllə atların qayışını-tapqırını göyə sovurdu, sonradan məlum olduğu üzrə, altı atdan yalnız bircəsi salamat qalmış, ancaq bu atın belindəki qızıl əsgərin başını top qəlpəsi bıçaq kimi üzmüşdü. Qriqori bunu özü də gördü: əvvəlcə topun qabağından sarımtıl boz tüstü dumanı ucaldı, ağır gumbultu eşidildi, atlar duman içində çapaladı, göyə qalxdı, sonra isə, xəncərlə biçilmiş kimi, gurultu ilə

yerə düşdü; adamlar yığıla-yığıla qaçdılar. Mərmə açılan zaman onun yeli, bu anda topun qabağındakı atın üstündə olan qızıl əsgəri atı ilə, körpünün məhəccərinin bir qismi ilə birlikdə çaydakı buzun üstünə tolamazladı.

Topçular güllənin hədəfə belə sərrast dəyəcəyini gözləmədilər. Təpənin ayağında topun yanında bir dəqiqə qədər sakit oldu; yalnız bir qədər kənarda durmuş müşahidəçi dizi üstə dayanaraq qışqıra-qışqıra nə isə deyir və əllərini oynadırdı.

Tam bu anda aşağıdan, albalı bağlarının və otlaqların arasından dağınıq "urra" qışqırtısı və çataçat atışma qopdu. Qriqori ehtiyatlılığı unudaraq, dikin üstünə çıxdı. Qızıl əsgərlər küçələrdə qaçırdılar, o tərəfdən qarma-qarışq hay-küy eşidilir, sərt səsle komanda verilir, atışma getdikcə şiddətlənirdi. Pulemyotlu arabalardan biri təpənin başına yönəldi, amma dərhal, qəbiristanın yaxınlığında atların başını geriye çevirdilər, pulemyot qaçısan və yığılan qızıl əsgərlərin başı üzərindən bağlardan tökülüşən kazaklara şiddətli atəş açdırdı.

Qriqori üfüqə baxır, kazakların sel kimi bu tərəfə necə axışdıqlarını görmək istəyir, heç nə görə bilmirdi. Ryabçikovun komandası altında mühasirəyə gedənlər hələ görünmürdü. Sol cinahda olan qızıl əsgərlər Karginskaya Arxipovka xutoru ilə birləşdirən Zaburunı dərəsi ilə artıq körpüyə yaxınlaşdırdılar; halbuki sağ cinahda olanlar hələ də stanitsanın küçələri ilə qaçır. Çir çayına yaxın küçələrdən ikisini ələ keçirmiş kazakların gülləsi ilə vurulub yerə sərilirdilər.

Nəhayət, təpənin ardından Ryabçikovun birinci atlı bölüyü, sonra isə ikincisi, üçüncüsü, dördüncüsü göründü... Bölmələr sel kimi yayılaraq, atların başını sola döndərdilər, təpənin ətəyi ilə Klimovkaya doğru qaçısan qızıl əsgər dəstələrinin qabağına yeridilər. Qriqori əlcəyini bərk sıxcalayaraq, döyüşün gedişini böyük həyəcanla izləyirdi. O, durubni kənara atdı, adi gözlə süvari axınının necə Klimovkaya yoluna sürətlə yaxınlaşmasına, çaşbaş qalmış qızıl əsgərlərin dəstə-dəstə və tək-tək geriye, Arxipov xutorunun həyətlərinə yüyürüşməsinə, orada Çir çayı axını istiqaməti ilə təqibi gücləndirən kazak piyadalarının atəşi ilə üz-üzə gəldikdə təzədən yola doğru qaçışmalarına tamaşa edirdi. Qızıl əsgərlərin yalnız cüzi bir hissəsi Klimovka tərəfə keçə bildi.

Təpədə dəhşətli sükut içində qırğın başlandı. Ryabçikovun bölmələri üzələrini Karginskaya stanitsasına çevirdilər, qızıl əsgərləri,

yel yarpağı qabağına qatıb qovan kimi, geriye qovdular. Zaburunı dərəsi üstündəki körpünün yaxınında otuz nəfərə qədər qızıl əsgər hər tərəfdən üzük qaşı kimi araya alındıqlarını görüb, atışmağa başladılar. Onların bir dəzgahlı pulemyotu, xeyli ehtiyat lentləri var idi. Üsyançıların piyadaları bağlardan çıxan kimi pulemyot şaqqaşaq atəş açmağa başladı, kazaklar yerə yataraq mərəklərin çardaqları altına, həyətlərin daş divarları dibinə sürünürdülər. Təpədən baxdıqda kazakların Karginskaya öz pulemyotlarını yüyürə-yüyürə apardıqları görünürdü. Onlar Arxipovka xutorunun ucqar həyətlərinin birinin yanında nədənsə ayaq saxladılar, sonra həyətə yüyürdülər. Az keçmiş bu həyətdəki anbarın damından pulemyot şaqqıltısı eşidildi. Qriqori durubni diqqətlə baxanda hətta pulemyotçuları da gördü. Şalvarının balaqlarını ağ yun corabına salmış bir adam sipərin üstünə əyilərək, üzükoylu uzanmış, ayaqlarını aralamışdı; üstü pulemyot lenti ilə dolu ikincisi də nərdivanla yuxarıya dırmaşırdı. Topçular qərara aldılar ki, piyadalara kömək eləsinlər. Müqavimət göstərən, qızıl əsgər qrupunun mövqeyi üzərinə bir qatar mermi atdılar. Sonuncu dağıdıcı mermi adamlardan xeyli uzaqda partladı.

On beş dəqiqədən sonra Zaburunı yaxınlığında qırmızılardan pulemyotu birdən susdu, bunun ardınca dərhal qısaca "urra" səsi eşidildi. Çılpaq söyüd gövdələri arasında süvari kazaklar göründü.

Hər şey bitdi.

Qriqorinin əmri ilə Karginskaya və Arxipovka camaatı qılıncla doğranmış yüz qırx yeddi qızıl əsgərin meyitini çəngəl və qarmaqla sürüyüb bir çalaya yığdılar, Zaburunı yaxınlığında dayaz basdırdılar. Ryabçikov atları və patronları ilə birlikdə altı ikitəkərli araba, bir də pulemyotu çaxmaqsız bir araba qənimət almışdı. Klimovkada düşmənin hərbi ləvazimat aparan qırx iki arabasını ələ keçirmişdi. Kazaklardan dörd nəfəri ölmüş, on beş nəfəri yaralanmışdı.

Döyüşdən sonra Karginskaya bir həftə sakitlik oldu. Düşmənin bu dəfə üsyançıların 2-ci diviziyası üzərinə atıldı və tezlikdə onu geriye oturdaraq, Miqulinskaya stanitsasının bir sıra xutorlarını tutdu: Alekseyevsk, Çernetsk kəndini aldıqdan sonra Yuxarı Çir xutoruna yaxınlaşdı.

O tərəfdə hər gün dan yeri ağaranda top uğultusu eşidilirdi, lakin döyüşlərin gedişinə dair məlumat vaxtında çatdırılmadığından 2-ci diviziyanın cəbhə vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yox idi.

Qriqori qara qayğılardan uzaqlaşmaq, düşüncəsini kütləşdirmək, ətrafında baş vermiş hadisələri, özünün də bunlarda qızğın iştirak edənlərdən biri olduğunu fikirləşməmək üçün içməyə başlamışdı. Üsyançılar, külli miqdarda buğdaları olduğu halda, undan korluq çəkirdilər (dəyirmanlar buğdanı üyüdüb qoşuna un çatdırma bilmirdi), kazaklar çox vaxt buğdanı suda bişirib yeyirdilər, ancaq cecə arığı bol idi. Cecə arığı çay kimi axırdı. Donun o tayında Dudarevsk kazak bölüyü lül kefli halda pulemyotların üzərinə atlı hücum keçmiş, yarısını pulemyot biçib yerə tökmüşdü. Ön atəş xəttinə sərxoş halda çıxmaq adı bir hadisə olmuşdu. Qriqoriyə iltifatla hey cecə arığı gətirirdilər. Araq tapmaqda Proxor Zıkov xüsusilə fərqlənirdi. Karginskaya yanındakı döyüşdən sonra o Qriqorinin xahişi ilə hərəsi bir vedrə tutan üç bardaq cecə arığı gətirdi, mahnı oxuyanları çağırırdı. Qriqori xoş bir sərbəstlik, varlıqdan, fikir-xəyaldan uzaqlıq duyaraq, səhər açılana qədər kazaklarla birlikdə araq içdi. Ertəsi gün kefdən ayazımadı, üstünü düzəltdi. Axşamcağı yenə də mahnı oxuyanları çağırırdı; nəşəli adamların qat-qarışıq səsləri, vurhavar, rəqs – zahirən əsl kef məclisi təsəvvürü yaradan hər şey, ağır və amansız həqiqəti unudurdu.

Bundan sonra sərxoşluq tələbatı sürətlə vərdiş halını aldı. Səhərlər Qriqori keçib stolun dalında oturan kimi yenilməz araq içmək arzusu duyurdu. O çox içir, amma ifrata varmırdı, həmişə ayaq üstə möhkəm dururdu. Hətta səhərə yaxın başqaları qusandan sonra üstlərinə şinel və ya çul örtərək, kimisi stolun dalında, kimisi də döşəmədə yatanda, o zahirən ayıq görünürdü; amma rəngi daha da ağarmış olur, baxışlarında amansızlıq yağırdı, bir də qıvrıq telini aşağıya sallayaraq, başını əlləri arasında tez-tez sıxışdırırdı.

Arasikəsilmədən davam edən dördgünlük kefdən sonra onun üz-gözü hissediləcək dərəcədə şişdi, beli donqarlaşdı, gözlərinin altında qırıq-qırıq gömgöy torbalar əmələ gəldi, baxışlarında mənətsiz bir mərhəmətsizlik qılgıçımları tez-tez parıldamağa başladı.

Beşinci gün Proxor Zıkov mənalı-mənalı gülümseyərək dedi:

– Lixovidovda bir yaxşı arvad var, onun yanına gedəkmi? Hə, razısanmı? Ancaq Qriqori Panteleviç, fürsəti əldən qaçırtma! Arvad

deyil, qarpız kimi şirin bir şeydir! Doğrudur, mən onunla yatıb, durmamışam, lakin bilirəm. Amma yamanca xəfgirdir, zəhm! Vəhşidir. Beləsi tezliklə ipə yarmaz, adamı başını sığallamağa da qoymur. Özü də elə cecə arığı hazırlayır ki, ondan yaxşısını tapmazsan. Çir ətrafında birinci araçəkəndir. Əri çəkilib gedibdir, Donetsin o tayındadır, – Proxor bunları elə bil sözləşməsi deyirdi.

Lixovidova axşamdan yola düşdülər. Qriqori ilə Ryabçikov, Xarlampi Yermakov, qolukəsik Alyoşka Şamil, öz sahəsindən buraya gəlmiş Kondrat Medvedev – dördüncü diviziyanın komandiri də getdi. Proxor Zıkov qabaqda gedirdi. Xutora çatanda o atını yavaş sürdü, sonra döngəyə buruldu və bir həyətin xırman tərəfə olan qapısını açdı. Qriqori də atını onun dalınca sürdü, at qapının yanındakı yekə, alt tərəfdən əriməyə başlamış qar qalağının üstündən sıçradı, qabaq ayaqları qarın içinə girdi, büdrədi, amma tez fıxırıb dik sıçradı, özünü düzəltdi və çəpəri, qapını basmış qar qalağının üstündən atıldı. Ryabçikov atdan düşdü və onu yedəklədi. Qriqori Proxorla beş dəqiqə qədər küləş və ot tayalarının yanından, sonra torpağı tərtəmiz və çıpaq albalı bağından keçdi. Mavi səmada, ay, əyri qoyulmuş qızıl kasanı andırırdı, ulduzlar titrəşirdi, füsunkar bir sakitlik vardı, xeyli uzaqdakı it hürüşü ilə atların dırnaqları altından çıxan yumşaq tappıltı bu sükutu pozur, daha artıq hiss etdirirdi. Sıx albalı ağacları ilə yanlara doğru geniş qol-budaq atmış alma ağacları arasından çıraq işığı saraldı, ulduzlarla dolmuş səmanın fonunda iri, damı qamışla örtülmüş bir ev görünürdü. Proxor yəhərin üstündən əyildi, cırıldayan həyətin qapısını ehtiramla açdı. Artırmanın yanında, donmuş gölməçədə ayın əksi titrəyirdi. Qriqorinin atı donmuş gölməçənin qırağındakı buz dırnağı ilə qırdı və birdən dayandı, nəfəsini dərdi. Qriqori sıçrayıb atdan düşdü, cilovu məhəccərə doladı, qaranlıq dəhlizə girdi. Ryabçikov ilə kazaklar da arxada atdan tökülmüşdülər, yavaşca mahnı oxuya-oxuya gəlirdilər.

Qriqori qaranlıqda əlini gözdürərək qapının cəftəsini tapdı, geniş mətbəxə keçdi. Qaşları qalın və qara, sifətdən qarabuşdayı, cavan və qısbab, lakin köklük kimi yaraşlıqlı bir gəlin dalını sobaya söykəyib corab toxuyurdu. Doqquz yaşında, sarışın bir qızcağız da qollarını yana açaraq, sobanın üstündə yatmışdı.

Qriqori şinelini soyunmadan keçib stolun dalında oturdu.

– Arağın varmı?

Qadın Qriqorinin üzünə baxmadan, bayaqkı kimi corab millərinin ucunu sürətlə işlədə-işlədə soruşdu:

– Bəs adam içəri girəndə salam verməz?

– İstəyirsənsə, salam! Arağın varmı?

Qadın başını qaldırdı, girdə və qonur gözləri ilə onun üzünə gülümsədi, eyni zamanda dəhlizdəki səs-küyə, addım səslərinə qulaq verdi.

– Araq var. Amma bilmək istərdim ki, gecənin bu vaxtı buraya gələn çoxdurmu?

– Çoxdur. Bütün diviziya gəlir...

Ryabçikov astanadan keçər-keçməz qılncı yerlə sürünə-sürünə, papağını çəkməsinin boğazına vura-vura çömbəltmə rəqsə başladı. Kazaklar qapının ağzına toplaşmışdılar; onlardan biri ağac qaşıqlarla qızgın rəqs havası çalırdı.

Şinellərini çıxarıb çarpayının üstünə yığdılar, silahlarını taxtın üzərinə qoydular. Proxor tələsir, stol açmaqda ev sahibəsinə kömək edirdi. Qolukəsik Alyoşka Şamil duzlu kələm gətirmək üçün zirzəmiyə getdi, pilləkəndən düşəndə yuxıldı, dərhal da qalxdı, arxalığının üstəyində xeyli yaş kələm və boşqabın sınıqlarını gətirdi.

Gecəyarısına qədər iki vedrə cecə arağı içdilər, çoxluca kələm yedilər və qoyun kəsməyi qərara aldılar. Proxor balaca damda kök toğlunu əlhavası axtarıb tutdu, Xarlampi Yermakov isə (o əla qılncı çalanlardan idi) toğlunun başını qılncı ilə üzdü və dərhal oradaca – mərəyin çardağı altında soydu. Ev sahibəsi sobanı qaladı və iri qara qazanı qoyun ətisi ilə doldurub üstünə qoydu.

Yenə də qaşıq şıqqışıqları ilə rəqs başlandı, Ryabçikov ayaqlarını yanlara doğru ata-ata, əlini çəkməsinin boğazlığına bərk şappıldada-şappıldada, zil, amma xoş bir səsle oxudu:

Qalmamışdır qapıda nə öküz, inək,

Onda gəlin hey içək, kefi eyləyək!

– Kef eləmək istəyirik! – deyərək Yermakov nəriləyir və elə hey qılncıyla pəncərə çərçivəsinin davamlı, davamsızını olduğunu bil-məyə çalışırdı.

Yermakovu müstəsna qoçaqlığına və kazak kimi igid olmasına görə sevən Qriqori mis parçı stola döyərək onu bu hərəkətdən çəkindirirdi:

– Xarlampi. Gicləşmə!

Xarlampi itaətlə qılncını qınına qoyur, acgözlüklə araq doldurulmuş stəkanı başına çəkirdi.

Alyoşka Şamil Qriqorinin yanında oturub dedi:

– Qriqori Panteleviç, belə kefi məclisində ölmək də dəhşətli görünməz! Sən bizim fəxrimizsən! Bu dünyada ancaq sənəin səbəbinə yaşayırıq! Gəl bədələrimizi bir də vuraq, hə?.. Proxor, araq ver!

Yəhərləri alınmamış atlar ot tayasının böyründə başlı-başına qalmışdı. Adamlar növbə ilə bayıra çıxır, atlara baş çəkirdilər.

Qriqori ancaq səhərin açılmağına bir az qalanda hiss etdi ki, keflənmişdir. Yanındakı adamların səsi elə bil uzaqdan gəlirdi, gözlərinin qan sağılmış ağlarını çətinliklə dolandırır, huşunu saxlamaq üçün çox gərgin iradə sərf etməli olurdu.

Yermakov Qriqorini qucaqlayaraq bağırırdı:

– Üzərimizdə yenə də zər poqonlar ağalıq edirlər! Hakimiyyəti əllərinə keçirdiblər!

Qriqori Yermakovun qolları arasında çıxaraq soruşdu:

– Hansı poqonlar?

– Vyoşkidəkilər. Yoxsa, sən bilmirsən? Orada qafqazlı knyaz əyləşmişdir! Polkovnik!.. Doğrayacağam! Melexov! Ayaqlarının altında ölüm, bizi güdaza vermə! Kazaklar arasında bərk çaxnaşma var. Hamımızı başına yığ, Vyoşkiyə apar, hamısını qıraq, külünü göyə sovuraq, İlyuşka Kudinovu da, polkovniki də məhv edək! Bizi ələ saldıqları yetər! Gəl həm qırmızılara, həm də kadetlərə qarşı vuruşaq! Bax, mənə istədiyim budur!

– Polkovniki öldürəcəyik. O qəsdən qalmışdır... Xarlampi! Gəl gedək, Sovet hakimiyyətinin qarşısında diz çöküb deyək: təqsirkarıq... – Qriqori bir anlığa ayıldı, acı-acı gülümsədi. – Zarafat eləyirəm, Xarlampi, iç.

Medvedyev tam ciddiyyətlə dedi:

– Nə zarafatbazlıqdır, Melexov? Sən zarafatı boşla, bu çox ciddi məsələdir. Biz indiki hakimiyyəti alt-üst etmək niyyətindəyik. Hamısını işdən çıxarıb yerinə səni qoyacağıq. Mən kazaklarla danışmışam, onlar razıdırlar. Kudinova və onun dəstəsinə deyirik: "Hakimiyyət başından çəkilin. Siz bizə lazım deyilsiniz." Çəkirlər, – çox yaxşı, çəkilməzlər, – polku düz Vyoşkiyə yeridərik, bir göz qırpımında hamısını kül elərik!

Qriqori bərk qəzəbləndi, dəli kimi çığırdı:

– Bu haqda daha heç kəs danışmasın!

Medvedyev çiyinlərini çəkdi, stoldan aralandı və daha içki içmədi. Küçədə isə saçları pırpızlanmış, başını taxtın qırağından aşağıya sallamış Ryabçikov, əlini çirkli döşəmədə o yana-bu yana yelləderək yanıqlı-yanıqlı oxuyurdu:

Ey biçərə uşaq, ey fəqir uşaq,
Gəl söykə başını sən bu tərəfə.
Gah o tərəfə, gah bu tərəfə!
Söykə gah sol sinəmə, gah sağ sinəmə,
Qarlartək ağaran bu ağ sinəmə!

Alyoşka Şamil də yavaşdan çıxan yoğun səsini Ryabçikovun zil səsinə, qadınlar qaydası şikayət və rıqqətlə dolu səsinə qatdı, ona dəm tutdu:

Sinəndə dincəldiyim zaman,
Dərindən inlədim o an!
Ağır-ağır ah çəkdim,
Son dəfə belə dedim:
“Əfv eylə, əlvida, ey köhnə eşqim!
Ey əvvəlki eşqim, əfv et, əlvida!”

Ev sahibəsi Qriqorinin qolundan yapışib, onu otağa aparanda dən yeri sökülürdü.

– Bəsdir bunu bu qədər içirtiniz! Əl çək, məlun! Görmürsən, əldən-dildən düşmüşdür, – deyər o, bir qolu ilə Qriqorini ayaq üstə güclə saxlayır, digəri ilə əlində bir parç araç dalınca gələn Yermakovu itələyirdi.

Yermakov yırıla-yırıla, parçdakı arağı çalxalaya-çalxalaya göz vurdu:

– Hə, yatmağa.

– Sən bu saat onun yanına girmə, karına gəlməyəcəkdir....

– Sənə dəxli yoxdur! Qayınatam deyilsən ki!

Kefli-kefli qəhqəhə çəkməkdən az qala yıxılan Yermakov dedi:

– Qasıq götür!

– E-e-c-e-h, həyasız! Keflənib ağzına gələni çərənləyirsən!

Arvad Qriqorini itələyib otağa saldı. Çarpayının üstünə uzatdı, qaranlıqda onun ölü bənizi kimi ağarmış sifətinə, axan, açıla qalmış gözlərinə nifrət və mərhəmətlə baxdı.

– Bəlkə bir az qax suyu içsən?

– Gətir!

O bir stəkan quru albalı suyu gətirdi, yanını çarpayının kənarına qoyub, Qriqorinin pırtlaşmış saçlarını o yatıncaya qədər sığalladı, tumarladı. Özünə sobanın üstündə, qızıcığazın yanında yer saldı, lakin Şamil onu yatmağa qoymadı. Başını dirşeyinin üstünə qoyub, ürkdülmüş at kimi xoruldayır, sonra isə birdən-birə böyrünə dürtmə vurulmuş kimi oyanır, xırıxır səsə oxuyurdu:

...Bu qulluqdan döndük evə!

Sinəmizdə poqoncuqlar,

Çiyimizdə medallar...

Sonra başı qolunun üstünə düşür, bir neçə dəqiqədən sonra isə ayılıb dəli kimi döyükdür, yenə başlayırdı:

Bu qulluqdan döndük evə!..

XLII

Ertəsi günü səhər Qriqori yuxudan oyandıqda Yermakovla, Medvedyevlə söhbətini xatırladı. Gecə o çox bərk sərxoş deyildi. Buna görə də hakimiyyəti dəyişdirmək barədəki söhbəti asanlıqla yadına saldı. Qriqoriyə aydın oldu ki, Lixovidovadakı kef məclisi müəyyən məqsədlə düzəldilmişdir; onu çevrilişə təhrik etmək istəyirdilər. Sol əhvali-ruhiyyəli kazaklar, Donetsə doğru getmək və burada Don ordusu ilə birləşmək arzusunda olan Kudinovun əleyhinə çəkişmə başlamışdılar; onlar öz aralarında xəlvətcə Donan ayrılmaq və bir növ kommunistlərə Sovet hakimiyyəti qurmaq xəyalında idilər. Onlar Qriqorini özlərinə tərəf cəlb etmək istəyir, amma burasını anlamırdılar ki, üsyançılar arasında daxili çəkişmə çox ağır fəlakətlə nəticələnə bilər, Donets yaxınlığında zəiflədilmiş Qızıl Ordu cəbhəsi, çox asanlıqla üsyançıları “çəkişmələri” ilə birlikdə

əzişdirib, məhv edə bilirdi. Qriqori fikrində bunu “uşaq oyunu” adlandırdı və cəld çarpayıdan qalxdı. Paltarını geyindikdən sonra Yermakovu və Medvedyevi oyatdı, onları otağa çağırdı, qapını kip bağladıqdan sonra dedi:

– Bilirsiniz, nə var, qardaşlar? Dünənki söhbəti başınızdan çıxardın, həm də sakit oturun, yoxsa başınız beləyə düşər! İş kimin baş komandan olmasında deyil. Məsələ Kudinov məsələsi deyil, iş burasındadır ki, biz mühasirədəyik, çəllək kimi dəmir çənərbər arasındayıq. Bu gün də olmasa sabah bu çənərbər bizi sıxıb özəcəkdir. Polkları Vyoski üzərinə yox, Miqulinskiyə, Krasnokutskiyyə aparmaq lazımdır, – Qriqori gözlərini Medvedyevin laqeyd, qaşqabaqlı sifətindən çəkmədən, yerlərin adını xüsusi ahənglə nəzərə çapdırdı. – Belə etməliyik, Kondrat, dünyanı çaxnaşdırmağın mənası yoxdur! Aqlınızı başınıza yığın və yaxşı fikirləşin; komandanlığı yaramaz hesab edib, müxtəlif çevrililərə başlasaq məhv olarıq. Ya aqlara, ya da qırmızılara qoşulmaq lazımdır. Ortada qalmaq olmaz, özərlər.

Yermakov üzünü kənara çevirib rica etdi:

– Onda, bu söhbət burada qalsın!

– Bir daş altıdan, bir daş üstədən, amma bir şərtlə: siz kazakları daha azdırmayın. Kudinovla onun müşavirələrinə gəldikdə isə, onlar nədirilər axı? Onlar tam hökmrənliyə malik deyillər, mən öz diviziyamı bacardığım kimi idarə edirəm. Onların pisliyinə, əlbəttə, söz ola bilməz, bizi kadetlərin ixtiyarına verəcəkləri də gün kimi aydındır. Amma biz başımızı harada gırləyə bilərik? Yol qalmasıdır, hamısı kəsilməkdir!

– Orası elə–dir... – deyər Medvedyev cəndərdi razılaşdı və söhbətin əvvəlindən bəri aşağı sallanmış başını ilk dəfə qaldırdı, ayı gözləri kimi balaca, qəzəbli gözlərini Qriqorinin üzünə zillədi.

Bu hadisədən sonra Qriqori Karginskaya stanitsasına yaxın xutorlarda iki gün də dalbadal içdi, gününü sərxoşluqla keçirdi. O qədər içmişdi ki, hətta yəhərinin tərtiyindən də araq qoxusu gəlirdi. Arvadlar, qızlıq tərəvətinə itirmiş qızlar Qriqorinin əlindən keçir, ömrü gödək məhəbbətləri ilə ona təslim olurdular. Lakin növbəti həzzin aşiqanə qızğınlığı keçib gedir, səhər açıldıqda Qriqori, kənar adam haqqında fikirləşmiş kimi, ayıqlıqla, soyuq-qanlıqla belə düşündü: “Mən yaşadım və ömrümün keçən illəri

ərzində hər şeyi sınađım. Xeyli arvad və qızla sevişdim, yaxşı atların belində gəzdim... Eh!.. Çölləri tapdaladım, atalıq hissindən fərəhləndim, çoxlu adam öldürdüm, özüm də ölümün ağuşuna atıldım, mavi göyə tamaşa edədim. İndi həyat bundan sonra mənə yeni nə verə bilər? Heç nə qalmamışdır! İndi ölmək də olar. Dəhşətli deyil. Bərkədən–boşdan çıxmış adam kimi, risk etmədən müharibə oyununa girmək olar. Xatası o qədər də böyük deyil!”

Dağınıq xatirələr uşaqılıq illərini mavi və günəşli günlər kimi canlandırır: daşdan hörülmüş yuvalarda sığırçın saxlaması, qızmar tozun içində ayaqyalın gəzməsi, ətrafındakı yamyasıl, meşəni əks etdirən, özəmətlə, lal axan Don, dostlarının uşaqılıq simaları, qədd–qamətli və cavan görünən anası... Qriqori əlləri ilə üzünü örtür və onun xəyal baxışları qarşısından tanış simalar, hadisələr gəlib keçirdi; bəzi hadisələr çox kiçik idi, amma nədənsə yadında möhkəm qalmışdı; qulaqlarına indi sağ olmayan insanların unudulmuş səsəri gəlir, beynində pərakəndə danışqlar, müxtəlif gülüşlər səslənirdi. Hafizəsi xatirələri çırağa döndərir, bir zamanlar gördüyü, amma indi unutduğu mənzərəni canlandırır: Qriqorinin gözləri önündə ucuz–bucaqsız çöl, yay yolu, araba, qabaq şırağul üstündə əyləşmiş atası, öküzlər, taxılı biçilmiş zəmilərin sapsarı küləşi, yolla səpələnmiş yüzlərcə dolaşa aydınca görünürdü... Qriqori tor ipi kimi dolaşlıq düşmüş xatirələrini çözləyir, ömrünün artıq geriyyə qaytarıla bilməyəcək çağlarını anarkən, Aksinya ilə üz–üzə gəlir, fikirləşirdi: “Ah, sevgilim! Unudulmaz Aksinyam!” Sonra yanında uzanmış qadından iyrenircəsinə kənara çəkilir, köksünü ötürə–ötürə, səbirsizliklə dan yerinin ağarmasını gözləyir və günəş gündoğanı al–qırmızı tül, zər baftalarla bəzəməyə başlayan kimi sıçrayıb qalxır, əl–üzünü yuyur, tez atının yanına qaçır.

XLIII

Üsyan od düşmüş meşə kimi kükrəmişdi. Cəbhələr itaət etməyən stanitsaları polad halqa kimi aralığa almışdı. Adamların hamısının simasında məhkumluq damğası vardı. Kazaklar həyatı “aşlıq oyununa” durmuşdu. Gənclər möhkəm sevişir, bir qədər yaşlılar ağıllarını itirənə qədər araq içir, puldan, patrondan qumar oynayır–

dılar (həm də patron hər şeydən bahalı sayılırdı), evlərinə baş çəkməyə gedirdilər ki, insanı zara gətirmiş tufəngi beş dəqiqəyə divara söykəyib, baltanı və ya rəndəni əllərinə alsınlar, ətirli qızılsöyüd çubuqlarından çəpər toxusunlar, yaxud arabanı, dırmığı yaz əkininə hazırlaya-hazırlaya qəlbən dincəlsinlər. Bir çoxları bu cür əmin-amanlıq şəraitindəki həyatın ləzzətini daddıqdan sonra, sərxoş halda öz hissələrinə qaydır, ayıldıqdan sonra “zəhrimara dönmüş” həyatdan bezdiyindən piyadalar sırasında düz pulemyotların üstünə soxulur, ya da atlarını dəli kimi səyirdir, gecə basqınlarına gedir, ələrinə əsir keçəndə ibtidai icma dövründəki vəhşiliklə onlara divan tutur, patrona heyifləri gəldiyindən qılıncla doğrayırdılar.

O il bahar çox gözəl idi. Aprel ayının günləri bir-birindən yaxşı və havalı idi. Çöl qazları göyün ələcatmaz mavi dərinliklərində dəstə-dəstə, buludları yara-yara şimala süzür, hey süzür, şirin avazlı durna qatarları axışaraq gedirdi. Göllərin qırağında, çölün açıq yaşıl xalısı üzərində otlamaq üçün yerə tökülmüş qu quşları ətrafa səpələnmiş mirvari dənələri kimi parıldışırdı. Donun yaxınlığındakı subasarlarda quşların səsinə qulaq tutulurdu. Su basmış biçənəklərdə, hələ su altında qalmamış dıqlərdə, köbələrdə, uçub getməyə hazırlaşmış qazlar səş-səş verib çıxırışır, yaşılbaş sonalar eşqdən vəcdə gəlmiş halda qığıldışırdılar. Söyüdlərin saçaqları yaşıllaşıp, qovaqlarda həlməşik və ətirli puçurlar görünməyə başlayırdı. Sinesı azacıq göyərmiş, əzəli qara torpaq hənirtisi ilə həmişə cavan təzə ot iyi hopmuş çöl əfsanəvi gözəlliyə malik idi.

Üşyan zamanı müharibə ona görə adamlara xoş gəlirdi ki, hər kəşin doğma evi – ailəsi yaxında idi. Lakin gözətçi durmaq, keşik çəkmək adamları tənə gətirmişdi, yallarda-yamaclarda kəşfiyyətə gedib veyllənmək adamların canını boğazına yığmışdı, odur ki, kazak bölük komandirindən icazə alıb evinə gedir, özünün əvəzinə cəbhəyə atının belində ya yaşı ötmüş qoca babasını ya da bığ yeri yenicə tərləmiş oğlunu göndərirdi. Bölüklərdə döyüşçülərin sayı həmişə düzgün olurdu, amma tərkibi elə hey dəyişirdi. Lakin bəziləri belə bir hiylə də işlədirdi: qürub vaxtı atını minib düşərgədən çıxır, dördnəla səyirdərək otuz verst, bəzən qırx verst yol gedib, qaranlıq düşəndə evində olurdu. Gecə arvadının və ya aşnasının yanında qalır, xoruzun ikinci banında atını yəhərləyir, ölkər ulduzu sönməmiş yenə də bölükdə olurdu.

Bir çox kefcil adamlar doğma çəpərlər yaxınlığındakı müharibədən razılıq edib, onu tərifləməkdən doymurdular: tez-tez arvadlarının yanına gedən kazaklar şuxluqla belə deyirdilər: “Varam belə kefə-damağa!”

Komandanlıq əkin vaxtı kazakların arasında fərarilik başlanacağından yaman ehtiyat edirdi. Kudinov bu məqsədlə hissələri gözür və təbiətinə uyğun olmayan bir qətiyyətlə deyirdi:

– Qoy əkin yerlərimizdə yellər oynasın, torpağa bir dən belə atılmasın, amma kazakların hissələrindən evə buraxılmasına icazə vermərim! Özbaşınalıq edib gedənləri isə döydürəcəyik ya da gül-ləyəcəyik!

XLIV

Qriqori Klimovka yaxınlığındakı bir vuruşmada da iştirak etməli oldu. Günorta vaxtı ucqar həyətlərin yanında atışma düşdü. Bir az keçəndən sonra Qızıl ordu hissələri Klimovkaya yeridi. Baltik donanması gəmilərindən birinin dənizçiləri – qara paltarlı matros-lar sol cinahla müntəzəm addımlarla irəliləyirdilər. Onlar qorxu bilmədən, hücumla Karginsk üşyançı polkunun iki bölüyünü vurub xutordan çıxardaraq, dərə boyunca geriye – Vasilyovskiyə tərəf sıxışdırıldılar.

Qriqori döyüşü bir dik üzərindən izləyirdi; vuruşmada üstünlük qırmızılar tərəfə keçəndə o əlcəyi ilə atını hazırda saxlamış və indi ikitəkərli top gülləsi yüklənmiş araba yanında durmuş Proxor Zıkova işarə elədi, Proxor atını ona çatdıran kimi sıçrayıb mindi; çaparaq dərəni keçdi, yeyin löhrəm yerləşə Qusinka enişinə çatdı. Qriqori bilirdi ki, orada 2-ci polkun ehtiyatda saxlanmış atlı bölüyü ağacların arasında gizlənmişdir. O, atı bağların və çəpərlərin arasından sürüb, bölüyün dayandığı yerə yönəldi. Uzaqdan, atlarından düşmüş kazakları və bir araya bağlanmış atları görür-görməz qılın-cını sıyraraq qışqırdı:

– At be-li-nə-ə-ə-ə!

Bir dəqiqə çəkmədi ki, iki yüz atlı atlandı. Bölük komandiri atını Qriqorinin qabağına sürdü:

– Hücumla gedirik?

– Çoxdan hücumə atılmaq lazımdı! Ağzını açıb tamaşa edirsən!
– Qriqori gözlərini ağartdı.

O, atın başını çəkdi, saxlayıb yerə düşdü, tərə kimi orta tapqırı çəkib bərkidəndə ləngidi (bərk tərələmiş, qızıxmış at yamanca fırlanır, yəhərin döşəkcəsi altından keçirilmiş orta qayıışı çəkib bərkitməyə qoymur, geriye dartınır, fınxırır, cilovu gəmirir, qabaq ayağı ilə yandan Qriqorini vurmaq istəyirdi). Qriqori yəhəri möhkəm bərkidəndə sonra üzəngiyə qalxdı, özünü itirmiş, getdikcə şiddətlənən atışmanı diqqətlə izləyən bölük komandirinin üzünə baxmadan dedi:

– Bölüyü hücumə mən aparacağam. Vzvod sıraları ilə xutorun kənarınadək löhərəm yerişlə, ardımca gəl!

Xutorun kənarında Qriqori bölüyü ətrafa yaydı; qılincının qından rahat sıyrılıb-sıyrılmadığını yoxladı, bölükdən otuz sajin qədər aralanıb, atını Klimovkaya tərəf səyirtti. Cənub tərəfi Klimovkaya meyilli təpəyə qalxanda bir dəqiqəliyə atın başını çəkdi, ətrafına boylandı. Geriyə çəkilən atlı və piyada qızıl əsgərlərin kimisi atını küçə ilə səyirdir, kimisi də piyada qaçırdı; əsas yük karvanı olan ikitekərli, dördtekərli arabalar sürətlə gedirdi. Qriqori qanlıb bölüyə əmr verdi:

– Qılınclarınızı çıxardın! Hücumə! Qardaşlar, arxamca gəlin!
– O qılincını cəld sıyırır, birinci olaraq qışqırdı: – Ura-a-a-a... – və canında vərmiş etdiyi bir soyuqluq və yüngüllük hiss edib, atın başını buraxdı. Cilov sol əlini barmaqları arasında tarım sim kimi titrəyir, başının üstü bərabərinə qaldırdığı qılinc qarşıdan əsən küləyin axınını vıyılı ilə kəsirdi.

Bahar yelindən qalaq-qalaq olmuş, nəhəng ağ bulud yığını bir an qədər günəşin qabağını kəsdi, Qriqoriden qabağa keçib, bomboz kölgə elə bil yavaş-yavaş təpənin döşü ilə süzdü. Qriqori gözlərini yaxınlaşmaqda olan Klimovka həyətlərindən ayırır, qonur və nəm torpağın üstü ilə süzən bu kölgəyə, qabaqda haraya isə qaçan açıq sarı və könüləcan işıq zolağına baxırdı. Onda yerlə şütüyən bu işığa çatmaq kimi izahedilməz və qeyri-şüuri bir arzu doğdu. O atın belinə yatıb, başını tamam buraxdı, ata təpinə-təpinə işığı kölgədən ayıran səyyal hüduda yaxınlaşmağa başladı. Atı bir neçə saniyə də dəlicəsinə səyirtirdi, – istədiyi yerə çatdı, atın irəliyə doğru uzanmış başı işıq saçan şüaların nuruna qarq oldu, kürən dərisi birdən-birə gözqamaşdırıcı bir şəkildə parıldıadı. Qriqorinin atı buludun kölgə-

sini ötəndə tindən boğuş güllə səsləri eşidildi. Külək çataçat açılan güllə səslərini sürətlə aparır, səslər getdikcə yaxınlaşır və güclənirdi. Nə isə qəribə bir an da oldu, Qriqori atının qopartdığı tappıltıdan, vıyılı ilə süzən güllələrin səsinə, qulaqlarına dolan küləyin vıyılısından arxasınca gələn bölüyün gurultusunu eşitmədi. Yüzlərcə atın ağır, üzüntülü, nəm torpağı titrədən çapaçapı elə bil eşidilməz oldu. Sanki uzaqlaşmağa, getdikcə zəifləməyə başladı. Bu anda qarşıda çox bərk atışma oldu, elə bil ağaca quru çırpı atdılar; güllələr vıyıldaya-vıyıldaya dolu kimi yağdı. Qriqori durmuş, qorxmış halda dönüb arxaya baxdı, şaşqınlıqdan, qəzəbdən törəmiş ürپəşmələr bir göz qırpımında onun sifətini eybəcərləşdirdi. Bölük atın başını geriye çevirib, onu, Qriqorini tək qoyub qaçırdı. Bölükdən bir az aralı olan komandir atın üstündə sağa-sola çevrilir, qılincını boş-boşuna oynadır, boğazını cıra-cıra, səsi xırılda-yaxırılda kazaklara nə isə qışqırırdı. Yalnız iki kazak Qriqoriyə yaxınlaşırdı, bir də Proxor Zıkov atın başını yana buraraq, bölük komandirinin yanına çapırdı. Qalanları qılınclarını qınına qoyub, qamçıları işə salaraq, dağınıq halda geriye qaçırdılar.

Qriqori atının başını yalnız bir anlığı çəkib yavaşladı, arxada nə hadisə üz verdiyini, heç bir tələfat etmədiyi halda bölüyün nə səbəbə birdən-birə qaçmağa başladığını anlamağa çalışdı. Bu qısaca an içərisində beynindən bir fikir keçdi; atın başını geriye çevirib, qaçmaq yox, irəliyə atılmaq lazımdır. Qriqori gördü ki, ondan cəmiyi yüz sajin aralı döngədə, çəpərin ardında, pulemyotlu arabanın yanında yeddi nəfər qızıl əsgər vurnuxur. Onlar pulemyotun lüləsini hücumə atılmış kazaklar tərəfə döndərmək istəyirdilər, amma dərəcəli döngədə bu iş, görünür ki, baş tutmurdu, pulemyotdan səs çıxmır, tək-tək açılan güllə səsləri də getdikcə seyrəlirdi, yaxından atılan qızgın güllə vıyılısını Qriqori hərdən bir eşidirdi. Qriqori atın başını düzəltdi, bir zamanlar otlağın kənarına çəkilmiş, amma indi yığılmış çəpərin üstündən aşaraq həmin döngəyə girmək istədi. O gözlərini çəpərdən çəkdi, birdən-birə və lap aydınca, dərindən baxırmış kimi, matrosları lap yaxından gördü, onlar tələsik atları açırdılar, qara paltarları tamam palçığa bulaşmışdı, günlüksüz şapkalılarını bərk-bərk başlarına basdıqları üçün üzləri bir növ girdələşmişdi. İki nəfəri atın yan və qoşqu qayıışlarını kəsir, üçüncüsü başını çiyinləri arasına qısıb pulemyotun yanında qurdalanıb, qalanları isə,

kimisi ayaq üstə, kimisi dizini yerə qoyaraq, tufəngdən Qriqoriyə atəş açıldı. Qriqori lap onlara yaxınlaşa-yaxınlaşa çaxmağı necə hərlediklərini görür, yaxından açılan atəşin kəskin çatılısını eşirdi. Güllələr bir-birinin ardınca elə sürətlə atılır, tufəngin qundağı o qədər tez-tez təpir və təzədən çiynlərinə söykənirdi ki, bədəni tərdən təs çində olan Qriqorinin qəlbində sevinc dolu bir inam doğdu: “Dəyməyəcək!”

Çəpər atın ayaqları altında şaqıldadı, geridə qaldı. Qriqori qılıncını qaldırdı, qıyılmış gözləri ilə qabaqdakı matrosu tuşladı. Bu anda beynində qorxudan belə bir fikir də ildırım kimi çaxdı: “Tufəngi mənə söykəyib vururlar... At şahə qalxsə... yixilsə... öldürəcəklər?...” Qriqoriyə lap yaxından iki güllə atdılar. Elə bil uzaqdan gələn bir səs dedi: “Diri tutaq!” Qarşısındakı mərdanə sifət, iri alınlı matrosun dişi ağarırdı, günlüksüz şapkasının lenti yellənirdi, kənarındakı zərli yazılar solmuşdu... Qriqori ayaqlarını üzəngiyə dirədi, qılıncını çaldı, – tiyənin yumşaq və rahat gövdəyə necə işlədiyini hiss etdi. Süksündən saz olan ikinci matrosun atdığı güllə Qriqorinin sol çiyninin yumşaq ətindən keçdi, Proxor Zıkovun endirdiyi qılınc dərhal onu aşırı, başını çəpinə parçaladı. Qriqori lap böyründə şıqqıldayan çaxmaq səsinə doğru çevrildi. Arabanın geri yanından uzadılmış tufəngin qara lüləsi düz onun üzünə tuşlanmışdı. O var gücü ilə özünü sola elə atdı ki, yəhər də tərpendi, tövsüyən, dəli olmuş at da yırgalandı, Qriqori başının üstündən viyultı ilə keçən güllədən, ölümdən qurtardı, at arabanın dişləri üzərindən atılarda qılıncını güllə atana endirdi, matros gülləni lüləyə verə bilmədi.

Qriqori ağlasığmaz qısa bir an içində (bu anı sonralar o şüurunda uzun bir vaxta çevirmişdi) matroslardan dördünü doğradı və Proxor Zıkovun qışqırtısını əsla eşitmədən, qaçıb döngənin tinində gözdən itmiş beşinci matrosun ardınca getdi. Lakin özünü ona yetirən bölük komandiri qabağını kəsdi, Qriqorinin atının cilovundan yapışdı.

– Ha-ra gedirsən?! Öldürərlər!.. Orada, mərəklərin dalında onların ikinci pulemyotu var.

Proxor Zıkov və iki kazak da atdan düşüb, Qriqorinin yanına yüyürdülər, onu zorla dartıb atdan yerə saldılar. Qriqori adamların əlində çapalayır, qışqırırdı:

– Buraxın, oclaf!... Matros güruhunu!.. Hamısını!.. Doğra-yaca-ğam!..

Proxor onu dilə tuturdu:

– Qriqori Panteleviç! Yoldaş Melexov! Ağlınızı başınıza yığın!

Qriqori bu dəfə zəif-zəif yalvardı:

– Buraxın qardaşlar!

Adamlar onu boşladılar. Bölük komandiri Proxorun qulağına pıçıldadı:

– Onu ata mindir, birbaş Qusinkiyə apar, deyəsən, naxoşlayıbdır.

Özü də yenicə atın yanına gedib, bölüyə “At belinə!” komandası vermişdi ki, Qriqori papağını çıxardıb, qarın üstünə tulladı, səndələyə-səndələyə bir az ayaq üstə durdu, birdən dişlərini bərk qıcadı, dəhşətli bir şəkildə acı-acı zarıdı, üzü eybəcər şəkllə düşdü, şinelinin ilgək-düymələrini qırmağa başladı. Bölük komandiri ona doğru bir addım gəlmişdi ki, Qriqori durduğu kimi də – yaxası açıq halda qarın üstünə sərilirdi. O hıçqıra-hıçqıra ağladı. Hıçqırtıdan bütün bədəni silkələmə-silkələmə, çəpər dibində qalmış qarı it kimi ağzı ilə qapıb yeməyə başladı. Sonra isə ecəzkar ayılma məqamı çatdı. Ayağa qalxmaq istədi, amma qalxa bilmədi; göz yaşlarından islanmış, əzəbdən eybəcər olmuş üzünü başına toplaşmış kazaklara çevirdi, qırıq, vəhşi səsi kimi nərəli bir səslə bağırırdı:

– Mən kimi doğradım!.. – Sonra həyatında ilk dəfə ürəkkeçmə-sindən qəşş elədi, yerdə çapalaya-çapalaya, çığıra-çığıra, dodaqlarından aşib-daşan köpüklə birlikdə bu sözləri dedi: – Qardaşlarım, mənə rəhm eləməyin!.. Sizi Allaha and verirəm, mənə doğrayın... sizin Allahınızın anasını... Məni... Öldürün!..

Bölük komandiri Qriqorinin yanına yüyürdü, vzvod komandiri ilə onun üstünə yıxıldılar, qılıncının qayığını və çantasını dartıb qırıdılar, ağzını tutdular, ayaqlarını basdılar. Ancaq Qriqori onların altında xeyli müddət qıvrılıb, açıldı, qatıb ağaca dönmüş ayaqları ilə dənəvər qarı eşdi və zariya-zariya başını atların dırnaqları ilə eşilmiş, qara torpağı şəvə kimi ısıldayan bərəkətli yerə döydü; o, bu torpaqda doğulmuş, burada yaşamış, həyatdan – dərdi çox, sevinci az həyatdan – nəсібini almışdı.

Yalnız ot torpaqda laqeydliklə günəşə pis havaya da dözü: yerin həyat bəxş edən şirələri ilə qidalanı, tufanların öldürücü hənirtisi qarşısında itaətlə əyilir. Sonra toxumunu küləklə ətrafa səpələyərək, saralmış gövdəsinin xışiltısı ilə ölüm saçan payız günəşini salamlayaraq, eyni laqeydliklə ölüb gedir.

Ertəsi gün Qriqori diviziyanı polk komandirlərindən birinə təhvil verib, Proxor Zıkovla Veşenskaya yola düşdü.

Karginskaya stanitsasından o yanda, dərin bir çökəkədə olan Roqojinsk gölündə dincəlmək üçün düşmüş çöl qazları dəstə-dəstə üzüşürdü. Proxor qamçısı ilə gölü nişan verərək gülümsədi:

– Qriqori Panteleviç, bir çöl qazı vura bilseydik, çox yaxşı olardı. Cecə arığı ilə ötürərdik!

– Qoy atları bir az da yaxına sürək, mən tufəng atım. Bir zamanlar pis güllə atmazdım.

Onlar dərəyə endilər. Təpənin dalında Proxor atları saxladı, Qriqori isə şinelini soyundu, tufəngi ayağa çəkib, hər tərəfi boz çör-çöplə örtülmüş dayaz qobu ilə süründü. O, başını qaldırmadan xeyli süründü: bir zamanlar alman cəbhəsində Stoxod yaxınlığında kəşfiyyata gedərkən kirmişcə sürünüb almanların keşikçisini səsizcə öldürdüyü zaman necə sürünmüşdüsə, indi də elə süründü. Əynindəki rəngi solmuş üst köynəyi torpağın yaşıl-qonur rəngindən seçilmirdi; qobu Qriqorini gölün qırağında, sel suyu tökülən yerdə, dikdə bir ayağı üstə dayanmış keşikçi qazın ayıq gözlərindən gizlədirdi. Qriqori lap yaxına süründü, başını azacıq qaldırdı. Keşikçi qaz ilan başı biçimli, daş kimi bomboz başını hər tərəfə döndərir, ətrafı sayıqlıqla nəzərdən keçirirdi. Ondan o yanda aralarında tək-tək çöl ördəyi və maygülü quşları olan çöl qazları suyun üzünü tünd bozumtul qara bir örtük kimi bürümüşdü. Göl tərəfdən sakitcə qığıltı, qarr-qurr və su şappıltısı eşidilirdi. Tufəngin qundağını çiyinə söykəmiş və keşikçi qazı nişan almış Qriqori ürəyi döyünə-döyünə fikirləşdi: “Onu daimi nişangahla da vurmaq olar!”

Tufəng açıldıktan sonra Qriqori ayağa qalxdı; göldəki qanad şappıltısından, çöl qazlarının çığırışmasından qulaq tutulurdu. Qriqorinin güllə atdığı qaz get-gedə havalanmağa cəhd edir, qalan quşlar qalın izdiham şəklində gölün üstündə uçurdu. Məyus olmuş Qriqori düz qaz topasına iki güllə də atdı, düşəni olub-olmadığına nəzər yetirdi və Proxorun yanına yönəldi.

Yəhərin üstünə atılıb, üzəngidə dik durmuş Proxor mavi səma ənginliyində getdikcə uzaqlaşan qaz sürüsünü qamçısı ilə göstərərək qışqırdı:

– Ora bax! Ora bax!

Qriqori göstərilən səmtə çevrildi və şadlıqdan, ovçu həyəcanından titrədi: artıq qatarlanmış qaz sürüsündən bir az ayrılıb, aramla, şaşqıncasına qanad çala-çala sürətlə aşağıya gəlirdi. Qriqori ayaqlarının ucuna qalxaraq, əlini gözünün üstünə qoydu, qazı izləməyə başladı. Qaz həyəcanla qışqırışa-qışqırışa uzaqlaşan dəstədən yana uçur, uçuşu zəifləyir, yavaş-yavaş aşağı enirdi; o, birdən xeyli yüksəkdən bir daş parçası kimi aşağıya yuvarlandı, enəndə qanadlarının qar kimi dumağ olan altı günəşin işığında gözqamaşdırıcı bir şəkildə parladı.

– Atını min!

Proxor Qriqorinin atının cilovunu onun üstünə tulladı, gülümsünə-gülümsünə atını ora səyirtirdi. Atlarını səyirdərək təpənin başına qalxdılar, löhrəm yerləşlə səksən sajin getdilər.

– Odu ey!

Boynunu irəliyə uzatmış qaz qanadlarını geniş açıb yerə sərmişdi, sanki mərhəmətsiz torpağı son dəfə qucaqlamaq istəyirdi. Qriqori atdan düşmədən əyilib, ovu götürdü.

– Güllə görəsən, harasına dəymişdir? – deyər Proxor maraqlandı.

Məlum oldu ki, güllə qazın dimdiyinin alt hissəsini qırmış, gözünün qırağındakı sümüyü dağıtmışdır. Ölüm onu hələ uçuş zamanı, qazlar üçbucaq qatar şəklində sıraya düzülənləri anda yaxalamış, ordan yerə tolaalamışdı.

Proxor qazı yəhərin tərkinə bağladı. Yola düşdülər.

Atları Bazkidə qoyub Donun o tayına gəmi ilə keçdilər.

Veşenskayada Qriqori bir tanış qocanın evinə düşdü, dərhal qazı qızartmaq əmri verdi, özü isə qərargaha getmədi, Proxorun cecə arığı almağa yolladı. Oturub axşama qədər içdilər. Söhbət zamanı ev sahibi şikayətə başladı:

– Bizim böyükler burada, Veşkidə yaman zülm eləyirlər, Qriqori Panteleviç.

– Hansı böyükler?

– Əldəqayırma böyükler... Kudinovla o biriləri.

– Nə olub ki?

– Gəlmələri yamanca sıxışdırırlar. Kim qırmızılara qoşulub gedibse, ailəsində arvadlarını, qızlarını, qoca kişiləri dama salırlar. Mənim qudamın arvadını da oğlunun ucbatından həbsə alıblar. Belə

hərəkətdən heç bir mətləb çıxmaz! Sözləşmə deyək ki, siz, misal üçün, kadetlərə qoşulub Donetsin o tayına keçmişiniz, qırmızılar da gəlib sizin atanız Panteley Prokofyeviçi dəma basıblar, heç buna düzgün iş demək olar?!

– Əlbəttə, yox!

– Amma buradakı rəislər adamları tutub damlayırlar. Qırmızılar gəldilər, heç kəsi incitmədilər, amma bunlar qudurmuş itə dönüblər, nə qanırlar, nə qandırılar!

Qriqori qalxdı bir qədər səndələyə-səndələyə əlini çarpayının yanından asılmış şinelinə uzatdı. O, bir azacıq kefli idi.

– Proxor! Qılincımı! Mauzerimi ver!

– Qriqori Panteleviç, haraya hazırlaşırınsız?

Qriqori qılincını, mauzerini belinə bağladı, şinelini geyinib, yaxasını düymələdi, toqqasını bağladı, düz meydana, həbsxana tərəfə getdi. Qapıda dayanmış keşikçi – hərbi xidmətdə olmayan bir kazak istədi onun qabağını kəssin.

– İcazən varmı?

– Çəkil! Sənə deyirlər, qırağa dur!

– İcazə olmasa heç kəsi buraxa bilmərəm. Belə əmr yoxdur.

Qriqori qılincını yarıya qədər siyirməmiş, qapıçı özünü qapıdan içəriyə saldı. Əli qılincin qəbzəsində Qriqori də onun ardınca dəhlizə girdi.

– Həbsxana rəisini bu saat mənim yanıma çağırın! – deyə o qışqırdı.

Onun üzü düməğ oldu, donqar burnu dəhşətli şəkildə əyildi, qaşları çatıldı.

Nəzarətçi vəzifəsində işləyən balaca və axsaq bir kazak qaça-qaça gəldi, mirzəlik edən yeniyetmə bir oğlan başını dəftərxananın qapısından eşiyyə çıxartdı. Az sonra yuxudan dengesər oyadılmış, hirsli həbsxana rəisi də gəldi.

– İcazəsiz buraya girmək... Bilirsənmi bunun üstündə adama nə edirlər? – deyə rəis bağırdı, amma Qriqorini tanıyıb, üzünə baxanda qorxuya düşərək kəkələdi: – A, sizsiniz? Cənab... yoldaş Melexov? Bu nə işdir?

– Kameraların açarını gətir!

– Kameraların?

– Bir sözü mən sənə qırx dəfə deyəcəyəm? Hə! Açarları gətir, ay zibil!

Qriqori rəisin üstünə yeridi, rəis geriyyə çəkildi, amma qətiyyətlə dedi:

– Açarları vermərəm! Sizin buna ixtiyarınız yoxdur!

– İx-ti-ya-rım-m-m-m?..

Qriqori dişlərini qıcırdatdı, qılınca əl atdı. Qılınca havaya qalxdıqda koridorun alçaq tavanı altında ciringilti ilə parlaq bir dairə cızdı. Mirzə ilə nəzarətçilər ürkdülmüş sərcə kimi hərəsi bir tərəfə əkildi, rəis isə rəngi divardan da ağ halda divara söykəndi, dişləri arasından mızıldandı:

– Alın, cəncəl salın! Budur, açarlar, alın!.. Mən yerinə şikayət edəcəyəm.

– Bu saat mən sənə cəncəl salmağı başa salaram! Arxa cəbhəyə dadanmısınız!.. Arvadları, qoca kişiləri dama salmağa çox qoçaqsınız!.. Mən burada sizin başınıza oyun açacağam! Bu saat ön atəş xəttinə get, alçaq, yoxsa doğrayacağam!

Qriqori qılincı qınına qoydu, bərk qorxuya düşmüş rəisin boy-nuna bir yumruq endirdi, onu dizi ilə, yumruğu ilə qapıya doğru dümsükləyə-dümsükləyə bağıırırdı:

– Haydı cəbhəyə!.. Bu saat get!.. Sizin ananızı... Arxa bitləri!

Qriqori rəisi çölə çıxartdıqdan sonra həbsxananın içəri həyatında səş-küy eşidib oraya yüyürdü. Mətbəxin qapısında üç nəzarətçi dayanmışdı; bunlardan biri yapon tufənginin paslanmış çaxmağını dartışdıra-dartışdıra, qızışmış halda, yeyin-yeyin deyirdi:

– Basqın etmişdir!.. Dəf etmək lazımdır!.. Köhnə ustavda nə deyilir?

Qriqori əlini mauzerə atdı, nəzarətçilər bir-birini itələyərək mətbəxə təpildilər.

Qriqori ağzına qədər dustaqla dolu kameraların qapısını bir-bir açıb, əlindəki bir dəstə açarı silkələyə-silkələyə zil səslə qışqırırdı:

– Eşiyyə çıxın!.. Evinizə gedin...

O bütün məhbusları (yüzə yaxın adamı) buraxdı. Qorxularından eşiyyə çıxmaq istəməyənləri zorla itələyib küçəyə saldı, boş kameraların qapılarını kilidlədi.

Camaat həbsxananın qapısına toplaşmağa başlamışdı. Məhbuslar qapıdan meydana axışır, ətrafa döyükdə-döyükdə, qısıla-qısıla

evlərinə gədirdilər. Keşikçi vzvodunun kazakları qərargahdan çıxıb qılınclarını tuta-tuta həbsxanaya tərəf yüyürüşdülər; bədrəyə-bədrəyə Kudinov öz də gəlirdi.

Boşalmış həbsxanadan sonuncu olaraq Qriqori çıxdı. Kənara çəkilərək ona yol verən izdihamın arasından keçə-keçə qulaqları səsdə olan, bir-biri ilə xısnlaşan arvadlar ana söyüşü yağdıraraq, süksünü sallanan halda aramla Kudinovun qabağına yeridi. Keşikçi vzvodunun oraya çatmış kazakları Qriqorini tanıyıb salam verdikdə qışqırdı:

– Gedin yerinizə, ay aygırlar! Hə, nə yorta-yortdur, irtməyiniz qızıb? Marş!

– Biz elə bildik həbsxanada üsyan qaldırıblar, yoldaş Melexov.

– Mirzə qaça-qaça xəbər gətirdi ki: “Bir qarayağız adam basqın elədi, qıfilları qırdı!”

– Demə boş söz imiş!

Kazaklar gülüşə-gülüşə, danışa-danışa geri döndülər. Kudinov furaqasının altından çıxmış uzun saçlarını atüstü düzəldə-düzəldə tələsik Qriqoriyə yaxınlaşırdı.

– Salam, Melexov. Nə olub?

– Xoş gördük, Kudinov! Sizin həbsxanayı dağıtdım.

– Nəyə əsasən? Nə əhvalatdır?

– Məhbusların hamısını buraxdım, vəssalam... Hə, gözlərini niyə bərəldirsən? Bəs siz burada nəyə əsasən gəlmələrin arvadlarını, qoca kişiləri dama basırırsınız? Bu nə işdir? Kudinov, sən özünü bir az yağışdır, ha!

– Sən özbaşınalıq eləmə. Buna başıpozğunluq deyirlər!

– Mən bu saat canını alıb sənə özbaşınalığın nə olduğunu göstərəm! Dərhal polkumu Karginskayadan çağıraram, burada hamınız siçan deşiyini satın almağa başlarsınız!

Qriqori birdən Kudinovun yumşaq Qafqaz kəməmindən yapışdı, onu silkələyərək, yırğalayaraq qeyzlə dedi:

– İstəyirsənmi bu saat cəbhəni alım? Ay sənini!.. – Qriqori dişlərini qıcırırdı və kirimişcə üzünə baxıb gülümsünən Kudinovu boşladı. – Niyə dişini ağardırısan?

Kudinov kəmərinə düzəltdi, Qriqorinin qoluna girdi:

– Gedək bizə. Niyə özündən çıxmısan? Yaxşı olardı ki, bir özünə baxaydın: şeytana oxsayırsan... Qardaş, biz burada sənə xiffətini

edirik. Həbsxana məsələsi isə – boş şeydir, canım... Məhbusları buraxmısan, nə olsun, böyük iş olub?.. Mən uşaqlara tapşırıram ki, doğrudan da bir az yumşalsınlar. Yoxsa ərləri qırmızılardan yanında olan gəlmələrin arvadlarını ucdantutma gətirib qalaya doldururlar... Amma de görüm sən niyə bizi hörmətdən salırsan? Ah, Qriqori! Nə qədər səbirsiz adamsan! Yanıma gəlib deyəydin: “Bilirsinizmi nə var, həbsxanada dustağın sayını azaltmaq, filankəsləri buraxmaq lazımdır!” Biz də siyahını qabağıma qoyub baxar, nəzərdən keçirib, bəzilərinə buraxardıq. Sən isə hamısını buraxmısan! Hələ çox şükür ki, orada mühüm cinayətkarlar ayrıca saxlanır, onları da buraxsaydın, nə olardı? Yamanca qızdırsan! – Kudinov əlini Qriqorinin kürəyinə şappılatdı, güldü: – Allah göstərməsin belə vəziyyətdə birisi sənəninlə öcəşə, vurub öldürərsən. Ya da, Allah eləməsin, kazakları üsyana qaldırırsan...

Qriqori əlini dartıb, Kudinovun əlindən çıxartdı, qərargah yerləşən binanın yanında dayandı:

– Burada, bizim arxamızda sizin hamınız yaman qoçaq olmusunuz! Həbsxanayı ağzına qədər dustaqla doldurmusunuz... Yaxşı olardı ki, sən öz qabiliyyətinə orada, ön atəş xəttində göstəreydin!

– Qrişə, mən vaxtında qabiliyyətimi səndən pis göstərməmişəm. Elə indi də, sən gəl mənim yerimdə otur, mən də sənə diviziyanı idarə edirəm...

– Yox, sağ ol!

– Görürsənmi, razı olursan!

– Hə, burada dayanıb sənəninlə uzun-uzadı danışmalı işim yoxdur. Mən bu saat bir həftə dincəlmək üçün evimizə gedirəm. Deyəsən, naxoşlamışam... Bir də, çiynim bir balaca yaranalıb.

– Naxoşluğun nədir?

– Qüssə. – Qriqori acı-acı gülümsündü: – Qəlbimdə bir təlatüm var...

– Yox, zarafatı boşla, sənə nə olub? Bizdə bir doktor var, bəlkə də professordur. Əsirdir. Bizimkilər onu Şumilinskayadan o yanda yaxalayıblar. Matroslarla gətirmiş. Təşəxxüslü kişidir, qara eynəyi var. İstəyirsən sənə baxsın?

– Əşi, cəhənnəm olsun qoy!

– Nəynək, get dincəl. Bəs diviziyanı kimə təhvil verdin?

– Ryabçikova.

– Bir dayan, haraya tələsirsən? Bir söhbət elə görək, orada işlər necədir? Sən, deyildiyinə görə, yaman adam qırmısan, hə? Mənə dünən gecə kim isə söylədi ki, sən Klimovka yaxınlığında çoxlu matros doğramısan. Doğrudurmu?

– Xudahafiz!

Qriqori getdi, amma bir neçə addım aralandıqdan sonra dayandı, yanakı dönüb Kudinovu səslədi:

– Ey, mənə bax! Eşitsəm ki, burada yenə adamları qalaya dolurursunuz...

– Yox, yox, eləmərik! Canım, xatircəm ol! Dincəl!

Gün də günəşin ardınca qüruba doğru çəkiliydi. Donan, subasardan soyuq gəlirdi.

Bir dəstə cürə quşu vızıltı ilə Qriqorinin başının üstündən keçdi. O artıq həyəət girməkdə idi, bu zaman harada isə, çox güman Kazansk yurdu tərəfdə, toplardan açılan yaylım atəsinin uğultusunu çayın suyu yuxarıdan aşağıya əks etdirirdi.

Proxor cəld atları yəhərlədi; hər ikisini yedəkləyib, Qriqorinin yanına gətirdikdə soruşdu:

– Bərk gedəcəyik? Tatarskiyəmi gedirik?

Qriqori dinməzəcə cılovu ondan aldı, kırımışca başını tərpətdi.

XLVI

Tatarsk bomboş idi, kazaklar getdikdən sonra həyat qüssəli olmuşdu. Tatarskılardan ibarət piyada bölüyü müvəqqəti olaraq 5-ci diviziyanın polklarından birinin tərkibinə qatılmış, Donun sol sahilinə göndərilmişdi.

Balaşov və Povorino tərəfdən gəlmiş köməkçi hissələrlə təkmilləşdirilmiş Qızıl ordu qoşunları bir müddət şimal-şərqdən şiddətli hücumla atıldılar, Yelanskaya stanitsasının bir sıra xutorlarını tutub, stanitsanın özünə yaxınlaşmışdılar. Stanitsanın girəcəyində başlanmış qızğın döyüşdə üsyançılar qalib gəldilər. Ona görə qalib gəldilər ki, Moskva Qızıl ordu polku ilə iki eskadron süvarinin əlbir təzyiqi altında geriye çəkilən Yelansk və Bukanovsk polklarına güclü kömək göndərildi. Üsyançıların 1-ci diviziyasının 4-cü polku (tatarskılardan ibarət bölük də bu polkun tərkibində idi), üç toplu

batareya və iki ehtiyat süvari bölüyü Veşenskayadan Donun sol sahilinə Yelanskaya stanitsasına yaxınlaşdı. Bundan başqa, Yelanskaya stanitsasının (dondan bu yana keçdikdə) üç-beş verstliyindəki Pleşakov və Matveyevsk xutorlarına da sağ sahil ilə çoxlu kömək gətirildi. Krivskoy təpəsində topçılar vızvodu qoyulmuşdu. Nişançılardan biri, hədəfi sərrast vurmağı ilə ad çıxarmış Krivskoy xutoru kazakı atdığı ilk top gülləsi ilə qızıl əsgərlərin pulemyot yuvasını darmadağın etdi, bir neçə qatar mermi ilə də qızıl əsgərlərin qızıl söyüdlük talasında yerə yatmış əsgərlərini qaçırtı. Döyüş üsyançıların xeyrinə qurtardı. Üsyançılar geriye çəkilən qızıl əsgər hissələrini təqibə atıldılar, onları Yelanka çayının o tayına qədər qovdular, dallarınca on bir süvari bölüyü yolladılar; süvarilər də bir dikkə, Zatalovsk xutoru yaxınlığında özlərini onlara yetirdi, bir eskadron qızıl əsgəri qılınca dan keçirdi.

O vaxtdan tatarsklı piyadalar çayın sol sahilində harada isə qumsal çaylaqlarda veyllənirdilər. Bölükdəki kazaklardan heç biri məzuniyyət alıb evə getmirdi. Yalnız pasxa bayramında, şərtləşməmiş kimi, bölüyün demək olar ki, yarısı birdən xutora gəldi. Kazaklar bir gün xutorda qaldılar, pəhrizdən çıxdılar, tuman-köynəklərini dəyişib, evdən piy, suxarı və sair yeməli şeylər götürüb, zəvvar kimi (ancaq əsa əvəzinə tüfəngləri vardı) dəstə ilə Donun o tayına keçdilər, Yelanskaya səmtinə yola başladılar. Arvadları, ana və bacıları Tatarskinin kənarındakı təpədən onlara tamaşa edirdilər. Arvadlar hönkürür, başlarına ördükləri yaylıq və şalla gözlərinin yaşını silir, burunlarını şəltələri ilə təmizləyirdilər... Xristonya, Anikuşka, Panteley Prokofyevich, Stepan Astaxov və başqaları Donun o tayında sel suları altında qalmış meşənin kənarı ilə, qumsal çaylaqların qırağı ilə gedirdilər. Yeməli şeylər doldurulmuş kətan torbalar süngüsü qatlanmış tüfənglərin ucunda yellənir, külək kəkotu ətri qədər həzin çöl mahnılarını ətrafa yayır, kazaklar bir-biri ilə həvəssiz danışırdılar... Onlar qəmgin olsalar da tox idilər, paltarları təmiz idi. Bayramqabağı evdə arvadları yaxud anaları su qızdırmış, onların bədənlərinin kir-pasağını yumuş, əsgər qanına həris bit-sirkəsini təmizləmişdi. Niyə də evlərində əzizlənməsinlər, qalib yaşamasınlar? Yenə də ölümə sinə gərməyə gətməli idilər. Onlar gedirdilər. Üsyançılar sırasına yenidən çağırılmış on altı, on yeddi yaşlı cavanlar çəkmə və çarıqlarını soyunub

isti qumun üstü ilə ayaqyalın yeriyirdilər. Səbəbini özləri də bilmədikləri halda sevinirdilər, aralarında birdən şirin söhbət də qızıdır, kal və qırıq çıxan səslə mahnı da oxuyurdular... Mühəribə – onlara yeni bir şey kimi, uşaq oyunu kimi gəlirdi. Onlar vuruşmanın ilk günlərində güllələrin vıyılısını da səngərin qırağından – yaş göbərin üstündən başlarını qaldıraraq dinləyirdilər. Əməli surətdə səngər qazmağı, güllə atmağı, yürüş zamanı hərbi əyani necə daşımağı, daldalanmaq üçün münasib yer seçməyi, hətta ocaqda bit-sirkəni nə cür qırmağı, yorulmamaq üçün dolağı nə cür sarımağı öyrədən cəbhəçi kazaklar saymazayana onları “yaşıl qamış” adlandırdır, bu xam adamlara təlim keçirdilər. Bu “qamışçıqlar” ta bir qızıl əsgər gülləsinə tuş oluncaya qədər beləcə mühəribə aləminə heyrat dolu quş baxışları ilə tamaşa edir, böyük maraqla, “qırmızıları” görə bilmək üçün başlarını səngərin kənarından qaldırır, ətraflarına döyüklər. Yara ölümcül olsa, on altı yaşlı bu “əsgər” tir kimi yerə sərilir, baxsan, heç deməzsən ki, bunun on altıca yaşı var. Görürsən ki, bu əlləri uşaq əlləri kimi iri, qulaqları dik, nazik, hələ möhkəmlənməmiş boynunda xirtəyi yenice qabarmış yaşlı bir uşaqdır. Sonra onu babalarının və ulu babalarının külə döndüyü qəbiristanda dəfn etmək üçün doğma xutorlarına aparacaqlar, anası əllərini təpəsinə, dizinə döyərək qarşısına çıxacaq, uzun zaman vay-şivən qoparacaq, ağarmış saçını çəngə-çəngə yolacaqdır. Dəfn edilib torpağa tapşırıldıqdan, qəbrin torpağı quruduqdan sonra, dərd əlindən daha da qocalmış, beli bükülmüş ana kilsəyə getməyə, “həlak olmuş” Vanyuşkasının yaxud Syomuşkasının xatirəsini yad etməyə başlayacaqdır.

Bəzən də elə olacaq ki, güllə Vanyuşkanı yaxud Syomuşkanı öldürməyib ancaq yaralayacaqdır, – o, mühəribənin nə qədər amansız, sərt şey olduğunu yalnız bu zaman anlayacaq. Onun yenicə tük gəlmiş dodaqları titrəyəcək. “Əsgər” oğlan, dovşan kimi vığıldayacaq, uşaq qışqırtısını andıran bir səslə: “Vay nənəcan!” deyəcək, gözlərinin yaşı sel kimi axacaqdır. Sanitar arabası onu kələ-kötür, yolsuz-rizsiz yerlərlə silkələyə-silkələyə aparacaq, yarasını ağırlaşdıracaqdır. Dünyagörmüş böyük feldşeri onun güllədən və ya qəlpədən açılmış yarasını yuyub təmizləyəndə, gülə-gülə, uşağa təsəlli verirmiş kimi deyəcəkdir: “A pişiyin yarası, ağrı! A sağsağanın yarası, sən də ağrı, Vanyuşkanın yarası, sağal!”

“Əsgər” Vanyuşka isə ağlayacaq, evlərinə buraxılmasını xahiş edəcək, anasını səsləyəcəkdir. Amma yarası sağalsa, təzədən bölüyünə qayıtsa, bundan sonra mühəribənin nə olduğunu qəti anlayacaqdır. Bir-iki həftə hərbi sırada olduqdan, döyüşlərdə, toqquşmalarda iştirak edəndən sonra ürəyi daşa dönəcək, bundan sonra, hələ ki, əsir alınmış bir qızıl əsgərin qarşısında dayanıb, ayağının birini irəli, birini geri qoyacaq və çırt ata-ata, bir qansız vaxmistri yamsılayaraq, kəlmələri dişləri arasından sıxışdırı-sıxışdırı, dəyişmiş yoğun səslə soruşacaqdır:

– Hə, mujik, tələyə düşməsən, sənın anan vayına otursun? O-o-ox! Torpaq istəyirdin? Bərabərlik axtarırdın? Sən, ola bilsin ki, hələ kommunistdən də. hə? Boynuna al, alçaq! – Sonra da dəli-qanlılığını göstərmək, “kazak şücaətinin” nə demək olduğunu nümayiş etdirmək üçün tufənginə əl atacaq, Sovet hakimiyyəti uğrunda, kommunizm uğrunda, yer üzündə bir daha mühəribə fəlakətinin baş verməməsi uğrunda vuruşarkən Don torpağında canını fəda etmiş adamı öldürəcəkdir.

Moskva yaxud Vyatka quberniyasının, böyük Sovet Rusiyasının ucqar kəndlərindən birində qızıl əsgərin anası oğlunun “zəhmətkeş xalqın mülkədarlar və kapitalistlər əsarətindən azad edilməsi uğrunda ağqvardiyaçılara qarşı mübarizədə həlak olduğu” xəbərini alıb, yasa batacaq, ağlayacaqdır... Ana ürəyinə sağalmaz yara vurulacaq, onun axıtdığı göz yaşları fərsiz gözlərinin işığını daha da azaldacaqdır, bir zamanlar qamında gəzdirdiyi, qan içində, min iztirab və məşəqqətlə doğduğu, axırda tanınmaz-bilinməz Don torpağında düşmənlə gülləsi ilə vurulmuş balasını həmişə, ölüncəyə qədər yad edəcəkdir...

Cəbhədən qaçmış yarım bölük tatarsklı geri qayıdırdı. Çaylaqların qumlu kənarı ilə, çiylək kimi parıldayan qızıl söyüd ağaclarının yanı ilə yeriyirdilər. Cavanlar şən və qayğısız idilər, məzəlliliklə “haydamaklar” adlandırılmış qocalar isə ah çəkirdilər. Ürəklərindən qara qanlar axırdı; yeri şumlamaq, malalamaq, toxum səpmək vaxtı idi; torpaq insanları səsləyir, gecə-gündüz tarlaya çağırırdı, amma vuruşmaq, məcburi avaraçılıqdan, qorxudan, ehtiyac və qüssədən uzaq xutorlarda məhv olmaq lazım gəlirdi. Qocaların canına od salan bu idi, buna görə onlar qaşqabaqlı idilər. Hər şey yiyəsizlikdən qan ağlayırdı. Arvadlardan nə gözləmək olardı? Torpaq quruyacaq,

arvadlar əkinin-səpinin öhdəsindən gələ bilməyəcəklər, gələnlə il aclıq təhlükəsi olacaq. Axı, atalar nəhaq deməyiblər ki: "İşdə-gücdə cavan arvaddan qoca kişi yaxşıdır!"

Qocalar qumluqla kırımışca gedirdilər. Cavanlardan biri dovşana güllə atanda qaşları-qabaqları açıldı. Qocalar boş bir şeydən ötəri güllə atmış cavanı (üşyançıların silahlı qüvvələri komandanlığının xüsusi əmri ilə havayı güllə atmaq ciddi surətdə qadağan edilmişdi) cəzalandırmağı qərara aldılar. Hayıflarını ondan aldılar, döydürdülər.

Panteley Prokofyeviç belə təklif elədi:

- Qırx çubuq vurulsun!
- Qırx çubuq çoxdur!
- Qırx çubuq vurulsa, gedə bilməz!
- On al-tı çu-buq! - deyər Xristonya nərildədi.

Cüt ədəd olduğu üçün hamı on altı çubuğa razı oldu. Təqsirkarı qumun üstünə uzatdılar, şalvarını aşağı çəkildilər. Xristonya züm-zümə edə-edə cib bıçağı ilə üstü sarı pişpişi ilə örtülü çubuq kəsir, Anikuşka da oğlanı döydürdü. Qalanları yaxında öyləşib, papiros çəkirdilər. Sonra yenə yola düzəldilər. Cəzalandırılmış oğlan hamıdan dalda gəlir, gözlərinin yaşını silə-silə şalvarını bərk bağlayırdı.

Elə ki, qumluq geridə qaldı, qumsal torpağa çatdılar, söhbət işgücdən düşdü.

Qocalardan biri artıq qurumaqda olan payızlıq şumu göstərərək ah çəkdi:

- Ora bax, qadasın aldığı ana torpaq əkilmək üçün sahibini gözləyir, amma sahibinin hələ vaxtı yoxdur, şeytan onu azdırmışdır, yallarda-yamaclarda dava eləyir...

Şumun yanından keçirdilər, hər kəs əyilir, bahar günəşi ötri gələnlə quru torpaqdan bir parça götürür, ovcunda ovxalayır, ah çəkməmək üçün özünü ələ alırdı.

- Torpaq yetişibdir?
- Lap əkinin məqamıdır!
- Üçə gün də keçsə, daha yerə toxum səpmək olmaz.
- Bizlərdə, çayın bu tayında, hələ bir az tezdir.
- Əlbəttə, tezdir! Ora baxsana, Don vadisi ətrafındakı qollarda hələ qar var.

Sonra dincəlmək üçün dayandılar, nahar elədilər. Panteley Prokofyeviç döyülmüş oğlanı qatıq süzməsinə qonaq elədi. (O süzmə torbasını tufəngin lüləsinə bağlamışdı; yol uzunluğunu süzmənin hey suyu süzülürdü. Anikuşka gülə-gülə ona deyirdi: "Səni, Prokofyeviç, izinə düşüb tapmaq olar; öküz yeridikcə təzəkləyən kimi, sənin də dalında yaş iz qalır").

- Qocalardan incimə, ay səfeh! Hə, nə oldu sənə, bir az döydülər! Adam görək bərkdən-boşdan çıxsın, yaxşı şeydir.

- Panteley baba, səni o cür kötəkləsəydilər, güman ki, indi ayrı cür danışardın!

- Eh, oğlan, məni bundan betər döyüblər.
- Bundan betər?
- Hə, bundan betər. Aydın məsələdir, qədimdə adamları belə döymürdülər!

- Bərk döydürdülər?
- Əlbəttə, bərk döydürdülər! Mənim, ay oğlan, dedəm bir dəfə dişləni belimə nıxçadı, amma mən yenə dözdüm.
- Dişləni!

- Bəli, bəli, lap dişləni. Ay əməzək! Süzmə ye, niyə ağzıma baxırsan? Qaşığının sapı yoxdur, olmaya qırmısan? Fərasətsiz! Sənin kimi köpək oğlunu bayaq az döydülər!

Nahardan sonra yüngül, insanı şərab kimi məst edən bahar havasında bir qədər mürgüləməyi qərara aldılar. Üzüqoylu uzanı-saraq, bir qədər xoruldadılar, sonra yenə qalxdılar, kəsəsinə boz çöl ilə, bildirki taxılların kövsənələri ilə getdilər. Əyinlərinə sürtük, şinel, uzun kürk, gödək dəri kürk geymişdilər; kimisinin ayağında çəkmə, kimisinininkində çarık var idi; bəziləri şalvarının balağını ağ yun corabının içinə salmışdı, bəzisi də ayaqyalın idi. Hamısının süngüsündən yemək torbası sallanırdı.

Bölyə qayıdan fərarilər o qədər dinc adamlara oxşayırdılar ki, mavi səmaya qalxıb, şən-şən ötən torağaylar da çəkinmədən, yoldan keçən bu adamların böyründə otların arasına qonurdu.

Qriqori Melexov xutora gələndə kazaklardan heç kimi görmədi. Səhər o, indi xeyli böyümüş oğlu Mişatkanı ata mindirərək, Dona aparmasını, sulamasını əmr etdi, özü də Natalya ilə Qrişaka baba ilə, qayınanası ilə görüşməyə getdi.

Lukiniçna kürekəni gözü yaşları ilə qarşıladı:

– Qrişacan, oğlum! Biz Miron Qriqoryeviçsiz batacağıq, Allah ona rəhmət eləsin!.. Hə, de görək, indi bizim yerlərimizi kim ələ-cək? Anbarlar taxılla doludur, amma əkən yoxdur. Vay mənim başı beləli canım! Hamımız yetim qaldıq! Daha heç kəsə lazım deyilik, artıq adamıq, yadıq!.. Sən bir fikir ver, gör təsərrüfatımız necə dağılmışdır! Heç bir işə əlimiz gəlmir.

Təsərrüfat doğrudan da sürətlə tənəzzülə doğru gedirdi: öküz-lər həyətlərin çəpərlərini sındırır, ayaqlamışdılar, bəzi yerlərdə payalar yıxılmışdı; altını sel suları ovduğundan mərəyin samanlı palçıqdan hörülmüş möhrəsi uçmuşdu; xırmanın qırağı dağılmış, həyəət zibillənmişdi; mərəyin çardağı altındakı taxılbiçən maşın paslanmış, qırıq bir dəryaz da onun böyründə yərə atılmışdı!.. Hər tərəfdə təsərrüfatsızlıq və laqeydlilik nişanəsi görünməkdə idi.

Qriqori Korşunovların mülkünü gözdikdən sonra laqeydliliklə ürəyində dedi: “Sahibsiz mülk necə də tez xaraba qalmışdır”.

O, evə qayıtdı.

Natalya anasına nə işə pıçıldayırdı. Qriqorini gören kimi susdu, bir şey uman adam kimi üzünə gülümsündü:

– Anam, gör səndən nə xahiş edir. Qrişa... Görək ki, sən, çölə – əkinə getməyə hazırlaşdın... Bəlkə, bunlar üçün də beş-on desyatin əkəsən, hə?

– Əkin sizin nəyinizə lazımdır, anacan? – deyərək Qriqori soruşdu. – Anbarlarınız buğda ilə doludur.

Lukiniçna əlini-əlinə vurdu:

– Ay Qrişa! Bəs torpaq necə olsun! Bizim rəhmətlik kişi düz üç böyük dönüm yeri şumlayıb.

– Yer əkilməyə nə olarmış ki? Xarab olmayacaq ki? Gələn il, ölmərik, sağ qalar, əkərik.

– Heç elə şey olar? Torpaq boş qalsın?

– Qoy cəbhələrdən yaxamız qurtarsın, onda əkərsiniz, – deyərək Qriqori qayınanasını dilə tutmaq istədi.

Lakin Lukiniçna inadında davam etdi, hətta bir az da, deyəsən, Qriqoridən incidi, axırda isə kövrəlib dodaqlarını büzdü:

– Bəlkə əkməyə vaxtın yoxdur, ya da bizə kömək etmək istə-mirsən...

– Yaxşı, yaxşı. Sabah özümüzə əkəndə, iki desyatin də sizə əkərim. Sizə bu da bəs eləyir... Qrişaka baba sağ-salamatdır mı?

– Bax, beləcə elə, qadan alım, oğul! – deyərək sevinmiş Lukiniçna-nın üzü güldü. – Bu gün Qrişakaya tapşırıram, toxumu ora gətirər... Babanı soruşursan? Allaha qurban olum, canını alır ki, almır. Sağ-dır, amma deyəsən, ağılı bir az azıb. Gecə-gündüz oturub, müqəddəs kitabları oxuyur. Bəzən də ruhani dili ilə danışır, nə dediyini başa düşmək olmur... Sən ona baş çəksən yaxşı olar. Kiçik otaqdadır.

Natalyanın dolğun yanağından bir damla yaş süzülür.

Natalya gözüyaşlı, gülümsünə-gülümsünə dedi:

– İndicə onun yanında idim, mənə görəndə dedi: “Yaramaz qız! Niyə yanıma gəlmirsən? Çox çəkməz ki, ölərəm. Mənim əziz qız-cığazım... Allahın hüsuruna yetişən kimi sənə üçün, sən nəvəciyim üçün şəfaət diləyəcəyəm. Torpağa getmək istəyirəm, Natalyacan. Torpaq mənə çağırır. Vaxtdır!”

Qriqori balaca otağa keçdi. O saat burnuna buxur iyi, kif qoxu-su, təmizliyi qayğısına qala bilməyən qoca adam iyi doldu. Qrişaka baba yenə yaxasında qırmızı petlisalar olan hərbi boz mundirdə taxtın üstündə əyləşmişdi. Gen şalvarına səliqəli yamaqlar salın-mışdı, yun corabları gözənməmişdi. Qrişaka babaya hamilik indi böyüyüb yekə qız olmuş Qrişakaya tapşırılmışdı; o da bir zaman-lar nişanlı qız olan bacısı Natalya kimi, babaya böyük diqqət və məhəbbətlə qulluq edirdi.

Qrişaka baba Tövrəti dizinin üstünə qoymuşdu. Mis sağanağı göyərmiş çəsməyi altından Qriqorinin üzünə baxdı, gülümsədikdə sağlam saf dişləri ağardı.

– Əsgər, sənən? Sağ-salamatsan? Xudavəndi-aləm havayı güllədən qorudu? Hə, Allaha çox şükürlər olsun. Otur.

– Sənin canın-başın necədir. Babacan?

– Hay?

– Deyirəm necəsən?

– Qərribə adamsan! Vallah qərribə adamsan! Mən yaşda adam necə olar? Bu saat mənim yaşıma yüzə çatmışdır... yaşadım, amma

ömrüm yuxu kimi gəldi-keçdi. Elə bil dünən sağlam və cavan, xurmayı telli oğlan idim. Amma bu gün ayılanda gördüm ki, düşkün bir qocayam... Ömür yayın qeyli-qalı kimi gəldi də, getdi də, indi ondan bir nişanə qalmamışdır... İliyim-qanım sustalmışdır. Əzrail qapını çoxdan kəsdirib, odur. Anbarda məni gözləyir, amma, görünür, Xudavəndi-ələm məni yaddan çıxarıbdır. Bəzən mən özüm, günahkar bəndə, ona üz tutub yalvarıram: "Ey xudavəndi-kərəm, bəndən Qriqoridən şəfaət nəzərini əsirgəmə! Mən torpaq üçün ağır bir yük olduğum kimi, torpaq da mənə yükdür!.."

- Hələ yaşayacaqsan, baba. Odur ey, dişlərinin hamısı sağdır.
- Hay!
- Hələ dişlərin çoxdur!
- Dişlərimi? Ay axmaqsan! - deyər Qrişaka baba bərk hirsəndi.
- Ruh bədənəndən çıxıb gedəndə onu dişlə tutub saxlamaq olar?.. Sən necəsən, yenə də dava eləyirsənmi, ay azğın!
- Dava eləyirəm.
- Bizim Mitya da geriye çəkildi, getdi, baxırsan ki, o da kifayət qədər, bir az da artıq şücaətlidir.
- Şücaətlidir.
- Elə mən də bunu deyirəm. Amma nədən öləri dava eləyirsəniz? Heç özünüz də qanmırsınız? Hər şey Allahın əmri ilə baş verir. Bizim Miron niyə öldü? Ona görə öldü ki, Allahın ziddinə getdi, camaatı hökumətin əleyhinə üsyana qaldırdı. Hökumət ki, var nə cürəsi olursa-olsun, Allah tərəfindən göndərilmişdir. Doğrudur, bu hökumət İsaya düşməndir, amma yenə də Allah göndərib. Mən hələ o zaman oğluma deyirdim: "Miron! Sən kazakları üsyana çağırma, onları hökumətin əleyhinə qaldırma, günaha sövq etmə!" O mənə deyirdi: "Yox, dədə, dözə bilmərəm! Üsyan etmək lazımdır, bu hökuməti məhv etmək lazımdır, bizi dilənçi eləyib düzlərə salır. İndiyə kimi adam kimi yaşamış, amma bundan sonra dilənçi olacağı". Dedi də, dözmədi də. Su səhəngi suda sınar. Doğrudan da belə imiş. Adamlar belə söz danışirlər ki, guya sən, Qrişa, general rütbəsinə qalxmısan, diviziyaya komandanlıq edirsən. Doğrudur ya yalan?

- Doğrudur.
- Komandirsən?
- Hə, komandirəm.

- Bəs epoletlərin hamı?

- Biz epoleti ləğv eləmişik.

- Eh, axmaqlar! Ləğv eləmişik! Onda bəs sən haradan oldun general! Bəlayə düşmüşük! Keçmişdi də general var idi - üzünə baxanda adam fərhlənirdi - kök, qarınları dəbərə, təşəxxül! Yoxsa sən kimi... Adam tüpürmək istəyir, vəssalam! Əynində bircə şinelin var, o da yağlov; nə sallaq epoletin var, nə də döşündə ağ qaytanın. Güman ki, şinelinin tikişlərinin arası bitlə doludur.

Qriqori güldü. Amma Qrişaka baba qızıışmışdı:

- Gülmə, ay haramzada! İnsanları qırdırırsan, hökumətin əleyhinə qaldırırsan. Böyük günaha batırsan, daha dişlərin ağartmağın mənası yoxdur! Hay... Bax, elə dediyim kimidir. Fərqi yoxdur sizi məhv edəcəklər, elə bizi də qıracaqlar. Allah-təala sizə özü düz yol göstərəcəkdir. Bizim hərə-mərclik zamanəsinə Tövrətin özündə işarə edilməmişdirmi? İstəyirsənsə qulaq as, bu saat sənə Yəremey peyğəmbər ayəsini oxuyum...

Qoca saralmış barmaqları ilə Tövrətin saralmış səhifələrini varaqladı; kəlmələri aramla, höccələyə-höccələyə oxumağa başladı:

- "Hamıya xəbər verilsin və hər kəs agah edilsin, fəryad qoparılıb kimsədən gizlətmədən deyilsin ki, Babilistan əsir ediləcək, Vil rüsvayi-çahan olacaqdır, Merodax qalib gələcək, düşmənin heykəllərini bərhad edəcək, bütllərini tar-mar edəcəkdir. Şimaldan başqa dil sahibi olan bir tayfa zühur edəcək, onun torpağının külünü göyə sovuracaq, yurdunda insandan mal-qaraya qədər bir şey salamat qalmayacaqdır: oradan da o yana hərəkət edəcəkdir"... Başa düşdün nə deyir, Qrişa? Şimaldan gələcək və siz babilistanlıların kökünü qazıyacaqlar. Dalına qulaq as: "O günlərdə, o zamanlarda, Allah xəbər verir ki, Bəni-İsrail də, Bəni-Yəhuda da birlikdə başlarına, gözlərinə döyə-döyə əməllərinə peşman olacaq və öz tanrılarını tapacaqlar. Mənim bəndələrim başsız qalmış, çobanlarını itirmiş qoyun sürüləri kimi qaçıb ətrafa dağılışıcaq və dağlara pənah gətirəcəklər; dağdan təpəyə qalxacaqlar".

Slavyan dilini yaxşı başa düşməyən Qriqori soruşdu:

- Bu nəyə işarədir? Bunu necə başa düşmək lazımdır?

- Mənası budur ki, ay haramzada, siz hərə-mərclik salanlar axırda dağlara qaçmalı olacaqsınız. Ona görə ki, siz kazaklar üçün çoban deyilsiniz, özünüz qanmaz qoyunlardan bəzər bir şeysiniz, nə

etdiyinizi özünü də anlamırsınız... Dalına qulaq as: “Öz məkanınızı-mənzilinizi yadınızdan çıxartdığınız üçün bədəninizə bitlər daraşacaq, sizi yeyəcəkdir”. Bu da çox sərrast deyilmişdir! Bu saat bədənizi bit yemir?

– Bit əlindən zinhara gəlmişik, – deyə Qriqori etiraf etdi.

– Görürsən hər söz necə yerində deyilmişdir. Dalını eşit: “Onlar qəzəbə giriftar olacaqlar: Allah yanında günahkar olduqlarından bağışlanmayacaqlar. Onda Babilistan dünyasından və Xaldeya torpağından çəkilib gedin, qabağa keçin, keçi sürünün qabağına düşüb ona belədcilik edən kimi, siz də məxluqata yol göstərin. O zaman mənim əmrimlə Babilistana hərəsi bir dildə danışan çoxlu tayfalar, qəbilələr doluşacaq, insanlar bir-birini başa düşməyəcək, yekə mərəkə qopacaqdır: əhali əsarət altına alınacaq, mahir atıcının atdığı ox kimi heç nə geri qayıtmayacaq, xalqın cah-cəlalı sərnigün olacaqdır. Soyğunçuların hamısı bu ölkəyə doluşacaqdır; Allah xəbər verir ki, ey mənim mirasımı talan edənlər, çox da şad olmayın, kəfə baxmayın”.

– Qriqori baba! Dediklərini başa düşmürəm, gəlsənə bunları sən mənə rus dilində başa salasan, – deyə Qriqori onun sözünü kəsdi.

Lakin qoca dodaqlarını çeynədi, ona küt nəzər salıb dedi:

– İndicə qurtarıram, qulaq as: “Otların üstündə buzovlar kimi şıllaq atacaqsınız, kələ kimi kəllə-kəlləyə döyüşəcəksiniz. Analarınız çox bihörmət ediləcək. Sizi doğduğuna xəcalət çəkəcək, ana yurdunuz isə bomboş, keçilməz və qupquru olacaq. Allahın qəzəbi keçdiyindən torpaqda heç nə bitməyəcək, əsrlərlə insandan xali qalacaq. Babilistan torpağından gəlib keçən hər kəs bu məmləkətin yaralarına baxıb heyrət edəcək, fəryad qoparacaq”.

Qriqori azacıq diltor halda, yenə də qocadan soruşdu:

– Axı bunu necə başa düşmək lazımdır?

Qrişaka baba suala cavab vermədi, Tövrati örtüdü və taxtın üstünə uzandı.

Qriqori kiçik otaqdan çıxanda ürəyində belə deyirdi: “Bu insanların hamısı özəldən belədirlər: cavanlıqda qudurur, çoxluca araq içir, başqa günah işlər tutur, amma qocalıqda, cavan vaxtı azgın olan şəxs Allaha daha çox pənah gətirir, ona sığınır. Dışləri canavar dışləri kimi sazdır. Amma deyilənlərə görə, əsgəri xidmətdən qayıtdığı gündən xutorda arvadlar onun əlindən qan ağlaymış,

lotusuna da əl atmış, abırılına da. Amma indi... hə, işdir, mən də qocalana kimi yaşasam, belə zirzibil oxumayacağam! Məndə Tövrata həvəs yoxdur!”

Qriqori qayınasının yanından qayıdanda Qrişaka baba ilə söhbətini, Tövratin əsrarəngiz, anlaşılmaz “kəlamını” fikirləşirdi. Natalya da kirmişcə yeri yirdi. Bu dəfə əri xutora gələndə Natalya onu çox sərt qarşılamışdı; görünür, ərinin Karginskaya stanitsası xutorlarında arvadlarla oturub-durduğunu, kef elədiyini ona da xəbər vermişdilər. Əri gələn günün axşamı ona otaqda çarpayıda yer hazırladı, özü isə sandığın üstündə uzandı. Kürkü üstünə çəkdi. Amma bircə kəlmə də olsun onu məzəmmət eləmədi, heç nə soruşmadı. O gecə Qriqori də dinmədi, belə qərara gəldi ki, bu vaxtadək aralarında görünməmiş olan belə soyuqluğun səbəbini hələlik soruşmasa yaxşıdır.

İkisi də bir insan belə görünməyən küçə ilə kirmişcə gədirdi; onlar həyatlarında bugünkü qədər bir-birinə biganə olmamışdılar. Cənubdan ilıq və xoş yel əsirdi, günbatanda isə bahar çağları kimi, ağ buludlar qalacaq-qalacaq olmuşdu. Başları kəllə qənd kimi göyümsov buludlar yüksəldikcə şəklini dəyişir, su kimi axır və çayın kənarındakı dağların yaşıl təpəsinə yayılırdı. İlk göy gurultusu eşidildi, ağacların papiqlanmış tumurcuqlarından, qarı ərmiş qaratorpaqdan yüksələn xoş hənirti ətrafa dirilik və gümrahlıq bəxş etdi. Dondakı göy suların sinəsində yolları ağaran dalğalar oynayırdı, aşağılardan süzən meh ruhu oxşar nəmişlik, çürümüş yarpaq iyi və yaş ağac qoxusu gətirirdi. Təpənin ətəyində, qara məxmər yamağı andıran şumdan buxar qalxır, Donun dövrəsindəki dağların yallarında axan ilğımlar görünürdü, torağay vəcdlə lap yolun qırağına ötür, yolun bu tayından o tayına qaçıran sünbülqıranların civiltisi eşidilirdi. Məğrur günəş nəfəsində böyük bərəket və bol dirilik çeşməsi duyulan bu aləm üzərində çox hündürdən nur ələməkdə idi.

Xutorun ortasına çatdılar; sel suları, qobunun üstündən salınmış körpünün altından hələ də oynaq bir səslə şırıldayıb Dona axırdı, Natalya burada dayandı. O, guya çustunun qayısını bağlamaq üçün, əslində isə Qriqorinin üzünə baxmamaqdan ötrü, aşağıya öyilib soruşdu:

– Bəs niyə dinmirsən?

– Nədən danışmaq, Natalya?

– Danışmalı şey var... Karginskaya yaxınlarında sərxoşluqla məşğul olduğunu, q...lərlə keflədiyini danışsana...

– Bunları sən də bilirən? – Qriqori tənəki kisəsini çıxartdı, papiros bükməyə başladı. Bərk tənəki çöplərinə qatışdırılmış ballı yonca qurusunun gözəl ətri gəlirdi. Qriqori papirosundan bir qullab vurdu, sualını bir də verdi: – Deməli bilirən? Kimdən eşitmisən?

– Deyirəmsə, demək bilirəm. Bütün xutor bilir, xəbər gətirəsi adam azdır mögər?

– İndi ki, bilirən, daha nəyini söyləyim!

Qriqori addımlarını iri-iri atdı. Balaca körpünün taxta döşəməsi üstündən keçərkən onun addımlarının ağır tappıltısı və ona çatmağa çalışan Natalyanın yeyin addımlarının səsi, bahar sakitliyində aydın eşidilirdi. Körpüdən keçəndən sonra Natalya bir qədər dinməzəcə yeridi, tez-tez gözlərindən sel kimi axan yaşı əli ilə sildi, səsini çıxarmadı, amma sonra hıçqırığını boğub soruşdu:

– Yənə köhnə peşənə başlamısən?

– Əl çək, Natalya!

– Ay sərgöz, doymaz it! Niyə yənə mənə əzab verirən?

– Sən bu dedi-qodulara fikir verməsən daha yaxşı olar.

– İndicə özün boynuna aldın ki!

– Görünür sənə birinin üstünə beşini qoyub xəbər vermişlər. Doğrudur, yanında bir az təqsirkaram... Bilirən nə var, Nataşa, adamı günah işə salan həyatdır... Gecə-gündüz ölüm ayağında olursan, buna görə də hərdən cızığından çıxmağa vadar olursan...

– Bir uşaqlarına bax, gör nə boynadırlar! Heç onların üzünə baxanda vicdanın ağrımır?

– Pah! Vicdan! – Qriqori bərk güldü, sıx dişləri ağardı. – Mən onun nə olduğunu da unutmuşam. Bütün həyat alt-üst olduğu bir zamanda, vicdandan danışmağa dəyərmi?... Adamları öldürürsən... Heç bilmirən ki, bu həngamə nəyə lazımdır... Bunu sənə nə cür başa salım? Başa düşməzsən də! Bu saat səni danışdıran qadın qəddarlığıdır, amma orasını heç düşünüb anlaya bilməzsən ki, ürəyimi üzən, qanıma içən nədir. Mən hələ arağa da meyl salmışam. Bir dəfə də ürəkkeçməm olmuşdur. Ürəyim bir an qədər hələ dayandı da, bədənim buza döndü... – Qriqorinin sifəti qaraldı, sözləri çətinliklə deyirdi: – Çox darıxıram, buna görə də çapalayıram, dərdimi unutmaq üçün gah araqla, gah arvadla başımı qatıram... Sən səbirli

ol! Qoy sözümlə deyim: bax, buranı, ürəyimin başını bir şey sorur, içəridən hey gəmirir... həyat yanlış istiqamət almışdır, ola bilsin ki, bunda mənim də günahım var... Biz bu saat qırmızılarla barışsaq, kadetlərin üzünə atılsaq yaxşı olar. Amma bunu necə edəsən? Bizi Sovet hakimiyyəti ilə kim dostlaşdırar? Bizim ümumi incikliklərimizin haqq-hesabını kim cürüdə bilər? Kazakların yarısı Donetsin o tayındadır, burada qalanları isə quduz itə dönüblər, ayaqlarının altını gəmirirlər... Hər şey başımda, Nataşa, qarışmışdır... Oduq sənə baban Qrişaka baba özü də Tövrəti oxuyub deyirdi ki, yanlış iş görmüsünüz, üsyan qaldırmaq lazım deyildi. Atana söyləyirdi.

– Babamın başına hava gəlib! İndi növbə sonindir.

– Budur ha, sən ancaq bu cür mühakimə yürüdə bilərsən. Başqa şeyi anlamağa qadir deyilsən...

– Ox, gəlsənə, yağlı dilini saxlayan! Alçaq işlər tutub, günah batıb, indi də təqsirin hamısını yıxır müharibənin üstünə. Hamınız bir bezin qırağısınız! Mögər mən sən məlunun ucbatından az sitəm çəkmişəm. Çox heyif ki, o zaman tiyəni boğazıma çəkəndə yaxşı çəkmədim.

– Daha sənə danışmalı sözümlə yoxdur. Əgər sən çox əzab çəkirsənsə, şivən sal, göz yaşı siz qadınların həmişə müsibətini yüngülləşdirir. Bu saat mənim sənə təsəlli verəcək halım yoxdur. Mən o qədər onun-bunun qanına bulaşmışam ki, mənə başqasına mərhəmət hissi qalmamışdır. Uşaqlara da yazığım gəlmir, özüm barədə isə düşünmək belə istəmirəm. Müharibə mənim axırıma çatdı. Özüm-özümdən dəhşətlənirəm... Qəlbimə nəzər salsan, görəcəksən ki, boş su quyusu kimi qaranlıqdır...

Göydə sütiyən boz buluddan çəpinə və damcıları iri yağış yağmağa başlayanda evə lap az qalmışdı. Yağış yollardakı yüngül, günəşin hənirtisini duyuran tozu yatırırdı, taxtapuşları taqıldadı, tərəvət və xoş bir sərinlik gətirdi. Qriqori şinelinin yaxasını açdı, bir ətəyini hıçqıra-hıçqıra ağlayan Natalyanın başına çəkdi, onu qucaqladı. Onlar güclü yaz yağışı altında bir-birinə bərk qısılmış, bir şinelin altına girmiş halda həyətdə girdilər.

Axşam Qriqori həyətdə kotanı sahmanlayır, toxumsəpən maşının dəstəklərini yoxlayırdı. Semyon Çuqunun dəmirçilik sənəti öyrənmiş və üsyan başlandıqdan bəri bütün Tatarskdə yeganə dəmirçi olan on beş yaşlı oğlu Melexovların köhnə kotasına birtəhər

təzə gavaһın saldı. Yaz əkinı üçün hər şey artıq hazır idi. Öküzlər qışdan gümrah çıxmışdılar, Panteley Prokofyeviçin vaxtında tədərük etdiyi ot onlara bəs ələmişdi.

Ertəsi gün səhər tezdən Qriqori çölə getməyə hazırlaşdı. İliniçna ilə Dunaşka səhər tezdən əkinçiyə çörək çatdırmaqla bilmək üçün gecə sobanı qaladılar. Qriqori beş gün işləmək, özü ilə qayınanasına taxıl əkmək, bostan və günəbaxan üçün də iki desyatin yer şumlamaq, sonra isə atasını böllükdən evə gətirmək, əkin işlərini başa çatdırmağı ona tapşırmaq istəyirdi.

Evin bacasından burula-burula bozuntul tüstü qalxır, ərğən qız olmuş Dunaşka həyətdə ora-bura qaçır, alışıq üçün quru çör-çöp yığırdı. Qriqori yumrulaşmış məmələri dik Dunaşkaya baxır, qüssəli və dilxor halda öz-özünə deyirdi: "Ora bax, necə böyüyüb! Həyat baş aparən at kimi necə də sürətlə keçib gedir. Dunaşka bu yaxınlara qədər burnu fırtıqlı balaca qız idi: bir də görürdün qaçır, balaca hörükləri kürəklərində siçan quyruğu kimi atılıb-düşür, amma indi gör necə olub, lap günü sabah ərə vermək olar. Mənim isə saçlarım çallaşmışdır, hər şey məndən qaçır... Qrişaka baba doğru deyirdi: həyat yayın qeyli-qalı kimi sürətlə gəldi-keçdi. Onsuz da insanın ömür yolu gödəkdir, amma hələ bu qısa ömrü də ona çox görürlər... Allah belə əyləncəni yox ələsin! Öldürəcəklərsə qoy tez öldürsünlər!"

Darya ona yaxınlaşdı. Petronun ölümündən sonra o heyrət ediləcək dərəcədə tez özünə gəlmişdi. Əvvəllər çox xiffət edirdi, dərddən saralmışdı, hətta deyəsən bir qədər də qocalmışdı. Lakin yazda elə ki, meh əsdi, torpağı günəş qızdırdı, Daryanın dər-d-qəmi də ərmiş qarla yox oldu. Uzun sifətinə zərif qızartı gəldi, az əvvəl sönükləşmiş kimi görsənən gözləri işıqlandı, yerışı əvvəlki kimi qıvrıqlaşdı. Köhnə xasiyyətləri də qayıtmışdı: yenə zərif çatma qaşlar vəsmə ilə qaraldıldı, yanaqlar yağdan ışıldadı; zarafatlaşmaq, biabırçı bir söz deyərək Natalyanı utandırmaq həvəsi də qayıtmışdı; nəyinse intizarında olduğunu andıran təbəssümlər tez-tez dodaqlarında dolaşmaqda idi...Təntənəli həyat hər şeyə üstün gəlmişdi.

O Qriqoriyə yaxınlaşdı, gülümsünərək dayandı. Onun gözəl sifətindən tünd əhlik iyi gəlirdi.

– Qrişacan, kömək-zad lazımdırımı?

– Kömək edilməli bir iş yoxdur.

– Ax, Qriqori Panteleviç! Siz mənimlə, dul arvadla necə sərftər edirsiniz! Nə gülümsünürsünüz, nə də üzümə baxırsınız.

– Get iş-gücünü gör, ay lağlağaçı!

– Eh, nəyimə görəkdir!

– Natalyaya kömək elə. Ora bax, Mişatkanın əyni-başı gör necə kirlidir.

– Bircə bu qalmışdı! Siz onları doğub-tökəcəksiniz, mən də kirini-pasağını yuyacağam? Elə şey yoxdur! Sənin bu Natalyan, dovşan kimi bir ucdan balalayır. İkisini doğub, hələ onunu da doğacaqdır. Mən bunların hamısını yuyundursam, təmizləsəm öldən-dildən düşərəm.

– Bəsdir, bəsdir! Yaxşı, get!

– Qriqori Panteleviç! Bu saat siz xutorda yeganə kişisiniz. Məni qovmayın, heç olmasa izin verin, sizin o qəşəng qara bıqlarınıza qıraqdən da olsa baxım.

Qriqori güldü, saçını tərlı alından geriye atdı:

– Yaman bəlasən! Heç bilmirəm, Petro səninlə necə yaşayırmış? Kimin yaxasından yapışsan, güman ki, canını qurtara bilməz.

– Bəs necə! – deyə Darya məğrur-məğrur təsdiq etdi və gözlərini qıyıb, naz-qəmzə ilə Qriqorinin üzünə baxdı, sonra özünü qorxmış kimi göstərərək döndüb evə tərəf baxdı. – Vay, deyəsən, Natalya evdən eşiye çıxdı... Sənin bu arvadın nə qısqanc imiş, heç tayı-bərabəri yoxdur! Bu gün nahar zamanı mən bir dəfə sənin üzünə baxdım, baxan kimi onun sifəti dəyişdi. Arvadlar isə dünün mənə deyirlər ki: "Bu nədir? Kazaklar burada yoxdur, sizin Qrişada evlərinə baş çəkməyə gələndən arvadının yanından eşiye çıxmır. Bəs onda, deyirlər, sözgəlişi, biz nə cür dolanaq? O, yaralanmış olsa da, canının yarısı getmiş olsa da, neyləyək, biz çox böyük şadlıqla bu yarımcanla da keçinirik. Ona tapşır ki, gecə xutorta çıxmasın, yoxsa əlimizə keçsə, tutub apararıq, işi yaxşı olmaz!" Mən də onlara dedim: "Yox, ay arvadlar, bizim Qrişə özge arvadlarına yalnız yad xutorlarda əliuzunluq edir, evdə Natalyanın tumanının balağından bərk-bərk yapışır. Axır vaxtlar övliya olub..."

Qriqori kinsiz gülüb dedi:

– Yamanca qancıqsan ha! Ağzındakı dil deyil, xalis ülgücdür!

– Hər nədirsə, budur! Amma sənin gözəl Nataşan, əhliksiz-kirşansız olsa da dünün həddini bildiribmi? Sənin kimi köpəyə elə bu cür də lazımdır ki, qanundan qırağa çıxmıyasan!

– Hə, bura bax, gör nə deyirəm... Sən gəl buradan get, Daşka. Başqalarının işinə qarışma.

– Mən qarışmıram. Bu sözləri ona görə deyirəm ki, sənin arvadın Nataşa axmaqdır. Əri yanına gəlib, bu da özündən çıxır, bir qəpiklik konfet kimi çəm-xəm edir, gedib sandığın üstündə yatır... Mən isə bu saat kazakdan boyun qaçırtmazdım! Kaş əlimə düşəydi... Hətta sənin kimi qoçağın da bağrını yarardım!

Darya dişlərini qıcırdatdı, qaçıldadı, qulaqlarında qızıl sırğaları parıldaya-parıldaya, dönüb gülən, utandırılmış Qriqorinin üzünə baxa-baxa evə getdi.

Kefi açılmış Qriqori ürəyində dedi: “Xoş halına, qardaşım Petro, yaxşı ki, ölmüsən... Bu, Darya yox, şeytandan bətar bir məxludur! O səni əvvəl-axır öldürəcəkdii!”

XLVII

Baxmutkino xutorunda son çıraqlar söndürülürdü. Yüngül şaxtadan gölmaçələrin üzü nazik buz bağlamışdı. Xutordan qıraqda, xalı yerdən o yanda, mənzilə çata bilməmiş bir dəstə durna gecələmək üçün kövsənə tökülüşdü. Şimal-şərqdən əsən külək onların toxtaq, yorğun qığıltısını xutora gətirirdi. Bu, aprel gecəsinin sakitliyini daha da gücləndirirdi. Bağları qalın kölgələr bürümüşdü; harada isə bir inək mələyirdi; sonra ətraf sükuta qərq oldu. Yarım saata qədər dərin bir səssizlik oldu, bu sükutu hərdənbir gecələr belə uçan, bir-birini qəmgin-qəmgin səsləyən cüllüt quşlarının səsi, bir də saysız-hesabsız ördək qanadlarının xışiltısı pozurdu: ördək sürüləri tələsir, aşib-daşmış, suları hər yana yayılmış Don çayının əngin subasarına can atırdı... Sonra isə kəndin qıraq küçəsində adam səs-küyü eşidildi, papirosların odu işıldadı, at tırcıltısı, atın dırnağı altında əzilən donmuş torpaq-palçıq xışiltısı gəldi. Altıncı əlahiddə üsyançı briqadasının tərkibində olan və hazırda xutorda yerləşən iki atlı bölüyünün kəşfiyyatçıları geri qayıdırdı. Kazaklar ucqar həyətdə yerləşdilər, bir-biri ilə danışa-danışa atlarını həyətin ortasına atılmış xizəyə bağladılar, qabaqlarına ələf atdılar. Kim isə yoğun, bir qədər xırıltılı səslə bir oyun havası oxumağa başladı; o kəlmələri aydın deməyə çalışır, aramla, yorğun-yorğun oxuyurdu:

Asta-asta yeridim,
Səssiz-səmişsiz getdim.
Əvvəlki eşq barədə,
Qızla zarafat etdim...

O saat gur kişi səsi mahnıya dəm tutdu, ağır-ağır və uğultu ilə çıxan birinci səsdən ucaya qalxıb, quş kimi çırpındı, şən-şən, ara verə-verə axdı:

Qız zarafat götürmədi,
Üzümə şillə dartdı.
Mənim kazak qəlbimi,
Nahaq yerə qanatdı...

Mahnıya bir neçə yoğun səs də qoşuldu, nəğmənin sürəti artdı, gümrahlaşdı, dəm tutan melodiyanın sonunu zilə qaldıraraq, mahnını daha da gücləndirdi. Ürəkəcan, təhrikedici ahəngə çevrildi:

Sağ qolumu çəmədim,
Qızın qulağı üstə
Yumruğumu zolladım.
Qız dayandı, dayandı,
Moruq təki qızardı,
Yanaq alışıdı, yandı,
Ağlayıb belə dedi:
Necə dostum deyirsən?
Yeddisini sevrəkən!
Səkkizinci – dul arvad,
Doqquzuncu – arvadın,
Mən – onuncu, a bədzat!

Yel dəyirmanından o yanda keşikdə durmuş kazaklar boş kövşənlərdəki durnaların qığıldaşmasını da, kazakların mahnılarını da, göz görməyən qaranlıq gecədə ördəklərin qanad şappıltısını da eşidirdilər. Onlar gecə soyumuş, şaxtadan donmuş torpaq üzərində uzanmaqdan zara gəlmişdilər. Burada papiros çəkməyə, danışmağa, gəzişərək və ya yumruqlaşaraq qızıışmağa icazə verilmirdi. Bildirdən qalma quru günəbaxan çöplərinin arasında hey uzanmalı, qaranlıqla qovuşan çölə baxmalı, qulaqlarını yerə söykəyib ətrafı dinləməli idilər. Halbuki onca addım irəlini görmək mümkün

deyildi, aprel gecələrində isə şıqqıltı o qədər çox olur, qaranlıqda o qədər şübhəli səslər eşidilir ki, bunların hər biri insanı vahimələndirir: “Görəsən bu, yaxınlaşan, ya da sürünə-sürünə gələn kəşfiyyətçi qızıl əsgərlərinmi şıqqıltısıdır?” Elə bil uzaqda sınan quru şax şıqqıltısı, toxtaq kəhilti gəlirdi... Cavan kazak Vıpryajkin çox gərgin baxmaqdan yaşarmış gözünü əlcəyi ilə sildi, yoldaşını dümsüklədi. O, isə gön çantasını başının altına qoyub, yumaq kimi büzülmüş halda mürgüləyirdi; yapon patrondaşı böyürlərini əzirdi, amma o yerini rahatlamağa tənbəllik edirdi, kip büründüyü şinelinin arasına gecənin ayazının dolmasını istəmirdi. Şax xışiltısı və kəhilti get-gedə artdı və birdən, lap Vıpryajkinin böyründən gəldi. O, dirşəyinə söykənərək başını azacıq qaldırdı, çətin kimi sıx kol-ların arasından təəccüblə baxdı və çətinliklə bir iri kirpi gördü. Kirpi donuz burnuna oxşayan balaca burnunu sallayıb, fısıldaya-fısıldaya, tikanları ilə quru kolları xışıldada-xışıldada tələsik şiçən izi ilə gedirdi. Kirpi birdən özündən bir neçə addım kənarda nə isə düşməyə oxşar bir qaraltı duydu, başını qaldırıb ona tamaşa edən insanı gördü. İnsan rahat nəfəs alıb pıçıldadı:

– İyrənc şeytan! Gör məni necə qorxutdu...

Kirpi tez başını gizlətdi, ayaqlarını yığışdırdı, bir dəqiqəyə qədər beləcə – tikanlı yumaq kimi qaldı, sonra aramla açıldı, ayaqlarını soyuq torpağa basaraq, yeridikcə quru günəbaxan şaxlarına toxunaraq çürümüş sarmaşığı qurusunu ayaqlaya-ayaqlaya yumaq kimi dığırlandı getdi. Sonra yenə də sakitlik hər yanı çulğaladı. Gecə əfsanəyə çevrildi...

Xutorda xoruzlar ikinci dəfə banladılar. Göyün üzü açıldı. Azacıq seyrəlmiş buludların arasından ulduzlar görünməyə başladı. Sonra külək buludları dağıtdı, səma saysız-hesabsız gözləri ilə yerə baxdı.

Elə bu an Vıpryajkin qabaqda aydın at tappıltısı, şax şıqqıltısı və nə isə dəmir səsi, az sonra isə yəhər xışiltısını eşitdi. Bunu başqa kazaklar da eşitdilər, əllərini tüfənglərin tətiyinə qoydular. Vzvod komandirinin müavini pıçıldadı:

– Hazırlaşın!

Ulduzlu səmanın fonunda birdən-birə elə bil nədənsə kəsilmiş süvari qaraltısı göründü. Kim isə atını yavaş-yavaş xutora doğru sürürdü.

– Da-yan!.. Kimsən?.. İcazəni de!

Kazaklar dik atıldılar, ona güllə atmağa hazırlaşdılar. Süvari dayandı, əllərini yuxarıya qaldırdı:

– Yoldaşlar, atmayın!

– İcazənin adı nədir?

– Yoldaşlar!..

– İcazənin adı nədir? Vzvo-o-o-d...

– Dayanın... Mən təkəm... Təslim oluram!..

– Dayanın, qardaşlar! Atmayın!.. Onu diri tutaq!..

Vzvod komandirinin müavini atının yanına yüyüldü. Vıpryajkin onun atının cilovundan yapışdı. Atlı ayağını yəhərin üstündən aşırıb yerə düşdü.

– Kimsən? Qırmızılardansan? Aha, qardaşlar, özüdür ki, var!.. Ora baxın, papağında ulduz da var. Yaxşı-ca əli-mizə düş-mü-sən, hə-ə-ə-ə-ə!

Atlı ayaqlarının keyini aç-aça bu dəfə arxayın dedi:

– Məni öz rəisinizin yanına aparın. Məndə ona çatdırılmalı çox mühüm məlumat var. Mən Serdobsk polkunun komandiriyəm, buraya danışmaq üçün gəlmişəm.

– Ko-man-dir-sən?.. Gəlin, bu əclafı öldürək, qardaşlar! Qoy, Luka, mən ona təhər çəkim...

– Yoldaşlar! Siz məni istədiyiniz zaman öldürə bilərsiniz, amma əvvəlcə imkan verin rəisinizə buraya nə məqsədlə gəldiyimi söyləyim. Təkrar edirəm: bu çox vacib işdir. Əgər qaçağağımdan ehtiyat edirsinizsə, buyurun silahlarınızı da alın...

Qırmızılardan komandiri silah aşırmaqlarını açmağa başladı.

– Soyun! Soyun! – deyərək kazaklardan biri onu tələsdirdi.

Komandirin naqan ilə qılıncı vzvod komandirinin müaviniyə ötürüldü. O qırmızı komandirin atına minərək, əmr verdi:

– Serdobsk polku komandirinin üstünü axtarın!

Onun üstünü axtardılar. Vzvod komandirinin müavini ilə Vıpryajkin onu qabaqlarına qataraq xutora apardılar. O piyada gedir, Avstriya tüfəngini hazır tutmuş Vıpryajkin ilə yanaşı yeriyirdi, dallarında da atın belində bu hadisədən çox məmnun qalmış komandir müavini gəlirdi.

On dəqiqə kəsimişcə getdilər. Dustaq tez-tez kibrit çəkir, küləkdə keçməsin deyərək dayanır, şinelinin ötəyi altında kibrit yandıraraq papiros çəkirdi. Yaxşı papiros iyi Vıpryajkinin səbrini tükətdi:

- Birini də mənə ver, - deyə xahiş etdi.
- Buyurun!

Vıpyrajkin içi papirosla dolu dəri səfər qutusunu aldı, içindən bir papiros götürdü, qutunu isə cibinə qoydu, komandir ona bir söz demədi, amma xutora girdikləri zaman soruşdu:

- Siz məni haraya aparırsınız?
- Orada bilərsən.
- Yənə də, haraya aparırsınız?
- Bölük komandirinin yanına.
- Siz məni briqada komandiri Boqatiryovun yanına aparın.
- Burada elə adam yoxdur.

- Necə yəni yoxdur! Mənə məlumdur ki, o dünən öz qərargahı ilə birlikdə buraya - Baxmutkinoya gəlmişdir və indi buradadır.

- Bu haqda bizə heç nə məlum deyil.

- Daha yetər, yoldaşlar! Sizə məlum deyil, mənə məlumdur?! Madam ki, bir hadisə sizin düşmənlərinizə də məlumdur, daha o, hərbi sirr deyil.

- Yeri, yeri!

- Mən gedirəm. Amma siz məni Boqatiryovun yanına aparın.

- Danışma! Hərbi xidmət qaydalarına əsasən mənim səninlə danışmağa ixtiyarım yoxdur.

- Bəs papiros qutusunu almağa necə, hərbi xidmət qaydaları ixtiyar veririmi?

- Nə olsun ki!.. Yeri, həm də dilini qarnına qoy, yoxsa bu saat şinelini də soyunduraram. Pah, nə yaman dəyməmişəm!

Bölük komandirini zorla silkələyib oyatdılar. O uzun zaman yumruğu ilə gözlərini ovuşdurdu, əsnədi, qaşqabağını salladı və keyli vaxt şadlığından yerə-göyə sığmayan vzvod komandiri müavinin nə dediyini başa düşmədi.

- Kimdir deyirsən? Serdobsk polkunun komandiri? Yalan demirsən ki? Sənədlərini göstər görüm.

O bir neçə daqiqədən sonra qırmızılارın komandiri ilə briqada komandiri Boqatiryovun mənzilinə gəldi. Boqatiryov Serdobsk polku komandirinin əsir edildiyini və indicə buraya gətirildiyini eşidəndə, dik atıldı. O şalvarının qabağını düymələdi, aşırmasını dolğun çiyinə keçirdi, beşlik çırağı yandırdı, qapı yanında qurumuş qırmızı komandirdən soruşdu:

- Siz Serdobsk polkunun komandirisiniz?
- Bəli, mən Serdobsk polkunun komandiri Voronovskiyəm.
- Əyləşin.
- Təşəkkür edirəm.

- Sizi necə... Sizi nə kimi şəraitdə tutublar?

- Mən özüm atıma minib sizin yanınıza gəlirdim. Sizinlə təklidə danışmalıyam. Kənar adamların bayıra çıxmasını əmr edin.

Boqatiryov əli ilə işarə etdi. Qırmızılارın komandiri ilə gəlmiş bölük komandiri və ağzı açılıq qalmış ev sahibi - kürənsaqal xurafatçı kişi çəiyə çıxdı. Boqatiryov dibdən maşınlanmış qara, qarpız kimi yumru başını ovuşdura-ovuşdura yalxı kirli alt köynəyində stolun arxasında oturmuşdu. Yanaqları şişkin və pis yatışdan üzərində zolaqlar əmələ gəlmiş sifətində təmkinli maraqlı ifadəsi var idi.

Şineli əynində qəşəng duran, çiyindən zabıt qayıqları keçirilmiş ortaboylu, dolu bədənli Voronovski düz çiyinlərini dikəltti, qabağı vurulmuş qara bıqları altından qımışdı:

- Ümidvaram ki, danışdığım adam zabitdir, elədirmi? İcazə verin, əvvəlcə iki kəlmə özüm barədə danışım, sonra da buraya nə məqsədlə gəldiyimi söyləyim... Mən ictimai mənşə etibarlı ilə keçmiş zadəgan oğluyam və çar ordusunun ştabs-kapitanıyam. Almaniya müharibəsi illərində yüz on yeddinci atıcı Lyubomirsk polkunda qulluq eləmişəm. Min doqquz yüz on səkkizinci ildən Sovet hökumətinin dekreti ilə keçmiş ordu zabiti kimi Qızıl Orduda Serdobsk polkunun komandiriyəm. Qızıl Ordu sıralarında olduğum müddətdə, mən çoxdan sizin tərəfə... bolşeviklərə qarşı mübarizə aparanlar tərəfə keçmək üçün münasib məqam axtarırdım...

- Cənab ştabs-kapitan, məqam axtarmağınız çox uzun çəkmişdir.

- Bəli, amma mən Rusiya qarşısında günahlarımı təmizləmək üçün təkcə özüm keçmək istəməirdim (bunu çoxdan eləmək olardı), özümmlə birlikdə Qızıl Ordu hissəsini də, bu hissədəki ən sağlam ünsürləri, kommunistlər tərəfindən aldadılmış və qardaş qırğınına cəlb edilmiş adamları da götürmək istəyirdim.

Sabiq ştabs-kapitan Voronovski, bir-birinə yaxın ala gözlərini Boqatiryovun üzünə dikdi və qarşısındakı adamın bu sözlərə inanmayaraq gülümsədiyini görüb qız kimi pörtüdü, tez əlavə etdi:

- Cənab Boqatiryov, mənə və mənim dediklərimə müəyyən etimadsızlıq göstərsəniz, bu təbiidir... Sizin yerinizə olsaydım, eyni

hisslər mənə də olardı. Siz mənə bu deyilənləri faktlarla isbat etməyə icazə verin. Həm də təkbizədilməz faktlarla...

O, şinelinin ədəyini araladı, şalvar cibindən bir cib bıçağı çıxartdı, elə əyildi ki, çiyin qayıqları xışıldadı, şinelinin möhkəm maşınlanmış yan tikişlərini ehtiyatla sökməyə başladı. Bir dəqiqədən sonra şinelin sökülmüş yerindən saralmış kağızlar və kiçik bir fotosəkil çıxartdı.

Boqatıryov sənədləri diqqətlə oxudu. Bunlardan birində təsdiq olunurdu ki, "həmin vəsiqə sahibi həqiqətən 117-ci Lyubomirsk atıcı polkunun poruçiki Voronovskidir, müalicədən sonra, yaşadığı Smolensk vilayətinə iki həftəlik məzuniyyətə göndərilir". Vəsiqənin üstündə 14-cü Sibir atıcı diviziyasının 8 nömrəli səyyar hərbi xəstəxanası baş hakiminin imzası və möhürü var idi. Voronovskinin adına yazılmış başqa vəsiqələr də aşkar isbat edirdi ki, o gerçəkdən də zabitdir, fotosəkildən isə, əvvəllər kiçik zabit olmuş, gənc Voronovskinin bir-birinə yaxın gülüş gözləri Boqatıryovun üzünə tamaşa edirdi. Şəkil sahibinin yaraşıqlı frənçinin döşündə zabitlərə verilən Georgi xaçı parıldayı, poqonların saf bəyazlığı kiçik zabitin qarabuğdayı yanaqlarını, tünd bıqlarını daha da qabarıq göstərirdi.

– Yaxşı, nə olsun ki? – deyə Boqatıryov soruşdu.

– Mən sizə bunu deməyə gəlmişəm ki, mənimlə köməkçim, – keçmiş poruçik Volkov tərəfindən təbliğ edilmiş qızıl əsgərlər də, aydın məsələdir ki, kommunistlərdən başqa, Serdobs polku bütün tərkibi ilə, istənilən vaxt sizin tərəfə keçməyə hazırdır. Qızıl əsgərlərin az qala hamısı – Saratov və Samara vilayətləri kəndililəridir. Onlar bolşeviklərə qarşı vuruşmağa razıdırlar. Biz sizinlə birlikdə bu saat polkun təslim edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirməliyik. Polk hazırda Ust-Xoperskaya stanitsasındadır, min iki yüz piyadadan ibarətdir, partiya özəyində otuz səkkiz nəfər var, bir də otuz nəfər yerli kommunistlərdən ibarət bir vızod var. Biz əvvəlcə sərəncamımıza verilmiş batareyanı ələ keçirdərik, amma topçu nəfərlərini, ehtimal ki, məhv etmək lazım gələcəkdir, çünki onların əksəriyyəti kommunistdirlər. Mənim qızıl əsgərlərim arasında çaxnaşma var, onlar ataları üzərinə qoyulmuş ərzaq sapalağından çox narazıdırlar. Biz də bu bəhanədən istifadə etdik və onları kazaklar tərəfə, yəni sizin tərəfə keçməyə meyilləndirdik. Əsgərlərdən bir çoxu yalnız bundan nigərandırlar: birdən polk təslim olduğu zaman onlara divan tutarlar!

Bax, bu məsələ barədə, əlbəttə, bu işin vacib cəhəti deyildirsə də, mən sizinlə şərtləşməliyəm.

– Nə cür divan tutula biləmiş?

– Adamları qırmaq, soyğun...

– Yox buna yol vermərik!

– Bir şərtimiz də var: əsgərlər təkid edirlər ki, Serdobs polku necə var eləcə də saxlanılsın və sizinlə birlikdə, amma müstəqil döyüş vahidi kimi bolşeviklərə qarşı vuruşsun.

– Bu haqda mən sizə söz verə...

– Bilirəm! Bilirəm! Bu haqda siz öz komandanlığınızla danışar və qərarınızı bizə bildirərsiniz.

– Bəli, bu haqda mən Vyoşkiyə məlumat verməliyəm.

– Bağışlayın, mənim vaxtım çox azdır, bir saat artıq ləngisəm, orada olmadığımı polk komissarı duyar. Mənə elə gəlir ki, təslim şərtləri barədə razılığa gələrik. Komandanlığınızın qərarını mənə tez bildirin. Polku götürüb Donets tərəfə yollaya bilərlər, ya da yeni kömək gələr və bu zaman işlər...

– Bəli, mən bu saat Vyoşkiyə çapar yollaram.

– Bir sözüm də var: kazaklarınıza əmr edin, mənim silahlarımı özümə qaytarsınlar. Məni nəinki türk-silah elədiklər, – Voronovski səliqəli danışığını qırdı və yarıxəcalətli bir şəkildə gülümsəndi, – papiros qutumu da aldılar. Bu, əlbəttə, artıq bir şey deyil, amma ailəmizdən qalma yadigar kimi mənim üçün qiymətli.

– Hər şeyinizi qaytararlar. Bəs mən Vyoşkidən cavab alanda bunu sizə necə çatdırım?

– İki gündən sonra buraya, Baxmutkin xutoruna Ust-Xoperskaya sakini olan bir qadın gələcəkdir, Parol da... sözgəlişi "birləşmə" olsun. Sözüünüzü ona deyirsiniz. Şübhəsiz ki, sözlə...

Yarım saatdan sonra Maksayevsk bölüyü kazaklarından biri atını dördnala günbatana – Veşenskaya doğru səyirdirdi...

Ertəsi gün Kudinovun şəxsi yavəri Baxmutkinə gəldi, axtarış briqada komandirinin mənzilini tapdı və hətta atını bir yerə bağlamadan, otağa girdi, üzərində "Olduqca təcili. Tamamilə gizli" sözləri yazılmış paketi Qriqori Boqatıryova verdi. Boqatıryov çox

səbirsizliklə paketin möhür basılmış surğucunu qırdı. Yuxarı-Don mahal soveti blankı üzərində Kudinovun özünün əli ilə iri xətlə bu sözlər yazılmışdı:

Salam, Boqatiryov! Xəbər çox sevindiricidir. Səni Serdobsk polku ilə danışıq aparmağa və nəyin bahasına olursa-olsun onları təslimə meyilləndirməyə vəkil edirik. Bu məsələdə onlara güzəştə getməyi təklif edirəm, vəd edin ki, polku bütünlükdə təhvil alacaq və hətta tərk-silah etməyə cəyik. Kommunistlərin, polk komissarının, xüsusən bizim vəşenskliləri, yelanskiləri və ust-xoperskliləri kommunistlərin tutulub bizə təslim edilmələrini vacib şərt kimi irəli sür. Qoy batereyanı, arabaları, maddi ləvazimatı mütləq ələ keçirsinlər. Bu işi hər cəhətdən sürətləndir! Polkun gəlib dayanacağı yərə mümkün qədər çoxlu qoşun topla, onları sakitcə mühasirəyə al və tərk-silaha başla. Əgər o yan-bu yan eləsələr hamısını son nəfərinə qədər qır. Ehtiyatla iş gör, amma qətiyyətli ol. Elə ki, hamısını tərk-silah elədin, bütün polku Veşenskayağa yolla. Onları buraya çayın sağ sahilinə göndər, belə daha münasibdir, çünki bu tərəfdə onlar həm cəbhədən uzaqda olarlar, həm də çıpaq çöldür, birdən ayılmış olsalar, qaçmaq niyyətinə düşsələr heç yərə gedə bilməzlər. Onları Donun üstü ilə qov, xutorların arası ilə gəlsinlər, göz olmaq üçün də üstlərinə iki süvari böliyi göndər. Biz Veşenskayağa onları iki bir-üç bir başqa böliyələrə paylaşıdırırıq və öz adamlarına necə güllə atmalarına baxırıq.

Sonrası isə bizim işimiz deyil, Donetskə o tərəfdə bizimkilərlə bir-ləşərik, qoy bu adamları onlar özləri mühakimə eləsin və istədiklərini eləsinlər. Mənə qalarsa, qoy hamısını dar ağacından assınlar. Heyifsilən-məram... Sənin müvəffəqiyyətinə sevinirəm. Mənə hər gün çaparla məlumat göndər.

Kudinov

Əlavə kağızda yazılmışdı:

Serdobsklılar bizim yerli kommunistləri tutub sizə təslim etsələr, onları güclü keşik altında, yenə də xutorların arası ilə Veşkiyə göndər. Lakin əvvəlcə polkun özünü yola sal. Tapşır ki, keşikçiliyə ən etibarlı kazakları (ən qəddar olanları və qocaları) göndərsinlər, qoy onlar gətirsinlər, əvvəlcədən də camaata bu barədə geniş məlumat verilsin. Əllərimizi onların qanına bulamağımızın mənası yoxdur. İş bacarıqla, ağıllı təşkil olunsun, onları elə arvadlar paya ilə vurub öldürəcəklər. Anladınmı? Bizə bu cür siyasət daha əlverişlidir; güllələsək qırmızılar bu xəbəri

əşidən kimi fikirləşəcəklər: aha, deməli, onlar əsirləri güllələyirlər; mən dediyim kimi etsək, yeni əhalini zəncirdə saxlanmış it kimi onların üstünə buraxsaq, xalq qəzəbinə meydan versək, iş daha asan olar. Məhkəməsiz cəzalandırmaq, vəssalam. Nə sorğu-sual, nə də cavabdehlik!

XLVIII

Aprelin 12-də Yelanskaya stanitsasının Antonovo xutoru yaxınlığında üsyançılara qarşı vuruşmada 1-ci Moskva polku möhkəm əzişdirildi.

Yerli şəraiti yaxşı bilməyən qızıl əsgərlər vuruşa-vuruşa xutora gəldilər. Seyrək kazak həyətləri, adacıqlar kimi torpağı bərk qum-sallıq ərazidə yerləşmişdi, cır-cırpı döşənmiş küçələr, döngələr isə keçilməz bataqlıq idi. Xutor başdan-başa qalın qızılağac kolluğu, rütubətli şorakət və bataqlıq idi. Yelanka çayı bu xutorun qırağından axırdı, çay az sulu idi, amma dibi lıqlı və bulanıq idi.

1-ci Moskva polkunun atıcıları zəncir xətti ilə xutora girdilər, amma ilk həyətlərin yanından yenidən keçib qızılağac kolluğuna girmişdilər ki, zəncir xətti ilə irəliyə gedə bilməyin mümkün olmadığını başa düşdülər. 2-ci batalyonun komandiri, tərs latış bataqlığa batmış atını güc-bəla ilə çıxarmış böyük komandirinin irəli sürdüyü dəlillərə etina etməyərək: "İrəli!" komandası verdi və hamıdan əvvəl özü boş və ayağın altından qaçan yerlə cürətlə irəliyə atıldı. Bir ara tərəddüdə qalmış qızıl əsgərlər də əllərində pulemyot onun ardınca hərəkət etdilər. Dizlərinə qədər lığa bata-bata əlli səjina qədər irəlilədilər. Amma elə bu anda zəncir xəttinin bu başından o başına xəbər yayıldı: "Arxamıza keçirlər!", "Kazaklar gəldi!", "Mühasirə olunduq!"

Doğrudan da üsyançıların iki böliyi batalyonun arxasına keçdi, geridən hücumla atıldı.

Qızılağac kolluğunda 1-ci və 2-ci batalyonların üçdə biri qırıldı, geriye çəkildilər.

Həmin vuruşmada İvan Alekseyeviç üsyançıların evdə hazırladıqları güllə ilə ayağından yaralandı. Mişka Koşevoy onu qucağına götürərək atışma meydanından çıxartdı; atını bəndin üstü ilə səyirdib keçən bir qızıl əsgərə təklif etdi ki, yaralıni götürsün; qızıl

əsgər boyun qaçırtmaq istədikdə Mişka az qaldı onu qılımla vur-sun, amma sonra yaralını ikitəkərli patron arabasının yanına qədər aparmağa onu vadar etdi.

Polk Yelansk xutoruna qədər geri oturdulmuşdu. Bu məğlubiyyət Don çayının sol sahili ilə irəliləyən bütün qızıl əsgər hissələrinin başladıkları hücumu çox pis təsir göstərdi. Malkin Bukanovskaya-dan iyirmi verst şimala, Slaşevskaya stanitsasına çəkilməyə məcbur oldu; sonra isə üsyançıların silahlı qüvvələrinin toziyiqinə davam gətirə bilməyib, Malkinin kiçik dəstəsinə nisbətən ondan qat-qat güclü olan, həm də qızgın hücumu atılmış üsyançılardan can qurtarmaq üçün, buzun çayda sınmasından bir gün əvvəl, Xopra çayının bu tayına keçdi; çaydan adladıqları zaman bir neçə at suda boğuldu, sonra Kumiljenskaya stanitsasına doğru hərəkət etdilər.

Xopra çayı mənsəbində, buz sınıdan sonra yolu kəsilmiş 1-ci Moskva polku Dondan çayın sağ sahilinə keçdi: kömək gözləyərək, Ust-Xoperskaya stanitsasında dayandı. Tezlikdə Serdobsk polku da oraya gəldi. Bu polkun kadrları 1-ci Moskva polkunun kadrlarından kəskin surətdə fərqlənirdi. Moskvalı, tulalı, nijni-novqorodlu fəhlələrdən ibarət olan Moskva polku, onun döyüşkən özəyi, mərdliklə, inadla vuruşurdu, üsyançılarla dəfələrlə əlbəyaxa döyüşə atılmışdı, hər gün onlarca döyüşçüsü ölür və yaralanırdı. Yalnız Antonovo tələsi polku müvəqqəti olaraq sıradan çıxartdı, lakin geri çəkilməkdən düşməyə bir tək araba və ya patron qabı da vermədi. Serdobsk polkunun bir bölüyü isə Yaqodinsk xutoru yaxınlığındakı ilk vuruşmada üsyançı süvarilərin hücumu qarşısında duruş gətirə bilmədi; onlar kazakların sel kimi axışib gəldiklərini görən kimi, səngərlərdən çıxıb qaçdılar, hücumu şiddətli pulemyot atəşi ilə dəf etmiş kommunistlər olmasaydı, qaçanların hamısını heç şübhəsiz ki, üsyançılar qılıncdan keçirəcəkdə.

Serdobsk polku atüstü Serdobsk şəhərində təşkil olunmuşdu. Qızıl əsgərlərin çoxu ahıl Saratov kondiləri idi, əhvali-ruhiyyələri qətiyyənlə qızıl əsgərlər arasında mənəvi ruh yüksəkliyini qaldıra biləcək dərəcədə deyildi. Bölükdə savadsızlar olduqca çox idi, kəndin varlı – qolçomaq hissəsinə mənsub olanlar da az deyildi. Polkun komanda heyətinin yarıya qədəri keçmiş zabitlərdən ibarət idi; xasiyyəti mülayim, iradəsiz polk komissarının qızıl əsgərlər arasında hörməti yox idi; xainlər isə – polk komandiri, qərargah

rəisi və iki nəfər bölük komandiri, polku təslim etmək niyyətinə düşərək, heç şey görməyən özək üzvlərinin gözləri önündə, polka soxulmuş əks-inqilabçı əhvali-ruhiyyəli qolçomaqlar vasitəsi ilə qızıl əsgərlər arasında cinayətkar pozuculuq işi aparır, kommunistlərə qarşı məharətlə fitnə-fəsad yayır, üsyanı yatırımaq üçün aparılan mübarizənin müvəffəqiyyətlə nəticələnməyinə inamı zəiflədir, polku təslim etməyə hazırlaşdırırlar.

Serdobsk polkunun üç nəfər qızıl əsgəri ilə bir mənzildə yaşayan Ştokman səksəkəli bir halda qızıl əsgərlərə göz qoyurdu; nəhayət, buna qəti inandı ki, polkun başının üstünü almış ciddi təhlükə var: bunu o, bir gün serdobsklılarla bərk sözləşəndə başa düşmüşdü.

Ayın 27-də, axşam şər qarışanda serdobsklıların ikinci bölüyündən iki nəfəri həmin mənzilə gəldi. Bunlardan biri, familiyası Qorıqasov olan, salam vermədən iyrənc bir təbəssümlə Ştokmana və çarpayıda uzanmış İvan Alekseyeviçə baxıb dedi:

– Davanı başa vurduq! Evdə ailələrimizin taxılını əlindən alırlar, burada da heç məlum deyil ki, nədən öləri vuruşuruq.

– Niyə vuruşduğunu bilmirsən? – deyərək Ştokman kəskin şəkildə soruşdu.

– Bəli, bilmirəm! Kazaklar da bizim kimi əkinçidirlər! Onların nə üçün üsyan etdiklərini bilirik! Bilirik...

Adətən toxtaq olan Ştokman qızıxdı:

– Bəs, ay əclaf, onu bilirmisən ki, kimin sözünü danışırısan? Ağqvardiyaçıların!

– Sən çox artıq-əskik danışma! Yoxsa ağzını əzişdirirəm!.. Eşitdiniz, uşaqlar, nə dedi? Gör necə həddini aşmışdır!

Qısaaboy və un çuvalı kimi bir başqası da söhbətə qarışdı:

– Yavaş! Toxta, ay saqqallı. Biz sizin kimilərinizi çox görmüşük. Sən elə güman edirsən ki, kommunist olduğuna görə, tutub boğazımızı üzə bilərsən? Özünü yığışdır, yoxsa sənə elə gəliş gələrik ki, köpün yatar!

O cansız Qriqasovun qabağına keçdi, gödək, amma qüvvətli əllərini dalına qoyaraq, gözlərini bərəldə-bərəldə Ştokmanın üstünə yeridi.

– Siz nə fikirdəsiniz?.. Hamınız ağqvardiyaçı kimi danışırırsınız!.. – deyərək Ştokman nəfəsi kəsilə-kəsilə soruşdu və var gücü ilə üstünə gələn qızıl əsgəri geri itələdi.

Qızıl əsgər büdrədi, əl atıb Ştokmanın qolundan yapışmaq istədi, amma Qriqasov onu dayandırdı:

– Ona qoşulma!

– Bunlar əks-inqilabçı danışığıdır! Biz sizi Sovet hakimiyyətinə xəyanət edənlər kimi mühakimə edəcəyik.

Ştokmanla bir mənzildə qalan qızıl əsgərlərdən biri ona belə cavab verdi:

– Bütün polku tribunala göndərə bilməyəcəksən!

Başqaları da onun sözünə qüvvət verdilər:

– Kommunistlərə qənd də verirlər, papiros da, amma bizə vermirlər!

İvan Alekseyeviç başını çarpayıdan qaldıraraq qışqırdı:

– Yalan deyirsən! Sizə nə verirlərsə, biz də onu alırıq!

Ştokman bir kəlmə belə olsun danışmadan geyinib bayıra çıxdı... Onu tutub saxlamadılar, amma gedəndə dalınca rişxənd dolu atmacalar atdılar.

Ştokman polk komissarını qərargahda tapdı. Onu o biri otağa çağırdı, qızıl əsgərlərlə toqquşmanı həyəcanla söylədi, onların həbs edilməsini təklif elədi. Komissar köz kimi qızaran balaca saqqalını qaşıya-qaşıya, qara sümük sağanağı olan cənəyini qətiyyətsiz bir şəkildə düzəldə-düzəldə onu dinlədi:

– Sabah özəyin iclasını çağıraraq, vəziyyəti müzakirə edirik. Dediyan adamları isə mən indiki şəraitdə həbsə almağı lazım bilmirəm.

– Niyə? – deyər Ştokman kəskin tərzdə soruşdu.

– Bilirsiniz nə var, yoldaş Ştokman... Mən özüm də hiss edirəm ki, polkda vəziyyət yaxşı deyil, ehtimal ki, nə isə bir əks-inqilabi təşkilat var, amma bu təşkilatın izini axtarıb tapmaq mümkün olmur. Polkun əksəriyyəti həmin təşkilatın təsiri altındadır. Buna kəndli mühiti deyirlər, neyləmək olar! Mən qızıl əsgərlərdəki əhvali-ruhiyyə barədə yerinə lazımı məlumat vermişəm, polku cəbhədən çıxarıb, təzədən təşkil etməyi təklif eləmişəm.

– Niyə siz bu aqşqvardiyaçı agentləri dərhal həbsə almağı və diviziyanın inqilabi tribunalına yollamağı qeyri-mümkün hesab edirsiniz? Axı bu cür danışqlar açıqdan-açıq xəyanətdir!

– Bəli, lakin bu xoşagəlməz nəticələr verə bilər, hətta üsyana səbəb olar.

– Məsələ belədir? Bəs onda siz, polkda əksəriyyətin belə əhvali-ruhiyyədə olduğunu görə-görə niyə bu barədə çoxdan siyasi şöbəyə məlumat verməmişsiniz?

– Axı mən sizə dedim ki, məlumat vermişəm. Nədənə Ust-Medveditsada cavabı ləngidirlər. Polku arxaya çəkən kimi biz nizam-intizamı pozanların hamısını ciddi cəzalandıracağıq; o cümlədən söylədiyiniz sözləri demiş qızıl əsgərlər də cəzasına çatacaqdır. – Komissar qaşqabağını sallayıb pıçıltı ilə əlavə etdi. – Mən Voronovskidən və... qərargah rəisi Volkovdan şübhələnirəm. Günü sabah özək iclasından sonra Ust-Medveditsaya yola düşəcəyəm. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün təcili tədbir görmək lazımdır. Xahiş edirəm aramızdakı söhbət gizli qalsın.

– Məgər indi kommunistlərin iclasını çağırmaq olamaz? Axı, yoldaş, vaxt keçir!

– Başa düşürəm. Lakin bu indi mümkün deyil. Kommunistlərin çoxu indi qarovulda və pusqudadırlar... Bunu mən təkid eləmişəm, çünki bu vəziyyətdə bitərəflərə etibar etmək səhlənkarlıq olardı. Əksəriyyəti kommunistlərdən ibarət olan batareyə da Krutovskdən ancaq bu gün gecə gələcəkdir. Onları polkdakı çaxnaşma ilə əlaqədar olaraq çağırıdım.

Ştokman qərargahdan qayıtdı, komissarla söhbətini İvan Alekseyeviçə, Mişka Koşevoya qısaca danışdı. O İvan Alekseyeviçdən soruşdu:

– Hələ yeriye bilmirsən?

– Axsayıram. Əvvəllər yaranın xarab ola biləcəyindən qorxurdum, amma indi, istər-istəməz yerimək lazım gələcəkdir.

Axşam Ştokman polkun vəziyyəti haqqında müfəssəl məlumat yazdı və gecəyarısı Koşevoyu yuxudan oyatdı. Paketi onun qoltuğuna dürtüb dedi:

– Bu saat bir at tap, dərhal Ust-Medveditsaya səyirt. Ölsən də bu məktubu On dördüncü diviziyanın siyasi şöbəsinə çatdır... Neçə saatdan sonra orada olarsan? Haradan at tapmaq fikrindəsən?

Mişka niqıldaya-niqıldaya qurumuş sarı çəkmələrini ayağına keçirtirdi, arabir dayana-dayana deyirdi:

– Atı... atlı kəşfiyyatçıların atlarından birini oğurlayacağam. Ust-Medveditsaya isə... ən çoxu... iki saatdan sonra çataram.

Kəşfiyyatçıların atı pisdır, yoxsa... lap saat yarım da çatardım! Mən at otarmışam... Atı necə sürməyi bilirəm.

Mişka paketi qoltuğundan çıxartdı, şinelinin cibinə qoydu.

– Niyə elə elədin? – deyə Ştokman soruşdu.

– Serdobsklılar yaxalasalar, məktubu tez çıxara bilmək üçün.

– Sonra? – deyə Ştokman onun nə demək istədiyini başa düşmədi.

– Daha “sonra”-sı isə yoxdur ki! Onlar mənə elə keçirdən kimi məktubu çıxardıb udacağam.

– Aferin! – Ştokman azacıq gülümsündü, Mişkaya yaxınlaşdı və ürəyinə ağır bir fəlakət baş verəcəyi dammış kimi, onu bağrına basdı, soyuq və titrək dodaqları ilə öpdü. – Get.

Mişka mənzildən çıxdı, süvari kəşfiyyatçıların atları arasından ən yaxşısını mıxdan xatasız-bəlasız açdı, adi yerişlə qarovulların yanından ötdü, şəhadət barmağı təptəzə süvari beşatılanının tətində, kənarlardan dolanıb böyük yola çıxdı. Yalnız bundan sonra tufəngin qayığını çiyinə keçirdi və quyruğu gödək balaca Saratov atını öyrəşmədiyi bir sürətlə çapmağa və özü dediyi kimi “canını almağa” başladı.

XLIX

Dan yeri ağaranda narın yağış başladı. Yel əsdi. Gündoğandan qara tufan buludu irəlilədi. Ştokman və İvan Alekseyeviçlə bir mənzildə qalan serdobsklılar hava işıqlaşan kimi qalxıb getdilər. Yarım saatdan sonra isə Ştokman kimi yoldaşları ilə birlikdə Serdobsk polkuna qoşulmuş yelansklı kommunist Tolqaçov qaça-qaça həmin mənzilə gəldi. O, qapını açdı, nəfəsi kəsilə-kəsilə çığırdı:

– Ştokman Koşevoy, evdəsinizmi? Eşiyə çıxın!

– Nə olub? İçəriyə gəl! – Ştokman dəhlizə keçdi, yeriye-yeriye şinelini geydi. – Bura gəl!

– Fəlakətdir! – deyə Ştokmanın ardınca yan otağa girmiş Tolqaçov pıçıldadı: – Piyadalar indicə stanitsa yaxınlığında... Kru-tovskdən gələn batareyamızı tərk-silah eləmək istəyirdi. Atışma oldu... Topçular hücumu dəf etdi, topların çaxmaqlarını çıxarıb qayıqlarda çayın o tayına keçdilər...

– Sonra, sonra? – deyə İvan Alekseyeviç inildəyə-inildəyə çək-məsini yaralı ayağına çəkərək onu tələsdirdi.

– İndi isə kilsənin yanında mitinqdir... Bütün polk oradadır...

– Cəld olun, hazırlaşın! – deyə Ştokman İvan Alekseyeviçə əmr etdi və Tolqaçovun sırtqlısının qolundan yapışdı. – Komissar haradadır? Qalan kommunistlər haradadırlar?..

– Bilmirəm... Bəziləri qaçdılar, mən də sizin yanınıza gəldim. Teleqrafi tutublar, heç kəsi ora buraxmırlar... qaçmaq lazımdır. Amma necə qaçasan? – Tolqaçov özünü itirmiş halda sandığın üstünə çökdü, qolları paçasının arasına düşdü.

Bu zaman artırmada ayaq səsləri eşidildi, altı nəfər serdobsklı qızıl əsgər dəstə ilə mənzilə doluşdu. Hamısı hiddətli idi, sifətlərində amansız bir qətiyyət ifadəsi var idi.

– Kommunistlər, haydı mitinqə! Cəld olun!

Ştokman hirsli-hirsli dodaqlarını sıxdı, İvan Alekseyeviçin üzünə baxdı:

– Gedək!

– Silahınız qalsın! Döyüşə getmirsiniz! – Serdobsklılardan birisi dedi, amma Ştokman, heç nə eşitməmiş kimi, tufəngini çiyinə keçirdi, hamıdan əvvəl eşiyə çıxdı.

Meydana yığılmış min yüz adamın hərəsi bir cür səslə bağırırdı. Ust-Xoperskaya stanitsası sakinləri bu arada görünmürdü. Onlar baş verəcək hadisələrdən qorxuşaraq, qaçıb evlərində gizlənmişdilər (bu əhvalatdan bir gün əvvəl, stanitsada güclü sayıe yayılmışdı ki, polk üsyançılarla birləşir, buna görə də stanitsada kommunistlərlə vuruşma ola bilər). Uğuldaşan serdobsklıların izdihamına birinci Ştokman yaxınlaşdı, polkun komanda heyətindən burada kimin olduğunu görməyə çalışdı. Polk komissarını onun yanından apardılar. İki əsgər onun qollarından yapışmışdı. Rəngi qaçmış, daldan itələnən komissar başıpozuq şəkildə yığılmış qızıl əsgərlərin arasına girdi. Ştokman bir neçə dəqiqə onu gözəndən itirdi, sonra isə gördü ki, kiminsə evindən çıxardılıb buraya gətirilmiş qumar stolunun üstünə çıxmışdır. Ştokman ətrafına boylandı. Axsaq İvan Alekseyeviç tufənginə söykənmiş halda geridə dayanmışdı, onlar aparmağa gəlmiş qızıl əsgərlər də onunla yanaşı durmuşdular.

Danışmağa başlamış komissarın səsi çox zəif çıxdı:

– Qızıl əsgər yoldaşlar! Düşmən çox yaxında olduğu vaxt mitinq eləmək... Yoldaşlar!

Onu sözünü deməyə qoymadılar. Stolun yaxınlığında boz qızıl əsgər papaqları, küləkdən hərəkətə gəlmiş kimi, qaynaşdı, tüfənglərin göyümsov süngüləri ləngər vurdu, bir çoxları yumruğunu stol tərəfə qıcadı, açılan güllə kimi meydanın hər tərəfinə bu cür bağırırlar yayıldı:

- Yoldaş olmuşuq!
- O meşin pencəyini çıxart!
- Sən bizi aldatdın!
- Bizi kimin üstünə davaya aparırsan?
- Əşi qılçasından tut, çək yıxılsın!
- Vur!
- Süngünü qarnına sox!
- Komissarlıq elədiyi yetər!

Ştokman gördü ki, iri cüssəli, yaşlı bir qızıl əsgər stolun üstünə çıxdı, sol əli ilə komissarın qısa, kürən saqqalından yapışdı. Balaca stol yırgalandı və qızıl əsgər komissarla birlikdə, stolu araya almış və əllərini irəliyə uzatmış adamların arasına yığıldı. Bir az əvvəl qumar stolunun qoyulduğu yerdə indi boz şinelli əsgərlər qaynaşdı: şaşqın halda çıxıran komissarın qışqırtısı göy gurultusunu andıran bağırçı içində batdı.

Ştokman dərhal o tərəfə cumdu. Adamları kobudcasına qırağa itələyə-itələyə, boz şinelləri arxadan dürtmələyə-dürtmələyə, özünü komissarın dayandığı yerə yetirdi. Heç kəs onun qabağını kəsib dayandırmadı, kimi tüfənginin qundağı, kimi yumruğu ilə onu itələyir, peysərinə vururdu, onun tüfəngini dartıb çiyindən çıxartdılar, təpəsi qırmızı kazak papağını başından götürdülər.

Ştokman qızıl əsgərlərdən birinin ayağını yamanca basdadı, qızıl əsgər qəzəblə çığırdı:

- Haraya dürtülürsən, ay lənətə gəlmiş?

Tərsinə çevrilmiş stolun yanına çatanda, dolu gövdəli vzvod komandiri Ştokmanın qabağını kəsdi. Onun çal papağı peysərinə sürüşmüşdü, şinelinin yaxası açıq idi, kərpici, qırmızıya çalan sifətdən tər axırdı, sonsuz qəzəblə dolu gözləri dumanlı idi.

- Hara soxulursan?

– Söz verin! Süvari döyüşçüyə söz verin! – deyə Ştokman güclə nəfəsini də-rə-dərə xırıldadı və bir göz qırpmında stolu düzəltdi. Stolun üstünə çıxanda ona hətta kömək də elədilər. Lakin azğınlamış adamların bağırıqları meydanı götürmüşdü. Ştokman bacardığıca ucadan bağırırdı: “Sa-kit oluu-uuun!.. – Yarım dəqiqədən sonra səs-küy yavaşdı: Ştokman öskürəyini boğa-boğa, çığıra-çığıra dedi: – Qızıl əsgərlər! Eyib olsun sizə! Ölkənin ən ağır günlərində siz xalq hakimiyyətinə qarşı xəyanət edirsiniz! Siz düşmənin üroyinin başına möhkəm zərbə endirmək lazım gəlirdi bir zamanda tərəddüd edirsiniz! Sovetlər ölkəsi hər tərəfdən düşmən mənəşəsi içində çırpındığı bir zamanda siz mitinq keçirirsiniz! Siz əskarca xəyanətə doğru gedirsiniz! Axı, niyə? Sizi xain komandirləriniz kazak generalına satmışdır! Onlar, bu sabiq çar ordusu zabitləri – Sovet hökumətinin etimadına xain çıxaraq, sizin avamlığınızdan istifadə edərək, polku kazaklara təslim etmək istəyirlər. Ağlınızı başınıza yığın. Sizin ölinizlə fəhlə-kəndli hakimiyyətinin boğulmasına yardım etmək istəyirlər!

Stoldan azacıq kənarda dayanmış 2-ci bölük komandiri – sabiq praporşik Veyminster istədi tüfəngi üzünə götürsün, amma Ştokman onun niyyətini duyub qışqırdı:

– Həddini bil! Məni istədiyin zaman öldürə bilərsən! Kommunist döyüşçüyə danışmağa imkan ver! Biz kommunistik, həyatımızı... qanımızı... damla-damla... – Ştokmanın səsi dəyişdi dəhşətli, gərginlikdən cırlaşdı, sifəti ölü sifəti kimi ağardı və cybəcərləşdi, – fəhlə sinfinə... məzlum kəndlilərə xidmət işinə həsr etmişik. Biz ölümün gözü içinə igidliklə baxmağa alışmışıq! Siz məni öldürə bilərsiniz...

- Bu sözləri eşitmişik!
- Başımızı az dəng elə!
- Qoy sözümlə deyim!
- Səs salmayın!

– ...Məni öldürə bilərsiniz, amma mən təkrar edirəm: ağlınızı başınıza yığın! Miting keçirmək yox, ağların üzərinə getmək lazımdır! – Ştokman qıyılmış gözlərini sakitləşmiş qızıl əsgər izdihamı arasında gəzdirdi, bir də gördü ki, polk komandiri Voronovski ondan bir qədər kənarda durmuşdur. Voronovski bir qızıl əsgərlə çiyin-çiyinə dayanmışdı; zorla gülümsünərək, həmin qızıl əsgərə nə isə pıçıldayırdı: – Sizin polk komandiriniz...

Ştokman Voronovskini göstərmək üçün əlini ona doğru uzatdı, lakin Voronovski əlini ağzına qoyaraq, onunla yanaşı durmuş qızıl əsgərə nə işə pıçıldadı; Ştokman cümləsini bitirməmiş narın yağışlı, rütubətli havada boğuc güllə səsi eşidildi. Tüfəngin səsi yarımcıq və sakit idi, elə bil qamçının ucu şappıldadı, lakin Ştokman əllərini döşünə basıb, dizi üstə oturdu, açıq, ağarmış başını aşağıya eydi... bir qədər yırğalansa da dərhal ayaq üstə qalxdı.

– Osip Davidoviç! – deyə İvan Alekseyeviç Ştokmanın bir də qalxdığını gördükdə zarıdı, özünü o tərəfə atdı, amma onun qolundan tutdular, buraxmayıb pıçıldadılar:

– Səsini kəs! Dinc dur! Tüfəngi bura ver, əclaf!

İvan Alekseyeviçin silahını aldılar, ciblərini axtardılar, meydan-dan apardılar. Meydanın müxtəlif yerlərində kommunistləri yaxalayır və tərək-silah edirdilər. Döngədə, yastı tacir evinin yanında beş və ya altı güllə açıldı, orada Lyuis pulemyotunu vermək istəməyən pulemyotçunu – kommunisti öldürdülər.

Bu zaman dodaqlarında qızıl qan köpüklənən, rəşəli bir səsle hıçqıran, sifəti ölü üz kimi ağarmış Ştokman balaca stolun üstündə yırğalana-yırğalana bir dəqiqə də dayandı, onu getdikcə tərək edən qüvvəsini, iradəsinin axırncı gücünü toplayaraq qışqırdı:

– Sizi yolunuzdan azdırbılar... bu xainlər... onlar günahlarını yuyublar, təzə mənşəb qazanırlar... Lakin kommunizm yaşayacaqdır!.. Yoldaşlar! Ağlınızı başınıza yığın!..

Voronovski ilə yanaşı durmuş qızıl əsgər yenə də tüfəngi çiy-ninə söykədi. İkinci güllə Ştokmanı üzüqoylu aşırıdı, stolun üstündən yerə – qızıl əsgərlərin ayağı altına sərdi. Serdobsklılardan ağzı yekə, dişləri yastı, üzü qızılcadan çopur-çopur bir kişi cəld atılıb stolun üstünə çıxdı, cır səsle qışqırdı:

– Biz burada çoxlu boş vədlər eşitdik, amma əziz yoldaşlar, bun-ların hamısı tamamilə yalandır, təhdiddir. Budur, bu saqqallı natiqi kəlləmayallaq aşırıdılar, amma eybi yoxdur – iti it kimi də öldürmək lazımdır! Zəhmətkeş kəndlilərin düşmənləri olan kommunistlərə ölüm! Yoldaşlar, mən onu demək istəyirəm ki, indi bizim gözlərimiz açılmışdır. Biz kiminlə davaya getməli olduğumuzu bilirik! Misal üçün götürək bizim Volsk uyezdini – orada nə deyilmişdi? Bərabərlik, xalqlar qardaşlığı! Bax yalançı kommunistlər belə deyirdilər... Haqiqətdə isə nə görürük? Elə mənim öz atamı götürək

– bizə belə bir xəbər, göz yaşları ilə yazılmış məktub göndərilmiş-dir: yazırlar ki, günün günortaçağı dəhşətli soyğunçuluq gedir! Həmin adamın, mənim atamın taxılını tamamilə aparıblar və dəyirmanını da əlindən alıblar, bəs zəhmətkeş kəndlilər haqqında dekretdə beləmi vəd edilmişdi? Bu balaca dəyirman mənim valideynimin alın təri ilə qazanılmışdırsa, sizdən sual edirəm, məgər bu kommunistlər tərəfindən soyğunçuluq deyilmi? Onların hamısının kökünü kəsmək, qanını içmək lazımdır!

Natiq sözünü bitirə bilmədi. Üsyançıların iki süvari bölüyü yortma yerislə günbatandan Ust-Xoperskaya stanitsasına girdi, Don vadisindəki dağların cənub döşündə kazakların piyada qoşunları göründü, üsyançıların 6-cı əlahiddə briqadasının komandiri zabib Boqatırov yarım bölüyün mühafizəsi altında qərargahı ilə birlikdə onlara yaxınlaşırdı.

O dəqiqə gündoğandan qalxmış buludlardan güclü yağış yağdı, Donun o tayında, Xopra çayının yuxarısında boğuc göy gurultusu eşidildi.

Serdobsk polku tez-tələsik sıraya düzülməyə, iki cərgə olmağa başladı. Boqatırovun qərargahla birlikdə gələn dəstəsi təpənin başında görsənən kimi, keçmiş ştabs-kapitan Voronovski qızıl əsgərlərin bu vaxtadək eşitmədikləri coşqun və boğazda şaqqıldayan bir səsle bağırdı:

– Po-o-olk! Fa-ra-ğa-a-at!..

L

Qriqori Melexov beş gün Tatarskda qaldı, bu müddət ərzində özü və qayınanası üçün bir neçə desyatın taxıl əkdı: təsərrüfatın dərini çəkməkdən arıqlamış, bit basmış Panteley Prokofyeviç bölükdən qayıdan kimi isə, yenə Çir sahilində dayanmış hissəsinə yola düşməyə hazırlaşdı. Kudinov gizli məktubla, Serdobsk polku ilə aparılan danışıqların başladığını ona xəbər vermiş, yola düşməsinə, diviziyanı təhvil almasını xahiş etmişdi.

Həmin günü Qriqori Karginskaya stanitsasına getməyə hazırlaşdı. Günortaüstü səfərdən qabaq atını Donda sulamağa apardı və dirriklərin çöpər payalarına qədər yayılmış suya endikdə Aksinyaya

rast gəldi. Qriqoriyəmi belə gəldi, yoxsa, doğrudan da Aksinya qəsdən ləngiyir, qabını tələsmədən doldura-doldura Qriqorini gözləyirdi. Qriqori istər-istəməz yeyinlədi, lap Aksinyaya yaxınlaşana kimi keçən bir dəqiqə ərzində gözünün önündən bir yığın xoş xatirələr keçdi...

Aksinya ayaq səsinə geri baxdı, üzündə, şübhəsiz ki, süni bir heyrət ifadəsi göründü, lakin bu görüşdən doğan şadlıq, çoxdankı iztirab bu heyrəti dağıtdı. O, məğrur simasına qətiyyənlə yaraşmayan elə miskin və şaşqın təbəssümlə gülümsədi ki, mərhəmət və məhəbbət hissindən Qriqorinin ürəyi titrədi. Qüssədən üzülmüş, xatirələrdən məst olmuş Qriqori atın başını çəkib dedi:

– Salam, əzizim Aksinya!

– Salam!

Aksinyanın sakit səsində hər çeşid biganə duyğu nişanəsi: heyrət, nəvaziş, iztirab var idi.

– Çoxdandır biz səninlə danışmamışıq.

– Çoxdandır.

– Az qalıb səsin də yadımdan çıxsın!

– Nə tez!

– Tezdirmi?

Qriqori narahat atın cilovundan tutmuşdu: başını aşağıya salmış Aksinya çiyn ağacının qarmağını vedrənin qulpuna keçirdir, amma qarmaq qulpa keçmirdi. Bir dəqiqə kirmişcə durdular. Bir cürə ördəyi onların başı üzərindən yayından çıxmış ox kimi süzüb keçdi. Dalğalar aşağıda, uçurumun ətəyində sahilə çırpılır, sahilin mavi tabaşirli daşlarını ara-bərəsiz yalayır. Məşəni basmış, ətrafa yayılmış suda ağappaq dalğalar oynayırdı. Külək özəmətli bir axınla aşağılara doğru baş alıb gedən Don çayının şirin nəfəsini və narın su zərrələrini ətrafa yayırdı.

Qriqori gözlərini Aksinyanın üzündən çəkib çaya baxdı. Su basmış solğun gövdəli qovaqların cılpaq budaqları yırğalanır, çiçəklənmiş, hər tərəfindən qız sığacıqları sallanmış söyüdlər isə yüngülcə, əcaib bir yaşıllığa malik buludlar kimi suyun üzərinə sallanmışdı. Qriqori səsində azacıq pərtlik və məyusluq soruşdu:

– Necə işdir?.. Doğrudanmı bizim daha danışmağa sözüümüz qalmamışdır? Niyə dınmırsən?

Ancaq Aksinya özünü ələ almışdı, bu sözləri dediyi zaman onun soyuq simasında kiçik bir əzələ belə titrəmədi:

– Görünür ki, sözüümüzü-söhbətimizi qurtarmışıq...

– Elədimi?

– Elə bu cür olmalıdır! Ağac ağacdır, o da ildə bir dəfə çiçəkləyir...

– Demək istəyirsən ki, biz də çiçəklədik, solduq?

– Bəs elə deyil?

– Çox qərribə işlərdir... – Qriqori atın başını buraxdı ki, su içsin və Aksinyanın üzünə baxaraq, qəmli-qəmli gülümsədi. – Amma mən, Aksinyacan, hələ də səni ürəyimdən çıxara bilmirəm. Budur, uşaqlarım da yekəlmişdir, özümün də saçımın yarısı ağarmışdır, neçə illərdir aralanmışıq... Amma sən yenə də yadımdan çıxmırsan. Səni yuxumda görürəm, indiyədək sevirəm. Səni düşünəndə isə Listnitskinin malikanəsində necə yaşadığımız... bir-birimizi sevdimiz günlər yadıma düşür... bu xatirələrdən... Bəzən bütün həyatımı xəyalımdan keçirdəndə, görürəm ki, həyat deyilmiş, tərsinə çevrilmiş, bomboş cib kimi bir şey imiş...

– Mən də eləyəm... Yavaş-yavaş gedim... Çox danışdıq, ləngidim...

Aksinya qətiyyətlə vedrələrini qaldırdı, bahar günəşindən qaralmış qarabuğdayı əlini əyri çiyn ağacının üstünə qoydu, istədi yoxuşa qalxsın, amma birdən üzünü Qriqoriyə çevirdi, yanaqlarına zərif, oynaq bir qızırtı çökdü:

– Qriqori, deyəsən bizim məhəbbətimiz burada, bax bu isiklənin yanında başlanmışdı. Yadımdadırmı? – Sonra gülümsünərək dedi: – O günün kazakları düşərgəyə yollayırdılar. – Onun möhkəmlənmiş səsində şən ahənglər duyulurdu.

– Hamısı yadımdadır!

Qriqori atı həyəətə saldı, axura bağladı. Qriqorini yola salmaq lazım olduğu üçün Panteley Prokofyevic tezdən əkini malalamağa getməmişdi: o mərəyin çardağı altından çıxıb soruşdu:

– Tezmi yola düşəcəksən? Atına arpa verəkmi?

– Hara yola düşəcəyəm? – Qriqori fikri dağınıq halda atasının üzünə baxdı.

– Ay səni sağ olasan. Karginskaya.

– Bu gün getməyəcəm!

– Niyə?

– Elə-belə... fikrimi dəyişmişəm... – Qriqori daxili hərərdəndən qurumuş dodaqlarını dili ilə yaladı, gözlərini göyə zillədi. – Yaman buluddur deyəsən, yağış yağacaqdır, belə yağışlı gündə yola çıxıb islanacağam?

– Düzdür, – deyə qoca razılaşıdı, amma oğlunun sözüne inanmadı, çünki bir neçə dəqiqə əvvəl mal həyətidən onun aşağıda, isklədə Aksinya ilə söhbət elədiyini görmüşdü. Qoca təşviş içində fikirləşirdi: “Yenə də yaxınlaşmağa başlayıblar. Yenə onunla Natalya arasında dava düşəcəkdir. Ax, Qrişa, Qrişa, sənə nə deyim! Heç bilmirəm, bu haramzadə kimə oxşadı? Olmaya mənə oxşamışdır? – Panteley Prokofyeviç əskəş üçün yonduğu ağcaqayın pərdisini kənara atdı, uzaqlaşmaqda olan oğlunun donqar belinə baxdı, fikirləşib, cavanlıqda özünün nə cür olduğunu yadına saldı, rəyini verdi: – Özümə oxşayıb, məlun! Amma it küçüyü bu məsələdə dedəsini ötüb! Onu yaxşıca kətləkləmək lazımdır ki, bir də Aksinyanın aqlını oğurlamasın, ailələr arasında ədavət salmasın. Amma bunu necə deyəsən?”

Başqa vaxt Panteley Prokofyeviç, Qriqorinin Aksinya ilə xəlvətdə, adamların gözündən uzaqda danışdığını görsəydi, əlinə keçəni onun kürəyinə ilişdirərdi, amma indi özünü itirdi, heç nə demədi, hətta Qriqorinin səfərini birdən-birə niyə təxirə salmasının əsl səbəbini bildiyini də hiss etdirmədi. Bunun səbəbi o idi ki, Qriqori indi bir zamanlar nadincə cavan kazak olan “Qrişa” deyildi, diviziya komandiri idi, poqonları olmasa da, “general” idi, minlərcə kazak ona tabe idi, hamı ona Qriqori Panteleyeviç deyirdi. Uzaqbaşı uryadnik olan Panteley Prokofyeviç, doğma oğlu olsa da, generala necə əl qaldıra bilərdi? Tabelik məsələsi bu haqda ona heç fikirləşməyə belə icazə vermirdi; buna görə də Panteley Prokofyeviç özünü onun qarşısında bir növ əli-qolu bağlı kimi, yad kimi hiss edirdi. Təqsirin hamısı da Qriqorinin rütbə cəhətdən xeyli yüksəlməsində idi! Hətta üç gün bundan əvvəl, taxıl əkdikləri vaxt Qriqori ucadan onu səsləyərək: “Ey, orada ağzını niyə ayırıbsan? Kotanı bura gətir!...” deyəndə də Panteley Prokofyeviç dözdü, bir söz demədi. Son zamanlar onlar elə bil yerlərini dəyişmişdilər: Qriqori qocalmış atasının üstünə qışqırır, o da oğlunun səsindeki xırıltılı

komandanı eşidən kimi əl-ayağa düşür, şikəst ayağı üstə axsaya-axsaya ora-bura qaçır, oğluna yaranmağa cəhd edirdi...

“Yağışdan qorxdı! Heç yağış yağası deyil, yağış nə cür yağa bilər ki, yel gündoğandan əsir və göyün üzündə vur-tut xırda bir bulud süzür! Məsələni Natalyaya açımı?” – Belə bir niyyətdən ruhlanmış Panteley Prokofyeviç istədi evə girsən, amma qalmaqla çıxmasından qorxdı, fikrindən döndü, yarımçıq qoyduğu pərdinin yanına qayıtdı...

Aksinya isə evə çatan kimi vedrələrin suyunu boşaltdı, sobanın yuxarısında quraşdırılmış güzgünün qabağına gəldi, qocalmış, amma hələ də göyçək üzünə uzun zaman həyəcanla tamaşa elədi. O, yenə də şirin və cəzbedici idi, lakin ömrünün payızı artıq yanaqlarını solğun boyalarla bürümüş, göz qapaqlarını saraltmış, qara saçları arasına tək-tək ağ tellər salmış, gözlərinin işığını azaltmışdı. Bu gözlərdə indi kədərli bir yorğunluq var idi.

Aksinya güzgünün qabağında bir qədər dayandı, sonra çarpayıya yaxınlaşdı, üzqoyulu yıxıldı, yüngülləşdirici və şirin göz yaşları axıtdı, o çoxdan belə ağlamamışdı.

Qışda, Donun sahilindəki sıldırımlı dağların döşündə, qabarıq yamaclarda buz kimi soyuq yellər əsir. Yel buz təbəqələri ilə örtülü diklərin narın qarını sovrur, qabağına qatıb qalaq-qalaq edir, qat-qat laylar əmələ gətirir. Uçurumun üstünə sallanan bu qar qalağı günəşdə qənd kimi parıldayıb, şər qarışanda mavi, səhərlər açıq yasəmənli, gün batanda çəhrayı olur. Altını ilıq havalar yumşaldıb boşaldıncaya qədər, yandan əsən yel öz ağırlığı ilə birləşib, onu aşağı yumbaldıncaya qədər bu qar tığı belə qalır. O uçanda boğuc və yumşaq uğultu salır, qabağına çıxan xırda göyüm pöhrələrini əzir, yamacda bir küncə qısılmış yemşənləri qırır, dalınca da elə bil qaynayan, göyə yüksələn gümüşü qar tozanağı qaldırır...

Aksinyanın da bu qar qalağı kimi sinəsinə toplaşmış duyğularını hərəkətə gətirmək üçün kiçik bir təkan lazım idi. Qriqori ilə görüşməsi, ona “Salam, əzizim Aksinya!” deməsi, Aksinyaya təkan oldu. Bəs Qriqori? Məgər Qriqori Aksinya üçün əziz deyildi? Keçən bu illər ərzində Qriqorini hər gün, hər saat düşünən, bir an belə olsun xəyalından çıxarmayan Aksinya deyildimi? Nəyi düşünürsə düşünsün, nə iş görürsə görsün, o özünü həmişə xəyalən Qriqorinin

yanında hiss edirdi. Kor at da su çarxının oxunu hərleyə-hərleyə onun ətrafında beləcə fırlanır...

Aksinya axşama qədər çarpayıdan durmadı, sonra ağlamaqdan gözləri şişmiş halda qalxdı, əlini-üzünü yudu, saçını daradı və elçilərə göstəriləcək qız kimi, tez geyinməyə başladı. Əyninə təmiz köynək, tünd qırmızı yubka geydi, başını örtüdü, gözücu güzgüdə özünə baxdı, bayıra çıxdı.

Tatarskin üstünü ala-qaranlıq tutmuşdu. Harada isə daşmış su kənarında çöl qazları ürkək-ürkek qaqqıldaşırdılar. Çayın o tayındakı diklərdə qovaqların arxasından solğun ay yenicə çıxırdı. Ləpələndikcə qırıq-qırıq olan suda ayın nuru yaşılı bir cığır salırdı. Naxır çöldən hələ axşam şər qarışmamış qayıtmışdı. Doyunca təzə göy ot yeməmiş inəklər həyətlərdə mələşirdilər. Aksinya öz inəyini sağmadı. O, burnu ağ buzovunu damdan eşiyə qovdu, anasının yanına buraxdı; buzov anasının arıq məməsini acgözlüklə, quyruğunu bulayabulaya, dal ayaqlarını möhkəm yerə dirəyərək əmməyə başladı.

Darya Melexova inəyini yenicə sağmışdı, o, əlində vedrə və süzgəc evə tərəf gedirdi ki, çəpərin dalından onu səslədilər:

- Daşa!
- Kimsən?
- Mənəm, Aksinya... Bir hovurluğa bizə gəl.
- Mən sənə nəyinə lazım olmuşam belə?
- Çox lazımsan! Gəl! Sən Allah, gəl!
- Yaxşı, südü süzüm, gəlirəm.
- Onda mən səni həyətin yanında gözləyirəm.
- Yaxşı!

Bir az keçəndən sonra Darya eşiyə çıxdı. Aksinya onu öz darvazalarının yanında gözləyirdi. Daryadan təzəcə sağılmış süd iyi, pəyə iyi gəlirdi. O Aksinyanı yubkasının etəyi belinə sancılmış yox, bərli-bəzəkli, tərtemiz görəndə təəccüb etdi.

- Qonşu, işlərini nə tez qurtarmısan.
- Stepan olmayanda işim tez qurtarır. Bircə inəyə baxıram, demək olar heç nə bəşirmirəm... Yavaniqdan-zaddan yeyirəm, vossalam...
- Məni nədən öteri çağırırsan?
- Bir saatlığa bizə gedək. İşim var...

Aksinyanın səsi titrəyirdi. Darya mətləbi dumanlı şəkildə duyub onun dalınca getdi.

Aksinya otağa girən kimi, çırağı yandırmadan, sandığı açdı, içini araşdırdı, arıq və hərərətli əlləri ilə Daryanın əlindən yapışdı, əlində üzüyü cəld onun barmağına taxmağa başladı.

- Nə edirən? Deyəsən bu üzükü axı? Bunu mənə verirsən?
- Sənə verirəm! Sənə. Məndən sənə... yadigar.

Darya pəncərəyə yaxınlaşdı, zəif ay işığında barmağındakı üzüyü nəzərdən keçirdərək, işgüzarcasına soruşdu:

- Qızıldır?
- Qızıldır. Sağlıqla tax!
- Yaxşı, Allah köməyində dursun!.. Nə etmək lazımdır, nəyə görə bağışlayırsan?
- Sizin Qriqorini...mənim yanıma göndər.
- Yoxsa yenə başlayırsınız? - Darya mətləbi anlayırcasına gülümsədi.

- Yox, yox! Nə danışırsan! - deyərək birdən pörtüb qızarmış Aksinya qorxdı. - Mən onunla Stepan haqqında danışmaq istəyirəm... Bəlkə, deyirəm, Stepana məzuniyyət ala bildi.

- Bəs niyə sən özün bizə gəlmirsən? İndi ki, onunla işin var, gəl özü ilə də danış, - deyərək Darya ona sataşdı.

- Yox, yox... Natalya ayrı fikrə düşə bilər... yaxşı deyil...
- Yaxşı, göndərərəm. Səndən onu əsirgəməyirəm!

Qriqori axşam yeməyini qurtarmışdı. Qaşığı kənara qoyub, kompotdan islanmış bıqlarını sordu, əli ilə sildi. Stolun altında ayaqlarına başqa adamın ayağı toxunduğunu hiss edib adamlara göz gəzdirdi, gördü ki, Darya ona güclə hiss olunacaq bir şəkildə göz vurur.

Son zamanlar baldızının şıltaqlığını qaşqabaqlı qarşılayan Qriqori ürəyində fikirləşdi: "Əgər o mərhum Petronu mənimlə əvəz etmək istəyirsə, bu haqda bir söz desə kötkəlləyəcəyəm. Düz xırmana aparıb, yubkasını başına atıb, qancıq kimi ölənə qədər döyəcəyəm!" Bununla belə stolun dalından qalxdı, bir papiros büküb aramla qapıya doğru getdi. Demək olar o dəqiqə Darya da eşiyə çıxdı.

O dəhlizdə Qriqorinin yanından ötəndə, döşünü ona söykəyərək pıçıldadı:

– Uh, əfi ilan! Yeri... Səni çağırır.

– Kim?

– O.

Natalya uşaqları ilə yatandan bir saat sonra Qriqori şinelinin yaxasını möhkəm düymələyib Aksinya ilə birlikdə Astaxovların həyətidən çıxdı. Onlar dinməzəcə qaranlıq döngədə dayandılar və elə də dinməzəcə, sükunətli, qaranlığa, təzəcə bitmiş göy otların məstedicisi ətri ilə gəl-gəl deyən çölə getdilər. Qriqori şinelinin otağını qaldıraraq Aksinyanı qucaqladı, onun necə uçduğunu, koftasının altında ürəyinin möhkəm, ağır-ağır döyündüyünü hiss etdi...

LI

Ertəsi gün Qriqori yola düşməzdən əvvəl Natalya ilə qısaca toqquşdu. Natalya onu kənara çəkib, pıçıltı ilə soruşdu:

– Gecə hara getmişdin? Gecənin o vaxtı haradan gəlirdin?

– Yaman da gec idi!

– Bəs gec deyildi! Mən yuxudan oyananda xoruzun ilk banı idi, amma sən hələ qayıtmamışdın.

– Kudinov gəlmişdi. Öz hərbi işlərim barədə onunla məsləhətləşməyə getmişdim. Bu sən qanan iş deyil.

– Bəs niyə gecələmək üçün bizə gəlməyib?

– Vyoskiyə tələsirdi.

– Kimin evinə düşmüşdü?

– Aboşonkovların. Deyəsən onlar Kudinovla uzaq qohumdurlar.

Natalya daha heç nə soruşmadı. Onun bir qədər tərəddüddə olduğu görünürdü, amma gözlərindən hiss olunurdu ki, sirrini vermək istəmir. Buna görə də Qriqori başa düşmədi ki, dediklərinə Natalya inandı, yoxsa inanmadı.

O tez qəlyanaltı elədi. Panteley Prokofyeviç atı yəhərləməyə getdi. İliniçna isə Qriqorini öpərək, ona xeyir-dua verərək, yeyin-yeyin deyirdi:

– Oğlum, sən Allahını, Allahını unutma, bala! Qulağımıza çatıb ki, sən orada nə isə bir neçə matrosu qılınıcdan keçirtmişən... İlahi! Qışacan, ağlını başına yığ, oğul! Bir ora bax, gör uşaqların necə yekəlib; olsun ki, sənənin həmin o doğradığın matrosların da balaları

var, indi yetim qalmışdır... De görək, heç belə də iş olarmı? Uşaqlıq çağında sən elə mehriban və rəhmli idin ki... amma indi qışqabağın açılmaz. Ürəyin də, olsun ki, indi canavar ürəyi kimi olmuşdur... Ananın sözünə bax, Qışacan! Axı sən də tilsimli deyilsən, qılınıcdan boynuna çalan bir qoçaq tapılar...

Qriqori qanı qaralmış halda gülümsədi, anasının sümükləri çıxmış əlindən öpdü, Natalyaya yaxınlaşdı. Natalya onu soyuqca qucaqladı, üzünü kənara çevirdi; Qriqori bu pupquru gözlərdə yaş deyil, peşmançılıq və gizli bir kin gördü... Uşaqlarla da görüşdü, evdən çıxdı.

Ayağını üzəngiyə keçirib, atın cod yalından yapışib, nədənsə belə düşündü: "Bəli, həyat yenə yeni bir istiqamət almışdır, amma ürək əvvəlki kimi yenə də soyuqdur, bomboşdur... Görünür, bu boşluğu indi Aksinya da doldura bilməyəcəkdir..."

Qriqori dönüb darvazanın qabağına toplaşmış qohumlarına baxmadan atını yavaş-yavaş sürdü, Astaxovların evinin yanından keçərkən gözünün altı ilə onların pəncərəsinə baxdı, Aksinyanın otağın axırıncı pəncərəsinin yanında durduğunu gördü. Aksinya gülə-gülə naxışlı yaylığını yellətdi və o dəqiqə əlində sıxçaladı, ağzına, gecə yuxusuz qalmaqdan qaranlıq çökmüş gözlərinə tutdu.

Qriqori atını çölləmə səyirdi. Təpənin başına qalxdı və buraya yay yolu ilə qarşidan iki atlı ilə bir araba gəldiyini gördü. Atlılar Antip Brexoviç və Stremyannikov idi. Stremyannikov xutorun o biri başında yaşayan qaraca və qoçaq bir cavan kazak idi. Qriqori öküz arabasına baxdıqda məsələni başa düşdü: "meyit gətirirlər". Hələ kazaklarla bərabərləşməmiş soruşdu.

– Kimdir gətirdiyiniz?

– Alyoska Şamil, Tomilin İvan, bir də Yakov Podkova.

– Öldürüblər?

– Hə.

– Nə vaxt?

– Dünən, günəş batan çağı.

– Batareya salamatdırmı?

– Salamatdır. Qırmızılar bizim topçuları Kalinovo səmtində mənzildə yaxalayıblar. Şamil isə elə-belə... gicliyinin ucbatından doğranıb!

Qriqori papağını çıxartdı, atdan düşdü. Sürücü – Çir tərəfdən olan yaşlı qadın öküzləri dayandırdı. Qılınıcdan doğranmış kazakları

yan-yana uzatmışdılar. Qriqori hələ arabaya yaxınlaşmamış meyit qoxusu onu vurdu. Alyoşka Şamilin meyiti ortada idi. Onun göy köhnə arxalığının yaxası açıq idi, arxalığın içiboş qolunu çapılmış başının altına qoymuşdular, vaxtı ilə çox mütəhərrik, kirli əsgəri ilə sarınmış kəsik qolu hərəkətdən düşmüş, qabarlı sinəsinə sıxılmışdı. Dişləri sədəf kimi dümağ Alyoşkanın ağzında sonsuz əbədi kin həkk olunmuşdu, amma yarıaçıq olan gözləri mavi səmaya, çöl üzərindən süzüb keçən kiçik bulud parçasına sakit-sakit, həm də sanki kədərli bir dalgınlıqla tamaşa edirdi...

Tomilinin sifəti tanınmaz olmuşdu: əslində buna heç üz demək olmazdı, qılıncla köndələninə çapılmış biçimsiz, qırmızı ət parçası kimi bir şey idi. Böyrü üstə uzadılmış Yakov Podkovanın üzü zəfəran kimi sapsarı idi, boynu əyri idi, çünki başı az qala dibdən tamam kəsilmişdi. Yaxası açıq üst köynəyinin altından çapılmış körpücük sümüyünün ucu görünür, alnında, gözündən yuxarıda güllənin girdiyi yer qanlı qaramtıl ulduzu andırırdı. Qızıl əsgərlərdən birisi, ehtimal ki, çətin can verən kazaka yazığı gəldiyindən onu lap yaxından vurmuşdu: belə ki, Yakov Podkovanın üzündə yanıq yeri də, barıtdan yayılan qara ləkəciklər də qalmışdı.

Qriqori dedi:

– Neyləmək olar, gəlin, qardaşlar, bir papiros çəkek, yerlilərimizi yad edək, – o kənara çəkildi, yəhərin orta qayışını boşaltdı, çantarganı atın ağzından çıxartdı, qabaqdakı sol ayağına bağladı, hər tərəfdə biz-biz cücərmiş ipək kimi yumşaq göy ota buraxdı.

Antip ilə Stremyannikov həvəslə atdan düşdülər, atlarının ayaqlarını çidarladılar, otlamağa buraxdılar. Yanlarını yerə söykədilər. Papiros çəkdilər. Qriqori tükü hələ tökülməmiş öküzün başını bağayarpağına tərəf uzatmasına tamaşa edərək soruşdu:

– Bəs Şamili nə cür öldürüblər?

– İnanırsanmı, Panteleviç, səfəhliyinin ucbatından.

– Yəni necə?

– Bilirsənmi. Əhvalat belə olub, – deyər Stremyannikov sözbəşladı: – Biz dünən, günortaçağı, kəşfiyyata getdik. Bizi Platon Ryabçikov özü vaxmistrin komandası altında yola saldı... Antip, bizim o vaxmistrin, dünən bizimlə gedən kişinin adı nədir?

– Mən nə bilim!

– Hə, adı cəhənnəmə! Biz onu tanıyırdıq, ayrı bölükdəndir. Bə-ə-ə-li... Deməli beləcə gedirik, on dörd nəfər kazak idik, Şamil

də aramızda idi. O dünən səhərdən axşama qədər çox şad idi, deməli ki, öləcəyi xəyalına da gələ bilməzdi! Gedirdik, o da kəsik qolunu tərpedir, cilovu yəhərin qaşına atıb deyirdi: “Eh, görəsən bizim Qriqori Panteleyev nə zaman gələcəkdir! Gəlsəydi onunla araç içər, mahnı oxuyardıq!” Biz ta Latışev təpəsinə çatana qədər o zümzümə elədi:

Çəyirtkətək uçurduq,

Aşırdıq biz dağları.

Berdankadan gülləni

Atırdı Don kazakları!

Bəli, bu qayda yol getdik, görək ki, Topkaya dərəsinin yaxınlığında bir geniş vadiyə çatdıq; vaxmistr dedi: “Uşaqlar. Qırmızılar heç yerdə görünmür. Deyəsən, hələ Astaxov kəndindən çıxmayıblar. Bu mujik tayfası tezdən durmağa tənbəllənir; güman ki, bu vaxtadək yatışır, xaxolların toyuqlarını qızardır, bozadırlar. Gəlin bir qədər biz də dincələk, atlarımız da tərləmişdir”. Biz də dedik: “Nə olar, dincələk”. Bəli, atlardan tökülüşdük, otun üstünə uzandığımız, bir nəfəri də təpənin üstünə qarovula yolladıq. Yerdə uzanmışdığımız. Gördüm rəhmətlik Alyoşa atının yanında qurdalanır, döşəkə tapqırını boşaldır. Mən ona dedim: “Aleksey, sən gəl bu orta tapqırı boşaltma, yoxsa birdən, Allah göstərməsin, tez aradan çıxmaq lazım gələr, onda sən bu şikəst qolunla tapqırları nə cür yeyin çəkib bərkidəcəksən?” Lakin o üstümə çığırdı: “Səndən tez çəkib bərkidərəm! Sən mənə ağır öyrədirsən, ay bildirki sərchəl!” Bəli, sözünü dedi, sonra da tapqırı boşaldıb, cilovu atın başından çıxartdı. Uzanmışdığımız, kimi papiros çəkir, kimi nağıl danışır, kimi də mürgüləyirdi. Sən demə bu zaman təpədəki qarovulumuz da mürgüləyir. Onun anası mələr qalsın, bir kəbərin dalına uzanır və yatır. Bircə bunu eşitdim ki, uzaqda at kişnədi. Ayağa qalxmaya tənbəllik edirdim, amma yenə də qalxdım, dərədən yoxuşa dıqləndim. Bir də gördüm ki, budur qırmızılar dərənin ətəyi ilə bizdən yüzcə addım aralıdan üstümüzə gəlirlər. Kəhər ata minmiş komandirləri də qabaqda gəlir. Altındakı at qırğı kimidir. Əl pulemyotları da var. Mən yoxuşdan dərə aşağı yüyürüb haray saldım: “Qırmızılar gəlir! Atları minin!” Onlar mənə gəldilər. O dəqiqə eşitdik ki, o tərəfdə komanda verildi. Atlarımızın yanına yüyürüşdük, vaxmistr qılınğını

siyirdi, onların üstünə hücumə atılmaq istədi. Biz cəmi on dörd nəfər idik, onlar yarım bölük. Bundan başqa hələ əl pulemyotları da var idi, belə vəziyyətdə heç hücumə atılmaq olarmı? Biz atlarımızı səyirdərək qaçmağa başladığ, onlar dalımızca pulemyotdan atəş açdılar. Amma gördülər ki, bizi dərə gizlədir və pulemyot atəşi ilə iş görə bilməyəcəklər. Bu zaman dalımızca düşüb bizi təqibə başladılar. Amma bizim atlar onlarınkindən qaçan idi, xeyli aralandıq, sonra atdan düşdük, atışmağa başladığ. Yalnız bu zaman gördük ki, Alyoşka Şamil yanımızda yoxdur. O, deməli, qışqırtı qopanda düz atının yanına yüyürmüş, sağ əlini atıb cəld yəhərin qasından yapışmış, ayağını üzəngiyə qoyub atın belinə qalxmaq istəyəndə yəhər sürüşmüş, atın qarnının altına düşmüşdür. Sıçrayıb ata minmək Şamilə qismət olmamış, qırmızılar başının üstünə almışdı; Şamilin atı yanımıza gəldi, burnunun dəliklərindən alov çıxırdı, yəhər qarnının altına sürüşmüşdü. At elə xəfki olub ki, adamı indi də yaxına buraxmır, şeytan kimi tırcıldayır! Bax, Aleksey özünü belə güdaza verdi! Atın orta tapqırını boşaltmasaydı, indi sağ-salamat idi, amma budur... – Stremyannikov balaca qara bığları arasından gülümsünüb, söhbətini belə bitirdi: – Fəğir son günlər hey oxuyurdu.

Dayıcığım-ayıcığım, gəl
İnəyimi parçala,
Başımı da qopar, at...

Dediği kimi də oldu, başını üzdülər. Üzünə baxsan tanımazsan! Yıxıldığı yerə o qədər qan tökülmüşdü ki, elə bil öküz başı kəsmişdilər... Sonra, qırmızılarının hücumunu dəf edəndən sonra dediyim dərəyə yüyürüşdük, gördük yerə sərilmişdir. Altında o qədər qan var ki... qan içində üzür.

Arabaçı qadın günəş yandırmasın deyər üzünə çəkdiyi baş yaylığını yuxarı qaldırıb, səbirsizliklə soruşdu:

– Tezmi yola çıxırıq?
– Nə tələsirsən, ay xala? İndi gedirik.
– Necə tələsməyim axı? Meyitlərdən elə ağır qoxu gəlir ki, az qalır adamın başı hərlənsin!

– Heç görünübümü ki, meyitdən xoş qoxu gəlir? Bu rəhmətliklər çoxlu ot yeyiblər, arvad əlləşdiriblər. Belə işlər görmüş adamlardan isə ölən kimi iy gəlir. Deyilənlərə görə öləndən sonra yalnız övli-

yaların cəsədi buxar olub göyə uçur, amma mənə qalarsa bu, ağ yalandır. Nə cür övliya olur-olsun, fərqi yoxdur, öləndən sonra, təbiətin qanuna görə ondan ayaqyolu iyi gəlməlidir. Həmin o övliyaların da, fərqi yoxdur, yedikləri qarınlarına gedir, onların da Allah tərəfindən qoyulmuş ölçüdə, yəni otuz arşın uzunluğunda bağırsaqları var... – deyər Antip fikirli-fikirli söhbətə qarışdı.

Lakin Stremyannikov nədənsə özündən çıxdı, çığırdı:

– Axı onlarla sənəin nə işin var? Övliyalardan yapışdığıın yetər! Getmək lazımdır!

Qriqori kazaklarla vidalaşdı, ölmüş həmyerliləri ilə vidalaşmaq üçün arabaya yaxınlaşdı və yalnız indi gördü ki, ölülərin hər üçünün ayaqları yalındır, üç cüt çəkməni, cüt-cüt, hərəsini bir meyitin ayaqları altına qoyublar.

– Meyitlərin ayaqqabılarını niyə çıxardıblar?

– Qriqori Panteleyeviç, bunu bizim kazaklar ediblər... Rəhmətliklərin ayaqqabıları yaxşı idi, buna görə də bölükdə belə məsləhət gördülər ki, onların ayaqqabılarını çıxarıb ayaqqabısı pis olanlara versinlər, pis ayaqqabıları isə xutura aparaq. Axı ölənlərin oğul-uşağı var. Uşaqlar pis ayaqqabı ilə də yola gedərlər... Elə Anikuşka beləcə də dedi: “Bu ölülər bundan sonra nə gəzəcək, nə də at minəcəklər. Alyoşkanın çəkmələrini mənə verin, altı çox möhkəmdir. Yoxsa qırmızılardan birini öldürüb, çəkməsini ələ keçirəno kimi soyuqlayıb ölə bilərəm”.

Qriqori atlanıb getdi, uzaqlaşarkən kazaklar arasında mübahisənin qızdığıını eşitdi. Stremyannikov cingiltili bir səslə qışqırırdı:

Yalan deyirsən, ay Brexoviç! Dədənin adını nahaq Brex¹ qoy-mayıblar ki! Kazaklardan övliya, peyğəmbər olmayıb! Hamısı mujik nəslindəndir.

– Yox olmuşdur!

– İt kimi yalan deyirsən!

– Yox, olmuşdur!

– Axı kimdir?

– Bəs Yeçqori Pobedonosets nədir?

– Tfu! Ağlını başına yığ, ay gic! O mägər kazaktır?

– Xalis Don kazakıdır, özü də aran stanitsasından, görək ki, Semikarakorskayadandır.

¹ Yalançı, gopçu

– Ah necə də uydurursan! Heç olmasa mətləbi əvvəlcə dərin-dən öyrən. O, kazak deyil!

– Kazak deyil? Bəs onda niyə nizinin üstündə onun şəklini çəkirlər?

Qriqori mübahisənin ardını eşitmirdi. Atını yortma yerləşə sürdü, dərəyə endi, bölük yoldan ötəndə gördü ki, meyitləri aparan araba ilə atlılar təpədən yavaş-yavaş xutora enirlər.

Qriqori düz Karginskaya stantsiyasına çatana qədər atını yortma sürdü. Xəlif külək hələ bu vaxtdək tərləməmiş atın yalını oynadırdı. Uzun, qonur sünbülqıranlar yolun bu tayından digərinə qaçışır, ürkək-ürkek cıvıldaşırdılar. Onların kəskin və səksəkəli cıvıltısı çölü bürümüş özəmətli sükutla əcaib surətdə həmahəng idi. Köbələrdən, yol kənarındakı diklərin üstündən erkək bozğöklər pırıltı ilə havaya qalxırdılar. Qar kimi dümağ, lələkləri günəşin işığında parıldayan bozğök tez-tez və şövlə qanad çalıb, göyün dərinliklərinə qalxdı, ən yüksək nöqtəyə çatandan sonra boşaldı, şəvə kimi qapqara tük boyunbağı ilə çevrələnmiş boynunu sürətlə uça-uça irəliyə uzatdı, süzüb getdi, süzdükcə süzdü, getdikcə uzaqlaşdı. Yüz sajn qədər aralandıqdan sonra qanadlarını daha da yeyin-yeyin çırparaq, sanki bir nöqtədə dayanmaq istəyərkən aşağıya endi. Yerə lap azca qalanda, hələsi bir rəngə çalan otlar üzərinə qonmaq istədiyi zaman qanadları şimşək kimi son dəfə bir də parladı və söndü: quş otun arasında gözdən itdi.

Erkek bozğöklərin ehtiraslı “cırıltısı” hər tərəfi bürümüşdü. Qriqori yəhərin üstündən baxanda yoldan cəmi bir neçə addım qıraqda, Çir çayı kənarındakı dikin üstündə bozğöklərin döyüş meydançasını gördü: diametri arşın olan hamar torpaq sahəsi, diş üstündə çarpışan erkəklərin ayaqları altında tapdaq olmuşdu. Burada bir çöp belə olsun qalmamışdı; çal-çarpaz quş ayaqlarının izi qalmış hamar toz qalağı hər tərəfi örtmüşdü, bir də qırıqlarda, əlaq otları ilə quru çöplər üzərində döyüşəndə bir-birinin belini, qarının altını didişdirmiş bozğöklərin yerə tökülmüş cəhrayı haşiyəli, solğun boz lələkləri yel əsдикə titrəşirdi. Bir az kənardakı yuvadan boz, yaraşıqsız bir diş bozğök çıxdı. O, belini qoca qarı kimi bükərək, səkə-səkə quru xəşəmbül şaxələri arasına təcili və havaya qalxmğa cəsarət etməyərək orada gizləndi.

Çöldə bahardan ilham alan, özəmətli və qaynar coşğunluğa malik, gözle görünməyən bir həyat var idi: otlar qalxırdı; yırtıcı

insan gözlərindən kənarda, çölün gizli künc və bucaqlarında quşlar, heyvanlar və vəhşi heyvanlar cütləşirdilər; əkinlər başdan-başa cücərmişdi... Yalnız dövrənini sürmüş bildirki şorança çöpləri çölün hər tərəfində nəzərəçarpan təpələrin döşündə məlul-məlul boynunu bükmüş, torpağa qısılmışdı, lakin öz hənirtisi ilə hər şeyi dirildən külək şorançaların qurumuş çöplərini rəhmsizcəsinə basıb qırır, kökündən qopardır, qabağına qataraq, günəşin nuruna qorq olmuş, canlanan çölün hər tərəfinə atırdı.

Qriqori Melexov Karginskaya axşamüstü gəldi. Çir çayını qır-dırma keçdi; bərədə, kazak kəndi yanında, Ryabçikovu axtarıb tapdı.

Ertəsi günün səhəri, hissələri xutorlara göndərilmiş 1-ci diviziyanın komandanlığını təhvil aldı və qərargahdan göndərilmiş son məlumatları oxuduqdan, öz qərargah rəisi Mixail Kopilovla məslə-hətləşdikdən sonra, cənuba doğru, Astaxova kəndinə qədər hücum etməyi qərara aldı.

Hissələrdə patron çatışmazlığı kəskin surətdə hiss olunurdu. Patronu mütləq döyüşdə öldürmək lazım idi. Qriqorinin nəzərdə tutduğu hücumun başlıca məqsədi də elə bu idi.

Axşama qədər Karginskaya üç polk süvari və bir polk piyada gətirdi. Diviziyanın sərençəsində olan iyirmi iki əl və dəzgahlı pulemyotdan qərara aldılar ki, yalnız altısını götürsünlər, qalanlarına patron lenti yox idi.

Səhər diviziya hücumu atıldı. Qriqori yolda qərargahdan aralandı, 3-cü süvari polkunun komandanlığını öhdəsinə aldı, qabağa atlı kəşfiyyatçılar yolladı, nizamla cənuba, Ponomaryovo kəndinə doğru yollandı: kəşfiyyatçıların öldürdüyü məlumata görə Karginskaya üzərinə hücumu hazırlaşan 101-ci və 103-cü qızıl əsgər polkları həmin kəndə toplaşmışdılar.

Stantsiadan üç verst aralıda çapar özünü yetirdi. Kudinovdan gətirdiyi məktubu ona verdi.

Serdobsk polku bizə təslim oldu! Əsgərlərin hamısı tək-silah edilmişdir; iyirmi nəfərə qədərini – haray-dad salmaq istəyənləri, Boqatiryov o dünyaya yollayıb; əmr edib ki, qılıncdan keçirtsinlər. Bizə dörd top (amma topların çaxmaqlarını bu məlun kommunist topçular çıxardılar). 200-dən çox mərmə və 9 pulemyot verdilər. İndi bizdə görünməmiş şad-yanalıqdır! Qızıl əsgərləri piyada bölüklər arasında paylaşıdırıb, öz adamlarını qırmağa vadar edəcoyuk. Orada sonin işlərin necədir? Hə, vay sonin,

az qalmışdı yadımdan çıxsın: sənin həmyerlilərin kommunistlər – Kotlyarov, Koşevoy və çoxlu yelanskı də əsir alınmışdır. Onların hamısını Veqşkiyə gətiriləndə yolda camaat əzişdirəcəkdir. Patrona çox ehtiyacın varsa, bu məktubu götirənə də, 500 patron göndərərək.

Kudinov.

– Yavəri bura çağırın! – deyər Qriqori qışqırdı, Proxor Zikov o dəqiqə atını səyirdib onun yanına gəldi, lakin Qriqorinin simasından dəhşət yağdığını görüb qorxusundan həttə rəsmi-təzime dayandı:

– Nə ömr edirsən?

– Ryabçikovu çağır! Ryabçikov haradadır?

– Dəstənin axırında.

– Atını səyirt! Onu cəld buraya gətir!

Platon Ryabçikov atını yortma yerləşlə sürdü, səfəri nizamlı hərəkət edən dəstənin yanından ötdü, Qriqorinin bərabərinə çatdı. Ryabçikovun ağ bıqlı üzünün dərisi küləkdən qaysaqlamışdı; bahar günəşindən yanıbmış bıqları ilə qaşları tülkü dərisi kimi kürən idi. O gülümsünür, atını sürə-sürə papiros çəkirdi. Onun kök, yaz ayları ərzində azacıq belə olsun sınıxmamış tünd kəhər atı gümüş sinəbəndi parıldaya-parıldaya qurdiyərişə səkirdi.

Ryabçikov Qriqorinin yanında çapar görüb qışqırdı:

– Vyoxskidən məktub var?

– Məktub almışam, – deyər Qriqori təmkinlə cavab verdi. – Polku da, diviziyanı da təhvil al. Mən gedirəm.

– Neynək, – gedirsən get. Niyə tələsirsən? Nə yazırlar? Kim yazıb? Kudinov?

– Ust-Xoperskaya tərəfdə Serdobsk polku bizə təslim olmuşdur...

– Yox əşi? Deməli hələ kefiniz kökdür? İndimi yola düşürsən?

– İndi gedirəm.

– Yaxşı yol. Sən oradan qayıdanda biz Astaxovda olacağıq!

Qriqori atı rəhmsizcəsinə qamçılıya-qamçılıya təpədən dördnala enərək fikirləşirdi: “Mişkanı, İvan Alekseyeviçi diri görəydim... Petronu kimin öldürdüyünü onlardan öyrənərdim... İvanı, Mişkanı ölümdən qurtarmaq lazımdır! Qurtarmaq lazımdır... Aramıza qan düşmüşdür, amma axı biz yad deyilik?!”

LII

Üsyançı bölmələri Ust-Xoperskaya stanitsasına girib mitinqə toplaşmış serdobsklıları mühasirə edən kimi, 6-cı briqadanın komandiri Boqatiryov Voronovski və Volkovla müşavirəyə getdi. Müşavirə elə orada, meydanın yaxınlığındakı tacir evlərindən birində keçirildi və qısaca oldu. Boqatiryov qamçısını biləyindən çıxartmadan Voronovski ilə salamlayıb dedi:

– İşlər yaxşıdır. Sizin bu xidmətiniz nəzərə alınar. Amma bir iş var, necə olmuşdur ki, toplaşma saxlaya bilməmişsiniz?

– Bu bir təsadüfdür! Tamamilə təsadüfi haldır. Cənab zabit! Topçuların demək olar hamısı kommunist idi. Bizimkilər onları tərək-silah cəyəndə şiddətli müqavimət göstərdilər; qızıl əsgərlərdən ikisini vurdular, qalanları toplaşma çıxararaq qaçdılar.

– Çox təəssüf! – Boqatiryov azacıq əvvəl zabit kokardı qoparılmış, bu səbəbə yeri hələ də bilinən xaki rəngdə furajkasını stolun üstünə tulladı və kirli yaylığı ilə təmiz qırılmış başını, bozarmış üzünün tərini silib xəfifcə gülümsündü. – Eybi yoxdur, bu da yaxşıdır. İndi isə siz gedin və öz əsgərlərinizə deyin ki... Onlarla ağıllı-başlı danışın ki, heç də o yan-bu yan cəməsinlər... bütün silahlarını tamam-kamal təslim cəməsinlər.

Kazak zabitinin amirənə danışığından pərtlənmiş Voronovski kəkələyərək soruşdu:

– Bütün silahlarını?

– Hə də, hər sözü iki dəfə deməyəcəyəm ki! Deyildi ki, tamam-kamal, deməli, nə var verilməlidir.

– Lakin cənab zabit, həm sizinlə, həm də sizin komandanlığımla şərtləşmədik ki, polk tərək-silah cədlənməyəcəkdir, cədləndirmə? Bəs bu nə işdir?... Bilirəm ki, biz, pulemyotları, toplaşma, qumbaraları – bunların hamısını, şübhəsiz, təslim etməliyik, amma qızıl əsgərlərin tufəngləri məsələsinə gəldikdə...

– Daha qızıl əsgər yoxdur! – deyər Boqatiryov qırıq dodaqlarını qəzəblə çərməyib səsinə ucaltmış və əlindəki hörmə qamçını palçığa bulanmış çəkməsinin boğazına şappıldatdı. – İndi onlar qızıl əsgər deyil, əsgərdirlər, Don torpağını müdafiə cədcəklər. Aydın-dır? Müdafiə etmək istəməsələr, biz onları vadar cəderik! Ağlaşma qurmağın mənası yoxdur! Torpağımızı bu hala salmağımız bəs

deyilmiş kimi hələ şört də qoyursunuz? Aramızda heç bir şört olmamışdır! Ay-dın-dırmı?

Bu, Serdobsk polkunun qərargah rəisi olan cavan poruçik Volkovun qəlbinə toxundu. Qara mahuddan tikilmiş üst köynəyinin dik yaxalığındakı düymələri uçanan barmaqları ilə əlləşdirərək, qıvrıq saçlarının burumlarını dartışdırı-dartışdırı kəskin tərzdə soruşdu:

– Deməli, siz bizi əsir hesab edirsiniz? Beləmi başa düşməliyik?

Kazak briqada komandiri ona “sən” deyərək sözünü kobud bir tərzdə kəsdi:

– Mən sənə belə demədim, buna görə də özündən söz uydurma! – Boqatiryov bununla da açıq-aydın bildirdi ki, mühəsislərinin hər ikisi – Voronovski də, Volkov da bilavasitə və tam mənası ilə onun iradəsindən asılıdılar.

Otağa bir an qədər sakitlik çökdü. Meydan tərəfdən boğuş uğultu gəlirdi. Voronovski otaqda bir neçə dəfə o başa-bu başa gəzişdi, barmaqlarını sıqqıldatdı, sonra isə dayandı, xaki rəngindəki isti frənçinin bütün düymələrini bağladı və gözlərini əsəbiliklə qırpa-qırpa üzünü Boqatiryova tutdu:

– Sizin bizimlə bu cür danışmağınız bizim üçün təhqirdir və bu, bir rus zabiti kimi sizə yaraşmır! Mən bunu açıq deyirəm. Siz ki, bizi belə bərkə çəkirsiniz, onda biz də... baxarıq, görək nə cür hərəkət etməliyik... Poruçik Volkov! Sizə əmr edirəm: meydana gedin, startşinalara tapşırın ki, silahlarını heç vaxtlə kazaklara təslim etməsinlər. Əmr edin ki, polk silaha sarılsın, hazır vəziyyət alsın! Bu saat məndə cənab Boqatiryovla söhbətimi qurtarıb, meydana gəliyəm.

Hirsindən Boqatiryovun sifəti tutuldu, nə isə demək istədi, dərhal rəftarını tamam dəyişdi. Ani hərəkətlə furajkasını götürüb başına basdı, hörmə qamçısını əlində acıqlı-acıqlı oynadaraq, danışmağa başladı, onun səsinə gözlənilmədən bir mülayimlik və sayıqlıq sezildi:

– Cənablar, siz məni düzgün başa düşmədiniz. Mən, əlbəttə xüsusi tərbiyə görməmişəm, zabitlər məktəbində təhsil almamışam, ola bilsin ki, buna görə də mətləbi lazımcıncə şərh edə bilmədim, bundan başqa, hər sözü hərfi-hərfinə anlamağın da mənası yoxdur. Axı, biz özgə deyilik! Aramızda inciklik olmamalıdır. Mən nə dedim ki? Mən yalnız bunu dedim ki, bizim üçün də, sizin üçün də təhlükəli sayılan qızıl əsgərləri tərk-silah etmək lazımdır... Mən onları deyirdim!

– Müsaidə edin! Cənab zabit, əvvəlcədən aydın danışmaq lazımdı! Sonra, etiraf edin ki, sizin hədələyici danışığınız da, sizin bütün rəftarınız da... – Voronovski çiyinlərini çəkdi və nifrəti hələ soyumamış da olsa, aşkar bir mülayimliklə sözünə davam etdi: – Biz özümüz bu fikirdə idik ki, tərəddüd edənləri, etibarsızları tərk-silah edib sizin şəracınıza verək...

– Doğrudur! Elə mən deyəndir!

– Elə mən də deyirəm ki, belələrinə tərk-silah etməyi biz özümüz qərara almışıq. Əsas döyüş qüvvəmizə gəlincə, biz onu saxlayacağıq. Nə olur-olsun saxlayacağıq! Ya mən özüm, ya da heç olmasa, müxtəşər tanışlığınız olmadığı halda “sən” dediyiniz poruçik Volkov... polk komandirliyini öhdəmizə götürəcəyik, Qızıl Ordu sıralarında olmaq rüsvayçılığını şərafətlə təmizləyəcəyik. Siz bizə bu imkanı verməlisiniz.

– Sizin əsas döyüş qüvvənizdə nə qədər piyada var?

– Təxminən iki yüz nəfərdir.

– Neynək, siz deyən olsun, – deyərək Boqatiryov könülsüz razılaşdı. O ayağa qalxdı, koridora açılan qapını araladı, ucadan səsləndi: – Ay ev yiyəsi! – Başına yun şal örtmüş yaşlı bir qadın qapıda görünəndə dedi: – Təzə süd gətir! Cəld ol! Bir göz qırpmında!

– Südümüz yoxdur, bağışlayın!

Boqatiryov üz-gözünü turşudaraq gülümsədi:

– Qırmızılar üçün var idi, amma bizə yoxdur?

Otağa yenə pis bir sakitlik çökdü. Poruçik Volkov sükutu pozdu:

– Mən gedim?

– Gedin, – deyərək Voronovski cavab verib köksünü ötürdü. – Gedin və əmr edin ki, yalnız adları bizdəki siyahıda olanlar tərk-silah edilsinlər. Siyahı Qorıqasov ilə Veystminsterdədir.

Yalnız zabitlik heysiyyətinə toxunduğu üçün Voronovski “...biz də... baxarıq görək nə cür hərəkət etməliyik” – dedi. Həqiqətdə isə ştabs-kapitan Voronovski çox gözəl başa düşürdü ki, uduzmuşdur, heç haraya qaçmaq mümkün deyil. Onda olan məlumata görə, ordu qərargahı tərəfindən üsyan qaldırmış Serdobsk polkunu tərk-silah etmək üçün göndərilmiş hissələr Ust-Medveditsadan çıxmışdı və tezliklə gəlməli idi. Lakin Boqatiryov da dərk eləmişdi ki, Voronovski etibarlı və tamam təhlükəsiz adamdır, sözündən dönmək, fikrindən daşınmaq onun üçün imkan xaricindədir. Briqada komandiri,

məsuliyyəti tamamilə öz öhdəsinə götürərək, polkun etibarlı adamlarından müstəqil döyüş vahidi yaradılmasına razı oldu. Bununla da müşavirə bitdi.

Bu ara üsyançılar meydanda, müşavirənin nəticəsini gözləmədən, zərdobsklıları tərk-silah etməyə girişmişdilər. Kazaklar acgözlüklə polkun ikitəkrli və dördtəkrli ləvazimat arabalarını axtarır, əllərinə keçən patronlardan başqa altı qalın Sarı qızıl əsgər çəkmələrini də, dolaqları da, sarıqlı gödəkcə və şalvarları da, ərzağı da götürürdülər. Serdobsk polkunun qızıl əsgərlərindən iyirmi nəfərə qədər kazak özbaşınalığının nə demək olduğunu öz gözləri ilə görəndə müqavimət göstərmək istədilər. Bunlardan biri üsyançı, üstünü axtardıqdan sonra, tapdığı pul kisəsini dinməzəcə cibinə qoyduqda, tüfəngin qundağı ilə onu vuraraq çıxırdı:

– Soyğunçu! Niyə alırsan?! Bəri ver, yoxsa süngünü qarnına soxaram!

Yoldaşları da ona tərəfdar çıxdılar. Qəzəb dolu qışqırtı qopdu:

– Yoldaşlar, silah başına!

– Bizi aldadıblar!

– Tüfəngləri verməyin!

Əlbəyaxa vuruşma düşdü, müqavimət göstərən qızıl əsgərləri çəpərin dibinə qısnadılar: 3-cü atlı bölüyü komandirinin təhriki ilə süvari üsyançılar həmin qızıl əsgərləri ikicə dəqiqənin içində qılıncdan keçirdilər.

Poruçik Volkov meydana gələndən sonra tərk-silah işi daha da sürətləndi. Gur yağışın altında sıraya düzülmüş qızıl əsgərlərin üstünü axtarırdılar. Alınan silahları oradaca, sıradan bir az kənarda, qumbaralarla, polkun telefon komandasının əşyası, tüfəng patronu ilə, pulemyot lentləri ilə dolu qutularla birlikdə qalaq-qalaq yığıdılar.

Boqatiryov atını səyirdərək meydana gəldi; sıraya düzülmüş zərdobsklıların qarşısında, qızmış, oynaqlayan atının belində hər tərəfə çevrilə-çevrilə, hörmə, yoğun qamçısını başı üzərinə qaldırıb, təhdidedici bir səsle qışqırdı:

– Mənə qulaq asın! Siz bu gündən cinayətkar kommunistlərlə və onların qoşunları ilə vuruşacaqsınız. Kim sözsüz bizimlə yoldaşlıq eləsə, bağışlanacaqdır, kim üzü dönüklük eləsə, aqibəti bax bunların kimi olacaqdır, – deyərək o qamçı ilə kazakların qılıncdan keçirdikləri, tuman-köynəklərindən başqa əyinlərində heç nə olmayan, yağışdan islanıb biçimsiz bir ağ topanı andıran meyitləri göstərdi.

Qızıl əsgərlərin sıralarında yavaşca pıçıltı dolaşdı, lakin heç kəs cürət edib etiraz üçün bir kəlmə belə demədi, heç kim sıradan kənara çıxmıdı...

Piyada və atlı kazaklar hər tərəfdə dəstə-dəstə, yaxud tək-tək o yana-bu yana vurmuxurdular. Onlar meydanı hər tərəfdən üzük qaşı kimi aralığa alırdılar. Serdobsklıların yaşıl rəngə boyanmış pulemyotları isə kilsə hasarının yanında, bir dik üstündə qoyulmuşdu. Pulemyotların lülələri qızıl əsgərlərə tərəf çevrilmişdi, yağışdan islanmış pulemyotçu kazaklar pulemyotların arxasında yerə yatmış, hazır vəziyyət almışdılar...

Bir saatdan sonra Voronovski ilə Volkov siyahı üzrə “etibarlıları” ayırdılar. Belələri yüz doxsan dörd nəfər idi. Yeni təşkil edilmiş hissəyə “1-ci əlahiddə üsyançı batalyonu” adı verildi; həmin gün də batalyon Belavinsk xutor tərəfə, ön atəş xəttinə göndərildi: 23-cü süvari diviziyasının Donetsin o tayından gətirilmiş polkları buradan hücumə keçmişdilər. Şayələlərə görə qırmızılının polkları yaxınlaşmaqda idi: Bıkadorovun komandası altındakı 15-ci polk, məşhur Mişka Blinovun başçılığı ilə isə 32-ci polk gəlirdi. Onlar müqavimət göstərən üsyançı bölmələrini tar-mar edərək irəliləyirdilər. Ust-Xoperskaya yurdunun hansı xutorunda isə tez-tələsik təşkil edilmiş bir bölüyün külünü göyə sovurdular. Boqatiryov Voronovskinin döyüş meydanında dəyanətini yoxlamaq üçün Blinovun qarşısına onun batalyonunu yollamağı qərara aldı.

Serdobsklıların qalanını, səkkiz yüz nəfərdən artıq əsgəri, üsyançıların silahlı qüvvələri komandanı Kudinovun vaxtilə Boqatiryovun adına göndərdiyi ömrə göstərilirdiyi kimi, Don çayının kənarı ilə piyada Veşkiyə yola saldılar. Çay kənarındakı yollarla zərdobsklıların pulemyotları ilə silahlanmış üç süvari bölüyü də, gözde-qulaqda olmaq üçün onların dalınca getdi.

Boqatiryov Ust-Xoperskayadan çıxmazdan əvvəl kilsəyə ibadətə getdi, keşiş “xəçpərəstliyin havadarı kazak qoşunlarına” xudavəndi-ələmdən qalibiyyət diləməyə başlamışdı ki, kilsədən çıxdı. Onun atını gətirdilər. Atlandı, Ust-Xoperskayada qabağı saxlamaq üçün qoyulmuş bölmələrdən birinin komandirini yanına çağırdı, yəhərdən aşağıya əyilib, onun qulağına pıçıldadı:

– Kommunistlər barıt anbarından da möhkəm qoru! Sabah səhər tezdən onları etibarlı mühafizə dəstəsinin nəzarəti altında

Veşenskayaya yolla. İndi isə xutorlara çaparlar göndər, nə tip adamlar gətirildiyini xəbər versinlər. Kommunistləri xalq özü mühakimə edəcəkdir! – Bunu deyib getdi.

LIII

Apreldə, günortaçağı Veşenskaya stanitsasının Sinkin xutoru üzərində təyyarə göründü. Motorun boğuq tırlıtısını eşidən kimi uşaqlar, arvadlar, qarılar evlərdən bayıra yüyürüdürlər: hamı başını yuxarı qaldırdı, əlini gözünün üstünə qoyub, təyyarənin buludlu havada bir yanı üstə əyilərək, göydə qartalsayağı dövrə vurmasına uzun zaman tamaşa elədi. Motorun uğultusu get-gedə gücləndi və kəskinləşdi. Təyyarə getdikcə aşağı enir, xutorun o başında, örüşdə, düzənlik yerə düşmək istəyirdi.

Bir qoca ürəyinə nə isə damıbmış kimi vahiməyə düşərək çığırdı:

– Bu saat bomba tökməyə başlayacaq! Qaçın!

Küçənin tininə toplaşmış adamların hərəsi bir tərəfə qaçdı. Arvadlar ağlaşan uşaqların qolundan tutub darta-darta aparır, qocalar keçdi kimi cəld və asanlıqla çəpərlərin üstündən hoppanaraq, otlağa qaçırdılar. Tində yalnız bir qarı qaldı. O da qaçmağa hazırlaşmışdı. Ancaq qorxudan qılçaları quruduğundanmı, ayağı költənə ilişdiyindənmi, – nədənsə yıxıldı, biabırçı vəziyyətdə – anq qılçaları görsənə-görsənə, zəif bir səslə fəryad qopardı:

– Oy, harayıma yetin, ay Allah bəndələri! Ay, öldüm. Lakin heç kim qarını xilas etmək üçün geri qayıtmadı. Təyyarə isə dəhşətli gurultu salıb, tufan kimi uğuldayaaraq, anbarın üstündən keçdi. Qanadlarının kölgəsi, qorxudan gözləri kəlləsinə çıxmış qarının gözlərində bir anlığa işıqlı dünyanı qaranlığa döndərdi, uzaqlaşdı, təkərləri ehmalca xutor örüşünün nəm torpağına toxunduqdan sonra şütüdü, çölə getdi. Bu zaman qarı uşaq kimi özünü batırdı. Yarımcan halda yerə sərilmiş qarı nə altını hiss edir, nə də ətrafındakı səs-səmiri eşidirdi. Bu zaman xeyli uzaqda yerə düşmüş nəhəng quşdan meşin pencəkli iki kişinin çıxdığını, bir qədər tərəddüd içində duruxduqlarını, ətrafa döyükdəndən sonra bir həyətə yönəldiklərini, aydındır ki, qarı görə bilməzdi.

Lakin qarının örüşdə qurumuş böyürtkən kolluğuna girmiş əri qoçaq kişi imiş. Kişinin ürəyi, tutulmuş sərcə ürəyi kimi döyünsə də, yenə cəsarətləndi, başını qaldırıb təyyarə tərəfə baxdı. Düz onun həyətinə doğru yönələn iki adamdan birinin zabıt Pyotr Boqatıryov olduğunu tanıdı; Boqatıryovun atası bu kişi ilə bir polkda qulluq etmişdi. Qriqori Boqatıryovun – üsyançıların 6-cı əlahiddə briqadası komandirinin əmisi oğlu olan Pyotr ağlarla birlikdə çəkilib Donetsin o tayına keçmişdi. Amma bu gələn, şübhəsiz o idi.

Qoca bir dəqiqəyə qədər qollarını yana sallayıb, dovşan sayağı çömbəltmə oturdu və diqqətlə baxdı. Aramla, yanlarını bası-basa yeri-yən şəxsini keçən il gördükləri, göygöz, amma üzünü çoxdan qırxdırmadığı üçün tük basmış Pyotr Boqatıryov olduğunu qəti yəqin etdikdən sonra, ayağa qalxdı, yoxladı ki, görsün, ayaqları sözlünə baxır, ya yox. Düzdür, qılçaları bir az uçunurdu, amma ayaqları möhkəm idi; qoca tələsik örüşdən çıxdı.

O qorxusundan az qala canı çıxmış qarısının yanına yox, birbaşa Pyotrun və onunla gəlmiş şəxsini yanına yönəldi, hələ onlara çatmamış rəngi solmuş kazak furajkasını çıxartdı. Pyotr Boqatıryov da onu tanıdı, əlini yelləyərkən salamladı, qımışdı. Yaxınlaşdılar.

– İcazə verin bilək, siz doğrudan da Pyotr Qriqoriçsinizmi?

– Mənəm, babacan!

– Allahın bəxşinə bax ki, qoca çağımnda uçan maşın gördüm! Ay bizi qorxutdu ha!

– Yaxında qırmızılar yoxdur ki, baba can?

– Yoxdur, yoxdur, əzizim! Onları görək ki, uzaqlara, Çir çayından o yana, təpələrə doğru qovublar.

– Bizim kazaklar da üsyan ediblər?

– Üsyan etməyinə ediblər, amma çoxu kəlləmayallaq olub.

– Necə yəni kəlləmayallaq olub?

– Yəni ki, öldürülüb.

– Hə-ə-ə-ə... Mənim ailəm, atam sağ-salamatdırımı?

– Hamısı sağ-salamatdır. Siz Donetsin o tayındanmı gəlmisiniz? Orada oğlum Tixona rast gəlməmişiniz ki?

– Donetsin o tayından gəlirik. Tixonun sənə salam-duası var. Di, baba, sən bizim bu maşına qarovul çək, qoyma uşaqlar onu qurdalasınlar, mən də evimizə dəyim... Gedək!

Pyotr Boqatıryov və yoldaşı yola düzəldilər. Canını qurtarmaq üçün hərəsi bir yerdə – otlaqda, mərəklərin altında, zirzəmilərdə və

sair xəlvət yerlərdə gizlənmiş adamlar bir-bir üzə çıxdılar. İzdiham motoru hələ də soyunamış, ətrafa yanmış benzin və yağ qoxusu yayan təyyarənin dövrəsinə yığıldı. Təyyarənin üstünə kətan çəkilmiş qanadlarının çox yeri tufəng gülləsindən, qəlpədən dəlik-deşik idi. Əcaib maşın bərk qovulmuş at kimi qızmış da olsa sakit durmuşdu.

Pyotr Boqatiryovu hamıdan əvvəl qarşılamaş qoca döngəyə yüyürdü, qorxusundan yerə sərilmiş qarısını, dekabrda mahal idarəsi ilə birlikdə tutardan getmiş oğlu Tixon barədə indicə eşitdiyi təzə xəbərlə sevindirmək istədi. Amma qarı döngədə yox idi. O, birtəhər ayağa durmuş, evə gəlmiş, anbara girərək tez-tələsik paltarını dəyişir, əyninə təzə köynək və yubka geyinirdi. Qoca onu çətinliklə tapdı, görün kimi qışqırdı:

– Təyyarə ilə gələn Petka Boqatiryovdur! Tixondan bizə çoxlu salam-dua gətirmişdir! – Qarısının təzə paltar geyindiyini gördükdə bərk hirsələndi. – Bu nədir, ay qoca kaftar, nə bəzənib-düzənirsən? Ah, anan sənəin vayına otursun! Kimin nəyinə gərəksən, ay Allahın kifiri? Buna bax, elə bil cavanca gəlindir!

...Bir azdan qocalar Pyotr Boqatiryovun atası evinə toplaşdılar. Gələnlər içəri keçməmiş kandarda şapkasını çıxardır, ikonalar qarşısında xaç çevirir, təşəxxüslə taxtın kənarında öyləşib əsasına söykənirdi. Söhbət başlandı. Pyotr Boqatiryov stəkandan xamalı soyuq süd içə-içə söylədi ki, buraya Don hökumətinin tapşırığı ilə gəlmişdir, məqsədi də üsyan qaldırmış yuxarı donlularla əlaqə saxlamaq, təyyarələr vasitəsi ilə patron və zabıt daşımaq qırmızılara qarşı mübarizədə onlara kömək etməkdir. Bunu da bildirdi ki, tezliklə Don ordusu bütün cəbhə boyu hücumə keçib üsyançıların silahlı qüvvələri ilə birləşəcəkdir. Sözarası Pyotr Boqatiryov cəbhəni boşlamış, qırmızıları Don torpağına buraxmış cavan kazaklara yaxşı təsir göstərə bilmədiklərinə görə qocaları məzəmmət elədi. Söhbətini belə bitirdi:

– Lakin madam ki, ağılınızı başınıza yığmısınız, stanitsalardan Sovet hakimiyyətini qovmusunuz, Don hökuməti təqsirinizdən keçir. Qocaların biri çəkine-çəkine dedi:

– Axı Petro Qriqoriç, bizdə elə indi də Sovet hakimiyyətidir, ancaq kommunistlərsiz, heç bayrağımız da üçrəngli deyil, ağ-qırmızıdır.

Bir başqa qoca da əlavə etdi:

– Hətta bu it uşaqları, bizim cavanlar, bir-birinə “yoldaş” deyər salamlşırlar.

Pyotr Boqatiryov qabağı vurulmuş kürən bıqları arasından qımıxdı və girdə mavi gözlərini istehza ilə qıyıb dedi:

– Sizin Sovet hakimiyyətiniz yazı qalmış buz kimi bir şeydir. Günün istisi dəyən kimi əriyəcəkdir. Müqəssirləri isə – Kalaç tərəfdə cəbhəni boşlayanları – Donetsin o tayından qayıdan kimi kətkələyəcəyik!

– O məlunları elə döymək lazımdır ki, qanlarına qəltan olsunlar.

– Elə də olacaq!

– Kətkəlməli! Kətkəlməli!

– Şalvarlarını isladana qədər camaatın gözü qarşısında döymək lazımdır! – deyər qocalar şadlıqla səs-səsə verdilər.

Axşamüstü, üsyançıların silahlı qüvvələrinin komandanı Kudinov ilə qərargah rəisi İlya Safonov, qar-tər içində olan üç at qoşulmuş minik arabasında Sinkin xutoruna gəldilər; onların yanına atlı çapar göndərilmişdi.

Onlar Boqatiryovun gəlməsinə hədsiz sevindiklərindən çəkmələrinin, brezent plaşlarının palçığını təmizləmədən, az qala qaça-qaça, Boqatiryovun evinə girdilər.

LIV

Serdobsk polkunun üsyançılara təslim etdiyi iyirmi beş kommunisti güclü keşik altında Ust-Xoperskayadan yola saldılar. Qaçmaq barədə heç düşünmək olmazdı. Əsirlərin ortasında axsaya-axsaya gedən İvan Alekseyeviç sifətlərindən qəzəb yağan keşikçi kazaklara baxaraq, kədər və kinlə düşünürdü: “Axırımıza çıxacaqlar! Məhkəmə olmasa batdıq!”

Keşikçilərin çoxu saqqalı kişilər idi. Komandirləri ataman polku vaxmistri xurafatçı bir qoca idi. Ust-Xoperskayadan tərəfən kimi əsirlərə əmr verdi ki, danışmasınlar, papiros çəkməsinlər, keşikçilərə sual verməsinlər.

– Allaha dua edin, – deyirdi, – ay dəccalın nökrəçiləri! Ölümə gedirsiniz, bu məqamda günaha batmağın mənası yoxdur! U-u-u-u! Allahı unutdunuz! Şeytana satıldınız! Sizə yağlı damğası vuruldu! – Belə deyib, gah naqanını başının üzərinə qaldırır, gah da boynuna keçirilmiş hörmə tapança qaytanını dartışırdı.

Əsirlərin içərisində Serdobsk polkunun komanda heyətindən yalnız ikicə nəfər kommunist var idi, qalanları, İvan Alekseyeviçdən başqa ayrı yerdən idilər, Yelanskaya stanitsasından idilər; hamısı da ucaboy və sağlam cavanlar idi; sovet qoşunları stanitsaya gələndə partiya sıralarına girmiş, milis nəfəri, xutor inqilab komitəsi sədri işləmiş, üsyandan sonra Ust-Xoperskaya stanitsasına qaçmış, orada Serdobsk polkuna qatılmışdılar.

Hamısı da əvvəllər xarrat, dülgər, çəlləkçi, daşyonan, sobaqayıran, çəkməçi və dərziləri olmuşdu. Üzdən ən yaşlısı otuz beş, ən cavanı isə iyirmi yaşında idi. Bu dolu gövdəli, sağlam bədənli, ağır fiziki əməkəndə əlləri iri, kürəkləri enli və sinələri qabarıq oğlanlar zahirən bu belləri donqar qoca keşikçilərdən kəskin surətdə seçilirdilər.

İvan Alekseyeviçlə yanaşı addımlayan bir yelanskı kommunist pıçıltı ilə soruşdu:

- Ağlıncı bizi mühakimə edərlərmə?
- İnanmıram...
- Öldürəcəklər?
- Deyəsən.
- Axı onlarda adam güllələmək yoxdur! Kazaklar belə deyirdilər, yadımdadırmı?

İvan Alekseyeviç dinmədi, lakin onun da qəlbində ümid qığılcımı yandı: “Doğru deyir! Onlar bizi güllələyə bilməzlər. Bu alçaqlar, belə bir şüar atmışdılar: “Rədd olsun kommuna, soyğunçuluq və güllələmə!” Şayiyyə görə, onlar adamları kürək cəzasına məhkum edirlər... Bəlkə də kürək cəzası və çubuqla döyülmək cəzası kəsərlər. Hə, bu o qədər də qorxulu deyil! Kürək cəzasında qısa qədər qalırıq sonra isə, qışda, Donda su donan kimi bizimkilər yenə onları sıxışdırmağa başlarlar!..”

Qəlbində ümid qığılcımı yandı və söndü, elə bil yel söndürdü: “Yox, qıracaqlar! İt kimi qudurublar! Əlvida, həyat!.. Ah, görək belə olmayaydı! Mən bunlara qarşı vuruşdum və həmişə rəhm elədim... Sən demə rəhm etmək yox, qırmaq, kökünü kəsmək lazım imiş!”

O yumruğunu düydü, ələcsiz halda qeyzlə çiynlərini oynatdı və o dəqiqə büdrədi, arxa tərəfdən təpəsinə endirilmiş qəfil zərbədən az qaldı ki, yıxılısın.

Keşikçilərin reisi vaxmistr atını düz onun üstünə sürərək nərilədi:

– Yumruğunu niyə düyürsən, ay azğın canavar? Səndən söz soruşuram, niyə yumruğunu düyürsən, hə?

O, İvan Alekseyeviçin təpəsinə bir qamçı da çəkdi, qaşının üstündəki sümükdən ortası çökək dik çənəsinə qədər zol saldı.

Yelanskılardan biri yalvarıcı bir təbəssümlə, səsi titrəy-titrəyə dedi:

– Kimi vurursan? Məni vur, atacan! Məni! – Bunu deyən kimi də izdihamın arasından bir addım irəliyə çıxdı, İvan Alekseyeviçin qabağına keçdi, iri dülgər sinəsini qabağa verdi.

– Sənin də payın çatar! Döyün bunları, həmyerlilər! Döyün kommunistləri!

Endirilmiş qamçı yelanskının üst köynəyinin çiynini elə parçaladı ki, paltarın cırığı alov qarşısı yarpaq kimi бүrüşdü. Yara yerindən, sürətlə şişən zolun altından, qapqara qan axmağa, köynəyi islatmağa başladı...

Qəzəbindən boğulan vaxmistr, atını əsirlərin ortasına sürdü, onları ayaqlada-ayaqlada qamçı ilə rəhmsizcəsinə döyməyə başladı...

İvan Alekseyeviçə bir qamçı da dəydi. Zərbədən gözlərində od parladi, ayaqları altında yer yırgalandı, çayın qarşı tərəfindəki qum-sol sahili бүrümüş yamyaşıl meşə sanki böyrü üstə əyildi.

İvan Alekseyeviç möhkəm əlləri ilə üzəngidən yapışdı, vəhşiləşmiş vaxmistrə çəkib yəhərdən yerə salmaq istədi, lakin qılincin dalı ilə endirilmiş zərbə onu yerə sərdi, ağzına boğucu, yumşaq toz doldu, burnu ilə qulaqlarından qaynar qan açıldı...

Keşikçilər onları, qoyun sürüsü kimi bir araya qısnadıraaq döydülər. Uzun zaman və rəhm etmədən döydülər. Yolda üz-üstə yıxılmış İvan Alekseyeviç rəya aləmində imiş kimi, ətrafında boğuc çıxırtdılar, küt tappıtdılar, dəlicəsinə at fıxırtdılar eşidirdi. Atın ağzından bir topa köpük düz onun açıq başına düşdü və demək olar ki, o dəqiqə harada isə lap yaxında, lap başının üstündə qısa və dəhşətli kişi hönkürtüsü, qışqırtı eşidildi:

– Namərdlər! Silahsız adamları döyürsünüz!.. U-u-u-u!..

İvan Alekseyeviçin yaralı ayağını at basdı, nalın küt mıxları baldırının yumşaq ötinə batdı; başının üstündə isə şappaşapla, sürətlə endirilən zərbələrin səsi eşidilməkdə idi... Bir dəqiqə də keçdi, üstündən tünd tər qoxusu və duzlu qan iyi gələn nəm və ağır cüssəli bir adamı da İvan Alekseyeviçin böyrünə yıxdılar; huşunu hələ tamamilə itirməmiş İvan Alekseyeviçin qulağına səs gəldi: yıxılmış adamın boğazından, yanı üstə aşırılmış butulka kimi, liqıltı ilə qan axırdı...

Sonra onları qabaqlarına qatıb Dona apardılar, qanlarını yumağa vadar etdilər. İvan Alekseyeviç dizinə qədər suya girdi, göz kimi alışıb-yanan yaralarını, qamçı yerlərini isladib yuyur, ovuclarını öz qanı qarışmış su ilə dolduraraq içdikcə içir, sanki, yanında birdən-birə baş qaldırmış sonsuz yangını söndürə bilməyəcəyindən, doyunca su içə bilməyəcəyindən ehtiyat edirdi.

Yolda bir atlı kazak onlardan qabağa keçdi. Mindiyi tox və tərlı tünd kəhər atın dərisi yaz vaxtı kimi parıldaı, at yeyin və yortma yerıle qaçırđı. Atlı xutora girib gözđon itđi, əsirler xutorun kenarındakı həyətlərə çatmamış, dəstə-dəstə camaat onların qabağına yeridi.

İvan Alekseyeviç qabaqlarına yüyürüşən kazaklarla arvadları görən kimi, bunun ölüm demək olduğunu anladı. Başqaları da anladılar.

Serdobsklı kommunistlərdən biri qışqırdı:

– Yoldaşlar! Gəlin vidalaşaq!

Əlinə yaba, toxa, paya, arabadan çıxardılmış yan dəmiri götürmüş adamlar yaxınlaşırdı...

Bundan sonra olub-keçənlər çox ağır bir yuxunu xatırladırdı. Onlar bir-birinə yaxın xutorların arası ilə otuz verst yol getdilər, hər birində də işgəncə verən izdihamla qarşılaşdılar. Qocalar, arvadlar, yeniyetmələr əsir gətirilən kommunistləri döyür, onların şişmiş, qana bulanmış, hər tərəfi göyərmiş üzlərinə tüpürürdülər; başlarına daş və kəsək yağdırır, yumruq və şillə zərbəsindən tuluqlanmış gözlərinə torpaq və kül atırdılar. Arvadlar xüsusilə qəddarlıq edir, ən amansız işgəncələr və əzablar verirdilər. Ölümə məhkum iyirmi beş əsir, onları qarşılayan izdiham dəstələri arasında keçib gedirdi. Axırda ələ oldu, bədənləri ilə sifətləri o qədər eybəcərleşdi ki, tünd göy-qanlı qaramtıl bir görkəm aldı, üstlərindəki palçıqla qan bir-birinə elə qarışdı ki, daha baxan onları tanıya bilməzdi, sir-sifətləri tamamilə təhərdən çıxmışdı.

Əvvəllər zərbə az dəysin deyə bu iyirmi beş adamın hər biri mümkün qədər keşikçilərdən qırağa çəkilməyə cəhd edirdi: hər kəs qat-qarışıq sıranın arasına təpilmək istəyirdi, nəticədə bir tərəfə qışnaşdırılmış izdiham halında irəliləyirdilər. Lakin daima onları bir-birindən şallaqla aralayır, uzaqlaşdırırdılar. Buna görə də kətkədən azacıq belə olsun canlarını qurtara bilməyəcəklərini yəqin etdikdən sonra artıq dağınıq halda yeriir, hər biri dərin iztirab və həsrətlə bir şeyi arzu edirdi: özünü ələ almalıdır, döyülməyə davam gətirib yıxılmamalıdır, çünki yıxılsa bir daha ayağa qalxa bilməyəcəkdı. Hamısı laqeyd olmuşdu. Əvvəl isə lap gözü bərabərində üçmilli yabanın milləri göyümsov bir ışıltı ilə parıldaıyanda, yaxud ağımtıl paya sönük tərzdə parıldayaraq təpəsinə enəndə, hər biri əli ilə üzünü, başını qoruyur, əlini qabağa verirdi; döyülən əsirlərdən rəhm diləyib yalvaranlar da, zərıyanlar da, söyüş söyənlər də, şiddətli ağrıdan mal kimi böyürənlər də var idi. Günorta zamanı hamı susmuşdu. Yalnız bir nəfər yelansklı lağlağıçı və söhbətci, rotada ən cavan əsgər təpəsinə zərbə endirildikcə hər dəfə ufuldayırdı. Onun yerışı də qərıbə idi, elə bil isti şeyin üstü ilə gedirdi: atılır-düşür, bütün vücudu ilə dik atılır, paya ilə sındırılmış qılçasını sürüyürdü.

Donda yuyunduqdan sonra İvan Alekseyeviç ruhən möhkəmləşdi. O, kazaklarla arvadların onlara tərəf yüyürüşdüklerini görən kimi tez yan-yörəsindəki yoldaşlarından biri ilə vidalaşib, yavaşca dedi:

– Nə etmək olar, qardaşlar, biz yaxşı vuruşmuşuq, indi də ləyaqətlə ölməyi bacarmalıyıq... Son nəfəsimizə qədər biz yalnız bir şeyi unutmamalıyıq. Yalnız bu təsəlli ilə ölməliyik: onlar bizi paya ilə öldürsələr də, Sovet hakimiyyətini paya ilə məhv edə bilməyəcəklər! Kommunistlər! Qardaşlar! Gəlin kişi kimi ölək, düşmənlərimiz bizə gülməsinlər.

Bobrovsk xutorunda qocalar bir yelansklı əsiri çox səy və amansızlıqla döydükdə, o buna davam gətirə bilmədi, uşaq kimi biabırçı bir bəyirti ilə çığırdı, dartıb üst köynəyinin yaxasını cırdı, tər ilə kirdən qaralmış qaytan keçirilmiş balaca xaçı kazaklarla arvadlara göstərdi.

– Yoldaşlar! Mən partiyaya bu yaxınlarda daxil olmuşam!.. Mənə yazığınız gəlsin! Mən Allaha inanıram!.. Mənim iki balam var! Rəhm edin! Axı sizin də balalarınız var...

– Bizdən sənə “yoldaş” olmaz! Kəs səsini!

– Uşaqların yadına düşdü, mələm? Xaçını göstərsən? Əməlinə peşman olmusan? Bəs bizimkiləri güllələyəndə, edam edəndə Allahını niyə yadına salmırdın?

Bu sualı əsirə qulağı sırğalı, dikburun bir qoca verdi; o əsirə iki zərbə endirmişdi, sualına cavab gözləmədən bir də qolaylandı, payanı əsirin təpəsinə endirdi.

Gözlə, qulaqla, şüurla dərk edilə bilən xırda–para hadisələr İvan Alekseyeviçin yanından ötürdü, heç nə onun diqqətini cəlb edə bilmirdi. Elə bil ürəyi daşa dönmüşdü, yalnız birçə yerdə titrədi. Günortaüstü onlar Tyukanovsk xutoruna gəldilər, hər tərəfdən başlarına paya və lənət yağdıran izdiham arasında keçdilər. Bu zaman gözünün altı ilə kənara baxan İvan Alekseyeviç gördü ki, təxminən yeddi yaşında bir uşaq anasının ətəyindən bərk–bərk yapışmış, vahimədən eybəcərlənmiş yanaqlarına gözlərinin yaşını sel kimi axıdıraraq, çığıra–çığıra, tükləri ürperdən bir yalvarışla deyir:

– Anacan! Onu vurma! Oy, vurma!.. Mənim ona yazığım gəlir! Qorxuram! Üstü qanlıdır!..

Payasını bir yelanskının təpəsinə nıxçamağa hazırlanmış qadın birdən qışqırdı, payanı yerə tulladı, uşağının əlindən tutub cəld tində gözəndə itdi. Uşağın ağlamasından, bu saf uşaq mərhəmətindən kövrəlmiş İvan Alekseyeviçin gözləri istər–istəməz yaşardı, əzişdirilmiş, şişmiş dodaqlarını duzlu göz yaşları islatdı. Oğlu ilə arvadı yadına düşdü, müxtəşərə hönkürdü; ildırım kimi birdən–birə baş qaldıraraq bu xatirə dözülməz bir arzu doğurdu: “Kaş məni onların gözləri önündə öldürməyələr! Həm də... tez öldürsələr yaxşıdır!”

Adamlar ayaqlarını güclə sürüyür, yorğunluqdan, oynaqları çatladan ağrıdan səndələyər–səndələyər gedirdilər. Xutorun o başında otlağa çatdıqda su quyusu görün kimi mühafizə dəstəsi rəisinə yalvarmağa başladılar ki, su içməyə icazə versin.

– Nə su içmək vaxtıdır! Onsuz da gecikmişik! Tərpənin! – deyər vaxmistr qışqırdı.

Lakin keşikçilərdən birisi – bir qoca kişi əsirlərə tərəfdar oldu:

– İnsafın olsun, Akim Sazoniç! Axı bunlar da insandırlar!
– Haradan oldular insan? Kommunistlər insan deyillər! Həm də sən gəl mənə ağır öyrətmə! Bunların başının böliyi mənəm, yoxsa sənən?

– Sizin kimi rəislər çoxdur! Gəlin uşaqlar, su için!

Qoca atdan düşdü, quyudan bir dolça su çekdi. Əsirlər onun başına yüyürüşdülər, dolçaya iyirmi beş cüt əl uzandı; qaralmış, şişmiş gözləri işıqlandı, xırıltılı, boğuş pıçıltılar eşidildi:

– Suyu mənə ver, babacan!

– Bir azca mənə ver!..

– Bir qurtum mənə!..

– Yoldaşlar, hamınız birdən içə bilmərsiniz axı!..

Qoca tərəddüd içində qalmışdı, bilmirdi suyu əvvəlcə kimə versin. Üzüntü içində bir neçə saniyə dayandı, sonra suyu yerə basdırdı və içi ovulmuş mal təknəsinə tökdü, kənara çəkilərək qışqırdı:

– Canım, bu nədir, öküz kimi bir–birinizi itələyib irəliyə dürtü-lürsünüz? Növbə ilə için!

Su təknənin yaşıl mamırlı, barlanmış tərki ilə günəşdən qızmış və yaş odun iyi verən küncünə doldu. Əsirlər son qüvvələrini toplayıb, təknəyə cumdular. Qoca bir–biri ardınca quyudan on bir dolça su çekdi, mərhəmət hissindən sınırsız sallanmış halda, əsirlərə baxa–baxa təknəni doldurdu.

İvan Alekseyeviç dizini yerə qoydu, sudan doyunca içdi, eyni açıldı, başını qaldıranda çox aydın və təsirli bir mənzərə gördü: gəc tozundan çay kənarındakı yol üzərinə qara oxşar dümağ örtük sərilmişdi, xeyli uzaqdakı tabaşir dağlarının yamacları mavi xəyalı andırırdı, bunlardan xeyli hündürdə Donun dərya kimi ləpələnən sürətli axını üzərində, səmanın əlçatmaz və əzəmətli dərinliklərində balaca bir bulud süzürdü. Küləkdən qanadlanan, zülləsi ağ, yelkən kimi ışıldayan bulud sürətlə şimala doğru süzür, onun donuq yaşıl kölgəsi çayın xeyli uzaqdakı dirsəyi üzərinə düşürdü.

Üsyançıların silahlı qüvvələri ali komandanlığının gizli müşavirəsində qərara alındı ki, Don hökumətindən, ataman Boqayevskidən yardım istəsinlər. Kudinova tapşırıdılar ki, bir məktub yazsın, bu məktubda yuxarı donluların 1918–ci ildə qırmızılarla danışığa girmələrinə, cəbhəni buraxmalarına çox peşman olduqlarını, təəs-süf etdiklərini bildirsin. Kudinov məktubu yazdı. O, Yuxarı–Don mahalının üsyan etmiş bütün kazakları adından söz verdi ki, bundan

sonra, qalibiyyət öldə edincəyə qədər, bolşeviklərə qarşı dəyanətə vuruşacaqlar; qoşun hissələrinə rəhbərlik etmək üçün cəbhə xətti üzərindən təyyarələr vasitəsi ilə təcrübəli zabitlər və patron göndərilməsini də rica etdi.

Pyotr Boqatırov Sinkində qaldı, oradan Veşenskayaya yola düşdü. Təyyarəçi Kudinovun məktubunu götürüb geriye, Novoçerkasskiyə uçdu.

O gündən Don hökuməti ilə üsyançıların silahlı qüvvələri komandanlığı arasında sıx əlaqə yarandı. Donets çayının o tayından demək olar ki, hər gün fransız zavodlarında buraxılmış təpəzə təyyarələr bu tərəfə uçuş, zabit, tüfəng patronu, bir az da üçdüymə top mermisi gətirirdi. Təyyarəçilər Don Ordusu ilə getmiş yuxarı donluların məktublarını gətirir, Veşenskayadan isə çayın o tayındakı kazaklara qohumlarının yazdığı cavabları aparırdı.

Don Ordusunun yeni komandanı general Sidorin cəbhədəki vəziyyətə, öz strateji planlarına uyğun olaraq, Kudinova qərargah tərəfindən işlənilib hazırlanmış əməliyyat planları, əmrlər, üsyançıların üstünə göndərilən Qızıl Ordu hissələrinə dair məlumat yollayırdı.

Kudinov Sidorinlə yazışmasını yalnız bir neçə mötəbər adama bildirmişdi, qalan adamlardan bu, çox möhkəm gizlədilir.

LVI

Əsirləri gündüz saat beşdə Tatarska gətirdilər. Bahar çağının tez düşən axşam qaranlığına az qalmışdı, günəş batmağa başlayırdı, onun köz kimi yanan kürsü günbatana yayılmış gömgöy buludun ələyinə toxunurdu.

Küçədə, anbarın kölgəsində, Tatarsk piyada bölüyü kazaklarından kimisi ayaq üstə durmuş, kimisi oturmuşdu. Onları, qırmızılarının süvari hissələrinin hücumuna çox çətinliklə davam gətirən yelanskı bölüklərə kömək etmək üçün Donun sağ sahilinə yollamışdılar: tatarsklılar da ön atəş xəttinə gedərkən qohumları ilə görüşmək, bir az ehtiyat yemək götürmək üçün bütün bölüklə xutora gəlmişdilər.

Onlar həmin günü də getməli idilər, amma xəbər gəldi ki, əsir edilmiş kommunistləri Veşenskayaya aparırlar, Mişka Koşevoy ilə İvan Alekseyeviç də onların arasındadır, tezliklə xutora çatacaqlar,

buna görə də gözləməyi qərara aldılar. Koşevoyla, İvan Alekseyeviçlə qarşılaşmağı, ilk toqquşmada Petro ilə birlikdə öldürülmüş kazakların qohumları xüsusilə təkid edirdilər.

Tüfənglərini anbarın divarına söykəmiş, kimisi oturmuş, kimisi ayaq üstə durmuş tatarsklılar könülsüz-könülsüz söhbət edir, papiros çəkir, tum çırtlayırdılar; arvadlar, qocalar və uşaqlar onların ətrafına yığılmışdı. Bütün xutor camaatı küçəyə çıxmışdı, evlərin damlarına çıxmış uşaqlar isə yorulmadan ətrafa göz gəzdirdir, əsirlərin gətirilib-gətirilmədiyini müşahidə edirdilər.

Birdən uşaqlar çıxırıldılar:

– Göründülər! Gətirirlər!

Kazaklar cold ayağa qalxdılar, camaat bir-birinə deydi; şiddət-lənən səs-küy boğuş uğultuya döndü, uşaqlar bərk tappılı salaraq, əsirlərin qabağına yüyürüşdülər. Alyoşka Şamilin dul qalmış arvadı sinəsinə çəkilmiş dağın hələ güclü təsiri ilə ərini oxşamağa başladı.

Qocalardan kim isə yoğun səslə dedi:

– Düşmənlərimizi gətirirlər!

– Bu məlunları qırmaq lazımdır! Niyə durub tamaşa edirsiniz, kazaklar?!

– Onlara divan tutmaq lazımdır!

– Bizimkiləri öldürüldülər!

– Koşevoyu dostu ilə birlikdə boğazından asmaq lazımdır!

Darya Melexova Anikuşkanın arvadı ilə yanaşı durmuşdu. Döyülmüş əsirlər camaata yaxınlaşdıqda, o İvan Alekseyeviçi hamıdan əvvəl tanıdı.

Keşikçilər dəstəsinin rəisi vaxmistr getdikcə qızıqan hay-küyü, arvadların çıxırışmasını, ağlaşma səsini batıraraq səsi xırılda-yaxırılda dedi:

– Sizin xutorlunu götürmüşük! Gəlin, bu köpək oğluna tamaşa edib həzz alın! Görüşün, öpüşün! – Bunu deyərək atın üstündən əli ilə İvan Alekseyeviçi göstərdi.

– Bəs o biri hanı? Koşevoy Mişka haradadır?

Antip Brexoviç yeriye-yeriye tüfəngini çiynindən çıxartdı, yırğalanan tüfənginin qundağı və süngüsü adamlara dəyər-dəyər izdihamın arasına girdi.

– Sizin xutorlu birçə nəfərdir, başqası olmayıb. Bu da bəsdir, dartışdırıb parçalasanız hərəyə bir tikə düşər... – deyər keşikçilərin

rəisi vaxmistr qırmızı yaylığı ilə alının hər tərəfini bürümüş tərİ sildi və ayağını ağır-ağır yəhərin qaşı üzərindən aşırı.

Arvadların ağlaşması, çığırtısı getdikcə şiddətləndi, son həddinə çatdı, Darya adamları yara-yara keşikçilərə tərəf yeridi, bir neçə addım kənarda, keşikçi kazakın sağrısı tərli atının dalında İvan Alekseyeviçin döyülməkdən qaralmış, tuluqlamış sifətini gördü. Onun ağlasığmaz dərəcədə şişmiş, saçı qurumuş qanına yapışmış başı dik qoyulmuş vedrə yekəlikdə idi. Alnının dərisi şişmiş, çatlamışdı, yanaqları qıpqırmızı idi, həlməşik irin-qan yayılmış kəlləsinə isə əlcək yapışdırılmışdı. O, görünür, tamam yara olan başını günəşin yandırıcı şüalarından, milçəklərdən və havada qaynaşan mığmıgallardan qorumaq üçün belə eləmişdi. Əlcəklər quruyub yaraya yapışmış, təpəsində qalmışdı.

O ürəkə baxışlarla ətrafına boylanır, arvadı ilə yaxud balaca oğlu ilə üz-üzə gəlməkdən qorxurdu; istəyirdi ki, əgər onlar bura dadırlarsa, birisindən dərhal onları uzaqlaşdırmasını xahiş etsin. O, artıq anlamışdı ki, Tatarskdan sağ-salamat çıxmıyacaqdır, burada öldürülməkdir, ona görə də ailə üzvlərinin onun ölümünü görmələrini istəmirdi; ancaq öz ölümünü getdikcə artan bir səbirsizliklə gözləyirdi. O büzüşərək, başını ağır-ağır və çətinliklə döndərərək, tanış həmyerlilərinin üzünə baxır, ona tamaşa edənlərin heç birisinin üzündə nə kiçik bir təəssüf izi, nə rəğbət nişanəsi görürdü, – kazaklar da, arvadlar da, hamı ona tərs-tərs və yağ kimi baxırdı.

O sağa-sola döndükcə rəngi solmuş üst köynəyi qırıq, xışıldayırdı. Köynəyinin üstü qanlı ləkələrlə dolu idi, pambıqlı qızıl əsgər şalvarı da, pəncələri yastı, barmaqları öyrəyən ayaqları da qan içində idi.

Darya onun qarşısında durmuşdu. Kindən nəfəsi kəsilən Darya, bir yandan yazığı gəldiyindən, digər tərəfdən isə indicə mütəlakəş verəcəyini gözlədiyi dəhşətli hadisənin intizarından çırpınaraq, düz onun gözlərinin içinə baxır, bir şeyi başa düşə bilmirdi: İvan Alekseyeviç onu görürmü, tanıyırmı?

İvan Alekseyeviç isə bayaqki kimi, dəhşətlə parıldayan tək gözü ilə (o biri gözünü şiş örtmüşdü) səksəkəli halda, həyəcan içində izdihamı seyr edirdi; birdən o bir neçə addımlığında dayanmış Daryanın üzünə baxdı, bərk kefli kimi səndələyərək, bir addım irəliyə gəldi. Çox qan itirdiyindən başı hərhlənir, huşunu itirməyə baş-

layırdı; lakin bu keçici hal yəni ətrafda hər şeyin xəyala dönməsi, sərsemlikdən başının hərhlənib, gözlərinin qaralması onu narahat etdiyindən, yəni də çox çətinliklə toxtadı, ayaq üstündə dura bildi.

O Daryanı gördü və tanıdı, bir addım irəli getdi, səndələdi. Bir zamanlar möhkəm, indi eybəcər şəkllə salınmış dodaqlarında təbəssümü çox çətinliklə andıran zəif bir qımlıtlı göründü. Bu təbəssüm Daryanın ürəyini bərkədən, tez-tez döyünməyə məcbur etdi; ona elə gəlirdi ki, ürəyi boğazının yanında çırpınır.

Darya tövşüyə-tövşüyə, tez-tez nəfəs ala-ala İvan Alekseyeviçə doğru yeridi, rəngi saniyədən saniyəyə avazıyırdı.

– Hə, xoş gördük, kirvə!

Daryanın cingiltili səsi, bu səsdəki qeyri-adi ahənglər izdihamı susmağa vadar etdi.

Əmələ gəlmiş sakitlik içərisində boğuc da çıxsə, qətiyyətlə verilmiş cavab eşidildi:

– Xoş gördük, Darya kirvə!

– Söylə görək, əziz kirvəciyimiz, sən öz kirvəni... mənəm ərim... – Daryanın nəfəsi kəsildi, əlləri ilə sinəsini tutdu, onun səsi tutulmuşdu.

Ortalığa çox gərgin sükut çökmüşdü, bu uğursuz nəhs sakitlikdə ən arxa cərgədə olanlar da Daryanın sözünü necə tamamladığını eşitdi:

– ...Mənəm ərim Petro Panteleyeviç necə öldürmüşən?

– Yox, kirvə, mən onu öldürməmişəm!

– Necə yəni öldürməmişəm? – deyə Daryanın iniltili səsi bir az da ucaldı. – Kazakları Mişka Koşevoyla sən öldürməmişinizmi?

– Yox kirvə... Biz onu... Mən onu öldürməmişəm...

– Bəs onu öldürən kimdir? Hə, bəs kimdir? De!

– O zaman Zamuursk polku...

– Sən öldürmüşən! Sən!.. Kazaklar söylədilər ki, səni təpənin başında görüblər! Özü də sən ağ atda olmusan! Təqsirini boynundan atırsan, mənl!

– Mən həmin döyüşdə olmuşam... – İvan Alekseyeviç sol qolunu çox çətinliklə başı bərabərinə qaldırdı. O bu sözləri deyəndə səsində aşkar bir inamsızlıq hiss olundu. – O vuruşmada mən də olmuşam, amma sənəm ərim mən öldürməmişəm, Mixail Koşevoy öldürüb. Ona gülləni Mixail atdı. Kirvəm Petronun ölümünə mən cavabdeh deyiləm.

İzdiham arasında Yakov Podkovanın dul arvadı qulaq batıran bir çığırtı ilə soruşdu:

– Bəs bizim xutorlulardan sən kimi öldürmüşən, ay yağı, kimi öldürüb balalarını yetim qoymusan?

Arvadların hönkürtüsü, vay-şivənlə, “iyrenc bir səsle” ölüləri oxşaması, onsuz da qızıışmış mərəkəni daha da coşdurdu...

Sonralar Darya özü də söyləyirdi ki, süvari beşaçılanının əlinə haradan keçdiyini, bunu onun əlinə kimin verdiyini xatırlamır. Amma arvadlar çıxışıanda hiss etdi ki, əlində kənar bir şey var. Nəzər salmasa da, hiss elədi ki, tufəngdir. O əvvəlcə tufəngin lülə-sindən yapışdı, qaldırıb küpünü İvan Alekseyeviçin təpəsinə çırpmaq istədi, amma tufəngin arpacığı əlinə batdı, o biri başını əlinə aldı, geriye çevirdi, üzünə qaldırdı, hətta İvan Alekseyeviçin sinəsinin sol tərəfini nişan aldı.

Darya gördü ki, İvan Alekseyeviçin arxasında dayanmış kazaklar qaçırdılar, anbarın boz ağac divarının qabağında heç kim qalmadı: qorxmış adamların çığırtılarını eşitdi: “Tfu! Gicələşibdir bu! Güllə özümüzünkülərə dəyər! Darya, atma!” Bir yandan nəzərlərini ona dikmiş, işin aqibətini vəhşiyənə-səksəkəli intizar içində gözləyən adamların tamaşa etməsindən, bir yandan da ərinin intiqamını almaq arzusundan, qismən də qəfildən daxilində baş qaldırmış şöhrət düş-künlüyündən, onun qalan arvadlardan fərqli olması, indi hamının ona təəccüb və hətta qorxa-qorxa tamaşaya dalması hissindən, buna görə də mütləq onun nə isə hamını qorxuya sala biləcək bir iş görməsi zərurətindən qızıışmış, bütün bu müxtəlif duyğuların təsirinə qapılış Darya şüurunun dərinliklərində dəhşətləndirici bir hərəkətə yaxınlaşdığını bilir, bunun nə olduğunu bu anda düşünə bilmir, düşünmək də istəmir, ehtiyatla tətiyi əlləşdirirdi. Lakin birdən özü də gözləmə-diyi halda, var gücü ilə tətiyi çəkdi.

Güllə açıldıqda tufəng təpdi, bu onu bərk silkələdi, tufəngin səsinə qulağı batdı, amma qıyılmış göz qapaqları arasında gördü ki, İvan Alekseyeviçin ürperməli sifəti bir an içində dəhşətli də-rəcədə dəyişdi, uca bir yerdən suya tullanmağa hazırlaşan adam kimi qollarını yana açdı, cütləşdirdi, sonra üzükoylu yıxıldı, başı qızdırma içində imiş kimi xeyli uçundu. Yanlara doğru uzadılmış əlləri tər-pendi, barmaqları ilə yeri söylə cırmaqladı...

İndicə nə iş gördüyünü hələ də aydın başa düşməyən Darya tufəngi yerə atdı, dalını meyitə çevirdi, ifrat sadəliyi ilə qeyri-təbii görünən hərəkətlə yaylığını düzəltdi, kənara çıxmış saçını yığdı.

Darya gəlib keçəndə ona çox qulluq göstərənliklə yol verən bir kazak dedi:

– Oraya bax, hələ də ölməyib, çapalayır...

Darya bu sözün kimə aid olduğunu və nə deyildiyini başa düş-mədi, çevrilib geriye baxdı, boğazdan yox, xeyli dərindən gələn inilti eşitdi; bu eyni ahənglə yüksələn, can verən adamın hıçqırığı ilə arabir kəsilən zarıltı idi. Yalnız bundan sonra dərk etdi ki, zarı-yan indicə onun öldürdüyü İvan Alekseyeviçdir. Darya sürətlə və yüngülce anbarın yanından tək-tək baxanların nəzərləri altında meydana tərəf yönəldi.

Adamların diqqəti indi də Antip Brexoviçə yönəldi. O, təlim keçilirmiş kimi, ayaq barmaqlarının ucunda tez İvan Alekseyeviçə yaxınlaşdı, nədənsə yapon tufənginin bıçağaoxşar süngüsünü arxa-sında gizlətməmişdi. Onun hərəkətləri ölçülüb-biçilmiş, sərrast idi. Dizi üstə çökdü, tufəngin süngüsünün ucunu İvan Alekseyeviçin sinəsinə söykəyib yavaşca dedi:

– Hə, gəbər, Kotlyarov! – bunu deyən kimi var gücü ilə özünü süngünün üstünə yıxdı.

İvan Alekseyeviç çətinliklə, həm də gec öldü. Həyat onun sağ-lam və gümrah bədənini könülsüz tərk edirdi. Hətta üçüncü süngü zərbəsindən sonra da ağzını açıq, çərəlmiş, qan içində olan dişləri arasından xırıltı çıxırdı:

– A-a-a-!..

– Qırağa dur, ay sallaq, cəhənnəm ol! – deyər mühafizə dəstəsi-nin rəisi vaxmistr Brexoviç qırağa itələdi, naqanını yuxarı qaldırdı, sol gözünü yumdu, nişan aldı.

Əsirləri sorğu-suala çəkmiş kazaklar, bir növ siqnal olan güllə-dən sonra, onları döyməyə başladılar. Əsirlər qaçıb ətrafa dağıl-dılar. İnsan qışqırtısına qarışmış quru və qısa güllə səsi eşidilirdi...

Bu əhvalatdan bir saat sonra Qriqori Melexov Tatarska gəldi. O, atı çox bərk sürürdü, buna görə də at yolda, Ust-Xoperskayadan çıxanda, iki xutor arasında çatladı. Yəhəri çiyininə götürüb yaxın xutura qədər gətirməli oldu, burada balaca, sarsaq bir at tapdı. Odur ki, gecikdi... Tatarsk piyada bölüyü təpənin üstü ilə Ust-Xoperskaya xutorlarına doğru yollandı; onlar Ust-Xoperskaya stanitsası yurduna, qırmızılının süvari hissələri ilə vuruşma gedən yerə gədirdilər. Tatarskda adam görünmürdü, səssizlik idi. Gecənin zülməti ətraf təpələri, Donun o tayındakı düzləri, ürkək-ürkek qımıldanan qovaq və göyrüş ağaclarını çulğalamışdı...

Qriqori atı həyəətə sürdü, evə girdi. Evdə çıraq yanmırdı. Qatı qaranlıqda mığmığalar dızıl-daşır, sağ küncdəki ikonalar tutqun-tutqun parıldayırdı. Qriqori uşaqlıq çağından tanış, doğma məskən havası ilə ciyərlərini doldurub soruşdu:

– Evdə kim var? Ana! Dunyaşka!

– Qrişa! Sənsənmi? – Dunyaşkanın mətbəxdən səsi gəldi.

Onun yalın ayaqları şappıldadı, qapının arasında ağ gövdəsi göründü; Dunyaşka tez-tələsik alt yubkasını bağlayırdı.

– Nə olub belə, axşamdan yatışmısınız? Anam hanı?

– Burada...

Dunyaşka susdu. Qriqori onun necə tövşüyə-tövşüyə, həyəcanla nəfəs aldığını eşidirdi.

– Burada nə olub? Əsirləri çoxdandı qovub aparıblar?

– Əsirləri qırdılar.

– Nə-cə-ə-ə-ə?..

– Onları kazaklar qırdılar... Ox, Qrişa! Bizim bu Daşka rəzil... – hıçqırıq onu boğurdu – ... İvan Alekseyeviçi o öldürdü, güllə ilə vurdu...

Qriqori qorxu içində, bacısının tikməli köynəyinin yaxasından yapışıb bağırıdı:

– Nə çərənləyirsən?

Dunyaşkanın yaşla dolu gözlərinin parlamasından, bəbəklərində həkk olunmuş vahimədən Qrişa anladı ki, qız doğru deyir.

– Bəs Mişka Koşevoy? Ştokman?

– Onlar əsirlərin arasında yox idilər.

Dunyaşka əsirlərə necə divan tutulduğunu, Daryanın hərəkətini müxtəsərcə nəgill elədi.

– Anam Darya ilə bir otaqda yatmaqdan qorxdı, qonşuya getdi, Daşka isə haradansa lül kefli gəldi... Elə sərxoş idi ki, daha deməli deyil. İndi yatır...

– Harada yatır?

– Anbarda.

Qriqori anbara girdi, qapını taybatay açdı. Darya yubkası yuxarı yığılmış halda, yerə yatırdı. Nazik qollarını yana açmışdı. Sağ yanağı ağzından süzülən çoxlu seliklə ısladığından ışıldayırdı, açıla qalmış ağzından iyrənc araq qoxusu gəlirdi. Onun boynunu yəndəmsiz bir yana burulmuş, sol yanağı yerə yapışmışdı, ağır-ağır, coşqun nəfəs alırdı.

Qriqori hələ ömründə heç vaxt belə adam doğramaq arzusu duymamışdı. O, inildəyə-inildəyə, səndələyə-səndələyə Daryanın başı üzərində bir neçə saniyə dayandı, dişlərini qıcayaraq, yenilməz bir nifrət və ikrah hissi ilə yerə sərələnməmiş bu adama baxdı. Sonra irəli yeridi, çəkməsinin nallı dabanını Daryanın qashları qaralan sifəti üzərinə var gücü ilə basıb zarıdı:

– Əc-la-af!

Darya sərxoş-sərxoş nə isə mızıldandı, zarıdı, Qriqori isə başını əlləri ilə tutub, qılıncının qını pilləkənin taxtalarına dəyib taqqıldaya-taqqıldaya aşağıya, həyəətə yüyürdü.

Elə həmin gecə, anası ilə görüşməmiş cəbhəyə yola düşdü.

LVII

Yaz daşqınları başlayana qədər Don Ordusunun hissələrinin müqavimətini qıra bilməyən, Donetsin o tayına adlaya bilməyən 8-ci və 9-cu Qızıl Ordular cəbhənin ayrı-ayrı məntəqələrində yenə də hücumla keçməyə çalışırdılar. Lakin bu hücumlar çox vaxt müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnirdi. Təşəbbüs Don ordusu komandanlığının əlinə keçirdi.

Mayın ortalarında Cənub cəbhəsində hələ də elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik yox idi. Lakin mütləq dəyişiklik olmalı idi. Don Ordusunun keçmiş komandanı general Denisovla onun qərargah rəisi general Polyakov tərəfindən hazırlanmış plan üzrə, zərbə qüvvəsi adlandırılan hissələrin Kamenskaya və Ust-Belokalitvenskaya stantsiyaları səmtinə toplanması işi qurtarmaq üzrə idi. Gənc ordunun

təlim keçmiş, bərkdən-boşdan çıxmış ən yaxşı qüvvələri, aşağı məhəllənin kazaklarından təşkil edilmiş Qundoronsk, Georgiyevsk polkları və başqaları cəbhənin bu tərəfinə gətirilmişdi. Bu zərbə qrupunda təxminən on altı min nəfər atlı ilə piyada, iyirmi dörd top və yüz əlli pulemyot vardı.

General Polyakovun mülahizəsinə görə həmin qrup general Fitsxelaurovun hissələri ilə birlikdə, Makeyevka kəndi tərəfdə düşməne zərbə endirməli, qırmızılının 12-ci diviziyasını mövqeyindən vurub çıxartmalı, 13-cü diviziya ilə Ural diviziyalarının cənablarına və arxasına yeriyərək, üsyançıların ordusu ilə birləşmək üçün Yuxarı-Don mahalı ərazisinə girməli, sonra isə Xopra mahalına doğru irəliləyib, burada bolşevizm xəstəliyinə tutulmuş kazakları "müalicə etmək idi".

Donets yaxınlığında hücumla keçmək, cəbhəni yarmaq üçün ciddi hazırlıq aparılırdı. Zərbə qrupunun komandanlığı general Sekretşevə tapşırılmışdı. Müvəffəqiyyət aşkarca Don Ordusu tərəfində idi. Krasnovun Adamı sayılan, istefaya çıxmış general Denisovun yerinə təyin olunmuş yeni ordu komandanı general Sidorin də, təkrar Don Qoşunu atamanı seçilmiş general Afrikan Boqayevski də müttəfiqlərə arxalanırdılar. Onlar ingilis və fransız hərbi heyətləri ilə birlikdə Moskva üzərinə geniş hücum planı, bütün Rusiya ərazisində bolşevizmin kökünü kəsmək planı hazırlayırdılar.

Qara dəniz limanlarına silah yüklənmiş gəmilər gəlməkdə idi. Okean paroxodları nəinki İngiltərə ilə Fransadan göndərilən təyara, habelə yük qatarı, Almaniya ilə sülh sazişi bağlandıqdan sonra ucuzlaşmış ərzaq və pal-paltar da daşıyırdı. Novorossiyskdə anbarlar mis düymələri üzərində qəzəbli Britaniya şiri həkk olunmuş tünd yaşıl ingilis briq və frənc tayları ilə dolmuşdu. Anbarlar Amerikadan göndərilmiş un, qənd, şokolad və şərabı tutmurdu. Bolşeviklərin inadla dirçəlməsindən vahiməyə düşmüş kapitalist Avropası, almanların təpəsinə yağdırma bilmədiyi top və tüfəng güllələrini səxavətlə Rusiyanın cənubuna yollayırdı. Beynəlxalq irtica qanına qəltan olmuş Sovet Rusiyasını boğmağa gəlirdi... Kazak zabitləri ilə könüllü ordu zabitlərinə tankı idarə etmək, ingilis toplarından atəş açmaq məharətini öyrətmək üçün Dona və Kubana gəlmiş ingilis və fransız təlimatçıları – zabitləri təntənəli surətdə Moskvaya daxil olacaqlarını yəqin edib, indidən məst olurdular.

Amma bu zaman Donets yanında, Qızıl Ordunun 1919-cu ildəki hücumunun müvəffəqiyyətli olmasını həll edən işlər baş verirdi.

Şübhəsiz ki, Qızıl Ordunun ilk hücumunun müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməsinin başlıca səbəbi yuxarı donluların üsyan qaldırması idi. Üsyan ağır yara kimi, üç ay idi ki, Qızıl ordunun arxasını yeyir, daim köməyə qoşun göndərmək ehtiyacı doğurur, cəbhənin döyüş sürsəti ilə, ərzaqla müntəzəm təchiz edilməsinə mane olur, yaralılarla xəstələrin arxaya göndərmələrini çətinləşdirirdi. Üsyanı yatırtmaq üçün təkcə 8-ci və 9-cu Qızıl Ordulardan iyirmi min nəfərə qədər piyada göndərilmişdi.

Üsyanın böyüklüyündən xəbərsiz olan respublika hərbi-inqilabi şurası, onu yatırtmaq üçün vaxtında kifayət qədər ciddi tədbir görməmişdi. Əvvəlcə üsyançılara qarşı əlahiddə dəstələr və dəstəciklər, (məsələn ÜRMİK məktəbi iki yüz nəfərlik bir dəstə ayırırmışdı) yarımçıq hissələr, sayca kiçik cəza dəstələri göndərilirdi. Böyük bir yangını stəkanda su götürməklə söndürmək istəyirdilər. Pərakəndə qızıl əsgər hissələri diametri yüz doxsan kilometrə qədər bir sahədə yerləşmiş üsyançılar ərazisini mühasirəyə alırdı, ümumi əməliyyat planından kənara çıxaraq, sərbəst hərəkət edirdi, üsyançılara qarşı vuruşların sayı iyirmi beş mindən çox olduğuna baxmayaraq, yəne də ortada təsirli bir nəticə yox idi.

Üsyanı yatırtmaq üçün bir-biri ardınca on dörd yürüş rotası, onlarca cəza dəstələri yollanmışdı; Tambovdan, Voronejdən, Ryazandan kursant dəstələri gəlirdi. Üsyan genişləniş böyüyəndən, sonra, üsyançılar qızıl əsgərlərdən qənimət alınmış pulemyotlar və toplarla silahlandıqdan sonra, 8-ci ordu ilə 9-cu ordu hər biri öz tərkibindən topları və pulemyot komandası olan əlahiddə bir diviziya ayırdı. Üsyançılar böyük tələfata uğrayırdılar, amma müqavimətləri hələ də qırılmamışdı.

Yuxarı-Don yangınının qığılcımları qonşuluqdakı Xopra mahalına keçdi. Orada zabitlərin başçılığı altında bir neçə xırda kazak dəstəsi çıxış etdi. Qoşun sarışınası Alimov Ulyupinskaya stanitsasında öz ətrafına xeyli kazakla xəlvətə çəkilib gizlənmiş zabit toplaşmışdı. Üsyan mayın 1-inə keçən gecə başlamalı idi, amma bu qəsdin üstü vaxtında açıldı. Preobrajenskaya stanitsası xutorlarından birində yaxalanmış Alimov və onun əlaltılarının bir qismi hərbi-inqilabi tribunalin hökmünə əsasən güllələndi, başçıları vaxtında tutulmuş

üsyan baş tutmadı, beləliklə də Xopra mahalının əks-inqilabçı ünsürləri Yuxarı-Don mahalı üsyançıları ilə birləşə bilmədilər.

Mayın əvvəllərində ÜRMİK hərbi məktəbinin bir dəstəsi Çertkovo stansiyasında vaqonlardan töküldü: bir neçə qarışıq qızıl əsgər polku da bu stansiyada idi. Cənub-şərq dəmiryol xəttinin ən sonuncu stansiyalarından biri olan Çertkovo, üsyançı qüvvələrin tutmuş olduğu cəbhəyə çox yaxın idi. Miqulinskaya, Meşkovskaya və Kazanskaya stanitsalarının kazakları bu vaxt çox böyük süvari dəstələri ilə Kazanskaya stanitsası yurduna doğru axışır, hücumla keçmiş qızıl əsgər hissələrinə qarşı qızğın vuruşurdular.

Stansiyaya şayiə yayılırdı ki, kazaklar Çertkovonu mühasirəyə almışdır, tezliklə hücumla başlayacaqlar. Stansiya ilə cəbhənin arası azı əlli verst olduğu halda, qabaqda qızıl əsgər hissələri durduğu halda, bərk çaxnaşma düşdü, – halbuki bir şey olsaydı, bunu qabaqdakı hissələr dərhal xəbər verərdi. Döyüşə hazırlanmış qızıl əsgərlər dağıldı. Kilsənin dalında ucadan “Silah ba-şı-na!” deyə qışqırdılar. Camaat ürküsdü, küçələrdə qaçaq düşdü.

Sonra məlum oldu ki, çaxnaşma havayı imiş. Mankovo kəndi tərəfdən stansiyaya yaxınlaşan qızıl əsgər eskadronunu kazak hesab etmişlər. Kursantlarla iki qarışıq polk Kazanskaya stanitsasına doğru hərəkət etdi.

Bir gün sonra isə cəbhəyə təzəcə gəlmiş Kronştadt polku kazaklar tərəfindən demək olar ki, büsbütün məhv edildi.

Kronştadtlılarla ilk toqquşmadan sonra kazaklar həmin gecə basqına getdilər. Kronştadt polku üsyançıları tərəfindən tərk edilmiş xutorda qalmaqdan ehtiyat edib, keşikçi və pusqucu qoyduqdan sonra çöldə gecələmişdi. Gecəyarısı bir neçə atlı kazak bölüyü polku mühasirəyə aldı; kiminsə icad etdiyi vahimə vasitəsini – dəhşətlə səslənən şax-şaxı işə salaraq, şiddətli atəş açdı. Üsyançılar gecələr pulemyot əvəz edən bu şax-şaxlardan istifadə edirdilər: hər halda bunların çıxardığı səs həqiqətən pulemyotun çıxardığı atəş səsi kimi idi, ondan heç də seçilmirdi.

Odur ki, mühasirəyə alınmış kronştadtlılar gecənin göz-gözü görməyən qaranlığında saysız-hesabsız “pulemyotlardan” atəş açıldığını, öz keşikçilərinin qatma-qarışıq güllə səslərini, kazakların nərələrini, sel kimi axışmış gələn atlı dəstələrinin getdikcə yaxınlaşan guppultu və gurultusunu eşitdikdə Don çayına doğru

qaçdılar, çaya yaxınlaşdılar, amma süvarilərin hücumu ilə təkrar geri çəkildilər. Polkdan yalnız bir neçə adam – yaz daşqınında suyu hər tərəfi bürümüş çayı üzüb o taya keçə bilənlər, qurtardı.

Mayda üsyançılara qarşı Donets tərəfdən yeni-yeni qızıl əsgər hissələri gəlməyə başladı. Sonra 33-cü Kuban diviziyası da yaxınlaşdı və Qriqori Melexov ilk dəfə həqiqi zərbənin nə demək olduğunu hiss etdi. Kubanlıların onun 1-ci diviziyasını nəfəsini dərməyə qoymadan qovurdular. Qriqori xutorları bir-birinin ardınca tərk edir, şimala, Dona doğru çəkiliirdi. Bir gün Çir hüdudunda, Kargin-skaya stanitsası yaxınlığında dayandı, amma sonra ondan qat-qat güclü düşmən qüvvəsinin təzyiqi altında nəinki Kargin-skaya stanitsasından çıxmağa məcbur oldu, hətta təcili kömək istədi.

Kondrat Medvedyev öz diviziyasından ona səkkiz süvari bölüyü yolladı. Onun kazakları yaxşı təchiz olunmuşdular. Hamısının kifa-yət qədər patronu, əynində də yaxşı paltarı və möhkəm ayaqqabısı var idi, bunların hamısını əsir edilmiş qızıl əsgərlərdən almışdılar. Kazanskılı kazakların çoxusu, havanın bərk isti olmasına baxmayaraq, meşin pencəkdə şəllənilirdilər, demək olar ki, hamısının ya naqanı, ya da durbini var idi... Kazanskılılar qorxmadan irəli atılan 33-cü Kuban diviziyasının qabağını bir qədər saxladılar. Qriqori bundan istifadə edərək, bir günlüyə Veşenskaya getməyi qərara aldı, çünki Kudinov elə hey xahiş edirdi ki, müşavirəyə gəlsin.

LVIII

O Veşenskaya səhər tezdən çatdı.

Donun suyu azalmağa başlamışdı. Qovaqların şit-şirin və qəliz ətri havanı bürümüşdü. Donun kənarındakı palıdların tünd yaşıl yarpaqları yorğun-yorğun tərpnəirdi. Şumların arasından buxar qalxırdı. Torpağın altından təzə ot baş qaldırmışdı, amma çökəklərdə durğun sular hələ də parıldaşır, mıgımğalar bərk vızıldaşır, lehmə və liğ iyi hopmuş havada, günəşin çıxmasına baxmayaraq, hünülər qaynaşırdı.

Qəragahda köhnə yazı makinası taqqataq işləyirdi, otaq adamları və papiros tüstüsü ilə dolu idi.

Qriqori, Kudinovu qərribə bir işlə məşğul gördü. Kudinov səsizcə içəri girmiş Qriqoriyə baxmadan, çox ciddi və fikirli vəziyyətdə, tutduğu yamyaşıl iri milçəyin ayaqlarını qoparırdı. O milçəyin bir ayağını qopardır, sümüklü yumruğunda milçəyi qulağına yaxınlaşdırır, başını aşağı əyib, diqqətlə onun gah qalın, gah incə vızıltısına qulaq asırdı.

Qriqorini gören kimi, o, milçəyi nifrət və dilxorluqla stolun üstünə tulladı, əlini şalvarına çəkdi, yorğun-yorğun kreslonun sürülməkdən parıldayan arxasına söykəndi.

– Otur, Qriqori Panteleyevič.

– Salam, rəis! Sağ-salamatsan ki?

– Eh, canım sağ olsa da, necə deyirlər, qanım qaradır. Oralarda nə var, nə yox? Sizi sıxışdırırlar?

– Hər tərəfdən sıxışdırırlar!

– Çir sahilində dayana bilmisən?

– Nə qədər dayana biləcəyəm məlumdur ki? Canımızı kazansklılar qurtardılar.

– İş belədir, Melexov, – Kudinov Qafqaz kəmərinin yumşaq qayışını barmağına doladı, kəmərin ucundakı qaralmış gümüşə qəsdən diqqətlə baxa-baxa ah çəkdi.. – Belə görünür ki, işlərimiz bundan sonra daha da xarab olacaqdır. Donets yaxınlığında nə işə hazırlayırlar. Ya bizimkilər orada qırmızıları möhkəm sıxışdırır, onların cəbhələrini yarırlar, ya da onlar bizim əsl bəla olduğumuzu anlayıblar, bizi mənəgənəyə salmaq istəyirlər.

– Bəs kadetlərdən nə xəbər var? Sonuncu təyyarə ilə nə məlumət gətirmişdilər?

– Bir elə mühüm xəbər yoxdur. Onlar, qardaş, öz strateji mülahizələrini sənə-mənə deməzlər. Sidorin, qardaş, hərifdir! Ondən kəlbətinlə də söz çəkə bilməzsən. Onların belə bir planı var: qırmızılardan cəbhə xəttini yarıb, bizə kömək göndərmək. Kömək vəd ediblər. Amma vədlərə həmişə əməl olunmur. Cəbhə xəttini yarmaq da o qədər asan deyildir, mən özüm də general Brusilovla belə bir işdə iştirak etmişəm, bunun nə demək olduğunu bilirəm. Ya sən, ya da mən nə bilirik ki, Donets tərəfdə qırmızılardan nə qədər qüvvəsi var? Kim bilir, bəlkə onlar indi Kolçak tərəfdən bir neçə korpus götürüb bu tərəfə basıblar, hə? Biz burada kor kimi yaşayırıq. Burnumuzdan o yanda nə olduğunu görmürük!

– Sən mənimlə nə barədə danışmaq istəyirdin? Nə müşavirədir? – deyərək Qriqori darıxa-darıxa əsnəyib soruşdu.

Üsyanın aqibəti onu o qədər də maraqlandırmırdı. Bu, onu nədənsə həyəcanlandırmırdı. O xırmanda vəlin başına fırlanan at kimi hər gün eyni bir şeyi fikirləşirdi və nəhayət bu suala cavab tapa bilməyib, əlini yellətdi: “Bizi indi Sovet hakimiyyəti ilə barışdırmaq mümkün deyil, yağ kimi o bizi qanımıza qəltan eləmişdir, biz də onu; kadetlər hakimiyyəti isə hələlik başımızı sıgallayır, amma sonra tükümüzü didəcəkdir. Cəhənnəmə ki! Nə cür olacaq olsun”.

Kudinov xəritəni açdı: bayaqkı kimi yenə də Qriqorinin üzünə baxmadan dedi:

– Biz sən gəlincə burada müşavirə keçirdik və belə qərara aldıq ki...

Qriqori qışda yenə də həmin bu otaqda keçirilmiş müşavirəni xatırladı, qafqazlı podpolkovnik yadına düşəndə Kudinovun sözünü kəsərək soruşdu:

– Kiminlə müşavirə keçirmisən, o knyazlamı?

Kudinov qaşqabağını salladı. Tutuldu.

– Dediyn adam artıq sağ deyil.

– Necə yəni sağ deyil? – deyərək Qriqori maraqlandı.

– Məgər mən sənə deməmişəm? Georgidze yoldaşı öldürdülər.

– Haradan oldu o sən-mənim yoldaşım?.. Nə qədər ki, gödək kürk geyirdi yoldaşımız idi. Amma Allah eləməmiş, biz kadetlərlə birləşsəydik, o sağ qalsaydı, həmin günün səhəri bığlarını yağlayıb forslanacaq, sənə də əl vermək nədir, heç çeçələ barmağını da uzatmayacaqdı. Qriqori ona qapqara və kirli barmağını göstərərək, dişləri ağara-ağara qaqqıldadı.

Kudinov daha da tutuldu. Onun baxışında da, səsində də, Qriqorinin bu hərəkətindən aşkar narazılıq, dilxorluq, nifrət duyulurdu.

– Burada gülməli şey yoxdur. Başqalarının ölməsinə sevinməzlər. Sən getdikcə axmaq Vanyuşkaya çevrilirsən. Kişini vurub öldürüblər, amma sən başlamısan: “At gəldi, örkən apardı!”

Bu sözlərdən azacıq incimiş Qriqori özünü onda qoymadı, Kudinovun təşbehinin ona toxunduğunu hiss etdirmədi; gülümsəyərək cavab verdi:

– Belələri haqqında öləndə elə də demək lazımdır: “At gəldi, örkən apardı!” Belə ağsifət və əlləri ağ adamlara qarşı məndə mərhəmət hissi tapmazsan.

– Belədir, onu öldürdülər...

– Döyüşdəmi?

– Necə deyim... Dolaşmaq əhvalatdır, həqiqəti bu tezlikdə öyrənmək mümkün olmayacaqdır. O mənim əmrimlə araba karvanında idi. Bəli, orada, necə olursa, kazaklarla yola getmir. Dudarevkanın kənarında vuruşma başlanır, onun qulluq elədiyi araba karvanı da ön atəş xəttindən cəmi iki verst aralı imiş. O, həmin bu Georgidze, arabanın dişləri üstündə oturubmuş: kazaklar mənə belə söylədilər, deməli, bir çovutma güllə deyir, çul kimi yerə sərir. Heç eşəlməmiş... görünür ki, kazaklar, bu it uşaqları vurublar...

– Çox da əcəb eləyiblər, vurublar!

– Boşla! Qatib-qarışdırdığın bəsidir!

– Hirsəlmə. Zarafat eləyirəm.

– Sənin zarafatların bəzən çox sarsaq olur... Sən öküzlə kimisən: harada yeyirsənsə, orada da batırırsan. Səncə zabitləri qırmaq mı lazımdır? Yenə başlayaqsan “Rədd olsun poqonlar!” Ağullanmaq vaxtın çatmayıb, Qriqori? Əgər axsamaq istəyirsən, heç olmasa bir ayağının üstə axsa!

– Hövsələni bas, danış!

– Söyləməyə bir şey yoxdur! Başa düşdüm ki, onu kazaklar öldürüblər, oraya getdim, onlarla səmimi söhbət elədim. Onlara elə bu cür də dedim: “Yenə köhnə dəliliyinizə başlamısınız, it uşaqları! Zabitləri güllələməyə başlamaqda tələsməmişsiniz ki! Payızda da onları güllələyirdiniz, amma quyruğunuz qapı arasında qalan kimi, zabitlər sizə görək oldu. Dedim: yanına gəlib diz çökərək yalvaran, “komandanlığın öz öhdəsinə götür, bizə başçılıq elə!” deyən siz deyildinizmi? İndi də yenə köhnə peşənizə əl atırsınız!” Hə, danladım, utandırdım, söydüm. And-aman elədilər ki, “onu biz öldürməmişik, Allah şahiddir!” Amma gözlərindən məlum eləyirdi ki, onu bunlar vurublar! İndi bunlara neyləyəsən? Get, gözlərinin içinə işə, dəyəcəklər ki, Allah göndərən şəhərdi! – Kudinov hirsli-hirsli kəmərinin qayışını ovcunda sıxçaladı, sonra qızardı: İş bilən bir adamı öldürdülər, mən indi onsuz heç bir iş görə bilmirəm, – elə bil əlimi kəsiblər. Səninlə elə-belə, oradan-buradan danışmaq olar, amma strategiya-taktika məsələsinə gəldikdə, bizim ikimiz də məlum olur ki, bir heçik. Sağ olsun ki, Petro Boqatiryov təyyarə ilə uçub yanıma gəldi, yoxsa söz deməyə adam tapmırdım... Eh, cəhənnəmə ki, nə olacaqsansa olsun, yetər! İş belədir: əgər bizimkilər Donets tərəfdə

cəbhəni yara bilməsələr, biz burada qırmızılardan qabağında duruş gətirə bilməyəcəyik. Belə qərara gəlmişik ki, əvvəllər danışdığımız kimi, bütün otuz min nəfərlik ordu cəbhəni yarmağa girişməlidir. Səni dəf edib geriye atsalar, onda düz Dona qədər geriye çəkilsin. Çayın sağ sahilini Ust-Xoperskayadan Kazanskaya qədər təmizlərik, Don sahilində səngər qazarsaq, müdafiəyə girərik.

Qapını bərk döydülər.

– Gəl. Kimsən? – deyərək Kudinov qışqırdı.

6-cı briqadanın komandiri Qriqori Boqatiryov içəri girdi. Onun dolu, qırmızı sifəti tərlə idir, açıq şabalıdı qaşları hirsli-hirsli çatılmışdır. Tərdən təpəsi islanmış furajkasını başından çıxarmadan keçib stolun qırağında oturdu.

Kudinov Boqatiryovun üzünə təmkinlə gülümsəyib soruşdu:

– Nə işə gəlmişən?

– Patron ver.

– Patron verilmişdir. Sənə nə qədər lazımdır? Sən elə bilirsən ki, burada mənim patron zavodum var?

– Mənə nə qədər patron veriblər ki? Adambaşına bir patron? Pulemyotlardan mənim təpəmə yağış kimi güllə yağdırırlar, amma mən belə bükür, yerə yatıram. Heç belə də dava olar? Bu müharibə deyil... ağlaşmadır! Bəli, ağlaşma!

– Səbirli ol, Boqatiryov, biz burada çox vacib məsələdən danışırıq. – Amma Boqatiryovun getmək üçün ayağa qalxdığını gördükdə, tez əlavə etdi: – Getmə, dayan, səndən gizlin sözü müəyyən yoxdur... Belədir, Melexov, əgər biz çayın bu tərəfində də təzyiqə davam gətirə bilməsək, onda cəbhə xəttini yarmalıyıq. Orduda olmayan hər kəsi atıb gedirik, bütün araba karvanını boşlayırıq, piyadalarımızı arabalara doldurub, üç batareyaya götürüb Donets tərəfdən özümüzlə yol açıırıq. Səni də qabağa salmaq istəyirik. Etirazin yoxdur ki?

– Mənim üçün fərqi yoxdur. Bəs bizim ailələrimiz necə olacaq? Qızlar, arvad-uşaq, qocalar məhv olacaq.

– Orası elədir. Hamımızın məhv olmağından onların məhv olması məsləhətdir.

Kudinov dodaqlarını sallayıb, xeyli vaxt dinmədi, sonra stolun siyirməsindən bir qəzet çıxartdı.

– Hə, bir təzə xəbər də var: baş komandan qoşunları idarə etməyə gəlmişdir. Bizə çatmış xəbərlərdən belə məlum olur ki, o indi

ya Millerovadadır, ya da Kantemirovkadadır. Bax, bizi beləcə üstöləyirlər.

– Doğrudanmı belədir? – deyər Qriqori buna şübhələndiyi üçün sual verdi.

– Doğrudur, doğrudur! Al, oxu! Bunu mənə kazanskılar göndərmişdilər. Dünən səhər Şumilinskayanın kənarında kəşfiyyatçı-larımız iki atlıya rast gəlirlər. Hər ikisi qırmızılardan kursantları imiş. Bəli, kazaklar hər ikisini doğramışlar, birinin – zahirən cavan olmayan, deyilənə görə, bəlkə də komissar olan kursantın cibindən bu ayın 12-də çap olunmuş bu “V puti” qəzetini tapmışlar. Onlar bizi çox əla təsvir edirlər! – Kudinov papiros bükmək üçün küncü bir az qopardılmış qəzeti Melexova uzatdı.

Qriqori, altından mürəkkəb karandaşı ilə xətt çəkilmiş sərlöv-həyə ötəri nəzər salıb oxumağa başladı:

ARXADA ÜSYAN

Don kazaklarının bir qisminin üsyanı bir neçə həftədir ki, davam edir. Üsyanı Denikinın əlaltıları – əks-inqilabçı zabitlər qaldırmışdır. Üsyan kazakların qolçomaqlar təbəqəsində zəmin tapmışdır. Qolçomaqlar da ortabab kazakların xeyli hissəsini öz arxalarınca sürükləmişdir. Çox ehtimal ki, bu və ya digər hallarda Sovet hakimiyyətinin ayrı-ayrı nümayəndələri kazaklara qarşı ədalətsizliyə yol vermişdir. Üsyanı alovlandırmaq üçün, Denikin agentləri bundan bacarıqla istifadə etmişlər. Ağqvardiyaçı yaramazlar ortabab kazakların etimadını asanlıqla qazanmaq üçün, üsyançılar arasında özlərini Sovet hakimiyyətinin tərəfdarı kimi qələmə verirlər. Beləliklə, əks-inqilabçı hiylə, qolçomaq mənafeyi və kazak kütlələrinin avamlığı müvəqqəti birləşərək, bizim Cənub cəbhəsi qoşunlarımızın arxasında mənasız və cinayətkar üsyan şəklini almışdır. Əsgərin arxasında üsyan – fəhlənin çiyində yara kimi bir şeydir. Vuruşmaq üçün, Sovet ölkəsini qorumaq və müdafiə etmək üçün, mülkədar – Denikin dəstəsini tar-mar etmək üçün, biza etibarlı və yekdil fəhlə-kəndli arxası lazımdır. Buna görə də indi ən vacib məsələ Donun üsyandan və üsyançılardan təmizlənməsidir.

Mərkəzi Sovet hakimiyyəti bu məsələni ən qısa bir zamanda həll etmək əmrini vermişdir. Bu alçaq əks-inqilabçı üsyana qarşı vuruşan cəza qoşunlarına möhkəm kömək gəlmişdir, və gəlməkdədir. Ən yaxşı işçilər-təşkilatçılar təxirəsalınmaz vəzifəni yerinə yetirmək üçün buraya göndərilir.

Üsyana son qoyulmalıdır. Bizim qızıl əsgərlərimiz aydın dərk etməlidirlər ki, Veşenskaya, yaxud Yelanskaya və ya Bukanovskaya stanitsa-

larındakı üsyançılar Denikin və Kolçak kimi ağqvardiyaçı generalların açıq-aşkar köməkçiləridir. Üsyan nə qədər uzun sürsə, hər iki tərəfdə tələfat bir o qədər çox olacaqdır. Qırğına yalnız bir yolla – düşməne sürətli, amansız və sarsıdıcı zərbə endirməklə son qoyula bilər.

Üsyana son qoyulmalıdır. Çiynimizə çıxmış yarını dəşmək və yerini qızmar dəmirlə dağlamaq lazımdır. Belə olduqda, düşməne ölümcül zərbə endirmək üçün, Cənub cəbhəsinin əli-qolu açılar.

Qriqori məqaləni oxuyub qurtardı, qəmli-qəmli qımışdı. Məqalə onu bərk hiddətləndirdi, qanını qaraldı. “Qələmi əllərinə alıb bizi Denikinə yoldaş eləyiblər, onun köməkçilərinin siyahısına yazıblar...”

– Hə, necə yazıblar? Qiyamətdirmi? Qızmar dəmirlə dağlamağa hazırlaşır. Hələ orası məlum deyil ki, kim-kimə dağ basacaq! Doğrudurmu, Melexov? – Kudinov onun cavabını gözlədi, sonra Boqatiryova üz tutdu: – Patron lazımdır? Verərik! Hər süvariye otuz patron, bütün briqadaya. Bəsdirmi? Get anbardan al. Bir də, Boqatiryov, sən orada qılınca güc ver, hiylə işlət, bundan yaxşı nə ola bilər!

– Donuzdan bir tük də qənimətdir, – deyər sevinmiş Boqatiryov gülümsəndi və görüşərək əsiyə çıxdı.

Kudinova Dona tərəf çəkilmək barədə razılaşandan sonra Qriqori Melexov da getdi. Gedərkən soruşdu:

– İşdir, mən diviziyamı bütünlükdə Bazkiyə gətirməli olsam, adamlarımızı çayın bu tərəfinə nə ilə keçirəcəyik?

– Sən də söz dedin ha! Atlıların hamısı bu taya çayı üzə-üzə keçər. Süvarilərin bu taydan o taya başqa vasitələrlə keçirildiyi harada görünüb?

– Sən bunu nəzərə al ki, məndə Don çayı qırağında yaşayanlar azdır. Çir tərəfin kazaklarına gəlincə, heç biri üzmək bilmir. Ömürləri çöldə keçdiyindən, üzməkdən xəbərləri yoxdur. Daha çox quruda iş görəndirlər.

– At belində üzərlər. Keçmişdə manevrlər zamanı üzən çox olub, alman cəbhəsində də belə hallar olub.

– A kişi, mən piyadaları deyirəm.

– Bərə var. Narahat olma, qayıq hazırladıq.

– Əhali də keçib gedəcəkdir.

– Bilirəm.

– Sən hamının keçməsinə təmin elə, yoxsa, vAllah, canını alaram! Camaat gedə bilməyib qalsa, zarafat deyil ha!

– Elərəm, elərəm.

– Bəs topları neyləyəcəyik?

– Gödəklülə topları partlat, amma üçdüymələri bu tərəfə gətir. Bundan ötəri biz iri qayıqlar sazladar və topları bu yana keçirdərik.

Qriqori qərargahdan çıxdı; o, bayaq oxuduğu məqalənin təsiri altında idi.

“Bizə Denikinın köməkçisi deyirlər... Doğrudan da biz kimik? Belə çıxır ki, gerçəkdən də onun köməkçiləriyik, inciməyin mənası yoxdur. Sözün doğrusu acı olar...” Mərhum Yakov Podkovanın sözləri yadına düşdü. Karginskayada olanda o bir gün, gecədən xeyli keçmiş, mənzilinə qayıdanda, meydandakı evlərdən birində qalan topçuların yanına getdi; dəhlizdə çəkmələrini süpürgə ilə təmizləyərkən eşitdi ki, kiminsə mübahisə edən Yakov Podkova deyir: “Ayrılmışq deyirsən? Heç bir hakimiyyətə tabe olmayacağıq! Pah! Sənin bu başın baş deyil, saman çuvalıdır! Əgər düzünü bilmək istəyirsinizsə, indi biz yiyəsiz it kimi bir şeyik; bəzən it, bir də görürsən ki, sahibinin karnına gəlmir, ya da ona ziyan verir, – evdən gedir, amma hara gedə bilər? Gedib canavarlara qoşula bilməz – qorxuludur, həm də duyur ki, onlar vəhşidirlər; sahibinin evinə də qayıtmır, – bilir ki, ziyan verdiyi üçün döyəcəkdir. Biz də bax, bu vəziyyətdəyik. Sən mənim bu sözlərimi yaxşı yadında saxla: it kimi quyruğumuz qapı arasında qalanda qarnımıza qısıb, kadetlərin qabağında yalvarısaçağıq: “Qardaşlar, mərhəmət edin, bizi də öz ixtiyarınıza götürün!” Axırımız bax belə olacaqdır!”

Klimovka yaxınlığında matrosları qırandan bəri, Qriqori soyuq və küt bir laqeydlik içində yaşayırdı. Həmişə başı aşağı gəzirdi, gülümsemir, sevinmirdi. Bir müddət İvan Alekseyeviçin öldürülməsi ürəyini ağrıtdı, ona yazığı gəldi, amma sonra bu da keçib getdi. İndi onun yeganə təsəllisi Aksinyaya məhəbbətinin təzədən və yenilməz bir qüvvə ilə baş qaldırması idi (hər halda ona belə gəlirdi). Soyuq, qaranlıq payız gecəsində çöldə yolçunu yalnız uzaqdan ısıltısı gələn ocaq cəlb edən kimi, onu da yalnız Aksinya cəlb edirdi.

İndi də qərargahdan çıxanda onu düşündü, belə fikirləşdi: “Tutaq ki, biz cəbhə xəttini yardıq, bəs o necə olacaq? – Sonra tərəddüd etmədən, çox fikirləşmədən qərarını verdi: – Natalya uşaqların yanında, anamın yanında qalar, amma Aksinyanı özümə aparacağam. Bir at verərəm, minər, mənim qərargahımda qalar”.

O, Dondan keçib Bazkiyə gəldi, mənzilinə girdi, cib dəftərçəsinin bir vərəğini cırdı, bu sözləri yazdı: “Aksinyacan! Çox güman ki, biz çayın sol sahilinə çəkilecəyik; odur ki, sən orada var-yoxunu at. Vəşkiyə gəl. Məni orada axtarıb-taparsan, yanımda qalarsan”.

Məktubu duru albalı yapışqanı ilə yapışdırdı, Proxor Zikova verdi və qızara-qızara, qaşqabaqlı halda, utandığını süni bir ciddiyətlə Proxordan gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Tatarskiyə gedərsən, bu məktubu Aksinya Astaxovaya verərsən. Həm də çalış, verəndə... hə, məsəl üçün bizimkilərdən, mənim ailə üzvlərimdən, heç kəs görməsin. Anladınmı? Məktubu gəcə aparıb versən daha yaxşı olar. Cavab lazım deyil. Sonra gör nə deyirəm: sənə iki günlüyə evə getməyə icazə verirəm. Yaxşı get!

Proxor atının yanına getdi, amma nəyi isə unutmuş Qriqori tez onu geriye qayıtdı.

– Bizim evə get, anama ya da Natalyaya de ki, vaxt ikən pal-paltarını və qiymətli şeylərini götürüb çayın bu tayına keçsinlər. Taxılı yerə basdırsınlar, mal-qaranı isə sudan üzdürərək keçirtsinlər.

LIX

Mayın iyirmi ikisində üsyançıların silahlı qüvvələri çayın sağ sahilə boyunca hər yerdə geri çəkilməyə başladı. Hissələr vuruşavuruşa çökür, hər yeni məntəqədə dayanırdılar. Çöl xutorlarının əhalisi çaxnaşma içində Don çayına doğru qaçırdı. Qoca kişilər, arvadlar bütün qoşqu heyvanlarını qoşur, arabaların içini sandıq, barxana, taxıl və uşaqlarla doldururdular. Hər kəs qaçıb naxırdan və ya sürüdən öz inək və ya qoyununu ayırır, yolun kənarı ilə qovurdu. Saysız-hesabsız yük arabaları qoşundan qabağa keçir, Don yaxınlığındakı xutorlara tərəf axışırdı.

Baş komandan qərargahının əmri ilə piyadalar bir gün qabaq geriye çəkilməyə başladı. Tatarsklı və qeyri-yerli Vəşenskaya piyadaları mayın 21-də Ust-Xoperskaya stanitsasının Çebotaryov xutorundan yola çıxdı, qırx verstdən artıq yol getdi və Vəşenskaya stanitsasının Rıbnı xutorunda gecələdi.

Ayın 22-də şəfəq söküləndən göyün üzünü solğun bir pərdə bürüdü. Onun dumanlı ənginliyində bir kiçik bulud parçası belə yox

idi; yalnız cənubda, vadidəki yalın kənarında, günəş çıxmazdan əvvəl kiçicik, göz qamaşdıracaq dərəcədə çəhrayı bir bulud parçası göründü. Onun gündöğən tərəfdəki hissəsindən elə bil qan damcılayırdı, köz kimi qıpqırmızı idi. Günəş sol sahilin qumsal, şəh düşəndən sonra sərin dalğacıqlarını arxasından çıxdı, həmin buludcuq da qeybə çəkildi. Biçənəkdə çəkçəki quşları kəskin səslə çığırışdı, sivriqanad balıqcıllar mavi yumaqlar kimi Donun kənarlarında suya tökülür, sonra yırtıcı dimdiklərində indicə tutduqları xırdaca balıqlar parıldaya-parıldaya göyə qalxırdılar.

Günortaçağı mayda görünməmiş isti düşdü. Yağışdan əvvəl olan hava kimi, bürkü idi. Hələ səhər açılmamış qaçaqların arabaları Donun sağ sahili ilə gündöğəndən Veşenskaya doğru axırdı. Böyük yoldan arabaların təkərlərinin taqıltısı kəsilmirdi. At kişnəməsi, öküz böyürtüsü, adamların səsi dağın başından subasara kimi yayılmışdı.

Gölmələrdən təşkil olunmuş, cəmiyi iki yüz əsgərdən ibarət Veşenskaya dəstəsi hələ də Rıbnı xutorunda idi. Səhər saat onda Veşenskayadan belə bir ömr gəldi: dəstə Bolşaya Qromka xutoruna getməli, böyük yola və küçələrə qarovul qoymalı, Veşenskaya doğru gələn əsgər yaşlı kazakların hamısını tutmalıdır.

Veşenskaya axışan qaçqın arabaları Qromkaya yaxınlaşdı. Toza-torpağa batmış, üzrləri gündəndən yanıb qaralmış arvadlar mal-qaranı sürür, atlılar yolun qırağı ilə gedirdilər. Təkərlərin cırıltısı, atlarla qoyunların finxırışması, inoklərin mələşməsi, uşaqların ağlaşması, yatalaq naxoşluğundan yatanların ah-zarı albalı bağlarının ağuşunda gizlənmiş xutorun sarsılmaz sükutunu tar-mar etmişdi. Bu müxtəlif və qarışıq hay-küy o qədər qeyri-adi ki, yoldan keçənlərə hümməkdən xutor itlərinin səsi tamam batmışdı, daha bayaqkı kimi adam gördükdə üstünə soxulmur, hürə-hürə küçə boyunca arabaların böyrü ilə getmir, az qala bir verst yolu getməyə vadar olurdular.

Proxor Zıkov iki gün evlərində qaldı, Qriqorinin məktubunu Aksinya Astaxovaya verdi, dilcavabı tapşırığını İliniçna ilə Natalyaya çatdırıb, ayın 22-də Veşenskaya yola düşdü.

O elə güman edirdi ki, bölüyünü Bazkidə tapacaqdır. Amma boğuc uğultusu Don vadisinə qədər yayılan top atəşləri, elə bil hələ harada isə Cır sahilləri yaxınlığından gəlirdi. Proxor nədənsə vuruşmanın qızışmaqda olduğu yerə getmək istəmirdi, o, qərarı

gəldi ki, Bazkiyə getsin, orada Qriqorinin 1-ci diviziya ilə Dona yaxınlaşmasını gözləsin.

Proxor düz Qromkiyə çatana qədər, yol uzunluğunu elə hey yanından qaçan arabaları keçdi. O atını yavaş sürür, tələsmirdi. Tələsməyin mənası yox idi. Rubejnindən sonra o bu yaxınlarda təşkil edilmiş Ust-Xopersk polkunun qorqahına qoşuldu.

Qorqah rəssorlu, dişləli iri arabalara və iki kiçik arabaya yüklənmişdi. Qorqahın dalınca arabaların gerisinə bağlanmış altı yəhərli at gedirdi. Kiçik arabalardan birinə bəzi kağızları və telefon aparatlarını doldurmuşdular, iri arabanın içində isə yaralı ahl kazakla bir nəfər çox arıqlamış, donqaburun, zabitlər kimi çal Buxara papağı olan və başını yəhərin döşəkçəsi üstündən qaldırmayan bir kişi gedirdi. Görünür, bu adam yatalaq xəstəliyindən təzəcə qalxmışdı. Şinəlini çənəsinə qədər çəkmişdi. Avazını dik alına, tərdən işildəyən ximircəkli nazik burnuna toz qonur, lakin o buna məhəl qoymur, hey xahiş edirdi ki, ayaqlarının üstünə isti bir şey atınsınlar; sümükləri çıxmış, damarları görünən əli ilə alının tərini silərək mürdanırdı:

– Alçaqlar! Əclaf! Ayaqlarım üşüyür, eşidirsinizmi? Polikarp, eşidirsən, nə deyirəm? Ayağımı palaza bürüyün! Sağlam olanda lazım idim, indi naxoşlamışam... – Bunu deyib ağır xəstəlikdən qalxmış hər kəs kimi biganə və ciddi baxışlarla ətrafa nəzər salırdı.

Onun Polikarp deyə səslədiyi ucaboy, cantaraq xurafətçi kazak at yeriyyə-yeriyyə atılıb yerə düşür, arabaya yaxınlaşırdı.

– Bu cür sizə daha tez soyuq dəyər, Samoylo İvanoviç.

– Sənə deyirəm, ayaqlarımı palaza bürü.

Polikarp itaətlə əmri yerinə yetirir, uzaqlaşdı.

Proxor gözləri ilə xəstə tərəfə işarə edərək, kazakdan soruşdu:

– Bu kimdir?

– Ust-Medveditsalı zabitdir. Bizim qorqahda işləyirdi.

Ust-Xoperskaya mahalının Tükovni, Bobrovsk, Krutovsk, Zimovni və başqa xutorlarının qaçqınları da qorqahla birlikdə gedirdi.

Ev müxəlləfatı qalaqlanmış arabada şeylərin üstündə öyləmiş qaçqın bir qocadan Proxor soruşdu:

– Bəs siz haraya gedirsiniz belə?

– Veşkiyə getmək istəyirik.

– Dalınızca adam yollayıblar ki, Veşkiyə gəlin?
– Adam göndərməyinə göndərməyiblər, mənim özüm, amma kim şirin canına qəsd eləyir? Qorxudan canın zağ-zağ əsəndə gedərsən, yoxsa getməzsən?

– Elə mən də buna görə soruşuram: niyə Veşkiyə qaçırsınız? Yelanskayadan çayın o tayına keçsəydiniz – onda canınız tez qurtardı.

– Nə ilə keçəsən? Deyildiyinə görə, orada bərə yoxdur.

– Bəs Veşkidə çayı necə keçəcəksiniz? Elə bilirsən sənənin bu xırda-mırdanı keçirmək üçün bərə verəcəklər? Qoşunu sahilə qoyub sizin arabalarınızı keçirdəcəklər? İş də elə orasındadır ki, babacan, axmaq adamsınız! Heç bilən yoxdur ki, hara gedirlər, niyə gedirlər. Hə bir görək, bu arabaya doldurduğun nədir? – deyər Proxor atını araba ilə yanaşı sürdü və qamçısı ilə boğçaları göstərdi.

– Hamısı görəkli şeylərdir! Pal-paltardır, bunlar da xamutdur, undur, evə lazım olan başqa şeylərdir... Atıb getmək olmazdı. Qayıdanda heç bir şey tapmazdıq. Amma budur ey, bir cüt atla üç cüt öküz qoşmuşam. Mümkün olanı arabalara doldurmuşam, arvadları da mindirmişəm. Axı, ay bala, bunun hamısını belimiz bükülə-bükülə işləməklə, gözlərimizin yaşı ilə, alnımızın təri ilə qazanmışıq, heyif deyil atıb gedəsən? Aparmaq mümkün olsaydı, mən lap evi də aparardım, qoymazdım qırmızılara qalsın, Allah onların içinə azar salsın!

– Yaxşı, bəs de görək, sözləşib deyirəm, bu xəlbiri hara aparırsan? Yəni bu stulları hara sürüyürsən, nəyə görəkdir? Qırmızıların belə şeyə qətiyyəti ehtiyacı yoxdur.

– Axı atıb getmək olmazdı! Eh, nə deyim, məzəli oğlansan... qalsaydı ya sındıracaq, ya da yandıracaqdılar. Yox, onlara mən bir çöp də vermərəm. Qoy qarınlarına sancı dolsun! Nəyim varsa götürmüşəm!

Qoca tənbel-tənbel yeriyən tox atları qamçı ilə vurdu, geriye çevrildi və əlindəki qamçı ilə arxadan gələn öküz qoşulmuş üçüncü arabayı nişan verərək dedi:

– Bax, o öküzləri sürən, kürkə bürünmüş qız mənim qızımdır. Arabada donuzu da, çoxqalarını da gətirir. Donuzun qarında balası vardı, biz onu ayaqlarını bağlayıb, arabaya qoyanda görünür, sıxça-

lamışıq. Keçən gecə elə arabanın içində balalayıb. Çoxqalarının necə zingildədiyini eşidirsənmi? Yox, qırmızılardan canı da çıxa, məndən xəyir görə bilməzlər!

Proxor gözlərini qocanın tərli və enli sifətinə zilləyib dedi:

– Allah eləməsin ki, baba, bərədə mənə rast gələsən. Rastıma gələsən, sənənin donuzlarını da çoxqalarını da, var-yoxunu da götürüb Dona tozalayacağam.

Qoca çox təəccüblə soruşdu:

– Nədən öləri, bala?

Adətən dinc və sakit Proxor çığırdı:

– Təqsirin odur ki, insanlar məhv olur, hər şeydən məhrum qalırlar, amma sən, qoca şeytan, hörümçək kimi hər şeyini sürütdə-yirən. Mənim bu cür po...yeyən adamlardan zəhləm gedir! Beləsinə rast gələndə, başımdan ağrı qopur!

Qoca hiddətləndi, fısıldaya-fısıldaya üzünü kənara çevirdi:

– Sür, sür atını! – dedi. – Keç, get! Öt! Başımızın böyüyünə bax, özgəsinin malını-avadanlığını Don çayına tozalarmış... mən onu yaxşı adam hesab eləyib söhbət edəirəm... Bu saat mənim oğlum öz bölüyü ilə qırmızılardan qabağını saxlayır, özü də vaxmistrdir. Atını sür, get sən Allah! Özgəsinin malına həsəd aparma! Sən də var-dövlət qazansaydın, indi gözünü onun-bunun malına dikməzdin.

Proxor atını yortma sürüb getdi. Arxadan çoxça zil səslə zingildədi, donuz da təşvişlə bərk qışqırtı saldı. Çoşqanın zingiltisi adamın qulağını iynə kimi dəlırdı.

İri arabada uzanmış zabıt üz-gözünü mənzəri bir şəkildə büzüşdü, az qala ağlayaraq qışqırdı:

– Bu qışqırtı nədir? Bu çoxça haradan çıxdı? Polikarp!

Ona yaxınlaşan Polikarp cavab verdi:

– Arabadan bir çoxça düşdü, təkərlər ayaqlarının üstündən keçib şil-küt elədi.

– Get ona de... Atını sür, çoxça sahibinə de ki, çoxqanı kəssin. De ki, burada xəstələr var... Onsuz da halımız ağırdır, bir yandan da bu zingilti. Cəld ol! Atını yeyin sür!

Proxor arabanın bərabərinə çatdı; gördü ki, donqaburun arıq zabıt üz-gözünü qırırdı, gözlərini bir nöqtəyə dikib, çoxqanın zingiltisinə qulaq asır, çal Buxara papağı ilə qulaqlarını bərk-bərk örtməyə cəhd edir... Polikarp qayıdıb gəldi.

– Sahibi çoxqanı kəsmək istəmir, Samoylo İvanoviç. Deyir, çoxqa ölməyəcək, diriləcəkdir, dirilməsə axşamüstü kəsərik.

Zabit hirsindən dümağ oldu, çox çətinliklə yerindən qalxdı, arabanın gerisində əyləşdi, ayaqlarını aşağı salladı.

– Mənim brauningim hanı? Atları saxla! Çoşqanın sahibi haradadır? Mən bu saat ona göstərəm... Hansı arabadadır?

Malına canı yanan qocanı çoxqanı kəsməyə vadar elədilər.

Proxor gülə-gülə atını sürüb aralandı. Ust-Xoperskaya arabalarının yanından ötüb keçdi. Qabaqda, bir verst irəlidə, yol ilə başqa arabalar, atlılar gedirdi. Arabaların sayı azı iki yüz idi, dağınıq halda gedən atlılar isə qırx nəfər olardı. Proxor bunlara baxıb üreyyində dedi: “Məhşər bərənin yanında qopacaqdır!”

Arabalara çatdı. Araba karvanının qabağından gözəl tünd kəhər ata minmiş bir qadın atını onun qabağında səyirdirdi. Proxorun bərəbərinə çatdıqda cilovu dartdı. Atın belində bahalı yəhər var idi, sinəbəndi ilə yüyən gümüşdən idi, yəhərin hətta yancaqları belə sürtülməmişdi, tapqırlarının qayıqları da, yəhərin gönü də parıldaırdı. Arvad yəhərdə minici kimi qıvrıqca əyləşmişdi, qüvvətli qarabuğdayı əli ilə düzgün dəstələnmiş cilovdan bərk-bərk yapışmışdı, amma hündür və əsgəri at, görünürdü ki, onu minəndən narazıdır: qan çanağına dönmüş gözlərini bərəldir, boynunu əyir və sapsarı dişlərini çərəldərək, arvadın yubka altından çıxmış yumruca dizini dişləmək istəyirdi.

Qadın başına təzəcə yuyulmuş, lildən göyərmiş yaylıq örtmüş, yaylığı aşağıdan gözüne kimi çəkmişdi.

– Dayıcan, yolda yaralı aparan araba görmədin?

– Çox görmüşəm. Nə var ki?

– Yamanca işə düşmüşəm, – deyə qadın sözləri uzada-uzada danışdı, – ərimi tapa bilmirəm. O Ust-Xoperskayadan hərbi xəstəxana ilə gəlir. Ayağından yaralanıb. İndi də yarası irinləyibdir, həmyerlilərimizlə mənə xəbər yollayıb ki, atımı gətirsin. Bu at onunkudur, – deyə qadın atın tərli boynuna bir qamçı çəkdi. – Mən də atı yəhərlədim, Ust-Xoperskaya getdim, amma hərbi xəstəxanayı görmədim, yola salınmışdı. İndi nə qədər əlləşirəm, ərimi tapa bilmirəm, ondan xəbər verən yoxdur.

Qadının yumru və göyçək sifətinə heyran-heyran tamaşa edən Proxor onun yavaş, mülayim səsinin yumşaq ahənginə qulaq verib səsləndi:

– Eh, ay bala! Niyə ərini axtarırsan, neyniyirsən? Qoy hərbi xəstəxana ilə hara gedir-gətsin, sən kim gözəl-göyçək gəlini, hələ üstəlik də belə qəşəng at cəhizi ilə, kim almaz? Lap mənim özüm də risk edərdəm!

Qadın könülsüz qımışdı, bütün gövdəsi ilə qabağa əyildi, çirmənmiş dizlərini yubkasının balağı ilə örtüdü.

– Zarafatı boşla, düzünü de, hərbi xəstəxanaya rast gəlmisən, yoxsa gəlməmişən?

Proxor köksünü ötürüb cavab verdi:

– Bax o çoxlu araba görünən yerdə naxoşlar da var, yaralılar da.

Arvad qamçını qaldırdı, altındakı at dal ayaqları üstə döndü, paçasının arasını bürümüş köpüklər ağardı, yerisini yanıldı, löhrəm yerişlə qaçdı, sonra çaparaq götürüldü.

Arabalar aramla irəliləyirdi. Öküzlər quyruqlarını tənbel-tənbel bulayır, dızıldayan mığmıgaları qovurdular. Hava elə isti idi, yağışqabağı elə boğanaq bürkü idi ki, yol kənarındakı alçaq günəbaxanların yarpaqları saralmış, bürümüşdü.

Proxor yenə də arabaların yanından keçirdi. Cavan kazakların çoxluğu onu mat qoymuşdu. Bunlar ya öz bölüklərindən ayrı düşmüş, ya da sadəcə hərbi xidmətdən qaçmış, ailələrinin yanına gəlmişdilər, indi onlarla birlikdə bərəyə, çaydan keçməyə gedirdilər. Bəziləri əsgəri atlarını arabanın dalına bağlayıb, arabada uzanmışdı, arvadlarla danışır, uşaqlara baxırdı, kimisə də tufəngi, qılınçı çiyində at belində gedirdi. Proxor onların üzünə baxaraq, üreyyində belə qərara gəldi: “Hissələrini buraxıb qaçırılar”.

Ətrafı at və öküz tərinin qoxusu, arabaların gündən qızmış taxtalarının iyi, ev əşyasının, araba yağının qoxusu bürümüşdü. Öküzlər başlarını aşağı salıb yeriir, özlərini güclə sürüyürdülər. Onların ağzının seliyi, bayıra çıxmış dillərinin ucundan süzülüb yoldakı toza qədər sallanırdı. Arabalar saatda dörd-beş verst gedirdi. At arabaların öküz arabalarından qabağa keçə bilmirdi. Lakin xeyli uzaqda, cənub tərəfdə topun gurultusu yavaş-yavaş ətrafı çulğalayan kimi, hər şey hərəkətə gəldi; təkətli və ikiatlı arabalar cərgəni pozdu, kənarla irəliləməyə başladı. Atlar yortma yerləşə keçdilər, qırmanclar oynadı, “hə, tərpen!”, “Çay çər dəymiş!” kimi müxtəlif səslər eşidildi. Qamçılar, çubuqlar şartaşartla öküzlərin belinə endirilir, təkərlərin taraqqlılığı yeyinləşirdi. Hər şey qorxudan hərəkətini

gücləndirmişdi. İstidən qızıxmış toz dumanı göyə qalxır, burula-burula təzədən aşağıya çökür, sünbüllərin saplaqları, otların başı üzərinə qonurdu.

Proxorun mindiyi balaca at yeriyyə-yeriyyə boynunu ota uzadır, dodaqları ilə gah sarı yonca, gah saralmış turpənk şaxı, gah da kək-rə kolu qırırdı; sonra isə, qulaqlarını şəkəyərək, ağzında səs salan, damağını sürən qantarğa demirini dili ilə eşiyyə çıxartmağa çalışaraq yeyirdi. Lakin top atılandan sonra Proxor onu dabanları ilə dəhmərlədi. At da indi qarın doyurmaq vaxtı olmadığını anlamış kimi, həvəslə yortma yerişə keçdi.

Top atəşi get-gedə şiddətlənirdi. Top güllələrinin partılmalı-gumbultulu səsi bir-birinə qarışır, bu nəritli-inilti boğanaqlı havada ləpələnirdi.

Arabalardan birindəki cavan gəlin məməsinin darçını-çəhrayı, südlü olduğundan ışıldayan giləsini körpəsinin ağzından çıxartdı, sarımtıl, südlə dolu döşünü köynəyinin içərisinə salıb, xaç çevirdi:

– Ya həzrəti-İsa!

Öküzlərin böyrü ilə yerişən bir qoca kişi Proxor tərəfə qışqırdı:

– Ey, əsgər! Bu topları bizimkilər atır, ya ayrısı?

– Qırmızılardır baba! Bizimkilərin məmisi yoxdur.

– Xudavəndi-ələm onlara yar olsun!

Qoca əlindəki sicimi boşladı, köhnəlmiş kazak furajkasını başından götürdü, yeriyyə-yeriyyə xaç çevirib üzünü gündəyana tutdu.

Cənubda, gec əkilmiş qarğıdalı zəmisinin xırdaca cücərtiləri görsənən dikin ardında, seyrək qara bulud görsəndi. Bulud qalxdı, üfünün yarısını bürüdü, nazik pərdə şəklində göyü tutdu.

– Ora baxın, böyük yanğın var! – deyə kim isə arabadan səsləndi.

– Görəsən nə yanır?

– Yanğın haradadır? – deyə təkərlərin taqqıltısı arasında müxtəlif səslər eşidildi.

– Çir tərəfdədir.

– Qırmızılar Çir çayı sahilindəki xutorlara od vurublar!

– Allah göstərməsin, quraqlıqdır...

– Bir ora bax, görə necə qara bulud qalxır!

– Bu o deməkdir ki, təkə bir kənd yanır!

– Karginskayadan başlamış Çir çayı boyunca aşağılar od içindədir, orada indi dava gedir axı...

– Kim bilir, bəlkə də Çornaya çayının qırağındadır? Sür, İvan!

– Ay aman necə də yanır!..

Qara duman getdikcə yayılır, get-gedə daha çox yeri tuturdu. Top atəşinin uğultuları isə daha da güclənirdi. Yarım saatdan sonra isə cənubdan əsən meh yoldan otuz beş verst qıraqda, Çir xutorlarında getdikcə alovlanan yanğının tünd acı və insanı qorxudan qoxusunu böyük yola qədər gətirdi.

LX

Bolşaya Qromka yolu bir yerdə boz tava daşından hörülmüş barının yanından keçir, sonra sərt şəkildə Don tərəfə çevrilir, üstünə tirlərdən körpü salınmış dayaz yarığa enirdi.

Quraqlıqda yarığın dibində qumlar, rəngarəng çınqıllar saralırdı, ışıldayırdı, yay yağışlarından sonra isə bulanıq yağış seli dikdən yarığa axırdı; sel suları bir-birinə qarışıqda yekə dəhnə olur, dam hündürlüyündə gəlir, yolunda durmuş daşları yuyub aparır, qijiltı ilə Dona tökülürdü.

Belə günlərdə körpü suyun altında qalırdı, amma bu çox çəkmirdi; bir-iki saat sonra bayaq dirlikləri dağıtmış, çəpərləri payaları ilə yerindən qopartmış coşqun sel suyu yavaş-yavaş azalıb kəsilir, yarığın çıpaqlaşmış dibində, yaş və tabaşir qoxusu yayan təmiz çınqıllar qəşəngcə parıldayırdı, qırıqlarda isə selin gətirdiyi darçını lill ışıldayırdı.

Yarığın sağında, solunda çoxlu qovaq və söyüd ağacı bitmişdi. Bunların kölgəsində, hətta yayın qızmar istisində də hava sərin olurdu.

Gölmələrdən təşkil edilmiş Veşenskaya dəstəsinin qarovulları sərinliyə həvəsiylərək, körpünün yaxınlığında yerləşmişdilər. Qarovulda duranlar on bir nəfər idi. Qarovullar, qaçqın arabaları xutorada görünənə qədər, körpünün altında uzanışaraq, qumar oynayır, papiros çəkirdilər, bəziləri də soyunub, tuman-köynəklərinin tikış yerlərinə baxır, doymaq bilməyən əsgər bitini təmizləyirdilər; iki nəfəri də vızvod komandirindən icazə alıb Dona çimməyə getmişdi.

Lakin istirahət çox çəkmədi. Azacıq sonra arabalar körpüyə yaxınlaşdı. Arabalar sel kimi axışırdı; sükuta qorq olmuş sərin kölgəlik bir an içində adamlar, hay-harayla, bürkü ilə doldu, elə bil Don

vadisi yamaclarından xutorlara arabalarla birlikdə ağır çöl havası və бүркü də gəldi.

Qarovul dəstəsinin rəisi, – eyni zamanda 3-cü vzvodun komandiri ucaboy, arıq, balaca qonur saqqalı qayçılanmış, qulaqları uşaq qulaqları kimi başından aralı kiçik zabit körpünün yanında dayanıb, əlini naqanın köhnəlmiş qoburunun üstünə qoymuşdu. O, körpüdən iyirmiyə qədər arabanın keçməsinə mane olmadı, amma bir arabada iyirmi beş yaşında cavan kazak gördükdə qısaca ömr verdi:

– Dayan!

Kazak cilovu dartdı, qaşqabağını salladı.

Vzvod komandiri arabaya yaxınlaşıb ciddi soruşdu:

– Hansı hissədən sən?

– Sizin nəyinizə gərəkdir?

– Deyirəm hansı hissədən sən, hə?

– Rubjinski bölüyündənəm. Bəs siz kimsiniz?

– Düş aşağı!

– Bəs siz kimsiniz axı?

– Sənə deyirlər, aşağıya düş!

Vzvod komandirinin qulaqlarının dəyirmi seyvani qıpqırmızı oldu. O qoburun düyməsini açdı, naqanı çıxartdı, sol əlinə aldı. Kazak cilovu arvadına verdi, sıçrayıb arabadan düşdü.

Vzvod komandiri onu sorğu-suala başladı:

– Niyə öz hissəndə deyilsən? Hara gedirsən?

– Naxoş idim. İndi Bazkiyə gedirəm... Bizim külfətlə gedirəm.

– Xəstəliyinə dair sənədin varmı?

– Sənədim haradan olsun? Bölükdə məgər fərşel var idi?

– Aha, fərşel yox idi?... Bura bax, ey Karpenko, gəl bunu məktəbə apar!

– Axı bir deyin, siz kimsiniz?

– Biz orada sənə kim olduğumuzu göstərərək!

– Mən öz hissəmlə gətməliyəm! Məni tutub saxlamağa, ləngitməyə sənə ixtiyarın yoxdur!

– Səni biz özümüz yollayırıq. Silahın yanındadır?

– Bircə tüfəngim var.

– Tez ol, silahını da götür, yoxsa bu saat ağzını-burnunu özəşdirərəm! Köpək oğlu, cavan oğlansan, amma qaçıb arvadının tumanı altına girmisən! Səni, deməli, kim müdafiə etməlidir, biz? – Sonra nifrətlə kazakın dalınca deyindi: – Biqeyrət!

Kazak palazın altından tüfəngini götürdü, arvadının əlindən yapışdı, adam arasında öpüşmədi, arvadının kobud əlini öz əlində bir az saxlamaqla kifayətləndi, ona pıçılı ilə nə isə dedi, qarovulun ardınca xutor məktəbinə doğru yönəldi.

Tinə toplaşmış arabalar gurultu ilə körpüdən keçirdi.

Qarovullar bir saat ərzində əlli nəfər fərari yaxaladılar. Bunların bəziləri müqavimət göstərirdi; Yelanskaya stanitsasının Nijni-Krivsk xutoru sakini olan orta yaşlı, bıqları uzun, görkəmindən qoçaq bir kazak çox müqavimət göstərdi. Qarovul dəstəsi rəisinin arabadan düşməsinə əməl etmək əvəzinə o, atları bərk qamçıladı. Qarovullardan iki nəfəri yüyürüb atların cilovundan yapışdı, arabani körpünün o tayında dayandırdı. İş belə görünən kazak çox fikirləşmədən şinelin altında gizlətdiyi Amerika tüfəngini qapdı, üzünə qaldırdı:

– Yoldan çıxın!.. Yoxsa öldürərəm, it uşaqları!

– Aşağı düş, aşağı düş! Bizə ömr ediblər ki, tabe olmayanları öldürək. Biz sənədən tez səni nişan ala bilərik!

– Mu-j-j-jik-lər!.. Dünənə qədər qırmızı idiniz, amma indi kazaka yol göstərsiniz?... Murdar köpək uşaqları!.. Çəkil, yoxsa vuraram!..

Baldırlarına tək-tək qış dolağı sarımış bir qarovul atılıb arabanın qabaq təkəri üstünə çıxdı və qısaca bir çekişmədən sonra tüfəngi dartıb kazakın əlindən aldı. Kazak belini pişik kimi əydi, əlini arxalığının altında gəzdirdi, qılıncını qınından sıyırdı; dizini arabanın içinə dirəyərək, yaxınlarda rənglənmiş qabaq şırağulun üstündən qılıncını qabağa – qarovula doğru uzatdı, azca qalmışdı ki, qılınc qarovula dəysin, amma, o, vaxtında kənara sıçradı və başını qırağa çəkdi.

Nər kimi qızmış kazakın sifətdən çirkin, arıq arvadı əllərini ovuşdura-ovuşdura, ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Timoşa, boşla, Timoşa! Ox, Timoşa!.. A kişi, eləmə!.. Onlara qoşulma! Səni öldürərlər!

Lakin kazak arabanın içində ayaq üstə durub, göyümsov qılıncını xeyli vaxt oynatdı, qarovulları arabaya yaxınlaşmağa qoymadı; səsi xırıldaya-xırıldaya analarına söydü, gözlərini dəli kimi bərəldib, sağa-sola döyükdü: “Ya-xı-na gəl-mə!.. Doğ-ra-ram!” Onun qara sifətinin əzələsi cəng olur, sarımtıl uzun bıqları altından otfrafa köpük-selik saçalanır, gözlərinin göyümsov ağları get-gedə qan çanağına dönürdü.

Onu çox çətinliklə türk-silah etdilər, yerə yıxıb qollarını sarıdılar. Qoçaq kazakın belə cəngavərlik eləməsinin sadə səbəbi var imiş: arabanın içini axtardıda bir vedrə çox tünd təzə araq tapdılar...

Tində bərk basabas idi, arabalar bir yerə tıxnaşmış qaldı. O qəder sıx dayanmışdılar ki, onları dartıb körpüyə aparmaq üçün öküzləri, atları açmaq lazım gəlirdi. Dişlələr, əskeşlər, çağlar xırıltılı ilə sınırlar, bədənələrini göyün dişləyən atlar zariya-zariya kişnəşir, öküzlər böyürüşürdü, sahiblərinin cığır-bağırına məhəl qoymur, canları acıdığından çəpərlərə soxulurdular. Körpünün yanında söyüş, çığır, qırmanc şartıltısı, arvad vay-şivəni hələ uzun zaman davam etdi. Tərpənməyə imkanı olanlar arabaları geriye çevirir, təzədən böyük yola çıxırdılar ki, Dona Bazki tərəfdən ensinlər.

Həbs edilmiş fərariləri mühafizə dəstəsinin nəzarəti altında Bazkiyə yolladılar, amma dustaqların hamısı silahlı olduğundan, mühafizə dəstəsi onları saxlaya bilmədi. Körpüdən yenidən alarınmışdılar ki, dustaq aparanaqlarla dustaqlar arasında dava-dalaş düşdü. Bir az keçəndən sonra mühafizə dəstəsinin əsgərləri geriye qayıtdılar, fərarilər isə mütləq şübhəli surətdə özləri Veşenskaya yola düşdülər.

Qromkada Proxor Zıkovu da saxladılar. O Qriqori Melexov tərəfindən verilmiş icazə kağızını göstərdi, maneçilik törətmədən onu buraxdılar.

O axşama yaxın Bazkiyə gəldi. Çir çayı ətrafındakı xutorlardan axışmış gəlmiş minlərlə araba küçələri, döngələri tutmuşdu. Don sahilində təsviri mümkün olmayan həngamə var idi. Qaçqınların arabaları iki verst uzunluğunda sahil boyu düzülmüşdü. Meşəyə dağılmış əlli min nəfərə qədər adam çaydan keçmək növbəsi gözləyirdi.

Veşenskayanın qarşı tərəfində bərə ilə topları, qəragahları və əsgəri əmlakı çaydan o taya keçirdirdilər. Onlarca qayıq suda şütüyür, hər birində üç-dörd adam keçirdi. İskələdə lap suyun qırağında dəhşətli basabas artmaqda idi. Çəkilib gedənləri qorumaq üçün qəsdən arxada qoyulmuş süvari hissələri isə hələ də gəlib çıxarmışdı. Bayaqqı kimi Çir çayı tərəfdə top atəşləri yenə gurultu salır, yağından yayılan acıdırıcı və pis iy daha da artıq duyulurdu.

Adamların, əşyanın o taya keçirilməsi hava işıqlaşana qədər davam etdi. Gecə saat on ikidə ilk süvari bölükləri gəldi. Dan yeri ağılanda onlar çaydan keçməyə başlamalı idilər.

Proxor Zıkov 1-ci diviziyanın süvari hissələrinin hələ gəlmədiyini öyrənib, öz bölüyünü Bazkidə gözləməyi qərara aldı. Atını yedəklədi, Bazki xəstəxanasının hasarı yanına tıxnaşmış arabaların arasından çətinliklə keçirdib, yəhərini almadan kiminsə arabasının yanına bağladı, yüyənini ağzından çıxartdı, özü isə arabaların arasından tanış adam axtarmağa getdi.

Səddin yaxınlığında uzaqdan Aksinya Astaxovanı gördü. Aksinya qoltuğunda balaca bir bağça Don tərəfə gəlirdi, yun koftasını çiyninə salmışdı. Onun nəzərləri cəlb edən misilsiz gözəlliyi sahile toplaşmış piyadaları heyran qoymuşdu. Piyadalar ona nə isə ədəbsiz söz deyir, gülümsündükdə tərlə və tozlu üzləri gülür, dişləri ağarırdı, bərkdən qaqqıldaşır, hay-haray salırdılar! Papağı peysərinə endirilmiş, köynəyi kəmərsiz bir ucaboy, sarısaç kazak isə onu daldan qucaqladı, əsmər və qəşəng boynundan öpdü. Proxor gördü ki, Aksinya dişlərini qeyzlə qıcayaraq, kazakı sərt bir hərəkətlə geriye itələdi, ona yavaşca acıqlı-acıqlı nə isə dedi. Ətrafda qaqqıldaşdılar, kazak isə papağını çıxarıb, yoğun səslə dedi: "Eh, xalacan! Bir dəfə öpməklə nə olar!"

Aksinya yeyinlədi, Proxorun yanından keçdi. Onun koppuş dodaqları nifrət dolu təbəssümdən uçunurdu, Proxor onu səsləmədi, həmyerlilərini tapmaq üçün izdihama göz gəzdirdi. Dişləsi və ya əskeşi yuxarıya qaldırılmış yüklü arabaların arası ilə yavaş-yavaş yeriyərək, sərxoş adam səsi və gülüşmə eşitdi. Arabalardan birinin altında, palazın üstündə üç qoca oturmuşdu. Birinin ayaqları arasında bir vedrə cecə arığı var idi. Kefə oturmuş qocalar, növbə ilə top gülləsi gilizindən sazlanmış parçı araq ilə doldurub içir, quru balıq yeyirdilər. Cəce arığının tünd iyi və duzlu balığın qoxusu bərk acmış Proxoru dayanmağa vadar etdi.

– Ey, əsgər! Gəl bizim sağlığımıza araq iç! – deyər qocalardan biri onu səslədi.

Proxor özünü naza qoymadı. Oturdu, xaç çevirdi, içi şirintəhər cecə arığı ilə dolu parçı qonaqsevən qocadan gülə-gülə aldı.

– İç, nə qədər ki, canında can var, iç! Al, bu çapaq balığından da ye. Qocalardan gen görmək olmaz oğlan. Qocalar – ağıllı insanlardır! Siz cavanlar necə yaşamağı da, həтта... araqcığı içməyi də bizdən öyrənməlisiniz, – deyər burnu düşmüş, yeyilmədən üst dodağı damağına qədər yox olmuş ikinci bir qoca burnunda mızıldanırdı.

Proxor burnu düşmüş qocanın üzünə qorxa-qorxa baxaraq, araqı içdi. İkinci parçla üçüncü parçın arasında səbri tükəndiyindən soruşdu:

– Burnunu kefə qoymusan, babacan?

– Yo-o-o-ox, əzizim! Soyuqdəymədən düşübdür. Uşaq vaxtı soyuqdəymədən bərk naxoş olmuşam, buna görə də burnum xarab olub.

– Mən isə, azca qalmışdı babalını yuyam; fikirləşirdim ki, bəlkə bu kişinin burnu pis azardan düşüb? Birdən bu zibil başqasına da keçərmə, keçməzmi? – deyərək fikirləşdiyini Proxor sadələşməsinə boynuna aldı.

O, qocanın inandırmasından sonra arxayınlaşdı, yanıqlı adam kimi dodaqlarını parçın qırağına söykədi, bu dəfə parçı xatircəmliliklə, həm də birməfəşə boşaltmışdı.

Araq sahibi – dolu vücudlu və sağlam qoca bağırırdı:

– Həyat məhv olur! Belə vəziyyətdə necə içməyəsən? Budur, mən iki yüz put buğda götürmüşəm, amma min putunu atıb gəldim, evdə qaldı. Beş cüt öküz gətirmişəm, bunun hamısını burada atıb getməliyəm, çaydan sürüyə-sürüyə apara bilmərəm ki! Yığdığım-qazandığım məhv olur! Mahnı demək istəyirəm! Kef eləyin, həmyerlilərim! – Qocanın üzü qıpqırmızı oldu, gözləri yaşla doldu.

Onun dostu, tıntın qoca kişiylə təsəlli verirdi:

– Hay-haray salma, Trofim İvanoviç! Moskva sənə bu göz yaşlarını heç də vecinə almır. Sağlıq olar, bir də qazanarq.

Ağlamaqdan üz-gözü eybəcərleşmiş qoca bir az da bərkdən bağırırdı:

– Necə haray-dad salmayım? Taxılım məhv olur! Öküzlərim qırılacaqdır! Evimi qırmızılar odlayacaqlar! Oğlumu payızda öldürdülər! Mən necə qışqırmayım! Bəs bu var-dövləti kimin üçün yığdım? Vaxt olub ki, yayda işləməkdən əynimdə on köynək tər-dən çürüyüb, amma indi lüt və ayaqyalın qalıram... İç!

Proxor söhbət edə-edə yekə bir çapaq balığını yedi, yeddi parçecə araqı içdi, o qədər tıxdı ki, çox çətinliklə ayağa qalxa bildi.

– Əsgər! Bizim köməyimiz-axımız! İstəyirsən atına taxıl da verim? Nə qədər istəyirsən?

Artıq hər şeyə laqeyd olan Proxor mızıldandı:

– Bir kisə!

Qoca bir çuvalı ələ vələmirlə doldurub ona verdi, çiyinə qaldırmasına kömək elədi.

– Çuvalı gətir ha! Sən Allah, unutma, gətir! – deyərək qoca Proxor qucaqladı, kefli-kefli ağladı.

Səbəbi məlum olmadığı halda Proxor tərslik edib dedi:

– Yox, gətirməyəcəyəm. Dedim ki, gətirməyəcəyəm, deməli, gətirməyəcəyəm.

O səndələyə-səndələyə arabadan aralandı. Çuval onun belini bükür, sağa-sola basırdı. Ona elə gəlirdi ki, sırsıra bağlamış sürüşkən bir yerlə gedir, nalsız at kimi ayaqlarını yerə qorxa-qorxa basır, tez-tez sürüşür, büdrəyirdi. Birtəhər bir neçə addım da irəliləyib dayandı. Nə qədər fikirləşsə də yadına sala bilmədi ki, papağı var idi, yoxsa yox! Arabanın yanına bağlanmış qasqa kəhər yabı vələmir iyi duydu, boynunu çuvala doğru uzatdı. Küncünü dişilə cırdı. Cırıqdan vələmir şırıltı ilə yerə töküldü. Proxorun yükü yüngülləşdi, yoluna davam etdi.

O, heç olmasa vələmirin qalanını öz atına gətirə bilərdi, amma bir arabanın yanından ötəndə zorba bir öküz, yandan ona şılacaq atdı. Göyünlərlə dıtdılilər öküzü cana doydurmuş, isti ilə sıxıntı onu dəli eləmişdi. Buna görə də adamları yaxına qoymurdu. O günü öküz qəzəbinə düşər olanlar az deyildi; öküzün təpiyi onu qırağa tulladı, yıxılanda başı arabanın çağına dəydi, lakin o dəqiqə yuxuya getdi.

Gecədən xeyli keçmiş oyandı. Onun başı üzərindəki gömgöy səmada qurğuşun kimi ağır boz buludlar sürətlə günbatana axışırdı. Bəzən əydəmli ay buludlar arasından bir an qədər boylanır, amma sonra yenə bulud göyü çulğalayır, qaranlıqda adama elə gəlirdi ki, küyləyən sərin külək daha da şiddətlənir.

Proxorun yuxuladığı arabanın lap yaxınından süvarilər keçirdi. Dırnaqları nallı çoxlu at ayaqlarının tappılısından yer inləyir və ah çəkirdi. Tezliklə yağış yağacağını duymuş atlar finxırır; qılınclar üzəngilərə toxunduqca cingilti salır, papirosalar işıldayırdı. Proxorun yanından keçən bölükdən tər və qurumuş ağır gön iyi gəlirdi.

Günü əsgərlikdə keçən hər bir kazak kimi, Proxor da müharibə illərində bu qarma-qarışıq, yalnız süvarilərə xas qoxuya öyrəşmişdi. Kazaklar bu qoxunu Prussiyadan, Bukovinadan Don çöllərinə qədər gətirmiş, yolunu hər tərəfə yaymışdılar; doğma evlərinin qoxusu kimi, bu qoxu da onlara tanış və yaxın idi. Proxor pərəli burun deşikləri ilə dərindən nəfəs alıb. Ağırlaşmış başını qaldırdı.

– Qardaşlar, bu hansı hissədir?
– Süvari hissesi, – deyə izdiham içərisindən yoğun səslı birisi cavab verdi.

– A kişi, soruşuram ki, hansı hissədir?
– Petlyuranın hissesidir... – deyə həmin adam cavab verdi.
– Ah, əclaf! – Bir qədər gözlədi, sualı təkrar etdi: – Yoldaşlar, bu hansı polkdu?
– Bokovsk polkudur.

Proxor istədi qalxsin, amma qan başına axdı, ağırlaşdırdı, onu ürkəbulanması boğdu. Təzədən başını yerə qoydu, bir də yatdı. Şəfəq sököləndə Don tərəfdən rütubətli və soyuq meh əsdi.

Proxor yuxulu-yuxulu, başının üstündə bir səs eşitdi:

– Ölməyib ki?

Bu suala Proxorun lap qulağının dibində belə cavab verdilər:

– Bədəni istidir... Özü də vurubdur!

– Tut ayağından sürü məlunu! Leş kimi gör necə də sərələnib!

Haydı, o nızəni böyrünə bas!

Süvari nızəsinin ağac tərəfini huşu hələ başına gəlməmiş Proxorun böyrünə basdı, kim isə ayaqlarından yapışıb sürüdü, kənara apardı.

– Arabaları yoldan qırağa sürün! Ölmüsünüz! Yulamağa vaxt tapıblar! Odu, qırmızılar, az qalıblar, dabanımızı basdalasınlar, amma bunlar burada yatırlar, elə bir evlərindədirlər! Arabaları kənara çəkin, indicə batareyə keçəcəkdir! Cəld ol!.. Yolu kəsiblər... Camaat lap əməlini azıb ha! – deyə amiranə bir səs nərilədiydi.

Arabaların üstündə və altında yatışmış qaçqınlar hərəkətə gəldilər. Proxor dik sıçradı. Onun nə tufəngi var idi, nə qılınç; çəkməsinin sağ tayı da yox idi, dünən keflənəndən sonra o bu şeylərin hamısını itirmişdi. O çaş-baş halda ətrafına döyükdü, istədi arabanın altını axtarsın, bəlkə şeyləri oradadır, amma yaxınlaşmış top atlarının qabaq sürücüləri atdan yerə atıldılar, içi sandıqlarla dolu arabanı bir an içində yanı üstə asırıb, qırağa tulladılar, toplar üçün yol açdılar.

– Sü-rün!..

Sürücülər atılıb atların belinə mindilər. Atların tikmə və enli yan qayıqları bərk görildi. Topun üstünə salınmış brezent örtük altında qalmış hündür təkərlər top çuxura düşdükdə bərk xırıltıladı. Top gülləsi qutusunun oxu bir arabanın dişləsinə ilişdi, dartıb dişləni sindirdi.

– Cəbhəni tərk edib gedirsiniz! Belə əsgərlərin anası mələr qalsın! – deyə dünən Proxorla araq içən tıntın qoca bağdırdı.

Topçular kırımışca gəlib keçir, bərəyə tələsirdilər. Proxor səhərin ala-qaranlığında atı ilə tufəngini xeyli axtardı. Amma tapa bilmədi. Qayıqlara yaxınlaşanda çəkməsinin o biri tayını da çıxartdı, suya tulladı, dözülməz ağrıdan sıxılan başına su vurdu.

Gün çıxanda süvarilər çayın bu tayına keçməyə başladılar. 1-ci bölüyün atlardan düşmüş kazakları dizlərinə qədər suya girərək, yəhəri alınmış yüz əlli atı, çayın düzbucaq şəklində burulduğu yerdən bu taya hayladılar. Donqaburun, görkəmi qorxunc, üzünü gözünün altına qədər tük basmış, bölük komandiri heyrət doğuracaq dərəcədə qabana oxşayırdı. Onun sol əli kirli, qanlı sarğıdan asılmışdı, sağ əli isə yorulmadan qamçını oynadırdı.

O atları suyun içinə qovan kazakların üstünə çıxır, kürən bığları arasından it dişləri kimi iri ağ dişlərini ağardırdı:

– Qoymayın atlar su içsin! Qovun! Qovun onları! Niyə irəli gətmirsən, yoxsa... sudan qorxursan? Təpin onlara!.. Qorxma, qənd deyil, əriyə!..

Atlar bir-birinin böyrünə qısıılır, buz kimi soyuq suya könülsüz girirdilər, kazaklar onlara təpinir, qamçılایrdılar. Birinci olaraq burnunun üstü ağ, alnında çəhrayitəhər qaşqa olan bir qara at üzdü. Görünür ki, o üzməyə adətəkdə idi. Onun düşük sağrısı dalğa altında süzür, quyruğu yana gədirdi, amma başı da, boynu da sudan kənarda idi. Qalan atlar da, fınxırışaraq, uğultu salaraq, ləpələnen suyun dərinliyinə cumub üzüşdülər. Altı qayığa oturmış kazaklar da atların dalınca gətdilər. Onları sudan keçirənlərdən biri, hər ehtimala qarşı qayığın burun tərəfində ayaq üstə durmuş, əlindəki kəməndi hazırda saxlamışdı.

– Atların qabağına keçmə! Onları köndələninə qov! Qoyma su axıtın.

Bölük komandirinin əlindəki qamçı oynadı, başının üstündə fırlandı, boğazlığı gecə bulaşmış çəkməsinə endirildikdə şappıldadı.

Sürətli axın atları götürüb gədirdi. Başqalarından iki at boyu qabaqda olan at rahatca üzürdü. Sol sahilin qumlu, dayaz yerinə birinci üzüb çıxan da o oldu. Bu anda qara qovağın sıx budaqları ardından günəş boylandı, qara atın üstünə çəhrayı şüalar düşdü. Sudan parıldayan tükləri bir an qədər sönməz qara bir şöləni andırırdı.

Qabana oxşayan bölük komandiri səsi xırıldaya-xırıldaya qışqırdı:
– Mırxinin madyanından göz-qulaq ol! Ona kömək elə! Başında qantarğası var. Kürəklə görək! Kürəkləsənə!

Atlar sağ-salamat üzüb çayı keçdilər. Kazaklar bu tayda onları gözləyirdilər. Hər kəs öz atını tapır, cilovunu başına keçirdirdi. Bu tərəfdən yəhərləri daşıyıb gətirməyə başladılar.

Proxor yəhərləri qayığın yanına daşıyan kazakdan soruşdu:

– Dünən hara yanırıd?

– Çirin sahili.

– Top gülləsindən düşüb?

– Top gülləsi nədir, a kişi? – deyər kazak sərt cavab verdi. – Qır-mızılar oldayırlar...

– Ucdantutma bütün evləri? – deyər Proxor heyrət etdi.

– Yox canım... Damı dəmir taxtapuşlu və ya həyəti-bacası gözəgəlimli varlı mülklərini yandırdılar.

– Bəs hansı xutorlar yanıbmışdır?

– Visloquzov xutorundan Qraçova qədr.

– Birinci diviziyanın qərgahı indi, bilmirsən ki, haradadır?

– Çukarinskidədir.

Proxor qaçqınların arabalarının yanına qayıtdı. Qaçqınların bu ucu-bucağı görünməyən düşərgəsinin hər tərəfində quru çırpıdan, sökülmüş çəpərlərdən, qurumuş mal təzəyindən qalanmış ocaqlar-
rın gözü acışıdıran tüstüsü ucalırdı: arvadlar xörək bişirirdilər.

Gecə sağ sahilin çöl zolağından da bir neçə min qaçqın gəlmişdi.

Ocaq başında, boş və dolu arabaların yanında adamların səs-küyü arı vızıltısı kimi kəsilmirdi.

– Çaydan keçmək növbəti bizə, görəsən nə vaxt çatacaqdır? Ox, gözləməkdən zara gəldik!

– Allah mənə qəzəb eləsə də taxılı Dona tökəcəyəm ki, qırmızı-lara qismət olmasın!

– Bərənin yanındakı adama bax, elə bil qara buluddur!

– Ay canım-gözüm arvad, bəs biz bu sandıqları sahilə necə atıb gedək?

– Qazandıq, yığdıq, indi də belə... Ya həzrəti-İsa özün bizə rəhm elə!

– Məqam olaydı, öz kəndimizə gedəydik...

– Eh, bizi Allahın bəlası tutub ki, bu Vyoşkiyə gəlmişik!

– Deyilənlərə görə Kalinov Uqolu büsbütün yandırılar.

– Bərəyə çatınca canımız çıxar...

– Hə, elə bilirsən yazıqları gələr!

– Onlara belə bir ömr verilib: altı yaşından tutmuş lap düşkün qocalara qədər bütün kazakları qırın!

– Bəs bizi çayın bu tayında haqlasalar, onda neyləyəcəksən?

– Onda sən. Gəl, qırğına tamaşa elə!..

Görkəmindən və amirane səsinə xutor atamanı olduğu, mis dəstəli ataman əsasını illərlə gözdirdiyi hiss olunan qədd-qamətli, qaşları ağarmış bir qoca rəngli yekə arabanın yanında nitq deyirdi:

– ... Soruşdum: “Deməli. Belə çıxır ki, camaat sahilə qalib məhv olmalıdır? Bəs biz avadanlığımızla bu taya nə vaxt keçə biləcəyik? Axı qalsaq, qırmızılar bizi qılınclan keçirdərlər!” O cənab da mənə belə dedi: “Heç nigaran olma, atacan! Camaatın hamısını çayın bu tayına keçirənə qədər mövqə tutacaq və vuruşacağıq. Canımızı verərik, amma arvad-uşaq və qocalarımızı güdazə vermərik!”

Qocalarla arvadlar qaşları ağarmış kişinin ətrafına yığışdılar. Hamı onun sözlərini çox diqqətlə dinlədi, sonra işə tələşdən doğan çığırtı qopdu:

– Bəs niyə batareyə əkildi?

– Azca qalmışdı ki, atlar adamları şil-küt eləsin, atları bərəyə səyirdirdilər!..

– Süvarilər də gəldi...

– Deyirlər ki, Qriqori Melexov cəbhədən çıxıb.

– Bu nə qaydadır belə? Camaat başlı-başına qalıb, amma onlar öz canlarının hayındadırlar?..

– Qoşun camaatdan qabağa keçir!

– Bəs bizi kim müdafiə edəcəkdir?

– Odur, süvarilər də üzüb keçirlər!

– Hər kəsə öz canı şirindir...

– Bax, elədir ki var!

– Bizə hər tərəfdən xəyanət elədilər!

– Öləm günümüzdür, vəssalam!

– Qocaları duz-çörəklə qırmızılardan yanına minnətə yollamaq lazımdır. Bəlkə rəhm edərlər bizi qırmazlar.

Döngəyə gedən yolda, xəstəxananın iri, kərpicdən tikilmiş binası yaxınlığında bir atlı göründü. Onun tufəngi yəhərin qaşına keçirilmişdi, nizəsinin yaşıl ağacı böyründə yırğalanırdı.

Yaşlı bir qadın onu görən kimi sevinib qışqırdı:

– Biry, bu ki, mənim Mişkamdır!

Qadın dişlələrin üstündən hoppa-hoppa, yüklü arabaların və atların arasında keçə-keçə atının yanına yüyürdü. Süvarinin atının cilovundan yapışdılar. Onu dayandırdılar. O surğuculu möhür basılmış boz bir zərfi başının üstünə qaldırıb qışqırdı:

– Baş qərargaha məktub aparıram! Yol verin!

– Mikişka! Oğlum! – deyə yaşlı qadın həyəcan içində qışqırdı. Onun artıq dən düşmüş pərişan qara saçları gülümsəyən üzünə tökülmüşdü. Qadın əsə-əsə bütün vücudunu üzəngiyə, atın tərli böyrünə söykəyib soruşdu:

– Xutorumuza getmişdin?

– Getmişdim. İndi oranı qırmızılar tutmuşdur...

– Evimiz nə haldadır?

– Bizim ev salamatdır, amma Fedotovunkunu yandırdılar. Oradan bizim mərək də od almışdı, amma qırmızılar özləri söndürdülər. Qonşunun qızı Fetiska qaça-qaça bizə gəldi, o danışdı ki, qırmızılardan böyüyü deyib: “Bax, bir nəfər də olsun yoxsulun evi yanmamalıdır, amma burjuylarını yandırın!”

Arvad sevinib xaç çevirdi:

– Aha, Allah sənə şükür! Ya İsa onlara kömək elə!

Zəhmli bir qoca nifrətlə qadına dedi:

– Nə danışdığını qanmırsan, deyəsən! Qonşunun evini odlayıblar – sən də “Allah, sənə şükür!” deyirsən?

– Heç onun halına da təfəvüt eləməz! – deyə qadın tez və odlulu cavab verdi. – Birini də tikdirə bilər, amma mənimkini yandırmış olsaydılar, mən biçərə, hansı çəpərin dalına qısıldırdım? Fedot bir küp qızıl basdırıbdır, amma məndə nə var... Ömrüm uzununu onun-bunun qapısında işləmişəm, ehtiyac içində keçinmişəm!

Ana atla yanaşı getdi, yeriye-yeriye oğlunun günəşdən yanıb qaralmış əlindən öpdü, sonra öz arabasının yanına yüyürdü, süvari işə uşaq səsi kimi cingiltili səsle qışqırdı:

– Yoldan çəkilin! Baş komandana məktub aparıram! Yol verin!

Süvarinin atı qızısqırdı, sağrısını oynadır, dingildəyirdi. Adamlar könülsüz qırağa dururdular; adama elə gəlirdi ki, süvari ləng irəliləyir; amma az sonra arabalardan, öküzlərlə atlardan aralandı, göz-dən itdi; güclü insan izdihamının başı üstündə onun yalnız nizəsi-nin ucu tərpenirdi, atlı Dona yaxınlaşırdı.

Bircə gündə üsyançıların bütün hərbi hissələri də, qaçqınlar da Donun sol sahilinə keçirildi. Hamıdan axırda, Qriqori Melexov 1-ci diviziyasının Veşenskaya polkunun süvari bölükləri keçdi.

Qriqori on iki seçmə bölüklə qırmızılardan 33-cü Kuban diviziyasının qabağını axşama qədər saxladı. Saat beşdə Kudinovdan məlumat aldı ki, hərbi hissələr də, qaçqınlar da çaydan keçmişdir; o, yalnız bundan sonra geriye çəkilmək əmri verdi.

Əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən Don vadisi bölükləri çayı keçib hər bölük öz xutorunun qarşısında mövqe tutmalı idi. Günorta vaxtı bölüklərdən qərargaha məlumatlar gəlməyə başladı. Bölüklərin çoxu çayın sol sahilində öz xutorları qarşısında yerləşmişdi.

Xutorların aralarındakı boş qalan yerlərə qərargah çay kənarı çöl zonası kazaklarından ibarət bölükləri yolladı. Krujilinskaya, Maksoyevo-Singinskaya, karginskaya piyada bölükləri, Latışevskaya, Lixovidovskaya və Qraqovskaya bölükləri Peqarevka, Veşenskaya Lebyajinski, Krasnoyarski arasındakı sahələri tutdular, qalan bölüklər arxaya – Don vadisi ardındakı Dubrovka, Çorni, Qoroxovka xutorlarına çəkildilər. Bu bölüklər, Safonovun mülahizəsinə görə, işdir cəbhə yarılma, istifadə üçün hazırda saxlanan ehtiyat hissəni təşkil etməli idi.

Üsyançıların cəbhəsi Donun sol sahilində, Kazanskaya stanitsasının qərbindəki ucqar xutorlardan Ust-Xopraya qədər yüz əlli verst uzunluğunda idi.

Çayın bu tayına keçmiş kazaklar pozisiya döyüşlərinə hazırlanırdılar: onlar təcili surətdə səngər qazır, qovaq, söyüd və palıd ağaclarını kəsir, mişarlayır, blindaj və pulemyot yuvası tikirdilər. Qaçqınlardan alınmış boş kisələrin hamısını qumla doldurur, başdan-başa uzanan səngər xəttinin qabağında üst-üstə yığırdılar.

Axşamüstü hər yerdə səngər qazmaq işləri başa çatdırıldı. 1-ci və 3-cü üsyançı batareyaları Veşenskayanın gerisində şamlıqda gizlədildi. Səkkiz topun vur-tut beşcə mərmisi qalmışdı. Tüfəng, patronu da qurtarmaq üzrə idi. Kudinov atlı çaparlarla əmr göndərrib, atışmanı qəti surətdə qadağan etdi. Həmin əmrə təklif olunurdu ki, hər bölükdən bir və ya iki sərrast güllə atan ayrılmalı, onlar lazımı qədər patronla təchiz edilməlidir; sərrast güllə atanlar da

qırmızılardan pulemyotçularını, sağ sahil xutorlarının küçələrində görünən qızıl əsgərləri məhv etməlidirlər. Qalan adamlara yalnız qırmızılar çaydan keçmək niyyətinə düşdükəri zaman güllə atmağa izin verilir.

Qriqori Melexov Don çayı boyunca səpələnmiş diviziyasının hissələrini qaranlıq qovuşanda yoxlayıb, gecələmək üçün Veşenskaya-ya qayıtdı.

Çaylaqda ocaq qalamaq qadağan edilmişdi. Veşenskayanın özündə də od-ocaq yox idi. Çayın bu tayı başdan-başa sürməyi qaranlıq içində idi.

Səhər tezdən Bazki tərəfdəki dikdə qırmızılardan ilk kəşfiyyatçıları gördü. Bir az keçəndən sonra sağ sahilə Ust-Xoperskayadan Kazanskaya qədər bütün diklərdə bu cür kəşfiyyatçılar göründü. Qırmızılardan cəbhə xətti qüdrətli bir axın kimi Donun sahilinə yaxınlaşırdı. Sonra kəşfiyyat dəstələri gözəndən itdi və təpələr günortaya qədər ağır və dərin səssizliyə qər qaldı.

Böyük yolda külək bozuntul toz burulğanları əmələ gətirirdi. Cənubda yanğının qırmızı-qaramıl dumanı hələ də qalxmaqda idi. Küləyin ətrafa dağıtdığı buludlar təzədən bir araya yığılırdı. Dikin üstünə buluddan kölgə düşdü. Gündüz işığında ağaran şimşək çaxdı. Şimşək əyri-üyrü naxış kimi bir an qədər sürməyi buludun ətrafına dolandı, parıldayan nizə kimi aşağılara süzdü, keşikçi təpəsinin qabarıq sinəsinə düşdü. Bu gürultü elə bil göydən sallanan nəhəng buludu parçaladı: güclü yağış yağmağa başladı. Külək yağışı yana aparır, rəqs edən bozuntul dalğalarla Donun ətrafındakı təpələrin qollarına, ağarışan yamaqlara, istidən saralmış günəbaxanlara, soluxmuş taxıllara doğru meyilləndirirdi.

Yağış ağacların tər, amma toz qonduğundan bozarmış yarpaqlarını dirçəltdi. Yazlıq əkinlərin cücərtiləri yaşıl məxmər kimi parıldadı, üzləri sarı günəbaxanlar girdə başlarını qaldırdılar, çiçəkləməkdə olan qabaqlardan bal ətri yayıldı. Doyunca su içmiş torpaq uzun zaman buğlandı...

Don dan Azov dənizi sahilinə qədər uzanmış sahilboyu bələnlərdə seyrək silsiləni andıran keşikçi təpələri üzərində günortadan sonra qırmızılardan kəşfiyyat dəstələri təzədən göründü.

Aralarında yaşıl otlar bitmiş qobular olan qumsal Donardı düzəngah həmin təpələrdən baxanda onlarca verst görünürdü. Qır-

mızılardan kəşfiyyatçı dəstələri xutorlardan sahilə çox ehtiyatla enməyə başladılar. Dikdən piyadaların zəncir xətləri axışdı. Qırmızılardan batareyaları, bir zamanlar, düşmən qoşununun gəlişini bildirmək üçün qıpçaqlarla cəngavər brodniklərin keşikçilərinin dayandıqları təpələrin dalında dayandı.

Onların Belqorsk təpəsindəki batareyası Veşenskayanı top atəsinə tutmağa başladı. İlk mərmisi stanitsanın meydanında partladı; sonra isə mərmilər partladıqca qalxan boz tüstü, küləkdən yayılan süd kimi ağır şrapnel dumanlarına qarışdı, stanitsanın hər tərəfini bürüdü. Veşenskaya və çay qırağındakı kazak səngərlərinə üç batareya daha atəş açmağa başladı.

Bolşaya Qromkada pulemyotlar qeyzlə saqqıldamağa başladı. İki "qoçkis" pulemyotu qısa sürən atəş açırdı, səsi bir qədər sərt çıxan "maksim" isə gülləni yağış kimi yağdırır, Donun bu tayında qaçıran üsyançıların piyada qoşunlarını güllələyirdi. Arabaları diklərə çəkirdilər. Sinəsinə göyüm kəllə bəsmiş yamaqlarda səngər qazırdılar. Böyük yolda ikitəkərli və dördtekərli arabaların təkərləri taqqıldayırdı, arabaların ardınca burula-burula toz dumanı qalxırdı.

Top atəşi uğultusu cəbhə boyunca hər yanı bürümüşdü. Hündür Don vadisi təpələri üzərindən ta qaranlıq qovuşuncaya qədər qırmızılardan batareyaları çayın o tayını top atəsinə tutdular. Üsyançıların səngər saldıqları Kazanskayadan Ust-Xoperskaya stanitsasına qədər hər yerdə subasər sükuta qər q olmuşdu. Atabaxanlar atları hər tərəfi qalın qamışlıq, cil və fışılıq kəlləyə aparıb, orada xəlvətə çəkilmişdilər. Burada hünə atları narahat etmədi, hər yanına yabanı mayaotu sarımaşmış tala sərin idi. Ağaclarla hündür söyüdlər buranın qızıl əsgərlər tərəfindən müşahidə altına alınmasına imkan vermirdi.

Yamyaşıl çaybasarda kimə yox idi. Yalnız çəmənləkdə hər-dən bir, Don dan mümkün qədər uzaq olmağa çalışan, qorxusundan aşağı əyilərək qaçan üsyançıların qaraltısı görünürdü. Qızıl əsgərlərin pulemyotu onlara bir neçə qatar patrən atır, güllələr viyıldıdıqca qaçqınlar vahimədən yerə yatırdılar. Onlar qalın otun arasında qaranlıq qovuşana qədər qalır, yalnız bundan sonra qaça-qaça meşəyə gedir, dallarına baxmadan şimala qaçır, hər tərəfi qalın qızılağac və toz ağacı pöhrəliyinə girirdilər.

Veşenskaya iki gün şiddətli top atəsinə tutuldu. Əhali anbarlardan, zirzəmilərdən çıxmırdı. Stanitsanın top güllələrindən qazıq-qazıq olmuş küçələrində yalnız gecələr gediş-gəliş olurdu.

Qərargahda belə güman edirdilər ki, stanitsanın bu cür şiddətli top atəsinə tutulması hücumla, çayın bu tayına keçmək işinə hazırlıqdan başqa bir şey deyildir. Veşenskayanı işğal etmək, düz xətt şəklində uzanmış cəbhənin ortasına paz kimi girib, onu parçalamaq, bundan sonra cinahlardan – yəni Kalaç və Ust-Medveditsa tərəflərdən hücum atılıb, sarsıdıcı zərbə endirmək məqsədi ilə qırmızılardan çay məhəz Veşenskaya tərəfdən keçəcəklərindən çox ehtiyat edirdilər.

Kudinovun əmri ilə Veşenskayada düz çayın qabağında iyirmi-dən artıq pulemyot qoyuldu, hamısı da kifayət qədər pulemyot lenti ilə təchiz olundu. Batareya komandirlərinə əmr göndərildi ki, axırıncı top güllələrini yalnız qırmızılar çaydan keçmək istedikləri zaman ata bilərlər. Bərəni də, bütün qayıqları da Veşenskayadan yuxarıya, körfəzə aparmışdılar, üstünə güclü qarovul qoymuşdular.

Qərargah adamlarının qorxusu Qriqori Melexova yersiz göründü. Mayın 24-də keçirilmiş müşavirədə o İlya Safonovun və onunla həmrəy olanların mülahizələrini lağa qoydu:

– Vyoşkinin qabağından çayı onlar nə ilə keçəcəklər? – dedi. – Axı bura heç çaydan keçmək üçün müsaid yerdirmi? Özünü də baxın: çayın o tayında heç nə yoxdur, çıpaq sahədir, hamar qumsallıqdır, Donun özünün kənarında isə nə bir kiçik tala var, nə də kol. Hansı axmaq belə yerdən keçməyə dürtülər? Belə bir uçuruma yalnız bu baş qulaqla Safonov soxula bilər! Belə açıqlıqda pulemyot irəli yeriyənlərin hamısını biçər! Kudinov, sən heç də elə güman eləmə ki, qırmızılardan komandirləri səndən, məndən səfəhdirlər. Onların arasında bizdən ağıllı adamlar var! Onlar düz Vyoşkiyə atılmazlar buna görə də biz onların çaydan keçmələrini burada yox, ya suyun dayaz yerində, çayın yayıldığı və girmə əmələ gətirdiyi yerdə, ya da xəlvətlik, dalda, meşəli yerdə gözləməliyik. Belə qorxulu yerləri biz bərk güdməliyik, xüsusən gecələr ayıq olmalıyıq, kazaklara xəbərdarlıq edilməlidir ki, sayıq olsunlar, qarğa kimi qarılmaşmasınlar, qorxulu yerlərə vaxtında ehtiyat qoşun gətirilməlidir ki, bir fəlakət baş verdikdə kara gəlin.

Safonovun müavini soruşdu:

– Deyirsən ki, onlar Vyoşki üzərinə gəlməzlər? Onda bəs niyə axşamdan xeyli keçənə qədər stanitsanı topa tuturlar?

– Sən bunu, gəl, məndən yox, onlardan soruş. Təkcə Vyoşkini topa tuturlar məgər? Onlar Kazankanı da toplayırlar, Semyonovsk təpəsindən Yerinskini də toplayırlar. Onlar hər tərəfə top atırlar. Görünür ki, onların top gülləsi bir qədər bizimkindən çoxdur. Bizim zibil toplarımızdan hərəsinin vur-tut beş mərmisi var, bunların da gilizləri yonulmuş palıddandır.

Kudinov qəhqəhə çəkdi:

– Amma bunu yaman dedin!

Müşavirədə iştirak edən 3-cü batareyanın komandiri incidi:

– Tənqidin yeri deyil! İşdən danışmaq lazımdır!

Kudinov qaşlarını çatdı, kəmərinin qayığını oynatdı:

– Danış də, səni danışmağa qoymayan var? Siz məlunlara yüz dəfə deyilib ki, “Mərmini hədə yerə atıb korlamayın, gərəkli gün üçün saxlayın!” Amma bildiklərini elədilər, hər nə gördülər, atdılar, arabalar atdılar ki, onlara da mərmi atdılar. İndi çətin məqam gəlib çatıb – atmağa bir şey yoxdur. Tənqid niyə xətrinizə dəyir? Melexov sizin palıd gülləsi atan toplarınızı yerində lağa qoyur. İşləriniz gerçəkdən məsxərəyə layiqdir!

Kudinov Qriqorinin fikrinə şərik oldu; onun bu taya keçmək üçün ən münasib yerləri möhkəm güdmək, təhlükə gözlənilən yerlərin yaxınlığında ehtiyat hissələri saxlamaq təklifinə qətiyyətlə tərəfdar oldu. Belə qərara aldılar ki, Veşenskayadakı pulemyotlardan bir neçəsi Beloqorski, Merkulovski və Qromkovski bölmələrinə göndərsin; çünki həmin bölmələrin dayandıqları yerlərdən bu taya keçmək daha çox ehtimal olunurdu.

Qriqorinin, – qırmızılar çayı Veşenski tərəfdən keçməzlər, – bu məqsəd üçün daha münasib başqa yer axtarıb-taparlar, – mülahizəsi elə ertəsi günü doğru çıxdı. Səhər Qromkovski bölüyünün komandiri məlumat göndərdi ki, qırmızılar çayı keçməyə hazırlaşırlar. Axşamdan ta səhər açılana qədər Donun o tayından hay-küy, çəkil təqıl-tısı, araba cırlısı kəsilmədi. Haradansa saysız-hesabsız arabalarla Qromkiyə taxta-şalban gətirir, yerə boşaldırdılar, o saat da mişarlar işə düşür, çəkiclərlə baltaların təqıl-tısı eşidilirdi. Bundan belə bir

nəticə çıxarmaq mümkün idi ki, qırmızılar nə isə sazlayırlar. Kazaklar əvvəlcə elə güman elədilər ki, ponton körpü qayırlar. İki nəfər qoçaq oğlan gecə həmin səs-küy gələn yerdən – xarətlilik işlərinin taqqaturuqundan – yarım verst yuxarıya getdi, paltarlarını soyunub suya girdilər və başları üstünə qaldırdıqları kolla gizlənərək, suyun axarı ilə aşağıya üzdülər. Onlar sahilə lap yaxın idilər, söyüd ağacı altında pusquda durmuş pulemyotçuların – qızıl əsgərlərin nə danışdıqlarını aydınca eşidirdilər; xutorda adamların səsi də, çəkiclərin taqqıltısı da, aşkarca eşidilirdi, amma suyun içindən heç nə görmürdülər. Qırmızılar, nə isə sazlayırdılar, amma bu, körpü deyildi.

Qromka bölüyünün komandiri düşmənin tərəfi müşahidəni gücləndirdi. Səhər açıldıqda, durbini gözlərindən çəkməyən müşahidəçilər xeyli vaxt heç nə görmədilər. Lakin tezliklə onlardan biri, hələ Almaniya müharibəsində polkda birinci atıcı sayılan kazak dan qaranlığında bir qızıl əsgərin, iki yəhərli atı yedəkləyərək, çaya endiyini gördü.

– Qızıl əsgər suya tərəf enir, – deyə o yavaşca yoldaşına pıçıldadı və durbini qırağa qoydu.

Atlar dizlərinə qədər suya girdilər, içməyə başladılar.

Kazak qayıışı xeyli açılmış tufəngin qayığını sol qoluna doladı, nişangahı qaldırdı, hədəfi diqqətlə və uzun zaman nişan aldı...

Güllə açılarda atlardan biri yavaşca böyrü üstə yıxıldı, ikinci at yoxuşa qalxdı. Qızıl əsgər əyildi ki, güllə dəymiş atın yəhərini götürsün. Kazak ikinci gülləni atdı, kirimişcə gülümsədi: qızıl əsgər tez qəddini düzəltdi, istədi çayın qırağından əkilsin, amma birdən aşdı. Üzüqoylu yerə səridi və bir daha qalxmadı...

Qriqori Melexov qızıl əsgərlərin çaydan keçmək istədikləri xəbərini eşidən kimi atını yəhərlədi, Qromkovski bölüyünün mövqeyinə yola düşdü. Stanitsadan aralandıqdan sonra, Dondan bir qol kimi ayrılan və stanitsanın o başınadək uzanan dayaz axmazdan atını qırdırma keçirdi, meşə ilə səyirdi.

Yol biçənlərin arasında keçirdi, lakin bura ilə getmək xatəli idi, buna görə də Qriqori bir qədər dolayı yolla getdi; meşənin içi ilə Rassoxovo gölünün aşağısına çatdı, diklərin və ağ söyüdlüyün arası ilə Kalmık gölünə gəldi, (bu, hər tərəfində su zanbağı, kəsəkotu və qamış bitmiş ənsiz bir axmaz idi; biçənlərdən birinin başı

ilə Podstoylitse gölünü birləşdirirdi) suyu bərk lıqlı olan Kalmık gölündən keçəndən sonra atın başını çəkdi, dayandırdı, ona bir neçə dəqiqə dincəlməyə imkan verdi.

Buradan Dona kəsəsinə iki verst qədər olardı. Səngərlərə biçənləklə getmək atəş altına düşmək demək idi. Düzənlik biçənək sahədən xata-bəlasız keçmək üçün axşam qaranlığının düşməsinə gözləmək olardı, amma gözləməyi sevməyən, söz düşəndə həmişə “dünyada gözləməkdən, daldə qalmaqdən da pis şey varmı?” deyən Qriqori dərhal yola düşməyi qərara aldı. Atını kolların arasından çıxardıb fikirləşdi: “Atı bərk səyirdərəm, mənə güllə dəyməz!”

Çayın qırağındakı meşədən bir qol kimi kənara uzadılmış yamyaşıl bədmüşk ağaclarını gözəlti elədi, qamçısını qaldırdı. Sağrısına qəfildən endirilmiş qamçı zərbəsindən canı alışmış, dəhşətli qıydan qorxmış at birdən götürüldü, qulaqlarını qısıb, get-gedə sürətlə, quş kimi uça-uça Dona doğru süzdü. Qriqori atını əlli sajin qədər səyirtməmiş, sağ sahilədikə dikkən pulemyot onun üzərinə taqqataqla atəş açdı. Güllələr baybaq kimi viyıldayırdı: “Tyut! Tyut! Tyut! Tyu! Tyu!” Ayaqlarını atın böyrünə qışmış, cilovu boşlayıb üzünü qarşıdan əsən küləkdən pırpızlanmış yala söykəmiş Qriqori ürəyində deyirdi: “Baş getdin, a kişi!” Təpəsi ağaran dikin gerisində dəzgahlı pulemyot arxasında atəş açmaqda olan pulemyotçu qızıl əsgər, Qriqorinin düşündüyünü duyub, nişanı bu dəfə aşağıdan götürdü, indi güllələr atın qabaq ayaqları altında şappıldayıp, uçarkən közərmış güllələr kimi ilan kimi fişıldayırdı. Güllələr sel-suyu çəkildikdən sonra hələ qurumamış torpağa sancılır, yerdən isti palçıq sıçradırdı... “Tsok! Şşşş! Tsok! Tsok!”, sonra yenə gah Qriqorinin başının üstündə, gah da atın böyründə viyıldayırdı: “Tiuuu! Tyüüü!... Tiiuuuu!”

Üzəngiyə qalxmış Qriqori, indi demək olar ki, atın belinə yatmışdı. Yamyaşıl bədmüşk ağacları misilsiz bir sürətlə yaxınlaşırdı. O, artıq yolun yarısını getmişdi ki, Semyonovsk təpəsindən top guruldadı. Mərmnin dəmir xırçılığını andıran viyılı havanı sarsıtdı. Yaxında partladığı üçün Qriqori yəhərdə silkələndi. Qəlpələrin iniltisi-viyılıtsı hələ qulağından getməmiş, partlayışın yelindən yaxınlıqdakı gölməçədə böyrü üstə yatmış qamışlar xışılı sala-sala qalxmamış, təpədən bir də top gurultusu gəldi, getdikcə yaxınlaşan mərmnin nərlitisi yenə Qriqorini yəhərə qışılmağa vadar etdi.

Ona elə gəldi ki, üzücü, son dərəcə gərgin qıjıltı saniyənin yüzdə biri qədər ara verdi; elə həmin an onun gözləri önündə bir qara bulud dik göyə ucaldı. Sarsıdıcı zərbədən yer titrədi, elə bil atın qabaq ayaqları hara isə düşdü.

Yıxılan vaxt Qriqori özünə gəldi. O, yerə elə bərk dəydi ki, xaki mahud şalvarının dizləri partladı, şalvarının üzəngiləri popdu. Sarsıdıcı partlayışın yeli onu atdan xeyli kənara tozaladı. Yıxılandan sonra da, əlləri və yanaqları yerə sürtüldüyündən yana-yana bir neçə sajin otun üstü ilə sürüşdü.

Yıxıldığından gözlərinə qaranlıq çökmüş Qriqori ayağa durdu. Üstünə göydən qara yağış kimi kəsək və torpaq, ot kökü yağdı... At mərminin açdığı çuxurdan iyirmi addım aralıya yıxılmışdı. Başı tərپənmirdi, amma torpağın altında qalmış dal ayaqları, tərədən islanmış sağrısı ilə quyruğu xəfif-xəfif titrəyirdi.

Çayın o tayındakı pulemyot susdu. Beş dəqiqəyə qədər sakitlik oldu. Göy balıqcıl quşları cillik üzərində səksəkəli bir səsle çığırsırdı. Qriqori baş gicəllənməsinə zor gəlib, atın yanına getdi. Ayaqları uçunurdu, çox ağırlaşmışdı. Özünü elə hiss edirdi ki, guya o xeyli vaxt, həm də yöndəmsiz vəziyyətdə bir yerdə oturmuş, qan dövrəni müvəqqəti pozulduğu üçün şişmiş ayaqları qurğuşuna dönmüşdü, hər dəfə addım atanda səs başına düşürdü...

Qriqori güllə dəymiş atın yəhərini açdı və yaxınlıqdakı gölməçənin qəlpələrlə doğranmış qamışları arasına yenidən girmişdi ki, pulemyot müntəzəm fasilələrlə yenə atəş açdı. Güllələrin viyılısı eşidilmirdi, görünür, dikiədən artıq başqa hədəfə atəş açırdılar.

Bir saatdan sonra o bölük komandirinin qazmasına çatdı. Bölük komandiri ona dedi:

– Xarratlığa indicə ara veriblər. Amma gecə mütləq yenə başlayacaqlar. Yaxşı olardı ki, bizə patron göndərsiniz, yoxsa işlər fırıxdır, adambaşına bir daraq, iki daraq patronumuz var.

– Axşam patron götürərlər! Sən o biri sahili gözədən qoyma!

– Onsuz da ora baxırıq. Bu gecə o taya adam yollamaq, onların orada nə düzəltdiklərini öyrənmək fikrindəyəm.

– Bəs niyə keçən gecə yollamamısınız?

– Göndərmişdim, Qriqori Panteleyeviç, iki adam getmişdi, amma xutora girməkdən qorxublar. Sahilə yaxınlaşıblar, amma xutora getməkdən qorxublar... Bir də indi kimi buna məcbur etmək olar? Təh-

lükəli işdir, birdən onların qarovullarına rast gələrsən, o dəqiqə vururlar. Kazaklar evlərinin həndəvərində nədənsə çox da şücaət göstərmirlər... Almaniya müharibəsində xaç almaq həvəsi ilə özünü təhlükəyə atanların sayı-hesabı olmurdu, indi isə uzaq kəşfiyyata getmək bir yana dursun, qarovula da göndərəndə yalvar-yapışdan sonra gedirlər. Bu yandan da bu arvadlar başa bəla olublar; hər kəs öz ərciyəzini tapıb buradaca, səngərdə yatırırlar, qova bilmirəm. Dünən arvadları qovmağa başlamışdım, kazaklar o saat məni hədələdilər: “Yaxşısı budur ki, deyirmişlər, dinc dursun, yoxsa bir göz qırpmında ona həddini bildirərik!”

Qriqori bölük komandirinin qazmasından çıxıb səngərlərə getdi. Səngərlər Dondan iyirmi sajin aralıda, meşənin içi ilə ayrı xətt şəklində uzanırdı. Palıd talası, tikanotu fısıllığı və qalın qovaq pöhrəliyi səngərin qabağına atılmış sarımtıl torpaq tığlarını qızıl əsgərlərin görməsinə mane olurdu. Rabitə yolları səngərləri kazakların istirahət etdikləri blindajlarla birləşdirirdi. Qazmaların yanına çoxlu quru balıq pulu, qoyun sümüyü, tum qabığı, papiros kötlükləri, cürbəcür cındır tullanmışdı; ağacların budaqlarına yuyulmuş corab, kətan tuman-köynək, dolaq, arvad köynəyi və yubkalrı sərilmişdi...

Birinci qazmadan cavan, doyunca yatmış bir qadın açıq başını eşiyə uzatdı. O əli ilə gözlərini ovuşdurdu, saymazyana Qriqoriyə nəzər saldı; sonra da yuvasının ağzına çıxmış sünbülqaran kimi içəriyə çəkildi. O biri qazmada sakitcə məhni oxuyurdular. Boğuq, amma zil və saf qadın səsi kişi səslərinə qarışmışdı. Üçüncü qazmanın qapısında orta yaşlı, səliqə ilə geyinmiş bir gəlin oturmuşdu. Saclarına dən düşmüş əri kəkili başını onun dizinin üstünə qoymuşdu. Kazak böyrü üstə uzanmışdı, mürgüləyirdi, arvadı isə taxta dişli daraqla onun başını darayır, tükləri arasında bit axtarır, tapdıqca darağın üstündə əzişdirir, ahılaşmış “yarnın” üzünə çibinləri qonmağa qoy-murdu. Qromkovskaya bölüyünün ön atəş xəttindəki vəziyyət əmin-amanlıq günlərini andırırdı; oğər Donun o tayında pulemyot hirsli-hirsli şaqıldamasaydı, çayın yuxarısında harada isə, Miqulinskaya Kazansk yurdundan, axar su topların nərlitisini çay aşağı buralara qədər gətirməsəydi, elə güman etmək olardı ki, kazaklar kərəntilərinə götürüb, buraya – Donun kənarına ot çalmağa gəliblər.

Müharibə başlanandan bəri keçən beş il ərzində Qriqori ilk dəfə idi ki, belə əcaib mənzərə görürdü. O qazmaların yanından istər-

istəməz gülümsünərək keçib gedir, hər yerdə də kişilərinə qulluq edən arvadlara rast gəlirdi; arvadlar özlərinin paltarını yamayıb, gözəyir, tuman-köynəyini yuyur, xörək bişirir, yeməkdən sonra bulaşmış qab-qacağı yuyurdular.

Qriqori qayıdıb böyük komandirinin qazmasına gələndə ona dedi:

– Gününüz burada pis keçmir! Rahatsınız...

Böyük komandiri hırıldadı:

– Kefimiz lap kökdür.

– Həm də dedikcə kökdür! – Qriqori qaşqabağını salladı. – Bu saat arvadlar buradan qovulmalıdır! Müharibə zamanı belə şey olmaz!.. Sən burada bazar açmısən, yoxsa yarmarka? Bu nə işdir? Belə bir vəziyyətdə qırmızılar çaydan keçər, amma sizin xəbəriniz olmaz, eşitməzsiniz, səs eşitməyə macalınız olmaz, arvadlar sizi güdaza verər... Bu uzunsaçlıların hamısını qaranlıq qovuşan kimi buradan qov! Sabah buraya gələcəyəm, birçə nəfər yubkalı gör-səm, əvvəlcə sənəin boğazını üzəcəyəm.

– Orası elədir... – deyə böyük komandiri razılaşdı. – Arvadların burada olmasına mən özüm də ziddəm, amma bu kazaklarla neylə-mək olar? Nizam-intizam tamam pozulub... Arvadlar da özlərini qəribəşeyiblər, düz üç aydır vuruşuruq!

Amma özü də qızardı, taxtın üstünə tullanmış arvad ləçəyi görün-məsin deyə, ləçəyin qabağında oturdu, sonra da üzünü Qriqoridən çevirdi. Qeyzlə qazmadakı palaz gərdəyə tərəf baxdı; onun öz arvadı bu gərdəyin dalından ona baxır, qonur gözləri ilə gülümsəyirdi...

LXII

Aksinya Astaxova Veşenskayada stanitsanın kənarında, təzə kilsənin yaxınlığında yaşayan xalasınn evinə düşdü. Gələn günü Qriqorini axtardı, amma o hələ Veşenskaya gəlməmişdi, ertəsi günü isə səhərdən ta axşama qədər stanitsanın küçələrində güllələr vıyılırdı, mərmilər partlayırdı, buna görə də Aksinya qorxusundan bayıra çıxıb bilmədi.

O otaqda sandığın üstündə uzanıb, qəşəng, lakin artıq, solğun dodaqlarını çeynəyərək, hirsli-hirsli ürəyində deyirdi: “Məni Vyos-kiyə çağırırdı, birlikdə yaşayacağımızı vəd edib, amma özü, bil-

mək olmur haralarda itib-batıb!” Onun qoca xalası pəncərənin qabağında oturub corab toxuyur, hər dəfə top atılarda xaç çevirirdi:

– Ya həzrəti-İsa! Bu nə qiyamətdir! Bu nə qiyamətdir! Axı onlar niyə dava eləyirlər? Niyə bir-birinin canına dərəcəşiblər?

Küçədə, daxmanın on beş sajnılığında şrapnel partladı. Otağın pəncərə şüşələri cingilti ilə töküldü.

Aksinya xalasına dedi:

– Xala! Pəncərənin qabağında çəkil! Güllə birdən sənə dəyər.

Qarı əynəyinin altından ona istehzal nəzər saldı, dilxor olub cavab verdi:

– Ox, Aksinyacan! Belə ki, görürəm, sən axmaq adamsan. Mən nəyəm məgər, onların düşməniyəm? Nədən öləri mənə güllə ata bilirlər?

– Havayı güllə dəyər. Axı onlar güllələrin hara getdiyini görmürlər!

– Söz danışdın da: öldürürlər, görmürlər! Onlar kazaklara güllə atırlar, kazaklar qırmızılardan düşmənidir, mən isə qarıyam, dul arvadam, onların nəyinə görəyəm? Onlar, güman ki, tufəngdən, topdan kimə güllə atmaq lazım gəldiyini bilirlər!

Günortaüstü Qriqori atın boynuna yatmış halda stanitsanın aşağısına tərəf səyirdi. Aksinya onu pəncərədən gördü, cır üzüm şax-budağına bürünmüş balaca artırmaya yüyürdü, “Qrişa!..” deyə dalınca qışqırdı, lakin Qriqori artıq döngədə gözdən itmişdi, yalnız atının qaldırdığı toz dumanı yavaş-yavaş yolun üstünə çökdü. Onun dalınca qaçmaq faydasız idi. Aksinya bir az artırmada dayandı, yana-yana ağladı.

– Olmaya o çapan Styopa idi? Niyə elə dəli kimi yüyürdün? – deyə xalası soruşdu.

– O deyildi... Bir həmyerlilərimiz idi... – deyə Aksinya göz yaş-ları içində cavab verdi.

Hər şeyi öyrənmək istəyən xalası yenə soruşdu:

– Bəs niyə ağlayırsan?

– Nəyinə görədir, ay xalacan? Sizin qandığınız iş deyil!

– Bizim qandığımız iş deyil... Onda atını səyirdən, seydiyin imiş. Ayı kim olar axı! Elə olmasa durduğun yerdə çıxırmazdın... Mən özüm də dünya görmüşəm, bilirəm!

Axşam Proxor Zıkov daxmaya girdi.

– Sağ-salamatsınız, inşallah! Xalacan, sizdə Tatarskədən adam varmı?

– Proxor! – deyə Aksinya sevincindən bağırdı, otaqda eşiyə yüyürdü.

– Ay qız, məni yaman belaya salmısan! Səni axtarmaqdan qıl-çaları qırıldı! Sən ki, bilirsen o nə cür adamdır? Zındıq lap dedəsinə çəkib. Hər yanda qızğın atışma gedir, canlı olan hər şey başını soxmağa yer axtarır, o isə məni xirtəkləyib ki: “Bu saat get, onu tap, yoxsa canını alaram!”

Aksinya Proxorun köynəyinin qolundan yapışdı, dəhlizə çəkdi.

– Bəs bu məlun haradadır?

– Hm... harada ola bilər? Ön atəş xəttindən piyada gəldi. Atını vurublar. Elə qəzəbli idi ki, zəncirə bağlanmış it kimi. “Tapdınmı?” – deyə soruşdu. “Axı mən onu haradan tapım? – dedim, – yerin dəşiyindən çıxarda bilmərəm ki!” O isə dedi: “Bu adamdır, iynə deyil ki, tapılmaya!” Həm də üstümə elə sığırdı ki... Allaha and olsun, insan qılığında canavardır!

– Bəs nə deyirdi?

– Hazırlaş, vəssalam, gedirik!

Aksinya bir dəqiqədə boğçasını bağladı, tələm-tələsik xalası ilə vidalaşdı.

– Bu adamı Stepanmı göndərib?

– Stepan göndərib, xala!

– Di onda məndən də ona salam yetir. Bəs niyə özü gəlməyib? Gəlsəydi, süd içərdi, odur müəbbəli düşbərəmiz də qalıb...

Aksinya xalasının sözünü axıra kimi dinləmədən daxmadan çıxdı.

Qriqorinin mənzilinə gəlincəyə qədər nəfəsi tənğişdi. Rəngi qaçdı; elə yeyin yeri yirdi ki, axırda Proxor ona yalvarmağa başladı:

– Bura bax, ay qız? Cavanlıq çağlarımda mən də qız dalınca qaçmışam, ancaq heç vaxt sənə qədər tələsməmişəm. Səbrin tükənibdir, nədir? Yanğın-zad düşməyib ki? Nəfəsim kəsildi! Kim qumun üstü ilə belə qaçar? Sizin bütün əməlləriniz insanlıqdan irəkdir...

Ürəyində isə belə deyirdi: “Bir-birindən yenə yapışblar... İndi fəlakət gəlsə bunları ayıra bilməz! Onlar öz xeyirlərini güdürlər, mən yazıq isə bu qancıq güllə altında axtarmalıyam... Allah elə-

məsin, Allah göstərməsin, Natalya xəbər tutsa mənə tənəmdən dırnağıma kimi... Korşunovların cinsinə bələdik! Xeyr, keflənib tufəngimi, atımı itirməsəydim, ölsən də stanitsaya səni axtarmağa getməzdim! Özünüz necə ayrılıbsınızsa, elə də birləşin!”

Pəncərə taxtaları kip örtülmüş otaqda çıraq tütülənə-tütülənə yanırdı. Qriqori stolun arxasında əyləşmişdi. O, tufəngini yenidən silmiş, amma mauzerinin lüləsini hələ təmizləyib qurtarmamışdı; bu zaman qapı cırdı. Aksinya astanada dayandı. Tərlədiyindən göyçək ensiz alnı nəm idi, avazı sifətində geniş açılmış gözləri o qədər qəzəbli idi ki, Qriqori ona baxan kimi şadlıqdan ürəyi uçundu.

Aksinya ağır-ağır nəfəs alaraq güclə bu sözləri dedi:

– Məni çağırırdırsan... amma... özün tapılırsan...

Xeyli əvvəllər, tapışdıqları ilk günlərdə olduğu kimi, indi də Aksinyanın gözlərinə Qrişadan başqa heç nə görünmürdü. Qriqori yanında olmayanda yenə dünya gözündən düşür, o yanında olanda dünya təzədən dirilirdi. Aksinya Proxordan həyə eləmədən, Qriqorinin üstünə atıldı, boynunu qucaqladı, sarmaşığı kimi bədənini sarıldı və ağlaya-ağlaya, aşıqının tüklü yanaqlarından öpə-öpə, burununu, alnını, gözlərini, dodaqlarını öpüşlərə qərq edə-edə, hıçqıra-hıçqıra pıçıldadı:

– Ayrılıqdan üzöldüm! Xəstə düşdüm! Qrişacığım! Canımı ciyərim!

Qriqori üzünü qaçırır, Proxora baxmamağa çalışaraq utanmış halda mızıldayırdı:

– Hə budur... hı, görürsənmi... Əşi, dayan görüm!.. Aksinya, bəsdır...

O Aksinyanı taxtın üstündə oturtdu, boynunun dalına sürüşmüş şalını başından açdı, dağılmış saçlarını sığalladı:

– Sənə nə olub, bir cürsən...

– Mən həmişəki kimiyəm! Amma sən...

– Yox, vallah, dəli kimisən!

Aksinya əllərini Qriqorinin çiyinə qoydu, gözü yaşlı-yaşlı güldü, yeyin-yeyin danışmağa başladı:

– Bir də görək, heç belə iş olar? Çağırdırıbsan... piyada gəlmişəm, hər şeyi atmışam, bu isə yoxdur... Atını səyirdərək yanımdan

ötdün, mən bayıra üyüydüm, qışqırdım, sən isə tində gözdən itdin... Səni öldürə bilərdilər, son dəfə doyunca tamaşa cləyə bil-məzdim axı...

Aksinya qadınlara xas, çox misilsiz nəvazişlə, mülayimliklə dolu sözlər, sarsaq ifadələr də dedi, dedikcə də əlləri ilə onun dik çiynlərini sıgalladı, əbədi olaraq itaətkar gözlərini onun gözlərinə zillədi.

Aksinyanın baxışlarında bir yazıqlıq, eyni zamanda qınsaşdırıl-mış yirticilərin gözlərində olan dəhşətli bir ifadə sevilirdi; buna görə Qriqori onun üzünə baxmaqdan çəkinir, ürəyi sızıldayırdı.

Qriqori günəşdən qarsalanmış kirpiklərini endirərək, gözlərini yumur, zorla gülümsünür, kirimişcə dururdu; Aksinyanın isə üzün-dəki qızartı getdikcə artır, yanıqları alışıb-yanır, bəbəklerini sanki göy bir duman bürüyürdü.

Proxor onlarla vidalaşmadan bayıra çıxdı, dəhlizdə tüpürdü, tüpürçəyini ayağı ilə sildi. Pillekəndən düşəndə qəzəblə dedi:

– Başa bələdirlər, vəssalam!

Sonra da küçə qapısını qəsdən bərk çırpdı.

LXIII

Onlar gecəni gündüzə qataraq, bütün dünyanı unudaraq, iki gün clə bil rəya aləmində yaşadılar. Bəzən Qriqori qısa sürən yuxudan dəngəsər oyanır, gecənin alaca qaranlığında görürdü ki, Aksinya çox zənn ilə onun üzünə baxır, sanki Qriqorini tədqiq edirdi. Aksinya adətən əlini yanağına söykəyərək böyrü üstə uzanır, demək olar ki, gözünü qırpmadan Qriqoriyə tamaşa edirdi.

– Nəyə baxırsan? – deyər Qrişə soruşurdu.

– Üzünə doyunca baxmaq istəyirəm... Ürəyimə dammışdır, – səni öldürəcəklər.

– Eh, indi ki, ürəyinə damıb, onda bax, – deyər Qriqori gülüm-səyirdi.

Üçüncü gün o ilk dəfə küçəyə çıxdı. Kudinov şəhər açılandan dalbadal adam göndərir, xahiş edirdi ki, müşavirəyə gəlsin. Qriqori gələnlərə deyirdi: “Gəlməyəcəyəm. Qoy mənsiz cləsinlər”.

Proxor qərargahından ona bir at tapıb gətirdi; gecə Qromkovski bölüyünün sahəsinə getdi, orada tulladığı yəhəri götürüb gəldi, Aksinya Qriqorinin getməyə hazırlaşdığını görüb, qorxa-qorxa soruşdu:

– Hara gedirsən?

– İstəyirəm Tatarskiyə dəyəm, bizimkilərin xutoru necə qoru-duqlarına baxam, həm də ailəməizin harada olduğunu öyrənəm.

– Ürəyin uşaqlarını istədi? – Aksinya üşürgələndi, şalını maili əsmər çiyninə örtüdü.

– Ürəyim uşaqları istədi.

– Gəlsənə heç getməyəsən, hə?

– Yox, gedəcəyəm.

– Getmə! – deyər Aksinya yalvardı və gözlərinin qaralan çuxu-runda gözləri yavaş-yavaş parıldamağa başladı. – Deməli, sənin üçün ailə məndən əzizdir? Əzizdirmi? Ürəyin səni həm oraya dar-tır, həm də buraya? Onda məni biryolluq öz yanına apar. Mən Natalya ilə birtəhər yola gedərəm... Di get! Yola düş! Amma bir də mənim yanıma gəlmə! Yaxın qoymayacağam. Mən belə istəmi-rəm!.. İstəmirəm!..

Qriqori dinməzclə həyətdə çıxdı, atını mindi.

Tatarsk piyada bölüyü səngər qazmağa ərinirdi. Xristonya nəriləyirdi:

– Özlərindən hoqqa çıxardırlar. Bu nədir, biz Almaniya cəbhə-sində deyilik ki? Qardaşlar, dərinliyi dizdən olan adicə səngər qazın. Vəssalam. Belə kəsəkli-daşlı bərk yeri iki arşın dərinliyində qazmaq, ağıl kəsən işdir? Belə yeri bellə yox, heç ling ilə də qaza bilməzsən.

Onun sözüne baxdılar, sol sahilə bir tərəfi uçurum olan cıncıllı yarıqda uzanmaq üçün balaca səngərlər qazdılar, meşədə isə qaz-ma düzəldilər.

Ömründə dörd çəkmək nə olduğunu bilməyən Anikuşka dedi:

– Hə, indi baybaq vəziyyətinə keçdik! Dəlikdə-deşikdə yaşa-yıb, otdan-ələfdən yeyəcəyik, qaymaqla yağlı fətir yediyiniz, ot və ərşətli cökə balığı ötürdüyünüz yetər... Sarı yonca istəmirsiniz?

Qırmızılar Tatarskini çox narahat etmirdilər. Xutorun qarşısını da batareyə yox idi. Hər dənbir sağ sahilə yalnız pulemyot taqıl dayır, başını balaca səngərdən çıxartmış müşahidəçiyə qısa bir qatar güllə atır, sonra isə uzun zaman yenə ətrafı sakitlik bürüyürdü.

Qızıl əsgərlərin səngərləri tənənin başında idi. Buradan da təkdənbir güllə atırdılar, qızıl əsgərlər xutora yalnız gecələr gedir, həm də orada çox qalmırdılar.

Axşamüstü Qriqori öz sahəsinə gəldi.

Burada hər şey ona tanış idi, hər bir ağac xatirələr doğurdu... Yol Qız talasından keçib gedirdi; kazaklar hər il yazda biçənləri paylaşdırdıqdan sonra burada araç içərdilər. Alyoşka kolluğu da sahənin yanına qol kimi bitişik idi. Lap çoxdan, hələ bu kolluq adsız olan vaxtlar canavarlar burada Tatarsk xutoru sakini olan Aleksey adlı bir kişinin inəyini parçalamışdı. Aleksey ölmüş, onun adı qəbirdəki üzərindəki yazılar kimi silinmiş, hətta qonşuları və qohumları familiyasını da unutmuşdu, amma onun adı qoyulmuş kolluq budur indi də qalır, qoynundakı palıdların, qaraağacın tünd yaşıl çətirləri göyə yüksəlirdi. Tatarsklılar təsərrüfata görə olan bəzi şeylər sazılmaq üçün hər dənbir buradan ağac kəsirdilər, lakin kötöklər yaz olanda yenə pöhrələyir, bunlar bir il-iki il o qədər də iri olmurdu, amma Alyoşka kolluğu yay girəndə yenə tünd yaşıl şax-budağa bürünür, payızda qızıldan zireh geymiş kimi olur, naxışlı palıd yarpaqları səhərin şaxtasından qıpqırmızı qızardır.

Yayda Alyoşka kolunda böyütkənlər nəm torpağı bürüyür, qoca qaraağacın züllətində əlvan qanadlı dıradırlarla sağsağanlar yuva tikir; payızda, palıd qozaları ilə yerə sərilmiş palıd yarpaqlarının xoş və acı təhər ətri ətrafa çökəndə, köçəri meşə cüllütləri qısa bir zaman burada məskən salır, qışda isə ətrafı bürümüş qar üzərində tülkünün sapa düzülmüş sədəf kimi uzanıb gedən, girdə möhürü andıran ləpindən başqa heç nə görünmürdü. Qriqori tülkü tələsi qurmaq üçün yeniyetmə vaxtı dəfərlə Alyoşka kolluğuna gəlmişdi...

O, atını budaqların sərin kölgəsi ilə, ot basmış köhnə cığırda sürürdü. Qız talasının yanından ötdü. Qara qobuya çatdı, xatirələr onu

məst etmişdi. Uşaq vaxtı o bu üç qovağın yanında cillikdə hələ uça bilməyən çöl ördəyi balaları tutardı. Deyirmi göldə səhərdən axşamədək yaşıl sazan balıqçıları ovlardı... Şax-budağı çadır kimi ətrafı bürümüş başınağacı da yaxında idi. O, dikdə idi, tək-tənha idi, indi qocalmışdı. Melexovların həyətidən baxanda bu kol görünürdü; payız çağlarında Qriqori nəvələrinin artırmasına çıxar, bu kola tamaşa edər, uzaqdan alışıb yanırmış kimi görünən bitkiyə heyran-heyran baxardı. Rəhmətlik Petro, acı təhər və yapışqan kimi başınağacı meyvəsi qatılmış qutabı çox xoşlardı...

Qriqori uşaqlıqdan tanış olan yerlərə sakit bir qüssə ilə tamaşa edirdi. At quyuğunu tənbelcəsinə bulayaraq havada qaynaşan hünülləri və qonur, qəddar milçəkləri qova-qova gedirdi. Yel əsədikcə yaşıl ayrığı otu ilə pişpişilər xəfifcə yırğalanırdı. Biçənək yaşıl qırıqlarla örtülürdü.

Qriqori atını tatarsklı piyada kazakların səngərinə sürdü, atasının dəlincə adam göndərdi. Xristonya hayanda isə sol cinahda çıxırdı:

– Prokofiy! Tez bura gəl, deməli, Qriqori gəlmişdir!..

Qriqori atdan düşdü, cilovu ona yaxınlaşmış Anikuşkaya verdi, axsaya-axsaya yeyinləyən dədəsini uzaqdan gördü.

– Hı, salam rəis!

– Salam, dədə!

– Gəlmisən?

– Güclə gəlib çıxmışam! Bizimkilər necədir? Anam, Natalya haradırlar?

Panteley Prokofyeviç əlini yellətdi, üz-gözünü turşutdu. Qaralması yanağına bir damcı göz yaşı düşdü.

– Hə, nə olub, nə var? Onlara bir şeymi olub? – deyərək Qriqori təşvişlə, sərt şəkildə soruşdu.

– Bu taya gəlmədilər...

– Bəs niyə?!

– İki gün qabaq Natalya əməlli-başlı naxoşladı. Deyəsən, yata-laqdır... Hə, qarı da onu tək qoyub getmək istəmədi... Sən qorxub eləmə, oğlum, orada işləri yaxşıdır.

– Bəs uşaqlar necədir? Mışatka? Polyuşka?

– Onlar da oradadır. Dunyaşka isə bu taya keçdi. Qalmaqdan ehtiyat etdi... Qız xaylağıdır də özün bilirsen! İndicə Anikuşkanın

arvadı ilə Voloxova getdilər. Evimizə iki dəfə baş çəkmişəm... Gecəyarı qayığa minib xəlvətcə o taya gedir, evə atüstü baş çəkirm. Natalyanın halı çox pisdir, amma, Allaha şükür uşaqlar yaxşıdır... Natalyanın huşu özündə deyil, qızdırmadan bədəni alışır-yanır, dodaqlarında qan köppəclənibdir.

– Axı niyə sən onları dartıb bu taya getirmədin? – deyər Qriqori qəzəblə qışqırdı.

Qoca da hiddətləndi, onun titrək səsinə inciklik və məzəmmət hiss olunurdu:

– Bəs sən nə edirdin? Vaxtında onları bu tərəfə keçirmək üçün xutura gələ bilməzdin?

– Mənim diviziyam var! Mən gərək diviziyanı bu taya keçirəydim! – deyər Qriqori hövsələdən çıxdı.

– Sənin Vyoşkidə nə ilə məşğul olduğunu eşitmişik... Belə çıxır ki, ailə heç sənə lazım deyilməmiş? Eh, Qriqori! Əgər adamlar yadırdan çıxıbsa, heç olmazsa Allahını unutma... Mən bu taya buradan keçməmişəm, buradan addasaydım, onları evdə qoyardımımı? Mənim vızvodom Yelanskda idi, biz gəlib buraya çatınca qırmızılar xutoru aldılar.

– Mənim Vyoşkidə!.. Bunun sənə dəxli yoxdur... Həm də sən, gəl mənə... – Qriqori xırıldayırdı, boğulan kimi idi.

– A kişi, mən bir şey demədim ki! – deyər qoca qorxuya düşdü, yaxına toplaşmış kazaklara narazı halda baxdı. – Bunu demirəm ki... həm də sən yavaş danış, ora bax, adamlar səsimizi eşidirlər... – Bunu deyən kimi pıçıltya başladı: – Balaca uşaq deyilsən ki, özün başa düşməlisən, ailədən isə nigaran olma. Allah qoysa Natalya sağalar, qırmızılar onları incitmirlər. Düzdür, danamızı kəsiblər, amma qalan işlər yaxşıdır. Yazıqları gəlir, heç nəyə əl vurmurlar... Qırx çanağa qədər taxılımızı aparıblar. Neyləməli, davada adama ziyan deyər! Bunsuz olmaz!

– Bəlkə onları indi gedək götürək, hə?

– Məncə götürməyin mənası yoxdur. Naxoş arvadı hara götürəcəksən? Həm də bu xətalı işdir. Orada da pis keçinmirlər. Evə-eşiyə qarı baxır, odur ki, lap xatircəməm, yoxsa xutorda yanğınlar olub.

– Kimin evinə od vurublar?

– Meydanın dövrəsi büsbütün yanıb. Çoxusu da tacirlərin evidir. Qudamız Korşunovların evini yandırıb kül elədilər. Qudamız

Lukiniçna indi Andropovodadır, Qrişaka baba isə evə göz olmaq üçün qalmışdır. Anan söyləyirdi ki, Qrişaka baba deyir: “Mən öz həyətimdən heç yerə tərpenən deyiləm, bu dəccallar mənə yaxın gələ bilməzlər, xaçdan qorxarlar.” Kişi ömrünün axırında aqlını tamam itiribdir. Bəli, məlum oldu ki, qırmızılar onun xaçından qorxmurlar, mülk də, həyətdəki dam-daş da od tutub yanmış, tüş-tüşü göyə yüksəlmişdir, amma qocadan xəbər-əter yoxdur... Bir də ki, ölmək vaxtıdır. İyirmi il bundan əvvəl özü üçün tabut qayırtmış, amma hələ də sağdır... Xutoru odlayan da sənin o dostundur, Allah onun beləsini versin!

– Kim?

– Mişka Koşevoy, Allah ona lənət eləsin!

– Yox canım?!

– Allaha and olsun ki, odur. Bizim evə də gəlib, səni soruşub. Anana belə demişdir: “O taya keçən kimi əvvəlcə sizin Qriqorini dar ağacından asacağım. Onu lap uca palıd ağacından sallayacağım. Heyifdir, – deyirmiş, – mən qılıncımı onun murdar qanına bulamayacağam!” Məni də xəbər almış və dalımcə deyinmişdir; “Bəs bu axsaq kişi hansı cəhənnəmə gedib? Evindəcə oturub sobanın üstündə uzana idi. Eybi yoxdur, əlimə keçsə öldürməyəm, qamçının altına salıb canı çıxıncaya qədər möhkəm kətləkləyəcəyəm!” Məlun, gör necə haramzadə imiş! Bütün xutoru gəzir, tacirlərin evini, keşişlərin evini odlayıb deyir: “İvan Alekseyeviçin, Ştokmanın hayıfını almaq üçün bütün Vyoşenskini yandıracağam!” – Görürsən nə qələt eləyir?

Qriqori atası ilə yarım saat da danışdı, sonra atının yanına getdi. Söhbət zamanı qoca daha Aksinya barəsində bir kəlmə belə demədi, amma Qriqori onsuz da sıxıntı içində idi. “Əhvalatı dedəm də bilir, deməli, hamı eşidibdir. Bəs bu işi camaata kim xəbər vermiş olar? Proxordan başqa bizi bir yerdə kim görüb? Doğrudanmı əhvalatdan Stepanın da xəbəri var?” Qriqori tutduğu işdən xəcalət çəkdi, dişlərini qıcırdadı, özünə yaman acığı tutdu...

Kazaklarla qısaca söhbət elədi. Anikuşka hey zarafta edir, bölüyə bir neçə vedrə araq göndərməsini xahiş edirdi.

– Bizə heç patron lazım deyil, – deyirdi, – tək arağımız olsun! – O qaqqıldayıb, göz eləyir, dırnağı ilə kirli köynəyinin yaxalığına çırtma vururdu.

Qriqori Xristonyanı, başqa həmyerlilərini ehtiyat saxladığı tütünə qonaq elədi; gedəndə Stepan Astaxovu gördü. Stepan ona yaxınlaşdı, tələsmədən salam verdi, amma əl tutuşmadı.

Qriqori onu üsyan başlanandan bəri ilk dəfə idi ki, görürdü, üzünə diqqət və əndişə ilə baxıb, fikrə getdi: "Görəsən əhvalatı bilirmi?" Lakin Stepanın göyçək, soyuqqanlı siması sakit idi. Hətta bir qədər şən görünürdü; Qriqori rahat nəfəs aldı, ürəyində dedi: "Yox, bilmir!"

LXIV

Qriqori iki gündən sonra diviziyasının cəbhə xəttini gözüb qayıtdı. Baş komandanlığın qərargahı Çornı xutoruna köçmüşdü. Qriqori Veşenskaya çatdıqda atına yarım saat dinclik verdi, suladı, stanitsaya getmədən, Çornıya yönəldi.

Kudinov onu qarşıladı, istehsalı təbəssümlə, nəşə ilə üzünə baxdı.

– Hə, Qriqori Panteleyev, nə gördün? Söylə!

– Kazakları gördüm, təpələrin başında qırmızıları gördüm.

– Çox şey görmüsən! Biz tərəfə də üç təyyarə uçub gəldi. Həm patron gətirdi, həm də bəzi para kağızlar...

– Hə, onda de görək, aşnan general Sidorin sənə nə yazır?

Çox nəşəli Kudinov başladığı söhbəti bayaqkı kimi zarafatyana davam etdirdi:

– Mənim qardaş ağam mı? Yazır ki, nə qədər gücünüz var, qırmızıların qabağını saxlayın, onlara çayın bu tayına keçməyə imkan verməyin. Bir də yazır ki, bu gün-sabah Don Ordusu qəti hücumu keçəcəkdir.

– Avazı yaxşı gəlir.

Kudinov ciddiləşdi:

– Cəbhəni yarmağa hazırlaşınlar. Bu sözü yalnız sənə deyirəm, söhbət tamamilə gizli qalmalıdır! Bir həftədən sonra Səkkizinci Qızıl Ordunun cəbhəsi yeniləcəkdir. Möhkəm dayanmaq lazımdır.

– Onsuz da dayanmışıq.

– Qırmızılar Qromki tərəfdə çayı addamağa hazırlaşınlar.

– Baltaları hələ də taqıldayır? – deyərək Qriqori təəccüb etdi.

– Taqıldayır... Bəs sən nə gördün? Harada idin? Sən, təsadüfən Vyoşkidə böyrünü yerə verib dincəlmirdin ki? Bəlkə heç yerə getməmişən? Sırağagün mən bütün stanitsanı gözdüm, hər yerə baş vurdum. Səni axtardım, bir də gördüm ki, bir çapar gəldi, belə bir xəbər gətirdi: "Melexov öz mənzilində yoxdur, otaqdan qarşıma tanımadığım çox göyçək bir qadın çıxdı, dedi ki: "Qriqori Panteleviç getmişdir", amma baxdım ki, qadının gözlərinin altı şişmişdir". Mən də öz ələməmdə belə xəyal elədim: "Olmaya bizim diviziya komandiri bu qəşəng arvadla kefdədir, bizdən gizlənir?"

Qriqori qaşqabağını tökdü. Kudinovun zarafatı ona dəydi.

– Sən çərən-pərənləri az eşitsən, bir də dilini qarnına qoymuş çaparlar tapsan daha yaxşı olar! Yanıma dili bir qarış çaparlar gəndərsən, uzun dillərini tutub qılıncla dibindən kəsəcəyəm ki, ağızlarına gələn danışmasınlar.

Kudinov qəhqəhə çəkib, əlini Qriqorinin çiyninə şappıldatdı:

– Bəzən sən adi zarafata da dözmürsən. Hə, yaxşı, zarafat elədiyimiz yetər! Mənim sən ilə danışmalı vacib sözüm də vardır. Əvvəlcə biz "dil" ələ keçirməliyik – bu bir, ikincisi də budur ki, Kazanskaya hüduvundan uzağa getməmək şərti ilə gecə çayın o tayına iki süvari bölüyü keçirtməli və qırmızıların arasına vəlvələ salmalıyıq. Bəlkə də lap Qromkinin qarşısından o taya keçmək, orada caxnaşma törətmək yaxşı olar, hə? Sən nə fikirdəsen?

Qriqori bir az susub, cavab verdi:

– Pis olmaz.

– Bölükləri sən özün aparmazsan? – Kudinov "sən" kəlməsini xüsusi ahənglə söylədi.

– Niyə mən özüm?

– Bacarıqlı komandır lazımdır, ona görə! Olduqca bacarıqlı başçı lazımdır, o səbəbə ki, zarafat iş deyil. Çayın o tayına keçmək işi elə korlanar ki, gedənlərdən bircəsi də salamat qayıtmaz!

Belə bir işin ona tapşırılmasından ruhlanmış Qriqori fikirləşmədən razı oldu:

– Əlbəttə, apararam!

– Biz burada plan çəkdik və belə bir fikrə gəldik. – Kudinov kətildən qalxdı, otağın cırıldayan döşəməsi üstündə gəzərək,

həvəslə davam etdi: – Çox da arxaya getmək lazım deyil, Dona yaxın yerdə, iki-üç xutorda onların üzərinə elə qəfil basqın etmək lazımdır ki, gözlərinə qaranlıq çöksün; patron və mərmə elə keçirib, əsir götürüb həmin yolla da geriye qayıtmaq lazımdır. Bu işlərin hamısı gecə ikən görülüb başa çatdırılmalıdır, işıqlaşanda çayın qırağında olmaq lazımdır. Düzünü deyirəm? İndi sən, özün də düşün, səhə isə kazaklardan kimi istəyirsən seç, götür, işə başla. Biz elə bu cür də qərara almışıq: belə işi Melexovdan başqa heç kəsə tapşırmaq olmaz! Bunu yerinə yetirsən, Don Qoşunu bunu heç bir zaman unutmaz. Özümüzlükülərlə birləşən kimi bu barədə lap baş atamanın özünə raport yazaram. Sənin bütün xidmətlərini yazaram, böyüdülməyini...

Kudinov Qriqorinin üzünə baxdı, baxan kimi sözünü yarımcıq kəsdi: bu ana qədər Melexovun sakit olan siması qaralmış və qəzəbdən əyilmişdi:

– Sən məni nə hesab edirsən?.. – Qriqori cəld əllərini dalına qoydu, dik sıçradı. – Mən rütbə üçün bu işə getməliyəm?.. Nökəri-nəm?.. Vəzifəmdə yüksəlmək vəd edirsən? Mən sənin...

– A kişi, dayan!

– ... Rütbələrinə tüpürüm!

– Səbr elə! Sən məni düz başa düşmədin...

– ...Tüpürüm!

– Melexov, sən məni səhv başa düşdün!

– Mən hər şeyi başa düşdüm! – Qriqori dərinə nəfəs aldı, yenə kətilin üstündə oturdu. – Sən başqa bir adam tap, mən kazakları Donun o tayına aparmayacağam.

– Sən nəhaq yerə özündən çıxırsan.

– Aparmayacağam! Daha bu haqda bir də danışmayaq!

– Mən səni buna nə vadar edirəm, nə də yalvarıram. İstəyirsən apar, istəyirsən, özün bilərsən. Bu saat bizim vəziyyətimiz olduqca ciddidir, buna görə də mən bu qərara gəldim ki, onların arasına vələvə salaq, çaydan keçməyə qoymayaq. Böyüdülmək məsələsini isə zərəfat üçün dedim! Sən nə yaman zərəfat qanmayan adamsan? Arvad əhvalatı barədə sənə zərəfatla söz atdım, sonra gördüm ki, qəzəblənirsən, dedim, qoy bunu bir az da cəmləndirəm! Axı, mənim özümə də yaxşı məlumdur ki, sən alayarımcıq bolşeviksən, rütbə-

dən-zaddan zəhlən gedir. Sən də elə güman elədin ki, bunların hamısını ciddi deyirəm? – Kudinov sözü azdırır, o qədər təbii gülürdü ki, Qriqorinin ağlına bir anlığa belə bir fikir gəldi: “Gərçəkdən də bəlkə bu elə zərəfat eləyirmiş?” – Yox, dostum, sən... ha-ha-ha-ha-ha!.. yamanca qızmışdın! Allaha and olsun ki, zərəfat üçün dedim! Səni cırnatmaq istəyirdim...

– Fərqi yoxdur, mən Donun o tayına getməyəcəyəm, fikrimi dəyişdim.

Kudinov qayıqşının ucunu oynatdı, soyuqqanlıqla, həm də xeyli vaxt susdu, sonra dedi:

– Neynək, fikrini dəyişdin, yaxud qorxdun, bunun əhəmiyyəti yoxdur. Burası var ki, sən bizim planımızı pozursan! Amma biz oraya başqasını göndərərək. Xoruz olmasa, səhə açılmaz məyər... Vəziyyətimizin çox ciddiliyini isə sən özün fikirləş. Bu gün Kondrat Medvedyev Şumilinskayadan bizə yeni bir əmr göndərmişdir. Üstümüzə qoşun yeridirlər... Al, əmri özün də oxu, sonra birdən buna da inanmazsan... – Kudinov səfər çantasından, qıraqlarında qurumuş qan ləkələri olan sarı bir kağız parçası çıxartdı. Qriqoriyə uzatdı. – Bunu bir İnternasional bölüyün komissarının cibindən tapıblar. Komissar latış kimi. Əclaf son gülləsinə qədər atışmış, sonra isə tüfəngini üzünə götürərək bir vızvod kazakın üstünə atılmışdır... Onların, ideyalıların arasında da belələri var... Komissarı Kondrat özü aşırırmışdır. Onun döş cibindən bu əmri tapmışdır.

Üstündə qan ləkələri olan sarı kağızda qara və xırda hərflərlə bu əmr çap olunmuşdu:

Cəza qoşunları üzrə

ƏMR

8 №-100

Boquçar

25 may 1919-cu il

Bu əmr bütün bölüklərdə, eskadronlarda, batareyalarda və komandanlarda oxunmalıdır.

Alçaq Don üsyanının sonudur!

Son saat gəlib çatmışdır!

Bütün lazımı hazırlıqlar görülmüşdür. Xainlərin və satqınların üzərinə hücum atılmaq üçün lazımı qədr silahlı qüvvə toplanmışdır. İki aydan bəri bizim Cənub cəbhəsinin hərəkət ordularına arxadan zərbə endirməkdə olan xainlərdən qisas almaq məqamı çatmışdır. Bütün Rusiya fəhlə-kəndliləri, yalandan qızıl bayraq qaldırıb qaragüruhu mülkədarlara – Denikinə və Kolçaka kömək edən Miquilinsk, Veçensk, Yelansk, Şumilinsk quldur dəstələrinə nifrət və kinlə baxırlar.

Cəza qoşunlarının əsgərləri, komandirləri və komissarları!

Hazırlıq işləri qurtarmışdır. Lazımı qədr qüvvə və vəsait toplanmışdır. Sıralarınız qaydasında düzülmüşdür.

İndi bir işarə ilə – irəli atılmaq lazımdır!

Şərəfsiz xain və satqınların yuvaları darmadağın edilməlidir. Xainlər məhv edilməlidir. Müqavimət göstərən stantsalara qətiyyətlə rəhm edilməməlidir. Yalnız könüllü surətdə silahını təhvil verib, bizim tərəfə keçənlərə mərhəmət edilə bilər. Kolçak və Denikin köməkçiləri üzərinə qurğuşun, polad və atəş yağdırılmalıdır.

Əsgər yoldaşlar, Sovet Rusiyası yalnız sizə arxalanır. Biz bir neçə gün ərzində Donu qara xəyanət ləkəsindən təmizləməliyik. Son saat yetişmişdir.

Hamı bir nəfər kimi – irəliyə!

XLV

Doqquzuncu Ordunun Cəza briqadasının qərargah rəisi Qumanovski mayın on doqquzunda Mişka Koşevoyu təcili məktubla 32-ci polkun qərargahına göndərdi; Qumanovskidə olan məlumata görə həmin qərargah Qorbatovski xutorunda idi.

Koşevoy atlanıb həmin günün axşamı Qorbatovskiye gəldi, amma 32-ci polkun qərargahı orada yox idi. Xutor 23-cü diviziyanın saysız-hesabsız yük arabaları ilə dolmuşdu. Bunlar iki piyada bölüyün mühafizəsi altında Donets tərəfdən gəlir, Ust-Medveditsaya gətirdilər.

Mişka bir neçə saat xutoru dolaşdı, soruşub qərargahın yerini öyrənməyə çalışdı. Axırda süvari qızıl əsgərlərdən birisi ona dedi ki, dünən 32-ci diviziyanın qərargahı Bokovskaya stantsiyası yaxınlığındakı Yevlantiyevsk xutorunda idi.

Mişka atını yemləyib, gecə Yevlantiyevskiye gəldi, lakin qərargah burada da yox idi. Gecə Qorbatovskiye qayıdanda çöldə qızıl əsgərlərin kəşfiyyat dəstəsi ilə qabaqlaşdı.

– Gələn kimdir? – deyə uzaqdan Mişkanı səsledilər.

– Özümüzünküdür.

– Bir yaxın gəl, görək bu özümüzünkü kimdir... – deyə başında ağ kuban papağı, öynində göy çərkəzi çuxa olan komandir soyuq-dəymədən kallaşmış yoğun səslə yavaşca dilləndi, atını onun yanına sürdü. – Hansı hissədənsən?

– Doqquzuncu Ordunun Cəza briqadasındanam.

– Hissədən kağızın varmı?

Mişka sənədinə göstərdi. Kəşfiyyat dəstəsi komandiri kağızı ay işığında nəzərdən keçirə-keçirə, şübhələnmiş kimi suallar verirdi:

– Sizin briqadanın komandiri kimdir?

– Yoldaş Lozovski.

– İndi həmin briqada haradadır?

– Donun o tayında. Bəs yoldaş, siz hansı hissədənsiniz? Otuz ikinci polkdan deyilsiniz ki?

– Yox. Biz Kuban diviziyasının 33-cü polkundanıq. Bəs sən indi haradan gəlirsən?

– Yevlantiyevskidən.

– Bəs hara gedirsən?

– Qorbatova gedirəm.

– Ay getdin ha! Qorbatovsk indi kazakların əlindədir.

– Ola bilməz! – deyə Mişka təəccüb etdi.

– Sənə deyirəm ki, ora üsyançı kazakların əlindədir. Biz oradan yenicə gəlirik.

– Bəs onda mən Bobrovskiye necə keçim? – deyə Mişka karıxmış halda soruşdu.

– Necə istəyirsən, elə də keç.

Dəstə komandiri sağrısı sallıq qara atını döhmərlədi, aralandı, amma sonra yəhərin üstündə qanrılıb məsləhət verdi:

– Gəl sən də bizimlə get, yoxsa vururlar, ard-ayağın başından aşar.

Mişka çox həvəslə dəstəyə qoşuldu. O qızıl əsgərlərlə birlikdə həmin gecə 294-cü Taqanroq polkunun yerləşdiyi Krujilin xutoruna gəldi, məktubu polk komandirinə verdi, nə üçün yerinə çatdırı

bilmədiyini başa salıb, polkun atlı kəşfiyyat dəstəsində qalmasına icazə verməsini ondan xahiş etdi.

Yaxınlarda Taman ordusu hissələri ilə könüllü kubanlılardan təşkil edilmiş 33-cü Kuban diviziyası Astraxan tərəfdən götürülüb Voronej-Liski rayonuna gətirilmişdi. Bu diviziyanın bir briqadası – yeni Taqanroq, Dərbənd və Vasilkovski polkları üsyanı yatırtmaq üçün göndərilmişdi. Melexovun 1-ci diviziyası üzərinə yerişən, onu Donun o tayına geriye oturdan da həmin briqada idi.

Briqada Donun sağ sahili boyunca vuruşa-vuruşa Kazanskaya stanitsası yurdundan Ust-Xoperskaya stanitsanın günbatanındakı xutorlara qədər, gəldi, sağ cinahda Çir xutorlarını tutdu və yalnız bundan sonra üzünü geriye çevirdi, çay kənarında iki həftə dayandı.

Mişka Koşevoy Karginskaya stanitsası ilə bir sıra Çir xutorları uğrunda gedən vuruşmalarda iştirak elədi. Ayın 27-də 294-cü Taqanroq polkunun 3-cü bölüyünün komandiri səhərçağı çöldə, Nijne-Qruşinsk xutorundan o yanda, qızıl əsgərləri yol kənarında sıraya düzdürüb, yenidən alınmış əmri oxudu. Əmrəki bu sözlər Mişka Koşevoyun yadında möhkəm qaldı: “Şərəfsiz xain və satqınların yuvaları darmadağın edilməlidir...” Bir yeri də yadından çıxmadı: “Kolçak və Denikin köməkçiləri üzərinə qurğuşun, polad və atəş yağdırılmalıdır!”

Ştokman öldürüləndən sonra, İvan Alekseyeviçin və Yelansk kommunistlərinin qırılması xəbərini eşidəndən bəri Mişkanın qəlbində kazaklara qarşı qızgın kin əmələ gəlmişdi. Əlinə üsyan etmiş kazak keçdikdə daha fikirləşmir, daxiləndən gələn mərhəmət hissini boğurdu. O zamandan bəri kazaklardan heç birinə rəhm eləməirdi. Mavi və buz kimi soyuq gözlerini stanitsalının üzünə zilləyib soruşurdu: “Sovet hökumətinə qarşı vuruşmusanmı?” Sonra da əsirin cavabını gözləmədən, onun ölünə bənizi kimi saralmış sifətinə baxmadan, qılıncını endirdi. Mərhəmətsizcəsinə doğrayırdı! Həm də təkəbə doğramaqla kifayətlənmir, üsyançıların qoyub qaçdıqları xutorlarda evləri odlayırdı. Alışib-yanan həyətlərdə dəhşətdən çıldırmış öküzlərlə inəklər çapərləri yararaq, böyrüşə-böyrüşə küçələrə qaçırdıqda isə Mişka tufəngi üzünə qaldırıb, onları güllə ilə aşırırdı.

O kazak firavanlığına, kazak vəfasızlığına, təndürüst evlərin damları altında əsrlərdən bəri davam edən dəyişməz və ətalətli

həyata qarşı amansız müharibə aparırdı. Ştokmanla İvan Alekseyeviçin ölümü onda bu kini alovlandırır, əmrəki sözlər isə Mişkanın daxili duyğularını ifrat bir aydınlıqla ifadə edirdi... həmin günü o üç nəfər yoldaşı ilə birlikdə Karginskaya stanitsasının yüz əlli həyətinə od vurdu. Bir tacir mağazasının anbarından bir qab ağ neft tapdı, bir qutu kibriti qaralmış ovcuna basıb meydanla irəlilədi, dalınca da yaraşıqlı, rəngli tacir və keşiş evləri, kazak hampalarının evləri, “kazak kütlələrinin avamlığından istifadə edib onları üsyana təhrik edənlərini” yuvaları qara tüstü dumanı içində alışıb-yanmağa başladı.

Düşmən tərəfindən tərk edilmiş xutorlara əvvəlcə atlı kəşfiyyat dəstələri girirdi; piyadalar gəlib çatıncaya qədər Mişka varlıların evlərini yandırır kül eləyirdi. O, necə olur-olsun Tatarsk xutoruna getmək, həmyerlilərindən İvan Alekseyeviçin, Yelansk kommunistlərinin qisasını almaq, xutorun yarısını yandırmaq istəyirdi. Xəyalında hətta yandırılması vacib evlərin siyahısını da tutmuşdu; bunu da nəzərə almışdı ki, onun hissəsi, işdir, təsadüfən Çirdən Veşenskayanın sol tərəfinə yollansa, gecə hissədən özbaşına ayrılacaq, doğma xutora baş çəkəcəkdir.

Onu Tatarskiyə getməyə vadar edən başqa səbəb də var idi... Son iki ildə, Dunaşka Melexova ilə vaxtaşırı qısaca görüşdükcə, onları hələ sözlə ifadə edilməyən məhəbbət hissi bir-birinə bağlamışdı. Mişkanın cibindəki kisəni Dunaşkanın əsmər barmaqları əlvan iplikdən toxumuş, ona bağışlamışdı, qışda yumşaq keçə tükündən toxumuş əlcəkləri ata-anasından xəlvətcə gətirib Mişkaya verən o idi; bir zamanlar Dunaşkanın olan qırağı tikməli, balaca bir dəsmalını Mişka əsgər köynəyinin döş cibində əziz bir yadigar kimi saxlayırdı. Qatları arasında ot ətri qədər həzin qız vücudunun iyini üç ay hifz etmiş bu balaca cib dəsmalı onun nəzərində çox əziz bir şey idi! O təklidə dəsmalı cibindən çıxaranda – həmişə istər-istəməz həyəcanlı bir xatirə yadına düşürdü: su quyusunun yanında ki sırsıra bağlamış qovaq ağacı, qatı qaranlıqda viyıldayan şiddətli külək, Dunaşkanın bərk titrəyən dodaqları, onun yuxarı qatlanmış kirpiklərində əriyən, büllur kimi parıldayan qar donələri...

O evlərinə getməyə çox səylə hazırlaşırı. Karginskaya stanitsasında bir tacir evinin divarından qəşəng naxışları, gülləri olan xalçanı dartıb qopardı, qatlayıb atın tərtiyi arasına qoydu; tərlək çox

yaraşılıq bir şey oldu, çox parlaq naxışları və olvan rəngləri ilə qıraqdan baxanın ürəyini açdı. Bir kazak sandığından lampaslı təpəzə şalvar çıxartdı, yarım düjin arvad şalından üç dəst patava sazladı, sapdan toxunma arvad əlcəyini isə çantasına qoydu ki, bunları indi yox, arxayın vaxtda Tatarskinin girocəyindəki təpənin başına çatanda əllərinə taxsın.

Qədimdən bəri adət belə idi: əsgərlikdə olan xutora girdikdə yaraşılıq olmalı idi. Kazak adət və ənənələrindən əl çəkməmiş Mişka da, Qızıl Ordu sıralarında olmasına baxmayaraq, bu qədim adətə layiqincə əməl etməyə hazırlaşdı.

Mindiyi burnu ağ, tünd köhər at yaxşı at idi. Atın əvvəlki sahibini – Ust-Xoperskaya stanitsası sakinini, Koşevoy hücum zamanı qılıncla öldürmüşdü. At kisif idi, onunla öyünmək olardı: görkəmi də yaxşı idi, iti qaçmağı da, yerşi də, əsgəri verdişi də. Amma yəhəri – bekara idi. Döşəkçəsi sürtülmüş, bir yerinə yamaq salınmışdı, dal qayıışı xam gəndən idi, üzəngiləri isə, dəfələrlə silindiyinə baxmayaraq, yenə də paslı idi. Yüyəni də sadə idi, heç bir bəzəyi yox idi. Nə isə bir çarə düşünmək, heç olmasa yüyəni bir az qəşəngləşdirmək lazım idi. Mişka bu məsələnin həlli üzərində xeyli baş sındırdı, nəhayət ağılına gözəl bir fikir gəldi. Meydanın ortasında, bir tacir evinin yanında, nikelli, dümağ çarpayı vardı; bunu tacirin nöqərləri yanan evdən çıxartmışdı. Çarpayının künclərindəki yumru ağ şarlar günün şoxundan parıldayıb, adamın gözünü qamaşırdırdı. Bunları çıxardıb, ya da qopardıb, qantarğanın yanlarına bərkitsə yüyən tamam başqa görkəmə düşərdi. Mişka fikirləşdiyi kimi də elədi: çarpayının dörd küncündə millərə bərkidilmiş içiboş şarları açdı, ipək qaytana keçirdi, ikisini gəmin halqaları ucuna, ikisini də yanlardan buruntağa bağladı; şarlar atın başında günorta günəşi kimi işıldadı. Onlar günəş şüasını əks etdirdiyindən baxmaq mümkün deyildi! Elə bərk parıldayırdı ki, at günəşli tərəfə getdikdə gözlərini yumur, tez-tez bürəyir, addımlarını narahat atırdı. Lakin şarların parıltısı atın gözlərinə əziyyət versə də, gözləri yaşarsa da, Mişka yüyənə bağladığı şarların birini də açmadı. Bu zaman yarıya qədər yandırılmış, hər tərəfinə yanıq kərpic və kül iyi çökmüş Karginskaya stanitsasından yola düşmək lazım gəldi.

Polk Veşenskaya istiqamətində Don çayı sahilinə doğru getməli idi. Buna görə də kəşfiyyat dəstəsi komandirindən qohumlarına baş

çəkmək üçün bir günlüyə icazə almaq məsələsi Mişka üçün çətin olmadı.

Komandir nəinki ona qısa müddət üçün icazə verdi, hətta daha böyük iş gördü.

– Evlisenmi? – deyə Mişkadan soruşdu.

– Yox.

– Onda aşnan var, eləmi?

– Nə?.. Aşna nə olan şeydir? – deyə Mişka təəccüb elədi:

– Hə də, sevgilin!

– A-a-a... beləsi yoxumdur. Namuslu qızlardan birinə bənd olmuşam.

– Zəncirli saatın var?

– Yoxdur, yoldaş.

– Eh, sənə nə deyim! – Kəşfiyyat dəstəsi komandiri, əvvəllər müddətdən artıq xidmət edib kiçik zabıt olmuş stavropolu köhnə ordudan dəfələrlə məzuniyyət alıb evlərinə getmiş, hissədən evə lüt gəlməyin nə qədər xəcalətli bir iş olduğunu görmüşdü; o enli döşündəki saati və qalın zənciri açıb Mişkaya verərək dedi: – Sən yaxşı əsgərsən! Al, bunu döşündən as, evinizə get qızlar baxsın, gözləri qamaşsın, məni də üçüncü vızvoddan unutma. Mən özüm də cavan olmuşam, qızları az korlamamışam, çox arvadları övkələmişəm... Zəncir təzə Amerika qızıldandır. Birisi bunun nədən olduğunu soruşsa, elə dediyim kimi də cavab verərsən. İşdir, bir zəhlə-tökən yaxandan yapışdır, əl çəkməyə, "hanı bunun əyari?" deyib başını ağrıtsa, ağzının üstünə bir yumruq vurarsan. Həyasız vətəndaşlar da var, belələrinin ağzını-burnunu dinməzəcə əzişdirmək lazımdır. Keçmişdə, mən meyxaşaya və ya ümumxaşaya, sadəcə desək qəh... gedəndə bir də görürdün ki, pırkeşiklərdən və ya mirzələrdən biri üstümə düşüb, məni camaat arasında biabır etmək, utandırmaq istəyir: "Buna baxın, yekə zənciri qamının üstündən asıb, elə bil ki, əsl qızıldandır... Müsəidənizdə, bu əsl qızıldırısa, əyari hanı?" Mən də, yadımdadır, belələrinə heç vaxt göz açmağa imkan verməzdim: "Əyarımı? Budur bax!" – Mişkanın ürəyiəciq komandiri belə deyən kimi boz, uşaq başı iriliyində yumruğunu göstərdi, qaldırıb müdhiş zərbə kimi endirdi.

Mişka saati döşünə taxdı, gecə ocaq işığında üzünü qırıxdı, atını yohərleyib mindi, söyirdi. Dan yeri qizaranda Tatarskiyə girdi.

Xutor yenə əvvəlki kimi idi: kərpicdən tikilmiş kilsənin zəng asılmış qülləsinin üzərində rəngi solmuş zərli xaç yenə də mavi səmaya doğru diklənmiş, kütük kimi yoğun tacir və keşiş evləri həmişəki kimi xutor meydanını çevrələnmişdi, Koşevoyların yarıya qədər uçuşmuş balaca daxması üzərində qovaq ağacı doğma bir dillə əvvəlki kimi pıçıldayırdı...

Onu yalnız bir şey sarsıtdı: xutor görünməmiş bir sükuta qərq olmuşdu; elə bil əzəmətli səssizlik hər yana qanad gərmişdi. Küçələrdə bir nəfər belə olsun adam yox idi. Evlərin pəncərə taxtaları kip örtülmüş, bəzi qapılara qıfıl vurulmuşdu, amma çoxunun qapısı taybatay açıq idi. Sanki taun naxoşluğu düşüb bütün insanları qırmış, həyətlərə, küçələrə süpürgə çəkmiş, insan məskənlərini yiyə-siz xarabalığa döndərmişdi.

Nə insan səsi, nə mal-qara böyürtüsü, nə də ürəkəçən xoruz banı eşidilirdi. Yalnız sərcələr, indicə yağış yağacağını duymuşlar kimi, mərəklərin çardağı altına, quru çırpı qomları arasına toplaşaraq, bərk cıkkıldəşirdilər.

Mişka atını həyətlərinə sürdü. Evlərindən qabağına kimsə çıxmadı. Dəhlizin qapısı taybatay açıq idi, astana yaxınlığında yerə cırıq qızıl əsgər dolağı, qanı qurumuş, qırıq-qırıq tənzip parçası, üzərinə çoxlu çibin qonmuş toyuq başları və toyuq tükü düşmüşdü; toyuq başları iylənmişdi. Görünür, bir neçə gün bundan əvvəl burada – daxmada qızıl əsgərlər nahar etmişdilər: yerə sınımış iri dibçək qırıqları, sorulmuş toyuq sümükləri, papiros kütükləri, ayaq altında qalmış qəzet cırıqları tökülmüşdü... Mişka, boğulan kimi oldusa da özünü toxtatdı, otağa keçdi. Orada hər şey öz yerində idi, yalnız döşəmənin həmişə payızda qarpız saxlanılan hissəsi bir az dik kimi görünürdü.

Mişkanın anası burada uşaqlardan xəbərsiz alma qaxı saxlardı.

Mişka bunu xatırlayıb, döşəmə taxtasına yaxınlaşdı. O belə düşündü: "Gerçəkdənmi anam məni gözləməmişdir? Bəlkə o burada bir şey gizlədib?" Qılınıcı sıyırdı, ucunu döşəmə taxtasının arasına saldı. Taxta cırıldadı, aralandı. Taxtanın altından nəmişlik və çürüntü qoxusu gəldi. Mişka dizlərini yerə qoydu. Qaranlığa alışmamış gözləri xeyli vaxt heç nə seçə bilmədi, nəhayət gördü: yerə salınmış köhnə süfrə üstündə yarım şüşə cecə arağı, qayğanaq

tavası vardı, qayğanaq kiflənmişdi. Süfrədə yarısını siçanlar yemiş bir parça çörək də var idi; bir iri dibçəyin ağzı dəyirmi taxta qapaqla kip örtülmüşdü... Qarı oğlunun yolunu gözləyirmiş. Ən əziz qonağı kimi gözləyirmiş! Zirzəmiyə düşəndə Mişkanın ürəyi məhəbbət və şadlıqla titrədi. Köhnə, amma tərtəmiz bir süfrə üstündə səliqə ilə qoyulmuş bütün bu şeylərə bir neçə gün bundan əvvəl qayğıkeş ana əlləri toxunmuşdu!.. Pordinin haçasından sallanan kətan heybə də buradaca ağarırdı. Mişka tez heybəni götürdü, içindən köhnə, amma səliqə ilə yamaq salınmış, yuyulmuş və toxacla düzəldilmiş bir dəst tuman-köynək çıxartdı.

Siçanlar xərəyi mürdarlamışdılar; bircə südlə cecə arağı salamat qalmışdı. Mişka cecə arağını içdi, zirzəmidə qaldığı üçün oməlli-başlı soyumuş südü ötürdü, tuman-köynəyi qoltuğuna vurub, zirzəmidən çıxdı.

Anası da görünür Donun o tayında idi. "Xutorda qalmaqdan qorxub, yaxşı da eləyib, yoxsa kazaklar öldürədilər. Ehtimal ki, mənim ucbatımdan onu onsuz da incidiblər..." deyə fikrə getdi, bir az dayandı, daxmadan çıxdı. Atını açdı, amma Melexovların həyətinə getməyə cəsarət etmədi: onların evi düz çayın sahilində, dikin üstündə idi, çayın o tayından mahir bir atıcı üsyançıların atdığı qurğuşunlu, amma qapaqsız güllə onu rahatca aşırı bilərdi. Buna görə də Mişka belə qərara gəldi ki, indi Korşunovların mülkünə getsin, qaranlıq qarışanda meydana qayıtsın, qaranlıqdan istifadə edib Moxovun imarətinə, qalan tacir və keşiş evlərinə od vursun.

O atını həyətlərarası ciğirlarla sürdü, Korşunovların geniş həyətinə çatdı, taybatay açıq darvazadan içəri keçdi, atı artırmanın sürəhisində bağladı, yuxarıya qalxmaq, evə girmək istəyirdi ki, Qrişaka baba artırmaya çıxdı. Onun qar kimi ağ başı əsirdi. İşığı getmiş gözləri kor adam gözü kimi qıyılırdı. Yağlov yaxalığına qırmızı nişan tikilmiş və hələ köhnəlməmiş boz kazak mundirinin düymələri səliqə ilə düymələnmişdi, torba kimi şalvarı düşürdü, buna görə də baba hey şalvarını yuxarı çəkirdi.

Mişka əlindəki qamçını oynada-oynada gəlib artırmanın yanında durdu:

– Salam, baba!

Qrişaka baba dinmədi. Onun sərt baxışlarında hiddət və nifrət bir-birinə qarışıdı.

Mişka bir az da ucadan səsləndi:

– Salam deyirəm!

– Allaha çox şükür, – deyə qoca könülsüz cavab verdi.

O yenə zəifləməyən, qeyz dolu diqqətlə Mişkanın üzünə baxırdı. Mişka da ayağının birini irəli qoyub sərbəst dayanmışdı, əlindəki qamçını oynadırdı, qaşqabağını sallayıb, qız dodaqları kimi koppuş dodaqlarını dişləyirdi.

– Qriqori baba, bəs sən niyə Donun o tayına keçməmişən?

– Sən mənim adımlı haradan bilirsen?

– Mən də bu xutorda doğulmuşam, ona görə bilirəm.

– Bəs onda sən kimlərdənsən?

– Koşevoylardan.

– Akimin oğlusan? Bizdə nökrə olanın?

– Onun oğluyam.

– Demək sən həmin adamsan? Xaç suyunda yuyulduqda adı Mişka qoyulan sənənsən? Yaxşısan! Lap atana çəkmişən! O, bir də göürdün, yaxşılığın əvəzində sənə p... verməyə cəhd eləyir, deməli, sən də onun kimisən?

Koşevoy əlcəklərini çıxartdı, daha da sımsırığını salladı:

– Adımın nə qoyulduğunun, özümün nə cür adam olmağımın sənə dəxli yoxdur. Deyirəm, niyə çayın o tayına getməmişən?

– İstəmədim, ona görə də getmədim. Bəs sən nə edirsən? Gedib mürtədlərə nökrəçilik edirsən? Papağına qırmızı ulduz taxmısan? Deməli, sən ay alçaq, haramzadə köpek oğlu, bizim kazakların əleyhinənsən? Özünü külərin, öz həmyerlilərinin düşmənisən?

Qrişaka baba səndələyə-səndələyə artırımadan düşdü. Korşu-novlar hamılıqca Donun o tayına gedəndən sonra, görünür, qoca qarnı doyunca çörək yeyə bilmirdi. Ailə tərəfindən tərk edilmiş, taqətdən düşmüş, üst-başı kirli-paslı qoca gəlib Mişkanın qabağında dayandı, heyrət və kinlə onun üzünə baxdı.

– Düşmənim, – deyə Mişka cavab verdi. – Ümidvaram ki, onların əhdini kəsəcəyik!

– Müqəddəs hədisdə nə yazılıb? Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına. Düzdürmü?

– Baba, gəl mənim başımı müqəddəs kitablardakı hədislərlə döngələmə, mən buraya bundan ötrə gəlməmişəm. Bu saat evdən bayıra bas, – deyə Mişka hirsələndi.

– Bu nə deməkdir, belə?

– Elə o deməkdir.

– Axı sən neyləmək istəyirsən?

– Heç nə! Evdən bayıra bas deyirəm!..

– Mən öz evimdən heç haraya getməyəcəyəm. Mən hər şeyin yerini, yatağını bilirəm... Sən isə mürtədlərin nökrəsisən, odur, şap-kanda onların damğası da görünür! Yeremey peyğəmbər sizin barənizdə gör nə deyib: “Onlara yovşan yedirdəcəyəm, səfəra içirdəcəyəm, bədənlərindən gələn üfunət bütün dünyanı bürüyəcəkdir”. Budur, həmin deyilən zamanə gəlmişdir, oğul atanın, qardaş qardaşın əleyhinə üsyan etmişdir.

– Baba, sən gəl məni dolaşdırma! Qardaş məsələsinin buraya dəxli yoxdur, sadəcə haqq-hesabdır: mənim atam ölənə qədər sizin üçün işləyib, mən özüm də müharibəyə qədər sizin buğdanı döymüşəm, buğda çuvallarınızı daşımaqdan qarnım cırılib, indi bunların haqq-hesabını çəkməyin vaxtı gəlmişdir. Evdən çıx, bu saat od vuracağam! Yaxşı otaqlarda yaşadığınız yetər, indi də bizim kimi üstü küləş daxmalarda dolanın. Nə dediyimi başa düşdünmü, qoca?

– Elədir ki, var! Lap məqamı çatmışdır! İsa peyğəmbərin kitabında da beləcə yazılıb: “Tüğyan edərlər, mənə xəyanət etmiş insanların meyitlərinə rast gələrlər. Cəsədləri qurdlayar, atəşləri sönməz, insanlığı ləkələyən bir şeyə çevrilirlər...”

– Kifayətdir, mənim burada sənənlə çənə çalmağa vaxtım yoxdur! – deyə Mişka toxtaq qəzəblə səsləndi: – Evdən çıxırsan, yoxsa çıxırırsan?

– Yox! Rədd ol, yağlı!

– Elə sənə kimi cahillərin ucbatından dava gedir də! Camaatı yolundan azdıran, inqilabın əleyhinə yönəldən sənənin kimiləridir... – Mişka tez tüfənginin qayışını çiynindən çıxartdı.

Güllə açılandan sonra Qrişaka baba üzüqoylu yerə sərilmiş, zəif səslə dedi:

– Bu işlər... başımıza... biz istədiyimizə görə deyil... Allahın inayəti ilə gəlir... Xudaya, öz bəndəni qəbul elə... inayətlə... – Sonra səsi xırıldadı, ağ bığlarının altından qan damcıladı.

– Qəbul edər! Sən qoca şeytani çoxdan o dünyaya göndərmək lazım idi!

Mişka pilləkənin yanına sorulmuş qocanın yanından ikrahla keçib artırmaya sıçradı.

Küləyin dəhlizə gətirdiyi qupquru yonqar çəhrayı bir alovla alışdı, ərzaq damını dəhlizdən ayıran taxta arakəsmə dərhal od aldı. Tüstü tavana dirəndi və külək odu otaqlara keçirdi.

Koşevoy eşiyə çıxdı; o mərəklə anbarı odlayıncaya qədər evdə alov artıq pəncərələrdən bayıra çıxır, şam çərçivələr çatırtı ilə yanır, alov qolunu uzadaraq dama qalxırdı...

Mişka axşam qaranlıq qarışana qədər yaxınlıqdakı otlaqda, üstünə çoxlu qara sarmaşığı sarınmış göyüm kollarının kölgəsində yatdı. Yəhəri alınmış, çidarlanmış atı da yaxında otlayır, şirəli pişikquyruğunu dodaqları ilə tənbel-tənbel qopardırı. Axşama yaxın, susuz qalmış at kişnədi, sahibini yuxudan oyatdı.

Mişka qalxdı. Şinelini бүkdü, atını otlaqdakı su quyusunun yanında suladı, sonra yəhərlədi, minib döngəyə sürdü.

Korşunovların mülkündə yannmış, qaralmış dirəklərdən hələ də tüstü çıxır, ətrafa acı tüstü yayılırdı. Böyük bir evin yerində indi yalnız uca daş bünövrə, bir də yarıya qədər uçub tökülmüş, qaralan bacasını göyə qaldırmış soba qalamışdı.

Koşevoy birbaşa Melexovların həyətinə yönəldi.

Mişka atdan düşmədən, darvazanı açıb atını içəri sürəndə İliniçna mərəyin çardağı altında önlüyünə alışmış yığırdı.

– Salam, xalacan! – deyər Mişka onu mehribancasına salamladı.

İliniçna bərk qorxdı, heç bir söz demədi, qolları yanına düşdü, önlüyünə yığıdığı qamqalaq yerə töküldü...

– Necəsiniz xala, sağ-salamatsınız inşallah!

– Şükür... Allaha şükür, – deyər İliniçna tərəddüdlə cavab verdi.

– Sağ-salamatsan ki!

– Sağ olmağına sağam, amma salamatlığımı soruşma.

– Bəs sizin kazaklar hanı?

Mişka atdan düşdü, mərəyə yaxınlaşdı.

– Çayın o tayındadırlar...

– Kadetləri gözləyirlər?

– Mən arvad xeylağıyam... Belə şeylərdən başım çıxmaz.

– Yevdokiya Panteleyevna evdədirmi?

– O da çayın o tayındadır.

– Bilmirəm o tayda nə azarları var, hamısı gedib! – Mişkanın səsi titrədi, qeyzdən sərtləşdi: – Eşit, xala, gör nə deyirəm: oğlunuz Qriqori Sovet hakimiyyətinin ən qəddar düşməni çıxdı. Biz çayın o tayına keçən kimi birinci onun boğazını kəndirə keçirdəcəyik. Amma Panteley Prokofyevici nəhaq yerə qaçıb. Qoca və axsaq kişidir, evdə oturmağı məsləhət idi...

– Oturub öldürülməsini gözləməli idi? – deyər İliniçna acıqlı-acıqlı soruşdu və yenə döşlüyünə qamqalaq yığmağa başladı.

– Əh, onun ölməyinə hələ çox qalır. Ola bilsin ki, belinə beş-on qamçı dartardılar, amma öldürməzdilər. Ancaq buraya mən heç də bundan ötəri gəlməmişəm. – Mişka döşündəki saatın zəncirini düzəltdi, başını aşağı dikdi: – Mən Yevdokiya Panteleyevnanı görməyə gəlmişəm. Çox təəssüf edirəm ki, o da Donun o tayına getmişdir, amma xalacan, siz onun doğma anası olduğunuz üçün, sözümlə sizə də deyər bilərəm. Sözümlə budur: mən çoxdan ona bənd olmuşam, əzab çəkirəm, amma indi qız dərdi çəkməyə macalımız yoxdur, biz indi əks-inqilabçılarla vuruşur, onu amansızcasına məhv edirik. Elə ki, onların kökü kəsildi, bütün dünyada Sovet hakimiyyəti quruldu, xalacan, sizin Yevdokiyanı almaq üçün qapınıza elçi göndərəcəyəm.

– Bu saat bunun vaxtı deyil!

– Yox, vaxtıdır! – Mişka qaşqabağını tökdü, qashları arasında tərslik ifadə edən sərt bir qırıq əmələ gəldi. – İndi adaxlanmaq vaxtı deyil, amma bu haqda danışmaq olar. Bir də bu iş üçün mən özgə zaman vaxt tapmayacağam. Mən bu gün buradayam, sabah kim bilir, bəlkə Donetsin o tayına yollayacaqlar. Buna görə də mən sizə vaxtında xəbərdarlıq edirəm: səfehlik edib Yevdokiyanı başqasına verməyin, yoxsa işiniz fəna olar. Mənim xidmət etdiyim hissədən sizə məktub gəlsə ki, Mişka öldürülmüşdür, onda başqasına adaxlarsınız, amma indi belə iş görmək olmaz, çünki aramızda məhəbbət var. Mən ona sovqat gətirməmişəm, haradan ala bilərdim, burjuyların, tacirlərin imarətindən sizə bir şey görəkdirsə deyən, bu saat gedib gətirərim.

– Allah iraq eləsin! Bu yaşa gəlmişik, özgə malı işlətməmişik!

– Onda özünüz bilərsiniz. Məndən qabaq Yevdokiya Panteleyevnanı görsəniz, ona səmimi salamımı yetirərsiniz, sonra isə sağ-salamat qalın, həm də xalacan, xahiş edirəm, sözlərimi unutmayın.

İliniçna ona cavab vermədən daxmaya yönəldi, Mişka da atını mindi, xutor meydanına getdi.

Gecə qızıl əsgərlər təpədən enib xutora gəldilər. Döngələrdə onların şən səsləri eşidilirdi. Əl pulemyotu götürüb Don sahilindəki kəşfiyyatçı dəstəsinə gedən üç nəfər qızıl əsgər Mişkanı sorğusuala çəkdi, vəsiqələrini yoxladı. O Semyon Çuqunun balaca daxması yanında daha dörd qızıl əsgərə rast gəldi. Bunlardan iki nəfəri arabada vələmir gətirirdi, o biri iki nəfəri isə Çuqunun vərəmli arvadı ilə birlikdə ayaq tikiş maşını ilə bir kisə unu içəriyə – daxmaya aparırdı.

Çuqunun arvadı Mişkanı tanıdı, ona salam verdi.

– Apardığın nədir, xala? – deyərək Mişka maraqlandı.

Qızıl əsgərlərdən birisi tez və şövqlə cavab verdi:

– Biz yoxsul sinifdən olan bir arvada təsərrüfat işində kömək edirik; ona burjuv maşını ilə un gətirmişik.

Mişka Donetsin o tayına getmiş yeddi adamın – tacir Moxovun, Atepin-Tsatsanın, keşiş Vissarionun, mötəbər keşiş Pankratinin, bundan başqa da üç varlı kazakın evinə bir-birinin ardınca od vurdu, yalnız bundan sonra xutordan yola düşdü.

Təpənin başına qalxdıqda, atın başını geriye çevirdi. Aşağıda, Tatarskda, zülmət qara səma fonunda parıldaayan tülkü quyruğu kimi qırmızı alov ucalırdı. Alov bəzən elə şölələnirdi ki, şəfəqi Donun sürətlə axan sularında əks edir, bəzən də yavaşlayır, günbatan tərəfə öyilir, acgözlüklə tikililəri külə döndərirdi.

Gündoğandan xəfif çöl mehi əsirdi. O, alovu qızıqdırır, yağından yüksələn qara, kömür kimi işıldaayan qoru uzaqlara aparırdı...

KİTABDAKILAR

SAKİT DÖN

Üçüncü kitab

Altıncı hissə7

MİXAİL ALEKSANDROVİÇ ŞOLOXOV

SAKİT DON

ÜÇÜNCÜ KİTAB

**“AVRASİYA PRESS”
BAKİ-2006**

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimov*

Texniki redaktor: *Mübariz Piri*

Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*

Kompyuter operatoru: *Asifə Əfəndi*

Korrektorlar: *Tofiq Qaraqaya
Kamilə Dilbazi*

Yığılmağa verilmişdir 21.09.2006. Çapa imzalanmışdır 28.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 27. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 271.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W16(2)
\$48

